

327(075-8)

М21

М. З. МАЛЬСЬКИЙ, М. М. МАЦЯХ

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

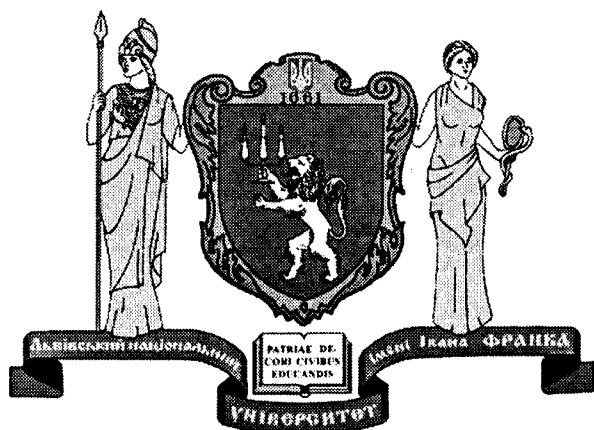

Підручник

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

М. З. Мальський, М. М. Мацях

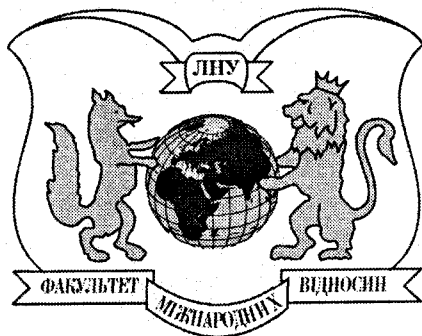
НБ ПНУС

811805

Львівський національний університет
імені Івана Франка

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

М. З. МАЛЬСЬКИЙ, М. М. МАЦЯХ

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Підручник

3-тє видання, перероблене і доповнене

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Київ
"Знання"
2007

УДК 327(075.8)

ББК 66.4я73

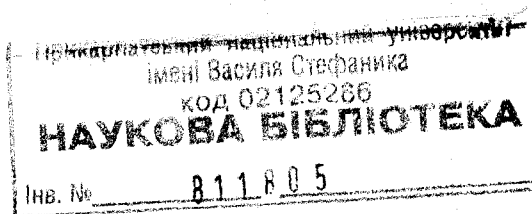
М21

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-5063 від 4 грудня 2003 р.)*

Рецензенти:

В. Денисенко — доктор політичних наук, професор;

О. Гринів — доктор філософських наук, професор

Мальський М. З., Мацях М. М.

М21 Теорія міжнародних відносин: Підручник. — 3-тє вид.,
перероб. і доп. — К.: Знання, 2007. — 461 с.
ISBN 966-346-283-3

У підручнику висвітлено теоретико-методологічні проблеми дослідження міжнародних відносин, питання їх наукового розуміння та інтерпретації, характеристики структурних особливостей. Представлено експланаційні теоретичні концепції, наукові концепції міжнародних систем, міжнародних конфліктів, мирного співіснування та співробітництва.

Призначено для студентів усіх спеціальностей напряму “Міжнародні відносини”.

УДК 327(075.8)

ББК 66.4я73

© М. З. Мальський, М. М. Мацях, 2003

© М. З. Мальський, М. М. Мацях,
зі змінами, 2007

© Видавництво “Знання”, 2007

ISBN 966-346-283-3

ЗМІСТ

Передмова	9
ЧАСТИНА 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАУКИ ПРО МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	15
Розділ 1. Теорія міжнародних відносин як наука	16
1.1. Наукова природа теорії міжнародних відно- син	16
1.2. Теорія міжнародних відносин у системі суспільних наук	25
1.3. Структура, завдання та функції теорії між- народних відносин	32
Розділ 2. Методологічні проблеми теорії міжнарод- них відносин	45
2.1. Методологічні основи та методи дослі- дження	45
2.1.1. Проблема методу в дослідженні міжнарод- них відносин	45
2.1.2. Специфічні особливості теоретичного та ем- піричного рівнів дослідження	50
2.2. Поняття і категорії теорії міжнародних від- носин	64
2.2.1. Проблеми формування понятійно-категорій- ної системи	64
2.2.2. Загальнонаукові (інструментальні) поняття і категорії	66
Резюме	71
Завдання для самоконтролю	72

ЧАСТИНА 2. ВСТУП ДО ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	73
Розділ 3. Міжнародні відносини як суспільне явище ...	74
3.1. Сутність міжнародних відносин	74
3.2. Найважливіші особливості міжнародних відносин	80
3.3. Учасники міжнародних відносин	92
3.3.1. Зміст поняття	92
3.3.2. Типологія та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин	109
3.3.3. Інтереси та цілі учасників міжнародних відносин	144
Розділ 4. Структурні особливості міжнародних відносин	158
4.1. Видова структура міжнародних відносин ...	158
4.1.1. Зовнішньополітичні відносини	160
4.1.2. Міжнародні економічні відносини	190
4.1.3. Міжнародні відносини у сфері культури ...	199
4.1.4. Міжнародні відносини у сфері інформації ...	205
4.2. Форми міжнародних відносин	209
Резюме	213
<i>Контрольні завдання</i>	214
ЧАСТИНА 3. ПАРАДИГМИ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	215
Розділ 5. Класична школа теорії міжнародних відносин	216
5.1. Проблема класифікації наукових концепцій	216
5.2. Принципи класичної школи теорії міжнародних відносин	222
5.3. Теорія ідеалізму	224
5.4. Політичний реалізм	237
5.5. Неореалізм та неолібералізм	257

Розділ 6. Теорії біхевіоризму (модернізму)	272
6.1. “Біхевіористична революція” та принципи модернізму	272
6.2. Системні теорії міжнародних відносин	276
6.3. Теорії зв’язку (linkage theories)	287
6.4. Факторні теорії (“теорії поля”)	290
6.5. Криза теорії міжнародних відносин: раціо- налізм і рефлексіонізм	294
Розділ 7. Теорії міжнародного середовища	302
7.1. Теорії географічного детермінізму та геополі- тика	303
7.2. Расово-антропологічні теорії	323
7.3. Марксизм і неомарксизм	327
7.4. Цивілізаційні теорії	341
Резюме	350
Контрольні завдання	351
ЧАСТИНА 4. ЯВИЩА ТА ПРОЦЕСИ В МІЖНАРОД- НОМУ СЕРЕДОВИЩІ	353
Розділ 8. Міжнародні системи	354
8.1. Поняття і структура міжнародних систем ...	354
8.2. Ієрархія міжнародних систем та її найваж- ливіші закономірності	361
8.3. Типи міжнародних систем	371
8.4. Особливості та закономірності еволюції міжнародних систем	380
Розділ 9. Міжнародні конфлікти	389
9.1. Проблеми дефініювання міжнародних конфліктів	389
9.2. Типи міжнародних конфліктів	394
9.3. Фази міжнародних конфліктів	409
9.4. Проблеми розв’язання воєнних конфліктів ...	420
9.5. Національна та міжнародна безпека	424

Розділ 10. Мирне співіснування та міжнародна співпраця	429
10.1. Зміст понять “мирне співіснування” та “міжнародна співпраця”	429
10.2. Найважливіші форми міжнародної співпраці	439
Резюме	444
Контрольні завдання	447
Список використаної літератури	448

ПЕРЕДМОВА

Міжнародні відносини є особливою формою суспільних взаємин, яка досить виразно виокремлюється серед усіх відомих форм суспільних взаємодій. Вони формувались упродовж тисячоліть, пройшовши у своєму розвитку шлях від найпростіших міжплемінних стосунків до сучасних складних і багатогранних відносин між величезною кількістю найрізноманітніших учасників.

Науковий інтерес до проблематики міжнародних відносин почав виникати ще на зламі IV—V ст. до н. е., коли вони вперше почали розглядатися у працях давньогрецьких істориків і філософів. Необхідність дослідження природи війни і миру, механізмів і закономірностей міжнародних відносин із усією очевидністю висвітлила перша в історії людства тотальна війна, катастрофічні наслідки якої справили глибокий вплив і на широкі кола громадськості, і на середовище вчених. Як наукова дисципліна теорія міжнародних відносин почала формуватися лише після Першої світової війни у ситуації, яка, за твердженням видатного британського вченого і дипломата Е. Х. Карра, “поклала кінець уявленню про те, що війна — справа лише професійних військових, унаслідок чого розвіялось уявлення, що міжнародна політика може бути залишена професійним дипломатам”¹.

Починаючи з 1919 р., коли у Валлійському університеті (Велика Британія) була заснована перша кафедра міжнародної політики, розпочався процес інституціалізації теорії міжнародних відносин. Подібні кафедри у цей же час були засновані у Лондонській економічній школі (1923), Оксфордському університеті (1930). Важливим для становлення теорії міжнародних відносин у цей час було заснування у 1922 р. журналу *International*

---

¹ Carr E. H. The 20 Years' Crisis: 1919—1939. — London, 1962. — P. 2.

Affairs (Міжнародні справи). З цього часу пріоритет у дослідженні міжнародних відносин належав британській та особливо американській політології, значний вплив якої на розвиток сучасної теорії міжнародних відносин відчутний і досі. Поруч із цим, з 50-х років ХХ ст. активно розвивались французька і німецька школи теорії міжнародних відносин, які призвели до формування нових напрямків дослідження. Наприкінці 1960-х років серйозні теоретичні дослідження міжнародних відносин започатковано у Польщі, а на початку 90-х років ХХ ст. — у Росії¹.

Доробок згаданих наукових шкіл представлено насамперед у працях: Г. Морґентау "Politics among Nations" (1967), Р. Арона "Paix et guerre entre les nations" (1962), "International Politics and Foreign Policy" (1969) за ред. Дж. Розенау, Дж. Зінґера "The Scientific Study of Foreign Policy" (1980), Б. Рассета та Х. Старра "World Politics" (1992), Дж. Догерті та Р. Пфальцграфа "Contending Theories of International Relations" (1990), Ю. Кукулки "Problemy teorii stosunków międzynarodowych" (1978), Я. П'єтрася "Podstawy teorii stosunków międzynarodowych" (1986), П. Циганкова "Международные отношения" (1996), А. Бовіна "Мирное сосуществование. История. Теория. Политика" (1988), Дж. Бейліса і С. Сміта "The Globalization of World Politics" (2001) тощо. Ці праці є справжнім "золотим" фондом теоретичного знання про міжнародні відносини.

Поряд із цим, проблематика теоретичного аналізу міжнародних відносин не може вважатися вичерпаною та концептуально узагальненою, незважаючи на те, що вона впродовж майже століття традиційно перебуває у колі найважливіших об'єктів дослідження суспільних наук. Спроби тлумачити сутність явищ і процесів, пов'язаних із міжнародними відносинами, розуміти їх рушійні сили і закономірності, вміти прогнозувати їхні майбутні стани залишаються метою багатьох дослідників, яку однак до цього часу не досягнуто.

Відомий польський політолог Я. П'єтрася зауважує: "Загалом, незважаючи на величезну кількість публікацій на тему

¹ Міжнародно-політичні дослідження в СРСР не були самостійною науковою дисципліною, але розвивались в умовах жорсткого ідеологічного контролю з боку Комуністичної партії.

теорії міжнародних відносин, у світовій літературі важко знайти взірець, гідний наслідування. Праці або дуже авторські, монодисциплінарні та мало оперті на доробок інших авторів, або є лише критикою багатьох теорій”¹. Такий стан науки не дає змоги спиратись на об’єктивні, синтетичні опрацювання, які поєднували б найрізноманітніші підходи до тлумачення міжнародних відносин, сформувані вичерпні, систематичні знання про їх сутність та зміст. Незважаючи на величезний обсяг знань, що нагромаджений кращими вченими-міжнародниками, наука про міжнародні відносини досі не може запропонувати для прикладного використання зрозумілі та беззаперечні наукові концепції.

Становлення і розвиток теорії міжнародних відносин започатковано у першій половині ХХ ст., що можна вважати надто коротким часом для становлення науки. Це цілком пояснює брак концептуальних узагальнень та відповідного літературного підґрунтя в сучасній теорії міжнародних відносин.

Незаперечною реалією сучасного світу є зростаюча взаємозалежність у міжнародному середовищі, економічна і політична глобалізація, під впливом яких традиційні відносини між державами світу істотно видозмінюються. Їх характеризують принципово нові механізми, що функціонують в умовах стрімкого розширення сфери стосунків між країнами світу та кардинальних змін у кількісному та якісному складі учасників міжнародних відносин. Міжнародні відносини на початку третього тисячоліття поставили перед політичними елітами держав і суспільною наукою ряд складних та далеко не риторичних запитань. Новітні загрози національній і міжнародній безпеці, які в сучасних умовах набувають планетарного масштабу, стали новим дослідницьким завданням і справжнім викликом для сучасних суспільних наук, а особливо — теорії міжнародних відносин. Якщо вибух Першої світової війни призвів до її виникнення, то терористичні атаки 11 вересня 2001 р. стали символом її якісної трансформації, що виявилась у загостренні та розширенні наукового дискурсу щодо характеру міжнародних відносин на зламі ХХ—ХХІ ст. Традиційні уявлення про них у сучасних реаліях далеко не повністю відповідають новим умовам і тенденціям

---

¹ Pietrasz Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 8.

супільного розвитку. Складність та суперечливість сучасних міжнародних процесів і явищ породжують особливий інтерес до теорії міжнародних відносин, оскільки вона є надзвичайно важливим інструментом їх осмислення.

Теорія міжнародних відносин має цілком очевидне практичне значення як науково-методологічна основа діяльності працівників сфери політичного управління та дипломатичної служби, інших державних установ та інституцій, пов'язаних із зовнішніми відносинами України. Інституціалізація зовнішньої політики молодій українській державі неможлива без високопрофесійного дипломатичного корпусу, що володіє ґрунтовними знаннями у галузі теорії міжнародних відносин, які, поза сумнівом, мають базуватися на концептуалізованому досвіді людства, відображеному в її концепціях. Важливість теорії міжнародних відносин у прикладній сфері впливає з того, що власне вона дає змогу сформулювати науково обґрунтований світогляд в осіб, що є причетними до підготовки і прийняття зовнішньополітичних рішень.

Попри відродження інтересу до теорії міжнародних відносин і світової політики в Україні, доводиться констатувати незначну кількість українських видань, присвячених цій проблематиці. Серед праць українських авторів виокремимо книжку А. Камінського “Вступ до міжнародних відносин”¹. У ній, однак, лише окремі розділи стосуються теоретичних питань. Проблеми теорії міжнародних відносин висвітлені у працях В. Мадісона і В. Шахова “Політологія міжнародних відносин”, С. Трояна “Вступ до теорії міжнародних відносин”, М. Шепелева “Теорія міжнародних відносин”, В. Хонина “Теория международных отношений”.

У працях відомих українських учених Л. Гайдукова, Л. Губерського, Б. Гуменюка, В. Крижанівського, В. Манждоли, Г. Почепцова та інших основна увага зосереджується на окремих теоретичних аспектах, що необхідні для реалізації прикладних досліджень. Об'єктом їх наукових зацікавлень є проблеми зовнішньої політики та безпеки України, її місце у світі, специфіка її зовнішньополітичних орієнтацій, векторів та пріоритетів,

---

¹ У 2001 р. вийшла друком дещо новіша версія цієї праці під назвою “Основи міжнародних відносин”.

що цілком зрозуміло через нагальну потребу прикладних досліджень на сучасному етапі розвитку держави. Доцільність розвитку теорії міжнародних відносин в Україні, на чому варто наголосити, пояснюється необхідністю будувати прикладні дослідження на міцному фундаменті теоретичних знань.

Просте запозичення таких знань зі скарбниці світової науки не може дати однозначного позитивного ефекту. Адже у теоретичну думку імплементована специфіка бачення світових процесів з погляду цивілізаційних, ідеологічних і культурних цінностей дослідника, які суттєво впливають на ті чи інші оцінки та інтерпретації міжнародних явищ і процесів сучасними науковими школами. Тобто їхні концепції та ідеї не можуть автоматично й некритично сприйматись в Україні, оскільки вимагають докладного аналізу та адаптації до реальних суспільних проблем і зовнішньополітичних завдань держави.

У 2002 р. вийшло друком перше видання “Теорії міжнародних відносин”, де зроблено спробу систематизовано викласти узагальнення наукових концепцій, нагромаджених теорією міжнародних відносин. Позитивні відгуки спонукали авторів до праці над другим виданням “Теорії міжнародних відносин”, яке вийшло друком у 2003 р. і мало на меті доповнити основні положення праці, що, на думку авторів, вимагали ширшого викладу, розширення можливостей дидактичного застосування праці через зручнішу для навчального процесу структуру.

Третє видання “Теорії міжнародних відносин” покликано розширити і концептуалізувати ряд положень праці, доповнити виклад низки теоретичних концепцій за рахунок використання нових літературних джерел, додатково аргументувати окремі позиції авторів.

Підручник зберіг апробовану в попередніх виданнях структуру, яка включає у себе чотири частини.

У частині 1 “*Теоретичні основи науки про міжнародні відносини*” зосереджено увагу на питаннях наукової природи та структури теорії міжнародних відносин, визначенні понять і категорій, проблемах теоретико-методологічних основ дослідження.

У частині 2 “*Вступ до теорії міжнародних відносин*” викладено основи сучасних наукових теорій суб’єктності, знань і уявлень про структурні особливості міжнародних відносин.

У частині 3 *“Парадигми теорії міжнародних відносин”* зазначені принципи окремих теорій з позиції як еволюції наукової думки, так і формування їх як цілісних систем розуміння та пояснення міжнародних відносин.

Частина 4 *“Явища та процеси в міжнародному середовищі”* охоплює характеристику міжнародних систем, аналіз їхньої структури, закономірностей ієрархії та еволюції притаманних їм ситуацій конфліктів і співробітництва. Важливими складовими цієї частини підручника є систематично викладені теорії міжнародних систем, конфліктів та мирного співіснування, які, залежно від програм вищих навчальних закладів, можуть використовуватись для викладання таких навчальних дисциплін, як: *Теорія міжнародних відносин, Конфліктологія і теорія переговорів, Основи світової політики, Міжнародні відносини і світова політика.*

Підручник призначений для студентів, що навчаються за програмою спеціальностей напряму *“Міжнародні відносини”* чи інших суспільних наук, у межах яких розглядається проблематика міжнародних відносин.

Автори сподіваються, що це видання сприятиме як розвитку наукових досліджень у галузі теорії міжнародних відносин, так і дидактики зазначених вище спеціальностей.

ЧАСТИНА 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАУКИ ПРО МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Наука про міжнародні відносини. Конкретно-науковий і теоретичний рівні досліджень. Теорія міжнародних відносин. Місце в системі наук. Методологічні орієнтації та структурні компоненти теорії міжнародних відносин. Функції. Методологічні підходи та принципи дослідження міжнародних відносин. Особливості застосування методів дослідження на теоретичному та емпіричному рівнях. Поняття і категорії теорії міжнародних відносин.

Розділ 1

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЯК НАУКА

1.1. Наукова природа теорії міжнародних відносин

Міжнародні відносини характеризуються значними відмінностями від інших форм суспільних відносин, оскільки охоплюють будь-які види стосунків, що виникають у процесі людської життєдіяльності, пов'язаної з міжнародним середовищем. Існування будь-яких людських спільнот, як показує історичний досвід, завжди було пов'язане із фактором сусідства, що неминуче призводило до виникнення розгалужених контактів у найрізноманітніших сферах. Перетинаючи кордони держав, відносини завжди зазнають фундаментальних трансформаційних змін і суттєво ускладнюються, оскільки у міжнародному середовищі чинні принципово інші механізми їх функціонування та регулювання.

Складність і багатогранність міжнародних відносин зумовлює формування низки наукових дисциплін, що ставлять собі за мету досліджувати пов'язані з ними явища та процеси. Ці наукові дисципліни формуються у межах суспільних наук як результат їхньої спеціалізації у дослідженні тих чи інших аспектів міжнародних відносин. Власне тому досі не склалась єдина синтетична наука про міжнародні відносини, а доводиться говорити про існування системи наукових дисциплін, що об'єднані спільним об'єктом, але різняться предметом дослідження. Усі

вони вивчають міжнародні відносини, проте кожна зосереджує увагу на тих чи інших їх аспектах.

У сучасній науковій думці відсутня єдина позиція щодо того, які саме наукові дисципліни безпосередньо вивчають міжнародні відносини, що, насамперед, пов'язано зі складністю їх дефініювання як суспільного явища.

Професор А. Камінський серед наук, що вивчають міжнародні відносини, виокремлює *міжнародну економіку, міжнародне право (публічне та приватне), загальну політологію і соціологію*. Таке розуміння можна охарактеризувати як занадто широке, оскільки потрібно конкретизувати зміст двох останніх дисциплін і тлумачити їх як *зовнішню політику та соціологію міжнародних відносин*. Загальна політологія та соціологія мають стосунок до дослідження міжнародних відносин, але воно опосередковане тими частинами, що предметно їх вивчають.

П. Циганков вважає, що до наукових дисциплін, які безпосередньо вивчають міжнародні відносини, варто додати також історію (дипломатію) та військову стратегію. Це твердження, без сумніву, перегукується з відомою сентенцією Р. Арона про те, що головними дійовими особами у міжнародних відносинах завжди є — дипломат та солдат, оскільки "...вони (міжнародні відносини. — *Прим. авт.*), будучи міждержавними, ведуть до дипломатії і війни"¹.

Р. Арон до наук, що вивчають міжнародні відносини, зараховує *теорію, соціологію, історію та праксеологію*:

- *теорія* вивчає суть, особливості та рушійні сили міжнародних відносин, тобто констатує їх стан і формулює твердження про їх першопричини;
- *соціологія* з'ясовує закономірності й випадковості, що визначають зміни та еволюцію міжнародних відносин;
- *історія* акумулює знання про їхній фактичний розвиток;
- *праксеологія* є наукою про діяльність у міжнародному середовищі.

У цій схемі одразу впадає в око, що соціологія фактично підмінює собою теорію та розглядається як наука про міжнародні

¹ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. 02.0258266

відносини. Звідси випливає, що теорія є частиною соціології міжнародних відносин, “предметом якої є насамперед поведінка міжнародних акторів”¹. На наш погляд, така постановка питання суттєво звужує можливості науки про міжнародні відносини та її теорії. Незважаючи на цілком очевидну наукову гнучкість соціології, що дає їй змогу охопити практично всю проблематику міжнародних відносин, важливо підкреслити, що вона є наукою про суспільство, а не про міжнародні відносини.

Р. Арон також стверджує: “У будь-якій царині знань вирізняються здебільшого лише раціональна теорія та праксеологія”². Якщо значущість теорії визначається тим, що вона відповідає на питання “як?” і “чому?”, то праксеології — відповіддю на запитання “що робити?”. Звужена до констатації та пошуку причин тих чи інших явищ міжнародного життя теорія не може бути значущою ні для науки про міжнародні відносини, ні для суспільної практики. Теорія міжнародних відносин ґрунтується на соціології, що, однак, не дає підстав вважати її частиною цієї науки (ширше про наукові орієнтації теорії див. у пункті 1.2).

Якщо ж розуміти міжнародні відносини широко, тобто як множину різновидових стосунків між представниками різних держав світу, то можна стверджувати, що їх дослідження зосереджене у значній кількості наукових дисциплін, які вивчають переважно специфіку того чи іншого виду міжнародних відносин, їх відображення у міжнародному праві та особливості історичного розвитку. З огляду на це, міжнародні відносини безпосередньо вивчають такі наукові дисципліни: історія (дипломатії та воєн), міжнародне право (приватне та публічне), зовнішня політика, міжнародні економічні відносини, міжнародна інформація³ та світова культура.

Теорія визначається особливим науковим характером та роллю, яку вона відіграє у системі наук, що досліджують міжнародні відносини. Теорію переважно розуміють як сукупність поглядів, ідей та концепцій, що тлумачать найважливіші особ-

¹ Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 36.

² Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 37.

³ Вживаючи поняття “міжнародна інформація”, автори мають на увазі не сформовану наукову дисципліну, а комплекс політологічних, соціологічних та математичних теорій, які у майбутньому можуть призвести до її формування.

ливості та закономірності, функціонування і розвиток явищ і процесів, пов'язаних з об'єктом дослідження науки. "Теорія — невід'ємна частина будь-якої галузі знань, вона потрібна для розуміння суті явищ, для осмислення їхніх взаємозв'язків, для проведення досліджень"¹. Тобто вона одночасно узагальнює емпіричний матеріал, акумулює знання про методи та прийоми дослідження, формулює закономірності, що пов'язані з явищами та процесами, які теорія вивчає.

Я. П'єтрась зауважує, що "теорія міжнародних відносин є теоретичною частиною науки про міжнародні відносини"². Із такого окреслення випливає ствердження факту, що існує наука, в якій теорія міжнародних відносин відіграє надзвичайно важливу концептуальну системотворчу роль, об'єднуючи на сучасному етапі її розвитку різні суспільні наукові дисципліни у цілісну систему досліджень. Теорія виникає не лише як наслідок започаткування емпіричних досліджень певного інтуїтивно окреслюваного об'єкта, але досить часто вона сама визначає цей об'єкт, моделює його межі та структуру, актуалізуючи і спричиняючи його конкретні дослідження.

Таке розуміння змісту науки про міжнародні відносини дає змогу моделювати її як органічне поєднання спеціалізованих у дослідженні міжнародних відносин наукових дисциплін, об'єднаних міждисциплінарною теорією, тісно пов'язаною із ними. Відповідно до цього всі наукові дисципліни, які є складовими науки про міжнародні відносини, можна зарахувати до двох рівнів наукового дослідження: теоретичного та емпіричного (рис. 1.1).

Дисципліни, що досліджують міжнародні відносини на конкретно-науковому рівні, можуть генетично виходити з будь-яких галузей суспільних наук, якщо об'єкт їхнього дослідження пов'язаний з міжнародним середовищем. Таку ж позицію займає Ю. Кукулка, окреслюючи науку про міжнародні відносини як таку, що "...намагається охопити всі явища та процеси, пов'язані з міжнародною сферою суспільних стосунків"³.

Лише на перший погляд питання про місце і роль теорії міжнародних відносин видається простим та не особливо актуальним.

¹ *Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. — New York, 1990. — P. 15.*

² *Pietrasz J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — S. 17.*

³ *Kukulka J. Teoria stosunków międzynarodowych. — Warszawa, 2000. — S. 138.*

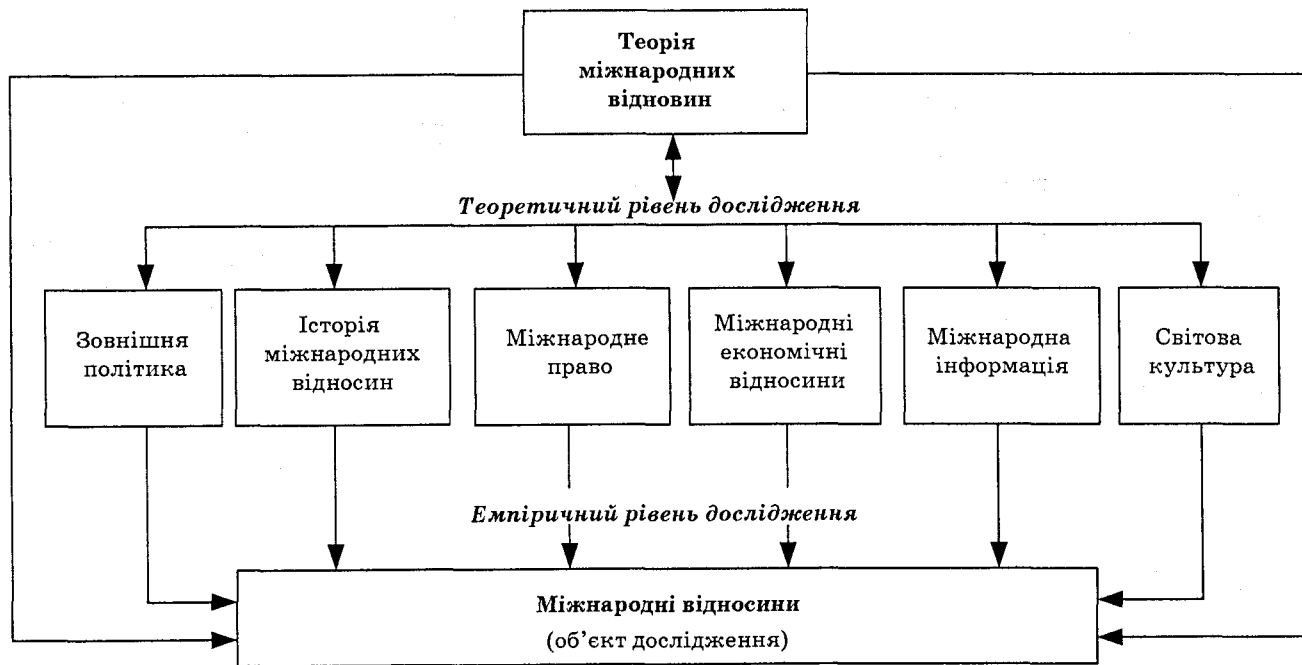

Рис. 1.1. Рівні наукового дослідження міжнародних відносин

Для значної частини вчених співвідношення теорії та наукових дисциплін, що емпірично вивчають міжнародні відносини, виглядає як її ототожнення з однією з репрезентованих ними теорій. Будь-яка наукова дисципліна конкретного (емпіричного) рівня, виходячи з логіки свого розвитку, сформувала власні теорії зовнішньої політики, міжнародного права, міжнародних економічних відносин тощо.

У цій системі теорія міжнародних відносин має узагальнюючий характер, тому її доречніше назвати “загальною теорією міжнародних відносин”. Вона містить загальні основи знань про міжнародні явища та процеси, тому її можна вважати фундаментом усіх конкретизуючих наук, що безпосередньо досліджують об’єкт зовнішньої політики, історії міжнародних відносин, міжнародного права, міжнародної економіки тощо. Зворотний зв’язок у схемі забезпечується узагальненням конкретного знання про різні аспекти міжнародних відносин та закономірності процесів і явищ, що в них відбуваються. Обмін інформацією та результатами досліджень має перманентний характер, без якого система наук про міжнародні відносини позбавлена сенсу існування. Важливо також зауважити, що більшість учених, які працюють на конкретно-науковому рівні, формулюють ширші (ніж це допускають межі дослідження їх наук) узагальнення, роблячи відчутний внесок у розвиток загальної теорії.

У системі наук про міжнародні відносини теорія зберігає деяку самостійність, що зумовлено особливостями її наукової сутності. Ці особливості можна окреслити як сукупність тверджень:

- не існує окремого об’єкта дослідження теорії міжнародних відносин, він спільний для всіх конкретних і теоретичних дисциплін про міжнародні відносини, а відмінність полягає лише в тому, що конкретні дисципліни зосереджують свою увагу на окремих елементах або виявах міжнародних відносин, а теорія — на їх загальних закономірностях;
- теорія міжнародних відносин опирається як на власні, притаманні лише їй, наукові концепції, так і на запозичені з інших суспільних наук;
- теорія, незважаючи на узагальнюючий характер, доступними їй способами та методами досліджує реальні процеси та явища міжнародного середовища;

- методологія і методика теорії міжнародних відносин, крім загальнонаукових, містить власні підходи і техніки застосування методів;
- немає єдиної методології теорії, їх є стільки, скільки й концепцій міжнародних відносин.

Погляди на характер теорії міжнародних відносин визначаються, передусім, особливостями трактування об'єкта її досліджень. Саме тому більшість дослідників розглядають міжнародну систему як логічне відображення міжнародних відносин або форму їх вияву.

Зокрема, Я. П'єтраś стверджує, що "загальна теорія міжнародних відносин є систематизованою за змістом і формально сукупністю умовно сформульованих тверджень, які пояснюють функціонування та еволюцію міжнародних систем"¹. Приблизно так само визначають предмет теорії міжнародних відносин О. Боднар, О. Цетвінський, Ф. Брайар, Дж. Догерті та Р. Пфальцграф.

На думку К. Райта, теорія міжнародних відносин є "...сукупністю знань, що допомагають зрозуміти, передбачити, оцінити та контролювати відносини між державами"². Подібно предмет науки визначає А. Камінський, розглядаючи її "...як таку, що шукає вирішальних факторів, важелів та механізмів взаємин... і знаходить у цих взаєминах закономірності та випадковості"³. Р. Арон пропонує розуміти теорію міжнародних відносин як науку, котра: "вивчає сутність, особливості і рушійні сили міжнародних відносин, тобто констатує їх стан і формулює твердження про їх першопричини"⁴.

З аналізу наведених дефініцій випливає, що предметом теорії (як, зрештою, і емпіричних наук) є розуміння міжнародних явищ та процесів, не окреслених апріорним твердженням про їхню системність.

¹ Pietraś Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 18.

² Wright Q. Development of General Theory of International Relations / Harrison H. (Ed) The role of Theory in International Relations. — Princeton, 1964. — P. 20.

³ Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. — Л., 1995. — С. 7.

⁴ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 33.

Очевидно, що міжнародна система — найважливіше явище міжнародних відносин, а її еволюція — їх визначальний процес. Тобто така відмінність у поглядах не є принциповою через те, що визначаючи предмет досліджень теорії міжнародних відносин, одна група дослідників конкретизує іншу, декларуючи власне розуміння форми, в якій міжнародні відносини реалізуються.

Важливою особливістю теорії є те, що вона, зазвичай, виокремлює, описує та пояснює найважливіші особливості об'єкта дослідження, конструюючи його абстрактну ідеалізовану модель. Така модель містить твердження про елементи досліджуваного явища, найважливіші закономірні та випадкові зв'язки між ними, що служить не лише розумінню, а й прогнозуванню міжнародних відносин. Власне так розуміє теорію міжнародних відносин К. Томпсон, стверджуючи, що вона є "...інструментом для розуміння не лише випадкових рис та закономірностей, а й випадкових чи ірраціональних явищ"¹. Теоретики у своїх дослідженнях завжди послуговувались абстрагованою моделлю реальності, якою власне і виступає загальноприйнята категорія — система.

Теорія — не проста сукупність тверджень про об'єкт досліджень, а, з огляду на зв'язок між ними, система знань про нього. Це зовсім не означає її повної наукової єдності щодо трактування найважливіших процесів та явищ міжнародних відносин. Навпаки, вона складається з великої кількості концепцій, які, з одного боку, доповнюють, з іншого — досить жорстко критикують, а інколи й заперечують одна одну. На цій обставині наголосив П. Циганков, зазначаючи, що теорія міжнародних відносин є "сукупністю численних концептуальних узагальнень, що представляють теоретичні школи, які полемізують між собою"².

Основні твердження теорії, як справедливо зауважив Дж. Зінгер, мають бути верифіковані (достовірні) у практичній діяльності й у такому вигляді повернутись до неї та сприйматись *à priori*. Однак об'єктивна верифікація теоретичних концепцій

¹ *Thompson Kenneth W. Towards a theory of international politics // American political science review. — 1955. — Vol. 49. — P. 3.*

² *Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 11.*

надзвичайно ускладнена браком емпіричності, а тому не можливо остаточно відкинути твердження та концепції, які мають спірний характер і підлягають сумніву щодо їх відповідності реальному станові речей.

Ще однією причиною слабкості сучасної теорії міжнародних відносин Ю. Кукулка вважає монодисциплінарний підхід до проведення дослідження. На його думку, подолання такої обмеженості можна здійснити, створивши єдину методологію теорії міжнародних відносин на засадах “інтердисциплінарності”, тобто на основі інтегрального використання та поєднання надбань “суміжних” за об’єктом дослідження суспільних наук. Розв’язання методологічних проблем теорії міжнародних відносин та формування інтегральної основи досліджень сприятиме виокремленню науки про міжнародні відносини в суспільну науку.

Польський учений М. Фалінський висунув досить слушну ідею про те, що кожна нова наука в процесі становлення послідовно проходить три етапи: *еклектизму*, *гетерогенізму* та *автогенізму*.

На етапі еkleктизму вона лише реєструє реальність, запозичуючи інформацію про неї з тих наук, які дотично вивчають предмет дослідження. На цьому етапі теорії взагалі не існує, а наука — досить аморфна множина фактів та їх інтерпретацій, що формулюються в окремих ідеях та концепціях учених, які працюють в інших галузях знань.

Гетерогенізм у розвитку науки виявляється в тому, що вона визначається інституційно і предметно, окреслює межі, започатковує власні теоретичні дослідження. Водночас на емпіричному рівні вона залишається диференційованою генетично різними науковими дисциплінами, що виникли як результат спеціалізації інших наук у дослідженні тих явищ і процесів, що перебувають на стику їхніх наукових інтересів.

Автогенізм є наслідком формування єдиної для всієї системи наукових дисциплін, що досліджують відмежований від інших об’єкт дослідження, теоретико-методологічної бази. Це свідчить про остаточно становлення науки та започаткування її власних емпіричних досліджень.

У сучасній науці немає синтетичної теорії міжнародних відносин, натомість є багато теорій, що поєднують найрізноманіт-

ніші концепції, погляди та судження багатьох дослідників. Така ситуація зумовлена відсутністю єдиного, науково апробованого й такого, що не підлягає сумніву, підходу до трактування міжнародних відносин, що спричинено їх значною диверсифікованістю і виключає застосування “шаблонів”, запозичених з інших галузей суспільних наук.

Ці труднощі є ознакою молодості науки, яка, незважаючи на солідний “стаж”, період свого розквіту переживає власне зараз, у час глобалізації суспільних процесів та проблем. Відомий німецький вчений Е. Чемпель досить образно назвав її “донькою Версальської конференції”, наголосивши, що систематичні наукові дослідження міжнародних відносин розпочалися лише після того, як людство зіткнулось із загрозою глобальних збройних конфліктів. З цього ж приводу А. Камінський зауважує: “...лише у ХХ ст. унаслідок двох великих світових воєн... розпочалося інтенсивне, всебічне опрацювання і поглиблення студій міжнародних взаємин та оформлення їх в окрему і завершену наукову дисципліну”¹.

Сучасна теорія міжнародних відносин за багатьма ознаками перебуває на межі між етапами гетерогенізму та автогенізму, а її майбутнє окреслюється формуванням нового цілісного наукового підходу, який дасть змогу подолати її внутрішні суперечності.

1.2. Теорія міжнародних відносин у системі суспільних наук

Молодість теорії міжнародних відносин і відповідно слабкість її науково-методологічних основ породжують чимало дискусій з приводу її “приналежності” до низки суспільних наук, які опрацювали свої підходи до вивчення міжнародних відносин. Ці підходи характеризуються монодисциплінарністю і хоч приносять у дослідження чимало цінного, все ж не в змозі цілісно

---

¹ Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. — Л., 1995. — С. 7.

відображати настільки складне та суперечливе явище, яким є міжнародні відносини.

Я. П'єтрась, називаючи такі підходи орієнтаціями, виокремлює серед них такі¹:

а) *філософську*, що зводить міжнародні відносини до елемента теорії суспільного розвитку, який розглядається на дуже високому рівні абстракції;

б) *історичну*, що розглядає міжнародні відносини як частину всесвітньої історії і виходить із твердження, що сучасність не можна досліджувати науково, бо за допомогою історичних методів її не можна досліджувати формально;

в) *соціологічну*, що зводить міжнародні відносини до концепції суспільства та його діяльності у міжнародному середовищі;

г) *юридичну*, що розглядає міжнародні відносини як міждержавні правничі відносини;

ґ) *економічну*, що визначає міжнародні відносини як вияв функціонування міжнародного ринку;

д) *праксеологічну*, або *кібернетичну*, що зводить міжнародні відносини до проблеми ефективних дій у сфері зовнішньої політики та їх системної організації.

До цих орієнтацій варто додати географічну та політологічну, які вирізняються специфікою вивчення міжнародних відносин через властиві їм категорії.

Географічна орієнтація виходить зі сприйняття чинника географічного простору як настільки важливого, що переважає над усіма іншими, а географії та геополітики — як науки, котра у змозі найадекватніше та найсистематичніше досліджувати міжнародні відносини. Т. Габісь у статті “Урок геополітики” пише: “...простір (географічний) є політичною силою (Ратцель), владою (Хаусгофер), що має стратегічну вартість (Коен). Цей простір... окреслює долю держав і народів”². Геополітики впродовж досить тривалого часу, коли інші “спеціалісти з міжна-

¹ Pietrasz J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — С. 22—23.

² Gabiś T. Powrót do geopolityki // Stanczyk. — 1995. — № 1. — S. 79.

родних відносин хотіли просто йти вслід за істориками...”¹, цікавились міжнародними відносинами, турбуючись про абстрагування і пояснення. Незважаючи на цілком очевидну вузькість їхніх підходів, геополітика опрацювала досить цікаві теоретичні концепції, які обов’язково треба враховувати у вивченні міжнародних відносин.

Політологічний підхід найкраще презентує Я. П’етрась, стверджуючи, що “...теорія міжнародних відносин має конкретизувати теорію політики, враховуючи, правда, дуже виразну специфіку досліджуваних суспільних відносин”². Така позиція притаманна більшості політологів, що спеціалізуються на дослідженні міжнародних відносин. Зрештою, політична наука зробила надзвичайно важливий внесок у розвиток теорії міжнародних відносин, що особливо відчувалось на етапі її становлення та інституціоналізації. Політологи, однак, завжди розглядали міжнародні відносини як міжнародну або світову політику, що суттєво звужувало предмет дослідження, залишаючи за його межами проблематику економічних, культурних та інформаційних відносин³. Така постановка питання не давала змоги досліджувати будь-які неполітичні відносини як певну порівняно замкнену систему (що є важливим етапом синтетичного дослідження), оскільки зумовлювала їх розгляд лише з огляду на політичні взаємини між державами. З цього приводу Ю. Кукулка зауважив, що “...поняття “політика” стосовно міжнародного середовища у деяких країнах і наукових школах було механістично і всупереч логіці перенесене на міжнародні відносини”⁴. Політика як специфічна сфера людської діяльності є однією з найважливіших складових міжнародних відносин, вона великою мірою визначає їх характер та зміст, що, однак, не дає підстав ні для синонімізації, ні для змішування цих понять.

На наш погляд, ці поняття (“міжнародні відносини” та “міжнародна політика”) досить чітко розмежовує російський

¹ *Арон Р.* Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 30—31.

² *Pietrasz Z. J.* Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — С. 22.

³ У такому розумінні їх трактують як чинники світової політики.

⁴ *Kukulka J.* Teoria stosunków międzynarodowych. — Warszawa, 2000. — S. 135.

політолог А. Бовін, який вважає, що “світова політика”¹ — це діяльність, взаємодія держав на міжнародній арені; “міжнародні відносини” — це система реальних зв’язків між державами, що виступають як результат їхніх дій і... як простір, в якому існує світова політика”². Із цього твердження випливає, що теорія міжнародних відносин вивчає середовище міжнародної чи світової політики, але аж ніяк не їх.

Водночас, звуження предмета дослідження лише до вивчення політичних ситуацій робить теорію міжнародних відносин монофакторною наукою, залишаючи поза увагою спектр стосунків, що реально відбуваються між учасниками міжнародних відносин, та суттєво знижує її операційні можливості.

Політологія міжнародних відносин і теорія політики тісно пов’язані з теорією міжнародних відносин, оскільки досліджують один і той же об’єкт. Однак, з огляду на специфіку місця та ролі, яку теорія відіграє у науці про міжнародні відносини, вона мусить зберігати певну самостійність від інших суспільних наук.

Проблема місця теорії міжнародних відносин серед суспільних наук є складною з огляду на той факт, що вона виокремилась у самостійну наукову дисципліну ще на початку ХХ ст., а наука, що має їй відповідати, на емпіричному рівні досі не сформована. Така ситуація породжує гострі дискусії щодо меж досліджень нової науки, яку пропонують назвати “інтернаціологія”, та її місця у системі суспільних наук. Дискусія розгорнулася навколо питання про можливість самостійного існування інтернаціології як автономної системи знань. Ю. Кукулка, зокрема, стверджує, що така наука може бути цілком самостійною, оскільки теорія вже виокремила її предмет та сформулювала розуміння необхідності створення її “інтердисциплінарної” методології. Своєю чергою, Р. Арон, відомий через свій песимізм щодо можливості чіткого дефініювання міжнародних відносин, слушно зауважив, що це не означає неможливості існування науки, яка їх вивчає. Натомість, М. Каплан заперечує самостійне існування такої науки з огляду на слабкість її теорії та нечіт-

¹ У цьому контексті йдеться про міжнародну політику в глобальному масштабі.

² *Перестройка международных отношений: пути и подходы // Мировая экономика и международные отношения. — 1989. — № 1. — С. 58.*

кість уявлень про міжнародні відносини. Аморфність сучасних дефініцій міжнародних відносин є однією з найважливіших причин неможливості створення єдиної методології їх дослідження та понятійно-категорійної системи.

Проблема полягає і в тому, що ствердження окремішності інтернаціології й теорії міжнародних відносин у її складі логічно визначає потребу в науці про відносини всередині нації, яка тоді сприймається як політично окрема суспільна система.

Отже, суспільна наука мала б бути поділена на дві синтетичні наукові дисципліни, які умовно назовемо “націологія” та “інтернаціологія”. Така ідея співзвучна з твердженням Й. Гальтунга про те, що зв’язок між наукою про політику та наукою про міжнародні відносини подібний до зв’язку між психологією та соціологією: перша вивчає внутрішні особливості людини, а друга — відносини між людьми. Теза про потребу синтезу у суспільних науках підтверджується тим, що найбільшим динамізмом досліджень володіють власне “пограничні” наукові дисципліни. Вони виникають як результат поєднання наукових інтересів низки наук, кожна з яких занадто “вузька” для повного та адекватного дослідження складних і багатогранних явищ буття. Хоч питання про синтетичну організацію наукових досліджень можна розглядати як передчасне, однак теорію міжнародних відносин цілком доречно сприймати як таку, що ґрунтується на ідеї наукового синтезу.

Теорія міжнародних відносин виникла після Першої світової війни як результат нагальної суспільної потреби у розв’язанні дилеми “війни і миру”, а синтетичною науковою дисципліною стала з розширенням трактування об’єкта досліджень.

Сучасну теорію міжнародних відносин не можна назвати синтетичною у повному сенсі, оскільки вона ще не сформувалася остаточно. На етапі гетерогенізму теорія підсумовує не тільки емпіричні факти та їхні теоретичні узагальнення, почерпнуті у системі наук про міжнародні відносини, але, з цією ж метою, активно запозичує знання та методи інших суспільних наук. Власне тому найважливіше значення для неї мають зв’язки з цими науками щодо обміну інформацією про результати досліджень, запозичення окремих методів, розроблених та апробованих ними ідей, поглядів та концепцій, що стосуються об’єкта дослідження теорії міжнародних відносин.

Суспільні науки пов'язані з теорією міжнародних відносин як опосередковано, так і безпосередньо. Опосередковані зв'язки здійснюються через ту чи іншу дисципліну, що розвинулась на межі наукових інтересів і дотично зачіпає проблематику міжнародних відносин. Прямі зв'язки визначаються або близькістю об'єктів дослідження, або значним методологічним впливом на теорію міжнародних відносин.

Серед наук, які найтісніше пов'язані з теорією міжнародних відносин, можна виокремити:

Філософію — як особливий різновид духовної культури, призначення якого полягає в осмисленні основ природного та соціального світу, формоутворень культури і пізнання, людини та її сутності. Тобто філософія розглядає ті ж проблеми, що й теорія міжнародних відносин, але на значно вищому рівні абстрагування та масштабності. Концепції Августина, Т. Гоббса, Д. Віко, Е. Канта, Г. Гегеля та інших філософів завжди давали ключ до розуміння природи міжнародних відносин. Учені-міжнародники не тільки поділяли погляди філософів, але й використовували їх як концептуальну основу своїх досліджень; а низка сформульованих філософами оригінальних ідей стала органічною частиною теорії міжнародних відносин. Зауважимо, що філософія є науковою основою соціології та політології, які впритул підходять до предмета дослідження теорії міжнародних відносин.

Історія пов'язана з теорією міжнародних відносин, позаяк дослідження в ній значною мірою ґрунтуються на аналізі та узагальненні історичного матеріалу, що стосується зовнішньої політики, дипломатії, військової справи, економіки, культури тощо.

Практичні дії держав у міжнародному середовищі завжди ґрунтуються на урахуванні історичного досвіду, про що казали ще давні римляни: "Historia est magistra vitae"¹. Н. Макіавеллі зауважив, що політики для досягнення успіху у воєнних кампаніях мають "тренувати свій воєнний дух читанням історії; при такому читанні вони мають уважно вивчати методи дій великих завойовників, обдумувати причини їхніх перемог і пора-

¹ Історія — вчителька життя (лат.).

зок, щоби у першому випадку використати їхній досвід, а в другому — уникнути їхніх помилок”¹. Зрозуміло, що у сфері зовнішньої політики історичний досвід необхідний не тільки у справах ведення війни, а й у будь-якій діяльності, особливо у дипломатії. Історичні прецеденти завжди відігравали величезну роль у світовій політиці, оскільки служили правовою підставою для обґрунтування певних дій чи бездіяльності уряду.

Дослідження міжнародних відносин упродовж тривалих історичних періодів дає змогу виокремити низку притаманних їм закономірностей, особливості еволюції стосунків між державами, зв’язок між великими війнами і тривалим миром. Власне тому осмислені вченими закономірності історії завжди були вихідним аналітичним матеріалом як для політологів та соціологів, так і для вчених, які досліджували міжнародні відносини з позиції будь-якої іншої суспільної науки. Американський дослідник М. Каплан стверджував, що “наука про міжнародні відносини повинна ставитись з повагою та бути вдячною історії. Історія є великою лабораторією теорії міжнародних відносин”².

Географія пов’язана з теорією міжнародних відносин, з одного боку, через географічний простір, у якому міжнародні відносини власне й відбуваються, а з іншого — через геополітику, яка, будучи близькою за предметом дослідження до теорії міжнародних відносин, відображає особливості та закономірності зовнішньої політики у геопросторовому аспекті.

Надзвичайно важливими є зв’язки теорії міжнародних відносин із *правознавством* та *економічними науками*, оскільки перше дає їй знання про правові норми міжнародного співжиття, договірно-правові основи стосунків між державами тощо, а другі — про закономірності функціонування економічних суб’єктів міжнародних відносин (спільних підприємств, транснаціональних корпорацій тощо).

Найтісніші зв’язки теорія міжнародних відносин має з *політологією* та *соціологією*. Ці науки міждисциплінарні за своїм характером і впритул наближені до предмета її досліджень. Перша вивчає діяльність, що має своєю метою регулювання взаємин

---

¹ *Макиавелли Н.* Государь: Сборник: Пер. с итал. — Минск, 1998. — С. 75.

² *Kaplan Morton A.* System and Process in International Politics. — New York, 1976. — P. 3.

між людьми, а друга — суспільство як цілісну систему й окремі соціальні інститути, процеси та групи.

Теорія міжнародних відносин поступово формується як синтетична наукова дисципліна, що в системі суспільних наук посідає особливе місце. Її виникнення на перетині наукових інтересів пов'язане із взаємодією між суспільними науками у вивченні міжнародного середовища, явищ та процесів, що в ньому відбуваються.

1.3. Структура, завдання та функції теорії міжнародних відносин

Питання про структуру теорії міжнародних відносин не належить до найважливіших дискусійних проблем науки, навколо яких ведеться жвава суперечка. Учені радше звертали увагу на проблематику теоретичного дослідження міжнародних відносин, а не на структуризацію наукового знання про них. Поза увагою більшості дослідників залишились проблеми специфіки, логіки та диференціації досліджень. Очевидно, що такий стан теоретико-методологічних основ теорії міжнародних відносин не сприяв систематичному розвитку досліджень, а призводив до їх хаотичності, що особливо відчувалось на емпіричному рівні науки. Розглядаючи можливість операційного використання нагромаджених наукою про міжнародні відносини знань, Ю. Кукулка зауважив, що на її емпіричному рівні знання про явища і факти ще недостатньо систематизовані. Наука акумулювала величезний емпіричний матеріал, який її теорія досі не змогла повною мірою опрацювати та осмислити.

Найважливішою для теорії міжнародних відносин, як і для будь-якої іншої, є її компонентна структура. У ній виділимо:

1. *Емпіричний* компонент розуміємо як сукупність знань та чітко окреслених фактів, що відображають реальний стан міжнародних відносин. Ці частинні знання та факти, які теорія має описати та систематизувати, стануть вихідним матеріалом для її досліджень.

Проблемою сучасної теорії міжнародних відносин є те, що досі тривають гострі дискусії стосовно її об'єкта і предмета, меж і навіть змісту досліджуваних явищ та процесів. Нерозв'язаність внутрішніх проблем теорії призводить до нечіткості наукового розуміння міжнародних відносин, складності визначення їх суб'єктів, найважливіших видів та форм. Зокрема, йдеться про труднощі, пов'язані зі систематизацією первинних фактів, які кожний дослідник групує відповідно до своїх уявлень про їхню належність до проблеми. Навіть у межах однієї школи теорії міжнародних відносин існують суттєві розбіжності у поглядах, а теорії, що її створюють, полемізують між собою щодо розуміння та інтерпретації фактів, які відображають реальність. Розвиток науки про міжнародні відносини та її теорії немислимий без поступового перетворення нагромадженої сукупності знань і фактів на цілісну систему, яка визначатиметься згодою більшості вчених щодо дефініцій, коректності первинних фактів та їх інтерпретації.

2. *Методологічний* компонент охоплює систему уявлень про внутрішню логіку, найважливіші принципи, підходи до проведення досліджень, методи і наукові уявлення про коректність їхнього застосування, техніку досліджень, обґрунтування та верифікацію гіпотез, що формулюються у межах теорії міжнародних відносин.

У сучасній методології теорії міжнародних відносин поки що доводиться вести мову не про існування системи, а радше про множини суперечливих принципів, нечіткість підходів та складність використання окремих методів дослідження. Суттєвою перешкодою у розвитку цілісної методології теорії міжнародних відносин є монодисциплінарність, властива багатьом сучасним підходам, ускладнена хаотичним запозиченням методів інших суспільних наук.

Ще однією значущою проблемою є відсутність науково обґрунтованих методів і способів верифікації гіпотез, що призводить до неможливості об'єктивно підтвердити чи відкинути теоретичні концепції та парадигми, що з них випливають. Як наслідок, сприйняття тієї чи іншої з них є радше ствердженням її популярності в наукових колах, ніж результатом логічного доведення. Від початку 60-х років ХХ ст., коли Дж. Зінґер закидав класичній теорії міжнародних відносин волонтаризм та

вибірковість, насправді мало що змінилось. Незважаючи на бурхливий розвиток, наука відчуває брак адекватного сучасним реаліям рівня розвитку методології.

3. *Первинний експлананс* поєднує значну кількість ідей та гіпотез, які висувують науковці для пояснення явищ і процесів у міжнародному середовищі.

Ідеї, висловлені вченими, є способом логічного пояснення реальності міжнародних відносин формулюванням твердження про їхні причини, зміст і рушійні сили. Ідея як така не пояснює геть усіх явищ та процесів, а є лише своєрідним ключем до їх розуміння. Вона лежить в основі конструювання гіпотетичної системи припущень про всі можливі явища та процеси в міжнародних відносинах.

У теорії міжнародних відносин ідеї окремих науковців, які поділяли великі групи їхніх колег та послідовників, сприймалися переважно як принцип. На відміну від ідеї, принцип — ширше та більш формалізоване її відображення. У теорії міжнародних відносин принцип виконує одразу кілька функцій:

а) *світоглядну*, яка виражається в тому, що він є основою системи поглядів на міжнародні відносини, яких дотримуються вчені тієї чи іншої наукової школи;

б) *експланаційну*, адже принцип є твердженням, на основі якого будується ідеалізована модель об'єкта дослідження, що служить його поясненню;

в) *методологічну* — через те, що залежно від особливостей тлумачення міжнародних відносин формується уявлення про способи і методи їх дослідження;

г) *постулативну* — тому, що принцип сприймає група вчених без доведення як вихідне твердження, від якого вони починають формулювати власні гіпотези. У теорії міжнародних відносин постулат, однак, відіграє роль вихідного твердження лише у межах окремого наукового напрямку. Вчені, котрі його не поділяють, формулюють іншу ідею, на підставі якої висувують якісно інший постулат і відповідно — принципово інші гіпотези.

4. *Вторинний експлананс* у теорії міжнародних відносин містить досить велику кількість наукових концепцій та парадигм. Тобто цей компонент поєднує окремі теорії, що намага-

ються відобразити й пояснити міжнародні відносини та їх окремі (елементи) явища та процеси. Як наукові концепції виступають гіпотези, висунуті та верифіковані окремими вченими.

Верифікація полягає у тому, що вчені наводять низку аргументів, які, на їхню думку, свідчать на користь гіпотез. Верифікаційні аргументи можуть мати характер історичних фактів, що не підлягають сумніву, заяв політичних лідерів держав чи інших осіб, статистичних даних, морально-етичних, ідеологічних та навіть релігійних міркувань.

Суттєвою проблемою сучасної теорії міжнародних відносин є складність інтерпретації аргументів, що розуміється як неоднозначність їх трактування. Без сумніву, більшість учених намагаються сумлінно інтерпретувати факти й уникати двозначності, але їхні аргументи все ж сприймаються з недовірою та викликають заперечення. Це зумовлює, як зауважив П. Циганков, гостру полеміку між представниками різних наукових шкіл, напрямів і навіть окремими вченими. На нашу думку, така ситуація логічно впливає зі слабкого розвитку емпіричного компонента теорії міжнародних відносин, у якому відсутні чіткі визначення, а факти та ситуації сприймаються з різних, іноді навіть діаметрально протилежних, позицій. Власне тому доводиться констатувати, що більшість наукових концепцій має певне “раціональне зерно”, але складність їх верифікації зводить нанівець можливість сформулювати єдину парадигму, яка могла б опиратись на все найкраще, що вже розроблено та апробовано у теорії міжнародних відносин. Через це існує низка парадигм, кожна з яких впливає з відносно великої кількості наукових концепцій, що ґрунтуються на одному або декількох принципах розуміння міжнародних відносин.

Парадигма виступає, з одного боку, концептуальним узагальненням багатьох теорій, а з іншого — цілісністю, що у лаконічній формі відображає погляди великої групи вчених та у пригаманний лише їй спосіб пояснює міжнародні відносини.

Компонентна структура теорії міжнародних відносин визначає структуру наукового дослідження, стадії якого її загалом відображають та повторюють. Утім, ці структури не є тотожними, тому що компонентна поєднує низку знань про ті чи інші аспекти процесу дослідження та власне міжнародні відносини, а структура дослідження — про його послідовні стадії.

Структура дослідження у теорії міжнародних відносин має такі стадії (рис. 1.2):

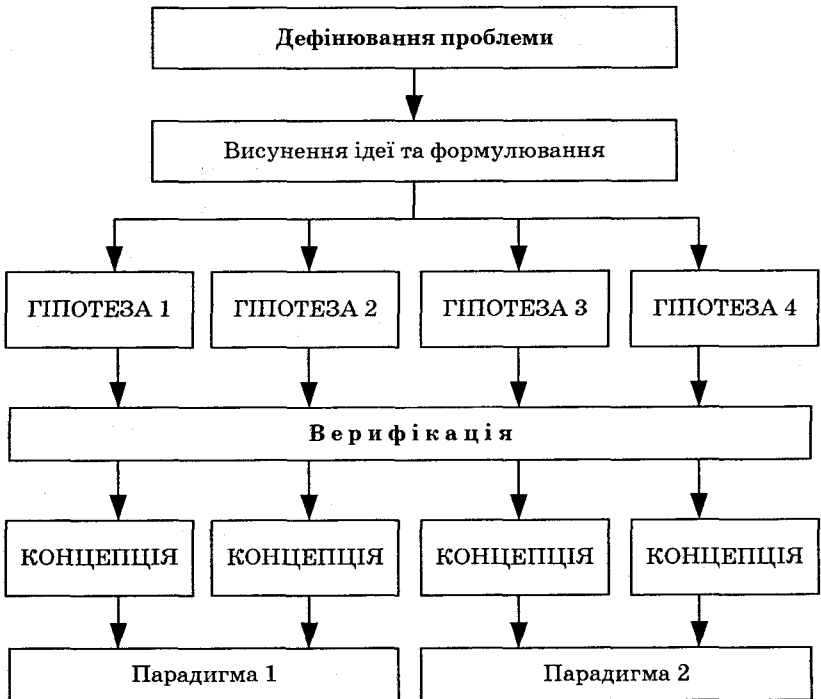

Рис. 1.2. Структура теоретичного дослідження

1. *Дефінування проблеми* полягає в тому, що дослідник на підставі первинного аналізу емпіричного матеріалу доходить висновку про існування в теорії певного складного питання, яке потрібно розв'язати. Це питання прецизійно окреслюється та, зазвичай, спрощується до дилеми, з якої власне і починається дослідження.

2. *Висунення ідеї та формулювання принципу розуміння об'єкта дослідження* пов'язане з тим, що дослідник, з огляду на власний емпіричний досвід та науковий світогляд, обирає явища чи процеси, які, на його думку, є засадничими в міжнародних відносинах. Тобто через них можна їх зрозуміти, пояснити та розв'язати окреслену наукову проблему. Ця ідея остаточ-

но формулюється як принцип розуміння сутності досліджуваного явища. Принцип являє собою формалізоване твердження про зміст і вирішальні чинники міжнародних відносин.

3. *Висунення гіпотези* полягає у формуванні системи поглядів дослідника на міжнародні відносини загалом або на їх окремі елементи. Погляди мають характер припущень та визначаються взаємопов'язаністю. Не може існувати внутрішніх суперечностей між окремими положеннями однієї гіпотези, тому що її автор намагається створити цілісну та несуперечливу модель реальних явищ і процесів. Висунення гіпотези цілком можливе і без попереднього формулювання принципу розуміння реальності. Тоді дослідник обирає, передусім, принцип, сформульований іншим ученим, зі змістом якого він погоджується.

Саме тому на підставі одного принципу може виникнути одразу декілька гіпотез, кожна з яких його по-своєму інтерпретує. Ми обмежились визначенням ймовірності висунення чотирьох гіпотез, хоча насправді їх буває довільна кількість. Кожен з дослідників висуває певну гіпотезу, яка не може бути тотожна щодо інших, оскільки вона впливає з його особистої ідеї. Ідеї кількох учених можуть бути близькими за змістом, але завжди відрізняються деталями, формою викладу та практичним результатом.

4. *Верифікацію* гіпотез та значні труднощі, пов'язані з цією стадією дослідження, ми описали вище. Однак, тут доречно зупинитись на особливостях верифікації, що можуть бути представлені як її типи:

Ендоверифікація є способом перевірення гіпотези через її порівняння з авторськими уявленнями про реальність міжнародних відносин, структуру міжнародної системи. Якщо ж у гіпотезі містяться певні невідповідності чи недоречності, дослідник коригує її або відмовляється від неї.

Екзоверифікація — складніший і триваліший процес, пов'язаний з апробацією гіпотези та аргументації, що свідчить на її користь, у зацікавлених наукових колах. Гіпотеза підлягає критичному аналізу з боку великої кількості вчених, кожен з яких керується власним емпіричним досвідом та знаннями про реальність. Фактично будь-яка значуща гіпотеза в теорії міжнародних відносин одразу викликала контрверзи та гостру полеміку.

Об'єктом критики ставала вона сама, а також аргументація, яку автор наводив на її підтвердження. Можна сміливо стверджувати, що більше контроверз породила гіпотеза, то більш значущою вона ставала в наукових колах та швидше утверджувалась як самостійна концепція розуміння міжнародних відносин.

Екзроверифікація також виявлялась у перевірці гіпотези в часі щодо її відповідності об'єктивній реальності. Тобто навіть тоді, коли гіпотеза безумовно прийнята у наукових колах, з часом може з'ясуватися, що вона не може пояснити принципово нових явищ та процесів або її твердження далекі від істини. Тоді гіпотеза видозмінюється та модифікується, на її основі виникають нові ідеї, які, звичайно, не відповідають їй повністю, але ґносеологічно близькі до неї.

5. Формулювання концепції — наступна послідовна стадія дослідження, яка полягає у трансформації гіпотези у систему поглядів автора, а також тієї групи науковців, які її поділяють, на міжнародні відносини та міжнародну систему. Концепція та гіпотеза, залежно від особливостей верифікації, можуть бути тотожними або трохи відрізнятись за змістом. Концепції теорії міжнародних відносин відіграють роль персоніфікованих поглядів, покладених в основу її парадигм.

6. Формулювання парадигми — завершальна стадія теоретичного дослідження, яка пов'язана з узагальненням великої кількості наукових концепцій, подібних за змістом. Це узагальнення здійснюється добором близьких ідей та гіпотез, їх генералізацією та зведенням до декількох взаємопов'язаних та спрощених тверджень.

Парадигма має вигляд системи узагальнених положень, що впливають з окремих концепцій міжнародних відносин і відображають найважливіші особливості та закономірні зв'язки структурних частин міжнародних систем.

Вона має подвійне призначення:

- концептуального узагальнення, що формує науковий світогляд;
- формально-логічної моделі міжнародних відносин, що може бути використана для наукового прогнозування та як основа для свідомої діяльності в міжнародному середовищі.

Парадигма є результатом теоретичного дослідження міжнародних відносин у межах певної теорії, що характеризується цілісністю та несуперечливістю тверджень.

Отже, логічна послідовність теоретичного дослідження містить дефініювання проблеми, висунення ідеї, формулювання чи вибір принципу розуміння міжнародних відносин, висунення гіпотези, формулювання концепції та її узагальнення у межах парадигм.

Парадигми можна уподібнити до математичних формул, у яких буквеними символами змінних величин є узагальнені твердження. Коли ж вони наповнюються реальним змістом міжнародних подій, явищ і процесів, тобто їх застосовують операційно, то трансформуються у зовнішньополітичні доктрини, що можна вважати найважливішим практичним наслідком теоретичних досліджень міжнародних відносин.

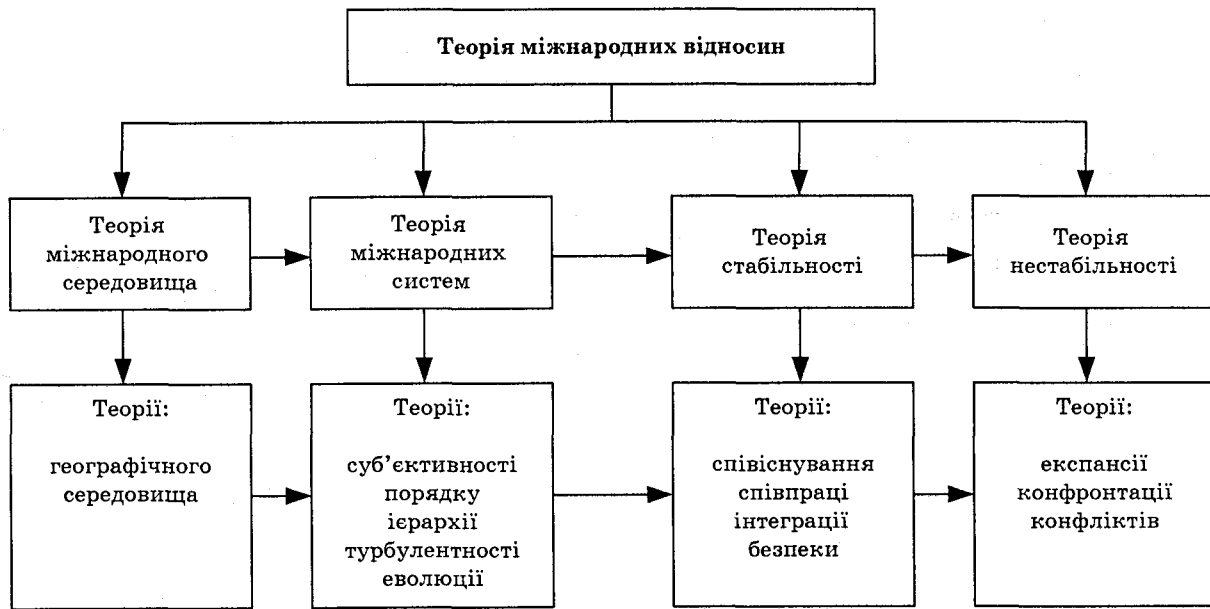
З огляду на складність об'єкта дослідження, теорія міжнародних відносин у процесі свого розвитку постійно диференціювалась шляхом виокремлення в ній спеціалізованих теорій. Кожна з таких частинних теорій поєднувала у собі наукові ідеї, гіпотези та концепції, спрямовані на дослідження і пояснення окремих станів, ситуацій чи процесів у міжнародних відносинах. Ця диференціація як прояв спеціалізації науки у дослідженні окремих елементів явища призвела до формування предметної структури теорії міжнародних відносин.

Предметна структура теорії, що відображає таку диференціацію, на відміну від розглянутих вище, пов'язана зі спеціалізацією досліджень окремих явищ і процесів у міжнародних відносинах (рис. 1.3).

За сучасними уявленнями, що склались у теорії міжнародних відносин, найважливішим явищем міжнародних відносин є їхня структура, яку більшість учених розуміють як систему.

Міжнародну систему можна вважати явищем, яке, насамперед, цікавить дослідників міжнародних відносин. Категорія "система" є певною абстрактною конструкцією реального середовища, яка відображає структури, стани, ситуації, що мають місце в міжнародних відносинах.

Якщо міжнародну систему вважати головним предметом дослідження, то він має охоплювати її середовище, внутрішню структуру, ймовірні стани її існування. Запропоноване розуміння

Рис. 1.3. Предметна структура теорії міжнародних відносин

предмета теорії міжнародних відносин відповідає логіці будь-якого наукового дослідження. Воно полягає в тому, що явище вивчають у взаємозв'язках з іншими, визначають його внутрішню структуру, а відтак її описують і пояснюють доступними науці засобами.

Теорія міжнародного середовища досліджує сукупність зовнішніх чинників, що впливають на виникнення та функціонування міжнародної системи, тобто її середовище. До її складу входять такі теорії:

1. *Теорія географічного середовища*, яка зосереджується на дослідженні зв'язків між географічним середовищем та елементами міжнародної системи, а також особливостях і закономірностях прояву в ньому явищ і процесів, характерних для міжнародних відносин.

2. *Теорія соціального середовища*, що вивчає зв'язки між діяльністю і розвитком суспільства на різних рівнях його організації та міжнародною системою.

Теорія міжнародних систем у складі загальної теорії виокремлюється як структурний блок, що зосереджується на проблемах дефініювання і типології міжнародних систем. Крім цього, вона поєднує п'ять взаємопов'язаних теорій:

1. *Теорію суб'єктності* як розділ теорії систем, що досліджує проблеми дефініювання і типології активних учасників міжнародних відносин, специфіки їхніх інтересів та мотивацій, дій і взаємодій між ними.

2. *Теорію міжнародного порядку*, яка досліджує норми та правила поведінки суб'єктів міжнародних відносин, що впливають з особливостей взаємодій між ними в системі.

3. *Теорію ієрархії*, яку розуміють як теорію місця і ролі суб'єктів міжнародних відносин у міжнародних системах, критеріїв їхнього ранжування, субординації та міжнародного порядку.

4. *Теорію турбулентності*, що вивчає проблеми існування міжнародної системи у ситуації порушення в ній субординації та хаотичних дій суб'єктів міжнародних відносин.

5. *Теорію еволюції*, яка є теорією про особливості й закономірності розвитку міжнародної системи, та стани, в яких вона перебуває.

Із теорії міжнародних систем впливають дві теорії, які логічно відображають два головні стани, в яких міжнародна система може перебувати тривалий час: стабільність і нестабільність. Ці стани досліджують окремі теорії, які в сучасній теорії міжнародних відносин ще остаточно не склалися, являють собою сукупність частинних теорій.

Теорія стабільності об'єднує:

1. *Теорію співіснування*, яка вивчає особливості несилкових взаємодій між суб'єктами міжнародних відносин, що визначаються неантагоністичними суперечностями.

2. *Теорію співпраці*, яка розглядає проблематику коопераційності у стосунках між суб'єктами міжнародних відносин, її найважливіших особливостей, закономірностей та форм.

3. *Теорію інтеграції*, що досліджує особливості й закономірності взаємодій суб'єктів міжнародних відносин у межах міжнародних організацій та інтеграційних утворень.

4. *Теорію міжнародної безпеки* як розділ загальної теорії, присвячений проблемам реагування держав світу на різномасштабні загрози їхньому існуванню та розвитку. Серед найважливіших напрямів цієї теорії можна виокремити проблематику, пов'язану з недопущенням глобального воєнного конфлікту, а останнім часом — з питаннями т. зв. м'якої безпеки. Йдеться про комплекс загроз окремим державам чи всьому міжнародному співтовариству, породжених економічними та техногенними факторами функціонування та розвитку суспільства, діяльністю міжнародних терористичних організацій і груп, організованою злочинністю тощо.

Теорія нестабільності охоплює:

1. *Теорію експансії*, що досліджує причини експансивності й агресивності як специфічної поведінки суб'єктів міжнародних відносин у взаємодіях між собою.

2. *Теорію конфронтації*, яка вивчає причини виникнення суперечностей та спорів між сторонами, специфіку форм і способів стосунків між ними у конфліктних ситуаціях.

3. *Теорію конфліктів*, яка зосереджує увагу на особливостях та закономірностях силових інтеракцій між учасниками міжна-

родних відносин, внутрішніх особливостях конфліктів, проблемах і способах їх мирного врегулювання.

Структуризація теорії міжнародних відносин стала логічним результатом диференціації наукових досліджень, що відбувалась у процесі розширення знань учених про досліджуваний об'єкт. Однак ця теорія не перетворилась на аморфну множину слабо пов'язаних між собою субтеорій. Вона продовжує виконувати своє головне призначення — науково обґрунтоване пояснення явищ і процесів міжнародного життя, а саме:

- вивчення сутності та структурних особливостей міжнародних відносин;
- визначення їх найважливіших закономірностей;
- формулювання цілісних парадигм, що можна вважати найважливішим практичним результатом її досліджень.

Теорія міжнародних відносин виконує низку принципово необхідних функцій, які свідчать про доцільність її існування в системі суспільних наук. Їх можна поділити на дві групи за критерієм виконання функцій — у науці (наукові) та в суспільстві (прикладні).

Наукові функції відповідають двом найважливішим завданням теорії, пов'язаним з констатацією та поясненням:

1. Описова функція надзвичайно важлива з огляду на те, що теорія міжнародних відносин акумулює, з метою вступного аналізу реальності, інформацію про об'єкт дослідження і тим створює його ідеалізовану модель. Така функція надзвичайно важлива для теорії будь-якої науки, але особливо вона потрібна через відсутність конкретної наукової дисципліни, яка б вивчала міжнародні відносини на емпіричному рівні.

2. Експланаційна функція для теорії основна, позаяк вона служить виконанню її найпершого завдання — пояснення реальних процесів та явищ у функціонуванні міжнародних систем з погляду їх найважливіших закономірностей.

Прикладні функції прямо пов'язані з практичним значенням теорії, оскільки свідчать не тільки про її наукову доцільність, а й про суспільну потребу в ній взагалі:

1. Прогностична функція є практичною та характеризується конструктивністю, оскільки визначає ймовірні наслідки процесів та явищ, досліджуваних теорією міжнародних відносин. Наукове передбачення ситуацій у міжнародному середовищі обов'язкове для виконання теорією інструментальної функції.

2. Інструментальна функція полягає в тому, що теорія дає змогу на підставі її наукового аналізу та прогнозу адекватно реагувати на ситуації, які вона передбачає.

3. Світоглядна функція дає можливість сформувати науково обґрунтовану систему поглядів на характер і зміст міжнародних процесів та явищ, що теоретично вивчені й узагальнені.

Сучасна теорія міжнародних відносин здійснює ці функції нерівномірно, оскільки вона залишається науковою дисципліною, щодо характеру і меж дослідження якої досі триває гостра полеміка у широких наукових колах. Нечіткість уявлень про предмет дослідження відчувається в науці про міжнародні відносини не тільки на рівні її конкретних досліджень, це створює значні труднощі для розвитку її теорії та методології.

Розділ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

2.1. Методологічні основи та методи дослідження

2.1.1. Проблема методу в дослідженні міжнародних відносин

Методологія та проблеми, що з нею пов'язані, — найскладніші питання у сучасних суспільних науках. Як вважає П. Циганков, проблема методу є одним “із найважливіших питань будь-якої науки, оскільки в підсумку йдеться про те, як отримати нове знання, як застосувати його в практичній діяльності”¹. Питання про метод у кожній науці зводиться до вивчення способів і прийомів наукового пізнання реальності та особливостей їх практичного застосування. Такі знання акумулюються та систематизуються у межах особливого розділу будь-якої науки-методології.

У сучасному науковому розумінні методологія — це сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, це галузь теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів і процедур, спрямованих на вивчення реальності. Вона формується

---

¹ Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 75.

як на підставі загальних принципів пізнання, так і під впливом особливостей предмета дослідження конкретної науки. Його специфічні особливості визначають як сукупність методів дослідження, так і конкретні техніки їх застосування.

У науці про міжнародні відносини, як і в будь-яких інших, загальні методи пізнання селекціонують та адаптують до її об'єкта дослідження. Інколи теорію міжнародних відносин звинувачують, що вона не може існувати самостійно, тому що не спромоглась створити власних методів дослідження, чи, принаймні, системи діючих в інших науках, що однозначно спрямовані на дослідження конкретного та зрозумілого об'єкта. Але, як відомо, більшість суспільних наук не має власного методу, а трактування їх об'єкта дослідження далеке від завершеності. Вони тією чи іншою мірою адаптують стосовно свого об'єкта загальнонаукові методи та методи інших дисциплін. А дефініювання методу є проблематичним.

Важливо також зауважити, що на етапі гетерогенізму теорії міжнародних відносин навряд чи варто очікувати від неї формування власних наукових методів. З цього, однак, не випливає, що теорія не має методології, адже цей процес полягає не стільки у створенні принципово нових методів дослідження, скільки в селекції та адаптації чинних.

Методологія науки будується на принципах, що впливають із первинних уявлень про об'єкт дослідження, нагромаджених попередньо. Проблемою сучасної теорії міжнародних відносин, що призвела до її методологічної недосконалості, є полемічність первинних принципів розуміння власного об'єкта дослідження, що впливають із різного — навіть діаметрально протилежного — трактування міжнародних відносин. Ідеться, передусім, про традиційну розбіжність між принципами суб'єктивізму та об'єктивізму, що загалом відображає фундаментальний дискурс у філософії та інших суспільних науках.

Суб'єктивізм — система поглядів, пов'язаних із трактуванням міжнародних відносин як суспільних стосунків, що позбавлені об'єктивної основи, впливають з людської природи, формують та спрямовують особистості. Цей принцип виражається у похідних від нього принципів, які мають характер постулату для окремих теорій і наукових шкіл — антропоморфізму та нормативізму.

Об'єктивізм полягає в тому, що міжнародні відносини мають реальний характер, а їхні рушійні сили та закономірності не залежні від волі та бажань людини. На основі цього підходу сформульовані похідні принципи структуралізму, раціоналізму та детермінізму.

Ще однією проблемою методології є полеміка щодо головних дійових осіб у міжнародному середовищі. Її результатом стало висунення двох взаємозаперечних принципів — державоцентризму (етатизму) та транснаціоналізму.

Полемічність принципів розуміння об'єкта у теорії міжнародних відносин призводить до того, що її методологію не можна розглядати як систему підходів і методів дослідження, а радше як множину окремих методологій. Їх можна звести до двох напрямів: традиціоналізму та емпіризму. Дискусія поміж їхніми прихильниками стосується того, які методи мають визначати дослідження у теорії міжнародних відносин: побудовані на загальній логіці чи точних фактах, суворо описаних за допомогою математичних методів¹.

Методологія також ґрунтується на наукових підходах до вивчення міжнародної системи та конкретних методах, що з ними пов'язані.

Підхід розуміємо як вихідне твердження, що є загальнішим, ніж принцип, та стосується припущення про найважливіші риси об'єкта дослідження або про спосіб його пізнання. У методології дослідження міжнародних відносин застосовується, насамперед, *системний підхід*, що є усталеним напрямом методології наукового пізнання, який безпосередньо сприяє адекватній постановці проблем та логічно-послідовній стратегії їх розв'язання. Він полягає у цілісному сприйнятті міжнародних відносин та у розумінні взаємопов'язаності й взаємообумовленості його елементів. Він потрібний "...з огляду на взаємозалежності всіх суб'єктів міжнародних відносин та функціонування міжнародних систем"².

Система розуміється не як спонтанна множина одиничних явищ, а як взаємопов'язана сукупність суб'єктів міжнародних відносин, поєднаних причинно-наслідковими зв'язками. Методологічно цей підхід виявляється у трактуванні міжнародних

¹ Докладніше про ці напрями та принципи йдеться у частині 2 цієї праці.

² *Kukułka J.* Teoria stosunków międzynarodowych. — Warszawa, 2000. — S. 154.

відносин як цілісного явища, де існують закономірні зв'язки між його елементами, чітка ієрархія та сталі взаємозалежності.

На ще один важливий аспект системного підходу вказує Е. Позняков, стверджуючи, що його потрібно розуміти, як "...розгляд об'єкта в єдності його... аналізу та синтезу"¹. Тобто системний підхід виявляється в єдності процесу дослідження міжнародної системи, що дає змогу уникнути штучного, на наш погляд, протиставлення теорій, побудованих на індукції, з теоріями дедуктивними.

Діалектичний підхід полягає у сприйнятті міжнародних відносин як динамічної системи, що перебуває у стані руху та розвитку, зумовленому їхніми внутрішніми суперечностями, у постійній зміні форм і типів. Таке розуміння дає змогу підходити до вивчення із сучасних наукових позицій та уникнути метафізичного тлумачення одиничних і загальних явищ та процесів у міжнародному середовищі. Діалектичний підхід охоплює загальні особливості розвитку будь-яких явищ і дозволяє об'єктивно вивчати рушійні сили міжнародних процесів, з'ясувати відмінності одиничних явищ.

М. Шепелев підкреслив, що "принципи загального зв'язку та розвитку як основні принципи діалектичного методу нерозривно пов'язані один з одним і діють в органічній єдності. Оскільки рух, розвиток предметів є вираженням їх загального зв'язку, то рух і розвиток є виявом єдності світу, чим зумовлена наявність загальних законів розвитку"².

Ці підходи у сучасній науці найважливіші, оскільки перший призводить до вивчення елементарної структури явища та його взаємозв'язків, а другий — дає змогу розглядати його еволюцію. У теорії міжнародних відносин системний та діалектичний підходи ще не стали визначальними, позаяк системна теорія модернізму та неореалізм, що загалом на них ґрунтуються, надто далекі від вичерпності та досконалості.

Важливими також є дедуктивний та індуктивний підходи.

Дедуктивний підхід — це спосіб дослідження, що полягає у припущенні про характер конкретних елементів міжнарод-

¹ Позняков Э. А. Внешнеполитическая деятельность и межгосударственные отношения. — М., 1986. — С. 6.

² Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин. — К., 2004. — С. 36.

ної системи, відштовхуючись від знань про її загальні особливості. Тобто процес дослідження конкретизує загальні знання про міжнародні відносини.

Індуктивний підхід — це спосіб судження про загальні особливості явища, виходячи зі знання про його окремі елементи. Йдеться про узагальнення конкретних знань щодо первинних елементів міжнародної системи та зв'язків між ними.

Протиставлення двох останніх підходів, особливо у межах полеміки між традиціоналістами та емпіристами, є, на наш погляд, штучним і необґрунтованим, оскільки насправді вони доповнюють один одного.

Формування методики конкретного дослідження у сучасній теорії міжнародних відносин полягає в обранні дослідником тих чи інших принципів та підходів, що відповідають його уявленням про об'єкт дослідження. Залежно від визначеної методики, дослідник добирає також і конкретні методи.

П. Циганков визначає метод як "...суму прийомів, засобів і процедур дослідження наукою свого предмета, а також сукупність вже наявного знання"¹.

Істотною особливістю теорії міжнародних відносин є розгляд не тільки тих методологічних питань, які потрібні для її розвитку, але й тих, що служать основою для конкретних досліджень на емпіричному рівні. На такій потребі наголошує Е. Аллард: "Якщо дослідник міжнародних відносин не має теорії або певної системи гіпотез, якими він керується, може виникнути ситуація, за якої насправді різні явища можуть бути ним сприйняті як однакові"².

Проблеми розвитку методології в теорії міжнародних відносин пов'язані зі складністю наукової верифікації теоретичних концепцій, що висуваються вченими. На думку одного із провідних американських теоретиків 70-х років ХХ ст. А. Раппорта, вирішальною проблемою верифікації гіпотез, а, отже, і методологій, за допомогою яких вони були сформульовані, є відсутність тісного взаємозв'язку між наукою і сферою її прикладного застосування — зовнішньою політикою держави. Він

¹ Циганков П. А. Международные отношения. — М., 1998. — С. 74.

² Allard E. Implication of Within-Nations Variations and Inbalans for Cross-National Reserearch / Merrit L., Rokkan S. (red) Comparing Nations. The Use of Quantitative Data in Cross-National Research. — New Haven, 1969. — P. 348.

стверджує, що “наука може стати прикладною лише в процесі взаємодії теорії і практики. Якщо відсутні інститути, передбачені для вирішення практичних завдань, не може бути і такої взаємодії. Тоді теорії залишаться в інтелектуальній сфері, їх обговорюватимуть протягом певного часу, а потім забудуть, і на зміну їм придуть нові теорії, на які очікуватиме подібна доля”¹.

2.1.2. Специфічні особливості теоретичного та емпіричного рівнів дослідження

У теорії методологія ґрунтується на потребі узагальнення, а в емпіричних дослідженнях — на потребі конкретизації досліджуваного явища. Звідси випливає, що застосування окремих методів та прийомів дослідження міжнародних відносин відрізняється значною специфікою на кожному з двох рівнів їх дослідження: емпіричному та теоретичному.

Теоретичний рівень дослідження в науці про міжнародні відносини полягає у вивченні найважливіших особливостей і закономірностей міжнародної системи, що передбачає розгляд пов’язаної з нею реальності в абстрагованій формі.

Власне тому в теорії міжнародних відносин усі застосовані методи мають високий ступінь наукової абстракції. У теоретичному дослідженні його висновки та результати характеризуються значною формалізацією, абстрактністю та узагальненістю.

Теоретизування — складний і багатогранний процес, особливості якого відомий американський учений Дж. Розенау звів до дев’яти принципів²:

1. Можливість здійснювати процес теоретизування поза рамками теорії міжнародних відносин на підставі загальнонаукових методів та без використання її понятійно-категорійного апарату. Такі теоретичні концепції формуються в межах наукових дисциплін, що досліджують міжнародні відносини на емпі-

¹ *Рапопорт А.* Могут ли исследования мира быть прикладными? / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 205.

² *Rosenau J.* The Scientific Study of Foreign Policy. — London: Frances Pinter, 1980. — P. 19—31.

ричному рівні, як результат узагальнення отриманого ними фактичного матеріалу. Крім цього, теоретизування здійснює низка суспільних наук, предмет дослідження яких стосується сфери міжнародних відносин.

2. Диференційованість теорій міжнародних відносин щодо їх функціонального призначення. Серед усіх теорій Дж. Розенау виокремлює:

- *емпіричні*, які вивчають, систематизують та інтерпретують конкретні факти міжнародного життя і спрямовані на формулювання узагальнень;
- *ціннісні*, що ґрунтуються на певному світогляді дослідників і намагаються пояснити створену на його основі гіпотетичну модель міжнародних відносин;
- *критичні*, що повністю відкидають реальність і намагаються знайти задовільну, на думку їх прихильників, альтернативу.

3. Раціональність людської діяльності у сфері міжнародних відносин, що полягає у визнанні невинуватості явищ і процесів, які в ній відбуваються. Дж. Розенау вважає, що в іншому разі будь-яка теорія не зможе нічого пояснити та доречність її існування взагалі може бути поставлена під сумнів.

4. Специфічність теоретизування, яке полягає в узагальненні, абстрагуванні та пошуковій причинно-наслідкових зв'язків. Теоретичний підхід до вивчення реальності полягає у пошуковій рушійних сил міжнародних відносин, чого не можна досягнути без узагальнень та зведення частинних, складних у собі явищ, до спрощених понять і категорій.

5. Генералізація, яку розуміють як упущення у процесі дослідження деталей явища, щоб створити спрощені моделі реальності, наголошуючи на його найістотніших ознаках.

6. Неабсолютність теорій, кожна з яких намагається вивести загальне правило, але з огляду на можливість винятків та аномалій визнає науковий плюралізм.

7. Потреба творчого підходу в дослідженні, яке може бути побудоване як на засаді суворої емпіричності, так і на уяві та інтуїції дослідника. Загалом теорія має бути гнучкою та відкритою щодо інтерпретації принципово нових фактів, які вона має

органічно вписати та пояснити. Йдеться про те, що жоден новий факт реальності не повинен повністю заперечувати існуючої теорії, але має знайти своє місце в її експланаційній структурі.

8. Стимулювання розвитку теорії природною допитливістю дослідників. Кожна нова теорія намагається вичерпно та несуперечливо пояснити міжнародні відносини, що призводить до розширення знань про них.

9. Полемічність теорії, яка полягає в тому, що будь-яку нову теорію традиційно критикують представники інших наукових шкіл, а в ставленні до неї завжди поляризуються її прихильники і противники.

Розглядаючи методологічні проблеми теорії міжнародних відносин, А. Лінклейтер дещо інакше трактує фундаментальні відмінності, за якими різняться окремі наукові напрями і концепції. На його думку, всі теоретичні напрями і концепції поділяються за чотирма основними критеріями.

Насамперед, вони пов'язані з об'єктом безпосереднього аналізу та масштабом дослідження. З цієї позиції окремі теорії розподіляються стосовно питань щодо того:

а) яких учасників чи які явища варто пріоритетно досліджувати у міжнародних відносинах — національні держави, війни, міжнародні організації, класи, транснаціональні корпорації, державні бюрократичні системи, навколишнє середовище чи осіб, що формують зовнішню політику;

б) які характеристики й ознаки глобального політичного процесу потрібно брати до уваги — збереження влади, ефективне управління міжнародною системою, суспільне конструювання норм міжнародного життя, удосконалення дипломатичної культури, експлуатацію класів чи взаємозалежність у відносинах між державами;

в) які результати очікуються — збереження існуючої системи держав, підвищення рівня взаємозалежності між людьми у світі, впровадження нових форм організації політичної спільноти чи революційна трансформація міжнародного порядку.

Акцентуючи увагу на одному з виділених К. Волтцом у вивченні причин війни трьох рівнів наукового аналізу: природи

особи; природи держави і суспільств; природи міжнародної системи, — дослідник екстраполює їх на розвиток усєї міжнародної системи та залежно від приналежності до тієї чи іншої наукової школи надає окремим учасникам міжнародних відносин певні пріоритети й переваги. Для неореалістів ключовим об'єктом аналізу є боротьба за вплив, владу і безпеку національних держав в анархічній міжнародній системі, для марксистів головним є розуміння внутрішньої класової структури капіталістичних суспільств як рушійної сили глобальних політичних і економічних змін, для прихильників антропоморфізму, що пояснюють суперечності, війни і конфлікти природною внутрішньою агресивністю людини, на першому місці — вивчення й аналіз особи.

Масштаб наукового дослідження у теорії міжнародних відносин пов'язаний з проблемами онтології та епістемології. Загалом, дискусія про те, що є “пізнаною реальністю” міжнародних відносин, онтологічна за змістом. Р. Кокс зазначає, що онтологія є початком будь-якого дослідження, оскільки не можливо визначити проблему у світовій політиці без попереднього конструювання певної базової структури, що складається з важливих елементів і форми суттєвих зв'язків між ними.

Цю ж думку підтримують Дж. Макміллан та А. Лінклейтер, стверджуючи, що всі теорії мають певну (визначену) онтологічну основу, тому що онтологія є дослідженням того, як політичні актори конструюють політичний світ і представляють його цілі.

Водночас процес зародження нового знання в теорії міжнародних відносин є питанням епістемологічним і відзначається високим рівнем абстракції.

Інша істотна відмінність полягає у дослідницьких цілях, які ставлять перед собою представники різних наукових шкіл. Неореалісти, наприклад, стверджують, що глибше розуміння особливостей сучасної міжнародної системи має на меті мінімізацію конфліктності та уникнення воєн між державами на міжнародній арені, неоліберали бачать свою мету в ефективному використанні можливостей ринкової економіки для досягнення високого рівня добробуту громадян кожної країни і зменшення впливу держави на життя індивіда.

Третя фундаментальна відмінність розділяє теорії міжнародних відносин відповідно до вибору певної методології їх наукового дослідження.

Четверта враховує приналежність або окремішність кожної теорії від суміжних наукових галузей: політичних наук, соціології, політичної філософії, історії дипломатії.

Принципи теоретизування Дж. Розенау та типологія А. Лінклейтера ґрунтуються на ідеї наукового плюралізму та констатації незаперечного факту існування певної раціональності практично у кожній теорії. Там, де багато вчених кажуть про слабкість теорії міжнародних відносин, можна вбачати її силу. Тобто не так важливо, які методи і підходи застосовують учені чи з якої позиції вони розглядають міжнародні відносини, як потрібно, щоб їхня теорія могла раціонально пояснити пов'язані з ними явища та процеси.

Методи, що застосовуються на теоретичному рівні дослідження, мають здебільшого узагальнено-логічний характер. Серед них особливого значення надають аналітичному, синтетичному методам та абстрагуванню.

Аналітичний метод полягає у вивченні явищ і процесів міжнародних відносин через поділ їх на окремі елементи з метою вивчення їхніх внутрішніх особливостей, динаміки розвитку та зв'язків між ними. Мова йде про уточнення внутрішньої структури явища та його логічно-наукову інтерпретацію. Тобто дослідження здійснюється "...від пізнання зовнішнього (загального) до пізнання сутності об'єкта дослідження (конкретного)"¹.

Для реалізації аналітичного дослідження широко використовуються методичні прийоми:

- *аналогія*, тобто припущення про структуру та особливості певного невідомого явища через прийняття як таких параметрів уже відомих явищ;
- *порівняння* — зіставлення відомих особливостей різних явищ, щоб виявити спільне та відмінне;
- *інтерполяція* — висунення гіпотези про один з елементів явища або одну зі стадій процесу, виходячи зі загальних параметрів явища чи процесу;
- *групування окремих елементів* явища за певним критерієм спільності, що відображає їхні найістотніші ознаки;

---

¹ Kukułka J. Teoria stosunków międzynarodowych. — Warszawa, 2000. — S. 175.

— *структуризація*, тобто визначення елементів явища та зв'язків між ними.

Синтетичний метод — спосіб проводити дослідження, узагальнюючи знання про особливості, властивості та взаємозв'язки елементів явища. Це дає змогу охарактеризувати його загалом.

Цей метод передбачає застосування таких методичних прийомів, як:

- *узагальнення* — визначення загальних ознак і властивостей явищ та процесів;
- *екстраполяція*, що формує наукові уявлення про об'єкт дослідження, висуваючи припущення, що його особливості такі ж, як його елементи.

Абстрагування полягає у виокремленні та узагальненні найважливіших рис об'єкта дослідження і свідомому упуцненні другорядних.

Абстрагування пов'язане з такими методичними прийомами, як:

- *редукція*, тобто зведення складних явищ і процесів міжнародного життя до простіших, що до них подібні;
- *формалізація*, яка є відображенням знань про реальність у точних поняттях і твердженнях, що наголошують на найважливіших ознаках міжнародної системи.

Результатом дослідження на теоретичному рівні є формулювання ідеалізованого об'єкта досліджень, який є науковим відображенням реального. Така розумова операція потрібна, щоб проводити дослідження на емпіричному рівні.

Емпіричний рівень визначає параметри та дає загальну характеристику реальним міжнародним відносинам, що є основою для формулювання їх найважливіших закономірностей.

На цьому рівні дослідження ґрунтується на описі та спостереженні й спрямоване на встановлення максимально об'єктивного знання про параметри досліджуваної реальності. Для теорії міжнародних відносин принциповим є вивчення конкретних ситуацій, що розглядаються як певний умовно зафіксований фрагмент процесу міжнародних відносин. Наголошуючи на значенні таких досліджень, Г. Морґентау писав, що теорія, передусім,

“має базуватись не на апріорних та абстрактних твердженнях, а на емпіричних і прагматичних”¹.

Процес дослідження у теорії міжнародних відносин відповідає загальній логіці наукового пізнання, хоч їхня специфіка зумовлює певні особливості у застосуванні підходів та окремих методів. Вони, передусім, пов'язані з найважливішими ознаками міжнародних відносин як специфічного суспільного явища, а також із неоднозначністю тлумачення явищ та процесів, що їх стосуються.

Загальний “механізм” дослідження на цьому рівні полягає у виявленні фактів, що характеризують явища і процеси міжнародних відносин, та визначенні їхніх параметрів. Факти, пов'язані між собою та інтерпретовані в межах тієї чи іншої теорії, становлять систему знань про міжнародні відносини.

Загалом методи дослідження, що застосовуються у теорії міжнародних відносин, можна поділити на *загальні, експлікативні, конструктивні та прогностичні*.

Загальні методи дослідження об'єднують найпростіші прийоми та способи вивчення міжнародних відносин, які характерні не лише для теорії міжнародних відносин, але й застосовуються практично всіма науковими дисциплінами.

Спостереження як метод дослідження передбачає суб'єктивну фіксацію реальності. У процесі спостереження йдеться про такі елементи, як суб'єкт, об'єкт і засоби спостереження.

Суб'єктом спостереження є спостерігач, який з власної позиції сприймає та фіксує певні ситуації та процеси. Його позиція визначається участю у подіях, зацікавленістю в їхньому розвитку і наслідках, особливостями світогляду та поінформованістю.

Об'єктом спостереження є конкретна ситуація, що складається у міжнародному середовищі в певний час, зафіксований спостерігачем.

Засоби спостереження — це сукупність прийомів та способів, завдяки яким вона відображається. Розрізняють візуальні засоби, коли спостерігач є безпосереднім учасником або очевидцем подій, та рефлексійні, коли спостерігач характеризує події, спираючись на розповіді очевидців або учасників цих подій.

¹ Morgenthau H. J. Politics among Nations. — New York, 1967. — P. 3.

Основний недолік цього методу полягає у суб'єктивності поглядів, заангажованості спостерігачів і дослідників, недосконалості або деформованості засобів спостереження.

Вивчення документів передбачає врахування та аналіз низки офіційних документів (повідомлення прес-служб дипломатичних та військових відомств, інформація про візити державних діячів, статuti міжнародних організацій, декларації і заяви глав держав й урядів, повідомлення інформаційних агентств, концепції і доктрини зовнішньої політики та безпеки держав світу, платформ і програм діяльності політичних партій, громадських організацій, релігійних і громадських рухів тощо). Крім цього, на особливу увагу заслуговують письмові, аудіо- та візійні джерела, які можуть суттєво розширити обсяг інформації, характеристики чи інтерпретації подій.

П. Циганков наголошує на тому, що вивчення документів також охоплює низку джерел правового характеру, мемуарів політичних, військових та інших діячів, засад ідеології, культури, релігії тощо.

Такий аналіз будується на послідовних стадіях:

- а) дослідження автентичності документа;
- б) з'ясування достовірності відображених у ньому подій;
- в) визначення основних понять, якими оперують автори;
- г) дефініювання провідної ідеї, вираженої у документі;
- г) формулювання висновків про відображені у документі події.

Порівняння, за твердженням американських учених Б. Расета та Х. Старра, широко використовується у теорії міжнародних відносин із 60-х років ХХ ст., хоча у наукових концепціях він застосовувався ще й до інституціалізації теорії міжнародних відносин. Цей метод активно практикують для зіставлення спільного та відмінного окремих явищ і процесів у сфері міжнародних відносин. У міжнародних відносинах порівнюють здебільшого історичні періоди, конкретні ситуації, ті чи інші суспільні структури чи інституції, які беруть участь у них, суспільні настрої тощо.

Експлікативні методи — група прийомів і способів дослідження, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю.

До таких методів належать контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування, метод індикаторів і статистичний.

Контент-аналіз, за визначенням М. Хрустальова та К. Бо-ришпольця, — це сукупність стадій дослідження офіційних інформаційних матеріалів. Серед них виділяють структурування текстів, опрацювання первинного інформаційного масиву за допомогою матричних таблиць та його квантифікацію. Ефективність методу залежить від правильності виокремлення первинних одиниць аналізу (термінів, фраз, змістових блоків) та одиниць виміру (слів, розділів, файлів тощо). Метод контент-аналізу в політичних науках уперше запропонував американський учений Г. Лассуел для дослідження пропагандистської спрямованості політичних текстів. У загальному вигляді він являє собою систематизоване вивчення змісту письмового чи усного тексту через фіксацію найчастіше повторюваних у ньому словосполучень та змістових сюжетів.

Івент-аналіз — метод опрацювання публічної інформації, що дає змогу визначати та систематизувати дії у міжнародних відносинах (рис. 2.1):

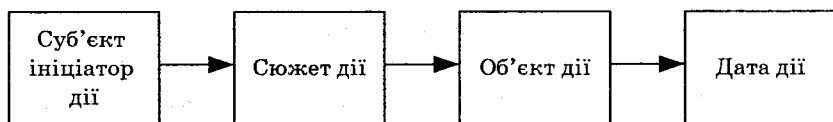

Рис. 2.1. Івент-аналіз

Тобто будь-яку дію у міжнародному середовищі аналізують за змістовою схемою “хто — як — кого — коли”. Систематизовані події зводять у матричні таблиці, ранжують та вивчають за допомогою ЕОМ. Такий метод передбачає створення доволі значного за обсягом банку даних щодо подій, пов’язаних з міжнародним життям.

Когнітивне картування досліджує поняття та категорії, якими оперують окремі особи, вповноважені приймати рішення у сфері зовнішньої політики. Р. Шнайдер, Х. Брук, Б. Сапін, а пізніше Р. Джервіс показали, що в основі прийняття рішень політичними діячами може лежати не тільки і не стільки реальність, скільки її сприйняття ними. Метод когнітивного картування пов’язаний з дефініюванням основних понять, якими оперує

особа чи організована група, що приймають рішення, та спрямований на знаходження між цими поняттями причинно-наслідкових зв'язків. Він аналізує ситуацію з погляду тієї чи іншої сторони, що діє у певній ситуації. Результатом такого дослідження може бути представлення її позиції у вигляді блок-схеми або порівняльної таблиці, за якими можна судити про ймовірні взаємодії сторін.

Цей метод не можна вважати абсолютно досконалим та адекватним дослідженням реальності, позаяк він не дає відповідного уявлення про рушійні сили, механізми та закономірності дій у сфері міжнародних відносин. Крім цього, у політиці завжди існувала специфічна “езопівська” мова. Навіть найжорсткіші політики у публічних промовах майже ніколи не використовують зворотів, понять та категорій, що свідчать про їхню нетерпимість, антагоністичність чи прагнення до експансії.

Метод індикаторів до теорії міжнародних відносин увів Б. Корані, запропонувавши використовувати низку найважливіших, з його погляду, параметрів поведінки учасників міжнародних відносин. Він виокремив чотири такі індикатори: спосіб дипломатичного представництва, економічні угоди, міждержавні візити, договори. Індикатори групуються відповідно до їх типу (наприклад, державні візити можуть здійснюватись на рівні глав держав, прем'єр-міністрів, міністрів, послів з особливих доручень тощо). Кількісна характеристика міжнародних відносин подана у вигляді розгорнутих таблиць, свідчить про інтенсивність тієї чи іншої зовнішньополітичної та економічної орієнтації країни. За таким методом можна також оцінювати характер, структуру та зміст міжнародних систем. Метод індикаторів можна розглядати як спробу запровадити у дослідження міжнародних відносин статистичні прийоми збирання та опрацювання інформації. Така спроба, однак, не вичерпує операційних можливостей статистики.

Статистичний метод дає змогу вивчати “...кількісний бік масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом”¹. Він полягає у визначенні кількісних параметрів явищ і процесів, їх опрацюванні, аналізі та теоретичному узагальненні. Статистичне дослідження суспільних явищ започаткували у XVII ст. Дж. Граунт та У. Петті. Зокрема, У. Петті на

¹ Козаченко І. В. Загальна теорія статистики. — К., 1975. — С. 4.

перетині суспільних наук і математики заснував т. зв. політичну арифметику.

Статистичний метод широко застосовувався лише до вивчення міжнародних економічних відносин, що, на нашу думку, пояснюється відносною легкістю кількісного параметрування дотичних до нього явищ. Інші види міжнародних відносин, зокрема політичні, навіть після “біхевіористичної революції” кількісно вивчають вкрай обережно та неохоче. Щодо цього заслуговує на увагу думка М. Мерля про абсурдність незастосування кількісних методів там, де вони слухні та потрібні. Ще чіткіше та радикальніше тезу про необхідність використання математичних методів дослідження міжнародних відносин сформулював Т. Сааті: “Математика — це інструмент, який вимагає точності й уяви та концентрує уяву на центральних питаннях за рахунок ігнорування побічних факторів... Існує потреба в послідовній та універсальній логіці і точних методах оцінки впливу тієї чи іншої політики на досягнення поставленої мети”¹.

Статистичний метод може застосовуватись через низку пов'язаних з ним методичних прийомів:

- зведення та групування емпіричних параметрів міжнародної системи та її структурних одиниць;
- структурування параметрів у вигляді таблиць, графіків, картосхем;
- обчислення показників варіації та динаміки міжнародних явищ і процесів;
- співвіднесення параметрів за допомогою математичної кореляції.

Проблема ефективності застосування статистичного методу в теорії міжнародних відносин полягає у нечіткості наукових уявлень про міжнародну систему як об'єкт дослідження. Найскладнішим питанням є параметрування та формування бази вихідної інформації про частини міжнародних відносин і взаємозв'язки між ними.

Конструктивні методи пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, що дає змогу дослідникові зосередитись на істотних особливостях об'єкта дослідження.

---

¹ Саати Т. Л. Математические модели конфликтных ситуаций. — М., 1977. — С. 12.

Експеримент спрямований на верифікацію гіпотетичних тверджень, запропонованих дослідниками. Він має аналітичний характер та пов'язаний з реальністю лише як її ідеалізоване відображення, що полягає в аналітичній реконструкції реальності та розгляді її у динаміці та зіставленні з фактами реальності. Суть експерименту в теорії міжнародних відносин полягає в тому, що дослідник наповнює гіпотезу реальним змістом (тобто подіями та фактами, які він почерпнув з історії та сучасних міжнародних відносин) і намагається з'ясувати, наскільки логічно вона пояснює дії сторін і виникнення тих чи інших ситуацій.

Дж. Догерті та Р. Пфальцграф стверджували, що як експеримент у теорії міжнародних відносин завжди виступає історія, факти якої дослідники мають лише науково коректно та вичерпно порівнювати з власними гіпотезами.

Із позиції теорії ігор експеримент у міжнародних відносинах завжди пов'язаний зі спробами моделювати їх, а також науково коректно “симулювати” ті чи інші ситуації та процес прийняття рішень. Теорія ігор, наприклад, моделює вибір сторонами стратегій поведінки та результати їхніх взаємодій. Така модель дає змогу умовно розглянути окремі міжнародні ситуації, гіпертрофуючи вплив певного чинника, або ж, навпаки, абстрагуючись від нього. Це дає змогу експериментувати з тими чи іншими змінними розвитку ситуацій.

Системний метод — чи не найпоширеніший та найдосконаліше описаний у науковій літературі. Його не треба плутати з системним підходом, оскільки підхід є операційним твердженням про характер та зміст міжнародних відносин, а метод — його практичним застосуванням у реальному дослідженні. Широке використання цього методу у сучасних наукових дослідженнях пояснюється його загально визнаними перевагами, що пов'язані з можливістю розглядати об'єкт дослідження в його єдності та цілісності. Системна теорія, що ґрунтується на використанні цього методу, виконує його як своєрідну програму досліджень міжнародних відносин. Характеризуючи системний метод, Б. Рассет і Х. Старр зазначили, що вибір того чи іншого рівня безпосередньо залежить від наявності базових даних та специфіки застосованого теоретичного підходу. В теорії міжнародних відносин цей метод містить аналіз “детермінант”, “чинників” і “змінних”, що визначають особливості кожного з рівнів міжнародної системи.

Дж. Зінгер запропонував схему дослідження, яка включає аналіз поведінки держав у міжнародному середовищі та вивчення міжнародної системи загалом.

Дж. Розенау розробив дещо детальнішу схему, що поєднує шість рівнів аналізу міжнародної системи (рис. 2.2):

- 1) індивіди — “творці” політики та їхні характеристики;
- 2) посади, які вони обіймають, та ролі, що вони виконують;
- 3) структури уряду, в якому вони діють;
- 4) суспільство, в якому вони живуть і яким керують;
- 5) системи відносин між національними урядами та іншими учасниками міжнародних відносин;
- 6) світова система (тобто глобальна міжнародна система).

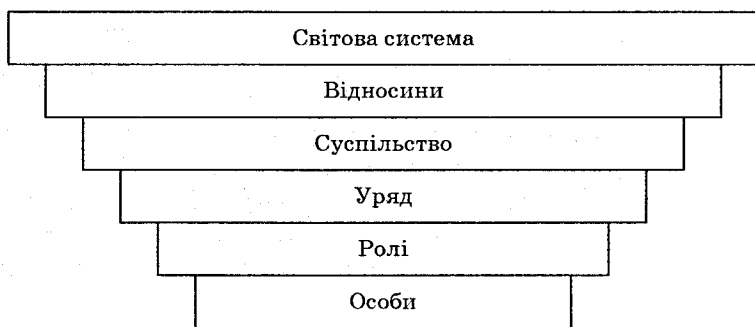

Рис. 2.2. Рівні аналізу міжнародних відносин¹

Представлена Дж. Розенау схема досить повна та логічна, хоча практично кожна концепція, що ґрунтується на системному розумінні міжнародних відносин, передбачає власну схему дослідження, побудовану на окремій гіпотезі автора.

Моделювання — це метод, пов’язаний з абстрагованим відображенням реальних ситуацій міжнародного життя у вигляді певних ідеалізованих об’єктів, які являють собою системи, елементи та зв’язки між ними.

Такі моделі містять три основні елементи: теоретичний, методологічний і конструктивний. Моделювання у теорії міжнародних відносин є способом конструювати явища та процеси,

¹ Russett B., Starr H. World Politics. — New York, 1992. — P. 14.

що з ними пов'язані. Моделюванню підлягають міжнародні системи, конфлікти, співпраця та співіснування, процес прийняття зовнішньополітичних рішень тощо. Воно є методом глибокої теоретизації міжнародних відносин на досить високому рівні абстракції, яке дає змогу симулювати ті чи інші ситуації. Тобто моделювання дозволяє не лише статично представляти структуру міжнародних відносин, але й симулювати процеси, що в них відбуваються.

Моделювання може здійснюватись як формально-логічне, математичне та картографічне. Завжди стверджувалось, що найпростішою моделлю є понятійно-категорійна система тієї чи іншої теорії, яка сформувалась унаслідок формалізації та дефініювання чинників, рушійних сил і закономірностей міжнародних відносин.

Моделювання, однак, не можна розглядати як метод, спроможний розв'язати будь-які проблеми теорії міжнародних відносин, позаяк вона досі не зуміла опрацювати системи показників, що адекватно відображають реальність міжнародного життя. Без них пропонувані вченими моделі лише досить приблизно окреслюють реальні ситуації.

Прогнозні методи акумулюють групу способів та прийомів дослідження, що широко застосовуються для наукових передбачень майбутніх ситуацій та процесів у міжнародних відносинах. До них, передусім, належать такі методи, як дельфійський та побудови сценаріїв.

Дельфійський метод досить повно описано у літературі. Він являє собою систематичне й контрольоване обговорення тієї чи іншої ситуації експертами, що переважно належать до різних шкіл теорії міжнародних відносин. Оцінки експертів постійно систематизуються та узагальнюються, після цього їх знову повертають авторам. Така операція, проведена кілька разів, дає змогу віднайти принципові розбіжності між їхніми оцінками стосовно тієї чи іншої ситуації. Вивчення причин таких розбіжностей дозволяє з різних позицій оцінити ситуацію та окреслити невідомі раніше аспекти проблеми, а також імовірні наслідки розвитку аналізованої проблеми чи ситуації. Так формуються остаточна оцінка ситуації та практичні рекомендації щодо регування на неї. Цей метод має суто організаційний характер, але його глибинний зміст полягає у зіставленні різних поглядів та визначенні найістотніших параметрів очікуваного явища.

Побудова сценаріїв — це метод побудови динамічних ідеальних моделей імовірного розвитку міжнародних подій. На підставі аналізу конкретних ситуацій висувають гіпотези щодо їхнього перебігу та подальшої еволюції, які не піддаються жодній попередній перевірці.

У цьому випадку дослідження розбивають на п'ять етапів:

1) аналіз та вибір головних, на думку дослідника, чинників, що впливають на ситуацію;

2) висунення гіпотез щодо ймовірних фаз еволюції вибраних чинників на 10, 15 та 20 років;

3) зіставлення визначених чинників та висунення на цій підставі низки гіпотез про ймовірні майбутні ситуації;

4) створення показників імовірності тих чи інших запропонованих раніше сценаріїв;

5) класифікація сценаріїв розвитку подій за критерієм їхньої ймовірності.

2.2. Поняття і категорії теорії міжнародних відносин

2.2.1. Проблеми формування понятійно-категорійної системи

Понятійно-категорійна система будь-якої науки відіграє в ній надзвичайно важливу роль, оскільки, з одного боку, є узагальненою моделлю об'єкта її дослідження, а з іншого — її дослідним інструментарієм, базою вивчення об'єктивної реальності.

Перше твердження справедливе через те, що поняття — це узагальнена форма відображення предметів, процесів і явищ міжнародних відносин, а також найважливіших зв'язків між ними. Таке відображення здійснюється через фіксацію загальних та специфічних ознак окремих явищ, а також їхніх взаємозв'язків. Категоріями є найбільш загальні поняття тієї чи іншої галузі знання, філософії науки, що слугують для “скорочення” досвіду, знаходження предметних відношень, розчленування і синтезу дійсності. Можна стверджувати, що наукові поняття

і категорії є фрагментами знань про міжнародні відносини або про частини власне теорії.

Друге твердження також справедливе, оскільки науково-апробовані поняття і категорії фіксують (фрагментарно) вже відомі знання та уявлення, спираючись на які дослідження можна проводити далі.

Усі поняття і категорії, використовувані у теорії міжнародних відносин, можна поділити на дві групи:

1) загальнонаукові поняття і категорії, що мають інструментальний характер, застосовуються системно у всій теорії, оскільки без них теоретизування не можливе;

2) операційні поняття і категорії, що мають теоретико-прикладний характер і, з причини різного трактування прихильниками тієї чи іншої парадигми сутності міжнародних відносин, втрачають будь-який науковий сенс або мають маргінальний характер поза окремо взятою парадигмою. Більшість понять і категорій, які є рефлексією певних явищ та процесів у міжнародному середовищі, не можуть мати конкретного наукового змісту поза експланаційною системою (парадигмою), в якій вони використовуються.

Операційні поняття і категорії розглянемо у частині 3 цієї праці у контексті тих наукових теорій, які на них спираються. Щодо цієї групи понять та категорій потрібно, однак, зупинитись на деяких вступних заувагах Ю. Кукулки, який вважає, що кожна теорія має унікальний категорійний апарат:

а) ідеалісти або утопісти застосовують такі категорії, як право, свобода, демократія, моральність, збіжність інтересів, міжнародна організація, природний агресор;

б) реалісти використовують такі поняття і категорії, як сила — влада, національні інтереси, об'єктивна суперечність інтересів, рівновага (баланс) сил;

в) біхевіористи (модерністи) спираються на такі категорії, як поведінка, держава, атрибути, середовище, дециденти, система, поле. Дж. Зінгер у своїй таксономії міжнародних відносин використовував такі поняття та категорії, як кордон, функція, обернене стиснення, ентропія;

г) постбіхевіористи (постмодерністи) зосереджуються на таких поняттях та категоріях, як міжнародні процеси, прийняття рішень, ігри, торг.

Спільними для будь-яких теорій є лише категорії “міжнародні відносини” та “міжнародне середовище”, але, оскільки ці фундаментальні категорії тлумачаться по-різному, то з них випливають окремі понятійно-категорійні системи. У кожній з них виокремлюються та дефініюються свої унікальні категорії, які є такими лише у межах окремої парадигми. Власне з цієї причини у сучасній теорії міжнародних відносин не склалась єдина система понять і категорій, а лише сукупність, яку можна розуміти як множину окремих систем.

2.2.2. Загальнонаукові (інструментальні) поняття і категорії

Теорія міжнародних відносин не може існувати без низки понять і категорій, які застосовуються переважно як інструментарій для процесу теоретизування. Оскільки цей процес практично однаковий для більшості теорій, то зрозуміло, що й більшість понять і категорій гносеологічно походить із близьких за предметом дослідження наук — філософії, політології, соціології. Ми умовно поділили їх на три групи залежно від специфіки застосування у теорії міжнародних відносин.

Першу групу становлять поняття і категорії, що використовуються для означення окремих частин теорії або наукових стадій дослідження.

Проблема (гр. πρόβλημα — задача, утруднення) — клас завдань, що вимагають практичного розв’язання в нестандартних умовах, чи евристична ситуація, пов’язана з неоднозначністю, можливістю альтернативних рішень.

Проблема є завданням, яке має розв’язати теорія міжнародних відносин. У практиці наукових досліджень доволі часто виникає ситуація, коли висувають два ймовірні варіанти її розв’язання, які повністю заперечують один одного. У такому випадку проблема трансформується у дилему, що вимагає вибору одного з двох розв’язків. Проблема є початком дослідження, оскільки

її усвідомлення призводить до застосування низки наукових дій, спрямованих на розв'язання, або, принаймні, створення підходу до її розв'язання.

Гіпотеза (гр. ὑπόθεσις — основа, припущення) — наукове припущення, яке висувається для пояснення якого-небудь явища дійсності й вимагає перевірки досвідом і теоретичного обґрунтування, щоб стати достовірною науковою теорією.

У теорії міжнародних відносин гіпотеза висувається як вірогідне пояснення тих чи інших явищ, процесів або їх наслідків. Зрозуміло, що гіпотеза вимагає верифікації, інакше вона залишиться припущенням. Гіпотеза дає ймовірну відповідь на поставлене запитання і розуміється як логічна стадія процесу дослідження.

Принцип (лат. *principium* — основа) — центральне пояснення, особливість, покладена в основу творення або здійснення чого-небудь. Принцип є основою теоретичного дослідження, оскільки прийняття його таким чи інакшим визначає подальшу структуру наукового пошуку та наукові результати.

Парадигма (гр. παραδείγμα — приклад, зразок) — прийнята певним науковим співтовариством модель постановки та розв'язання проблем, яка забезпечує існування наукової традиції.

У теорії міжнародних відносин парадигму трактують як:

- узагальнювальну теорію, що впливає з низки близьких за принципом розуміння об'єкта дослідження концепцій;
- логічне пояснення міжнародних відносин, що може бути використане операційно, тобто реально.

Парадигма складається з абстрагованих тверджень про суб'єктність, форми та стани міжнародних відносин. Кожне твердження парадигми логічно впливає з попереднього та не може йому суперечити. Це поняття Т. Лось-Новак визначає як “модельне розв'язання, зразок упорядкованих тверджень, важливих у процесі формування теорії міжнародних відносин”¹.

Парадигма є своєрідним еталонним розв'язанням дослідницької проблеми. У теорії міжнародних відносин вона відіграє роль формули. Замість буквених символів у ній співвідносяться абстраговані

¹ *Encyklopedia politologii. Stosunki międzynarodowe.* — Zakamycze, 2002. — Т. 5. — S. 271.

твердження, які, наповнившись конкретним змістом, перетворюються на операційну концепцію діяльності у міжнародному середовищі, тобто доктрину. Парадигма, з одного боку, є найважливішим результатом теоретичного дослідження, а з іншого — елементом загальної теорії міжнародних відносин.

Концепція (лат. *conceptio* — сприйняття) — система понять про ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ; основна ідея будь-якої теорії.

Концепцію розуміють як частину теорії, яка має вужчий зміст, оскільки відображає певну наукову ідею. У теорії міжнародних відносин вона має переважно персоніфікований характер, позаяк у її основі лежить ідея конкретного дослідника.

Друга група понять і категорій має загальнонауковий характер, але служить для означення явищ і зв'язків у міжнародному середовищі.

Фактор (лат. *factor* — той, що робить; від *facio* — роблю) — чинник; умова, рушійна сила, причина якого-небудь явища, процесу.

Фактор є рушієм процесів у міжнародних відносинах, який, з огляду на специфіку, може прискорювати або гальмувати, істотно впливати на їх характер та зміст. Його розглядають як передумову змін у міжнародних відносинах та причину їх виникнення, якщо можливості, які він створює, їхні суб'єкти реалізують.

Процес (лат. *processus* — просування вперед) — послідовна зміна яких-небудь явищ, перебіг розвитку чого-небудь.

Процес є закономірною зміною явищ у міжнародному житті, що зумовлено конкретно-історичними причинами (факторами), які також змінні та мають найрізноманітніший характер: політичний, економічний, військовий, соціально-культурний тощо. Процес є рухом від однієї ситуації у міжнародному середовищі до іншої, від простіших форм і видів міжнародних відносин до складніших, від меншої кількості суб'єктів до більшої, який не має прямолінійного характеру, а нагадує, радше, цикли спірального характеру.

Система (гр. *συστήμα* — поєднання, утворення) — сукупність визначених елементів, між якими існують закономірний зв'язок і взаємодія.

Система є одним із найважливіших наукових понять, оскільки більшість явищ, які вивчаються науково, характеризують-

ся внутрішньою структурою, елементи якої перебувають у ста-тих взаємозв'язках між собою. Їхні взаємозв'язки утворюють функціональну цілісність. Категорія “система” ввійшла до теорії міжнародних відносин завдяки працям Л. фон Берталанфі та А. Рапопорта. Під їхнім впливом поступово сформувалось розуміння міжнародних відносин як складної суспільної системи.

Міжнародна система — це закономірно побудована структура з тісними системотворними взаємозв'язками між її учасниками. Отже, елементами системи є, з одного боку, учасники, а з іншого — відносини між ними.

Третя група понять і категорій безпосередньо пов'язана з міжнародними відносинами, оскільки вони застосовуються для означення низки їхніх процесів та явищ.

Стабільність (лат. *stabilis* — стійкий, сталий) — сталість, незмінність.

У теорії міжнародних відносин це поняття застосовують щодо:

- стану міжнародної системи, коли тривалий час не відбувається принципових змін (стосовно такої ситуації також широко вживається поняття статус-кво (*status quo*¹);
- характеру процесу, що може означати як відсутність змін, так і поступові еволюційні нестрибокподібні зміни, які впродовж відносно тривалого часу зберігають свій напрям і характер.

Конфронтація (фр. *confrontation* — порівняння, протиставлення) — протистояння, зіткнення, боротьба переконань, думок, соціальних систем, естетичних цінностей, поглядів, приписів тощо.

У теорії міжнародних відносин конфронтація означає такий їхній стан, при якому тривалий час відбувається протистояння між двома учасниками міжнародних відносин або двома їхніми групами. Це поняття також характеризує процес, при якому відносини між сторонами загострюються і може навіть відбутись пряме зіткнення.

Конфлікт (лат. *conflictus*) — зіткнення, боротьба протилежних поглядів; крайнє загострення, непорозуміння; суперечка. Конфлікт є логічним продовженням конфронтації, переходом

---

¹ Тобто стала ситуація.

від пасивних форм боротьби між суб'єктами міжнародних відносин до активних. Протистояння набуває чітких, видимих обрисів і виражається в діях, які мають відверто ворожий характер.

Трансформація (лат. *transformatio*) — зміна, перетворення. У теорії міжнародних відносин вживається в розумінні поступових, нестрибокподібних змін ієрархії та субординації міжнародних систем.

Турбуленція (лат. *turbulentus* — бурхливий, безладний, неспокійний). У теорії міжнародних відносин вживається щодо означення стану міжнародних відносин, який настає за стрімким руйнуванням міжнародної системи, її структурних, ієрархічних взаємозв'язків та орієнтацій.

Орієнтація (фр. *orientation* від лат. *oriens* — схід) — напрям наукової, суспільної, політичної діяльності.

Це поняття означає сталий зв'язок, що спостерігається у міжнародній системі між двома її учасниками, причому один з них посідає домінуюче становище, а інший — підпорядковане. Для першого з них орієнтація є сталим напрямом дій щодо групи інших учасників або одного з них, а для другого — сталим напрямом підпорядкування сильнішому суб'єктові міжнародних відносин.

Домінанта (лат. *dominans (dominantis)* — пануючий) — основна ідея, головна ознака чи найважливіша складова частина чого-небудь. Домінанту розуміють, як найважливіший чинник, що безпосередньо впливає на стан міжнародних відносин та на їхніх учасників, або як найважливіший серед усіх інших, який визначає поведінку учасників або їхніх груп.

Детермінанта (лат. *determinans (determinantis)* — той, що визначає, обмежує) — причина, що є визначальною для виникнення явища. Ця категорія належить до різновиду чинника, що зумовлює ті чи інші зміни міжнародних відносин. Відмінність між детермінантою і домінантою полягає лише в тому, що остання не настільки жорстка та імперативна.

Константа (лат. *constans (constantis)* — стала величина). У теорії міжнародних відносин константою називають чинник, який досить тривалий час або перманентно визначає характер і зміст міжнародних відносин, їхній стан і напрям. Константа є відносно статичним поняттям, яке змінює свій характер доволі повільно.

Знання та операційне володіння описаними вище поняттями та категоріями дає змогу здійснювати наукове дослідження, робити висновки та теоретичні узагальнення.

Резюме

Наука про міжнародні відносини, яка остаточно інституціалізувалась лише після Першої світової війни, перебуває у стані гетерогенізму. Її формування пов'язане зі спеціалізацією у суспільних науках низки наукових дисциплін, які безпосередньо досліджують міжнародні відносини. Незважаючи на досить гостру наукову полеміку щодо їх визначення, можна стверджувати, що емпіричні дослідження міжнародних відносин здійснюють такі дисципліни, як історія міжнародних відносин, міжнародне право, міжнародні економічні відносини, міжнародна інформація та світова культура (дві останні перебувають у стадії становлення).

Теорія міжнародних відносин тривалий час перебувала під впливом історії і права, а в другій половині ХХ ст. — політології. Водночас її призначенням є акумулювання та систематизація знань, отриманих емпіричними науками. Найважливіша проблема сучасної теорії — слабкість її методологічних основ, що ускладнює дослідження та формування синтетичних концепцій, що спроможні пояснити не завжди прості явища та процеси сучасних міжнародних відносин.

У сучасній теорії відсутні єдине уявлення про доречність використання методів дослідження, а також єдина система понять і категорій.

Теорія міжнародних відносин розвивається у напрямі автогенізму, тобто формулювання чіткої системи методологічних принципів, які сприятимуть формуванню якісно нових концепцій та парадигм, здатних із позицій наукового плюралізму пояснити й ефективно прогнозувати явища та процеси у міжнародних відносинах.

Завдання для самоконтролю

1. Поясніть найважливіші причини специфічності досліджень міжнародних відносин.
2. Охарактеризуйте рівні наукового дослідження міжнародних відносин.
3. Порівняйте особливості теоретичних і прикладних досліджень.
4. Сформулюйте причини розбіжностей у визначенні поняття “теорія міжнародних відносин”.
5. Поясніть специфіку сучасного етапу розвитку науки про міжнародні відносини.
6. Назвіть причини виникнення науки про міжнародні відносини.
7. Поясніть причини формування методологічних орієнтацій теорії міжнародних відносин.
8. Порівняйте розуміння міжнародних відносин з погляду кожної з орієнтацій.
9. Охарактеризуйте особливості наукових зв’язків теорії міжнародних відносин у системі суспільних наук.
10. Поясніть специфіку компонентної структури теорії міжнародних відносин.
11. Охарактеризуйте стадії теоретичного дослідження.
12. Поясніть специфіку предметної структури теорії міжнародних відносин.
13. Охарактеризуйте найважливіші методологічні підходи у теорії міжнародних відносин.
14. У таблиці розкрийте специфіку та доцільність використання окремих методів і прийомів дослідження на теоретичному та практичному рівнях.

Рівень дослідження	Метод	Методологічний прийом	Зміст методу чи прийому	Явища чи процеси, що підлягають вивченню

15. Поясніть причини відсутності єдиної системи понять і категорій у теорії міжнародних відносин.
16. Назвіть найважливіші теоретичні проблеми науки про міжнародні відносини.

ЧАСТИНА 2

ВСТУП ДО ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Проблеми наукового дефініювання міжнародних відносин. Найважливіші особливості міжнародних відносин. Учасники міжнародних відносин. Дилема суб'єктності: етатизм і транснаціоналізм. Типи та функціональні особливості учасників міжнародних відносин. Фізичні особи, суспільні групи, держави, міжнародні організації. Види міжнародних відносин. Зовнішньополітичні відносини. Міжнародні економічні відносини. Міжнародні відносини у сферах культури та інформації. Форми міжнародних відносин: двосторонні, багатосторонні, колективні.

Розділ 3

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

3.1. Сутність міжнародних відносин

Проблема дефініювання міжнародних відносин до цього часу є досить складною, про що свідчить гостра наукова полеміка, що точиться навколо нього. Питання пов'язані із точним визначенням цього поняття, є далеко не риторичними, оскільки їх невіршеність створює значні труднощі у подальшому розвитку теорії міжнародних відносин. Ідеться, зокрема, про розпливчастість понятійно-категорійної системи науки та проблеми формування єдиної методології їх дослідження. У сучасній теорії досі немає визначень, які були б у змозі прецизійно відображати зміст цього складного та багатогранного суспільного явища, яким є сучасні міжнародні відносини, та поєднували б найрізноманітніші його аспекти і прояви.

Поняття “міжнародні відносини” ввів у науковий обіг англійський філософ та юрист Дж. Бентам (1748—1832), який у 1789 р. вперше застосував його у трактаті “Вступ до принципів моральності і законотворення”. За його допомогою він окреслював стосунки, що існуються між монархами та громадянами різних держав. Відтоді наукові уявлення про сутність міжнародних відносин постійно розширювались, включаючи у них щораз нові сфери суспільної діяльності.

Однією з принципових проблем, що суттєво утруднює дефініювання міжнародних відносин, є полеміка навколо питання про можливість чітко відмежувати їх від інших суспільних

явищ і процесів. Наприклад, Р. Арон вважає, що міжнародні відносини “не мають чітко окреслених меж у реальності, вони матеріально невіддільні й не можуть бути відокремлені від інших суспільних явищ”¹. На його думку, будь-які явища чи процеси вирізняються в міжнародних відносинах специфікою, але не сутністю. Виходячи з подібних міркувань та оцінок, Ф. Данн, Х. Добросельські та Р. Вукадінович стверджують, що взагалі не варто точно визначати міжнародні відносини, оскільки будь-яка спроба цього призводить до формулювання “схоластичних” тверджень, які не мають нічого спільного з реальністю. Міжнародні відносини настільки складні та взаємопов’язані з комплексом інших суспільних взаємин, що намагання лаконічно їх окреслити приречені на невдачу. Зокрема, К. Браун стверджує, що “визначення міжнародних відносин до цього часу просто неможливе... вони є діями у міжнародному середовищі, а їх природа є відкритим питанням”².

Із таким твердженням можна погодитись лише частково, оскільки у дефініціях міжнародних відносин, зрештою, зовсім не обов’язково шукати якоїсь лише їм притаманної сутності, але принципово потрібно виокремлювати їхні особливості. Будь-які суспільні відносини у міжнародному середовищі виявляються інакше, ніж у внутрішньо-державному, що й має становити науковий інтерес і закріплюватися у конкретних дефініціях, без яких розвиток науки не можливий.

Ще однією суттєвою проблемою, що заважає чіткому розумінню міжнародних відносин, є труднощі, пов’язані з їхнім сприйняттям як об’єктивної реальності. Якщо вони є реальністю, то, як і кожний її вид, повинні виявлятися в часі та просторі, мати у цих вимірах своє місце і межі. Питання, пов’язані з їхнім окресленням, за позірної легкості відповідей на них, призводять до аморфності уявлень про міжнародні відносини.

Часові межі міжнародних відносин визначити досить просто: вони починаються від моменту появи їхніх учасників і зникають услід за ними. Окреслити їх геопросторові межі значно важче, оскільки механістичне тлумачення поняття “міжнародний” призводить до виникнення твердження про те, що вони не

¹ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 32.

² Brown C. Understanding International Relations. — New York, 2001. — P. 8.

відбуваються в реальному географічному просторі, позаяк він розподілений між територіями окремих держав. Тоді міжнародні відносини є чимось ірреальним, позбавленим конкретності, тим, що існує лише в уяві дослідника чи політика, тобто чимось, що є ілюзією розуму.

Навіть якщо виходити з такого розуміння географічного виміру реальності, то міжнародні відносини можна чітко простежити у потоках товарів, грошей, осіб, зонах воєнних конфліктів тощо. Об'єктивно виділяються і мають чітко окреслені межі, закріплені у міжнародному праві, міжнародні води, протоки та повітряні коридори.

Загалом міжнародні відносини охоплюють весь географічний простір, оскільки їхні учасники розташовані практично всюди. Очевидно, що вони (міжнародні відносини) виявляються, з огляду на їхні масштаби, на кількох геопросторових рівнях. Серед них можна виокремити: глобальний, міжрегіональний, регіональний, субрегіональний та локальний.

Отже, міжнародні відносини є об'єктивним суспільним явищем, дефініювання якого полягає у виокремленні його специфічних рис. Визначення, сформульовані у сучасній теорії, переважно побудовані на інтерпретації міжнародних відносин як явища, яке визначається поліцентризмом (див. у пункті 3.2).

Н. Спайкмен уперше вжив поняття “міждержавні відносини” та визначив їх як “відносини між особами (чи групами осіб¹), що представляють різні держави”². Із його дефініції випливає, що необхідною ознакою міжнародних відносин є те, що їхні учасники є політично приналежними до різних держав світу. Цю ідею досить влучно сформулював також Ю. Кукулка, стверджуючи, що власне держави “матеріалізують можливість вважати... відносини міжнародними”³. Держави у такому розумінні є не лише політичними структурами влади, але й сприймаються як складні суспільні системи, що діють поміж такими, як вони.

---

¹ Примітка авторів, що впливає з подальшого викладу Н. Спайкменом власного розуміння міжнародних відносин.

² *Spykman N. J. Methods of Approach to the Study of International Relations. Proceeding of the Fifth Conference of Teachers of International Law and Related Subjects.* — Washington, 1933. — P. 60.

³ *Kukulka J. Teoria stosunków międzynarodowych.* — Warszawa, 2000. — S. 137.

Р. Арон зауважив, що “у формулі “міжнародні відносини” нація дорівнює будь-якій політичній, територіально організованій спільноті”¹. Політичні спільноти не обов’язково мусять мати моноетнічну ідентичність, але їхніми особливими рисами завжди є легітимна політична організація та чітко встановлені в географічному середовищі кордони.

Відомий французький дослідник М. Мерль узагалі вважає, що міжнародні відносини є “сукупністю угод і потоків, що перетинають кордони або мають тенденцію до їх перетину”². Це зауваження можна вважати слушним, оскільки держави взаємодіють між собою через кордони національних держав, послуговуючись доступними їм шляхами сполучення і каналами передавання інформації.

Міждержавний характер міжнародних відносин, очевидно, доцільно трактувати як стосунки не лише між суверенними урядами держав, а й між іншими представниками територіально відмежованих і політично організованих спільнот людей. Ці спільноти політично підпорядковані власним урядам, але репрезентанти (особи чи організовані групи осіб), виходячи із власних особистих чи корпоративних інтересів, діють у міжнародному середовищі автономно і переважно не з політичними цілями. Міжнародні відносини, отже, можуть відбуватися лише між представниками різних держав світу, хоч вони й не обов’язково мусять мати політичний характер.

Точніші дефініювання маємо у межах окремих теоретичних концепцій, де вони є основою підходу до дослідження міжнародних відносин. Усі визначення, що використовуються у сучасній теорії, можна поділити на три групи, кожна з яких виділяється за критерієм спільності окреслення визначальних, на думку їхніх авторів, особливостей міжнародних відносин.

Перша група об’єднує ті, що визначають міжнародні відносини як “сукупність фактичних стосунків між їх учасниками”³. Дефініювання досить популярне у сучасній науковій думці, оскільки дає змогу уникнути звуженого погляду на міжнародні відносини, прихильники якого традиційно схильні зводити їх

¹ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 32.

² Merle M. Sociologie des relations internationales. — Paris, 1974. — P. 137.

³ Pietrasz Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 11.

до простої суми національних зовнішніх політик. Учені, що дефінують міжнародні відносини з такої позиції, виходять з того, що вони є інтегральним поєднанням стосунків політичного, економічного, ідеологічного, культурного, мілітарного та будь-якого іншого характеру.

Російський учений Г. Шахназаров пішов ще далі, визначаючи міжнародні відносини як “сукупність інтеграційних зв’язків, які формують людство”¹. Таке визначення, однак, має вади, які, як справедливо зауважив П. Циганков, випливають зі спроби автора вийти за межі суто міждержавного трактування характеру відносин, ухиляючись від окреслення їх учасників. Крім цього, цілком очевидно, що міжнародні відносини не завжди мають інтеграційний характер і провадять до об’єднання людства у певну цілісність.

Міжнародні відносини реально охоплюють надзвичайно широкий спектр стосунків, оскільки зачіпають будь-яку сферу людської діяльності, яка відзначається участю в ній представників різних держав світу. Власне тому, як справедливо зауважує І. Кравченко, міжнародні відносини охоплюють “усі види обміну діяльністю, яка є предметом відносин між державами..., аж до індивідуального спілкування”². Таке визначення, на наш погляд, найближче до реальності, позаяк ґрунтується на констатації об’єктивних інтеракцій між державами та плюралізмі в окресленні учасників міжнародних відносин.

Друга група авторів визначає міжнародні відносини як силове з’ясування інтересів держав у міжнародному середовищі, що загалом характерно для традиції політичного реалізму. Такі дефініції випливають із твердження одного з класиків цієї теорії Г. Морґентау про те, що державами в міжнародних відносинах керують “інтереси, виражені в термінах сили”³. Звідси випливає, що міжнародні відносини є сферою протиборства держав, кожна з яких за допомогою сили намагається реалізувати власні інтереси. Йдеться не стільки про застосування збройного насильства, скільки про формування системи взаємовідносин між

¹ Шахназаров Г. Х. Грядущий миропорядок. — М., 1981. — С. 19.

² Рябов С. Теорія міжнародної політики // Політологічні читання. — 1995. — № 1.

³ Morgenthau H. J. Politics among Nations. — New York, 1967. — P. 5.

державами світу на основі акумульованої ними могутності. Могутність держави, на думку реалістів, визначає її позиції, авторитет і вплив у міжнародних відносинах.

Ф. Данн, С. Хоффман, Дж. Кеннан, Г. Кісінджер, Р. Платіг та багато інших науковців визначають, що в глобальному масштабі відбувається диференціація могутності, яка нерівномірно концентрується в окремих державах, що стають осередками міжнародних відносин і відіграють у них активну роль. Усі інші держави є пасивними і перебувають під впливом сильніших, до політики яких вони змушені достосовуватись.

Отже, міжнародні відносини здійснюються на двох рівнях. На одному з них відбуваються стосунки між сильнішими та слабшими учасниками міжнародних відносин, а на іншому — між “осередками” сили. Таке розуміння міжнародних відносин характерне не лише для реалістичної теорії, але й для більшості сучасних наукових парадигм.

Третя група авторів визначає міжнародні відносини як стосунки між децидентами, тобто особами, що приймають зовнішньополітичні рішення, та структурами, які вони очолюють. Р. Шнайдер, Х. Брук та Б. Сапін висунули ідею про те, що міжнародні відносини треба розглядати через поведінку “тих осіб, дії яких стають діями держави”¹. Їх визначення безпосередньо пов’язане з тлумаченням міжнародних відносин як зовнішньої політики, а точніше, низки прийнятих і впроваджених рішень у міжнародному середовищі. Оскільки така діяльність є причиною виникнення певних ситуацій у міжнародних відносинах, то їх необхідно розглядати як похідну від міжнародної політики.

Аналізуючи дефініції міжнародних відносин, П. Циганков дійшов висновку, що жодна з них “не в змозі повністю розкрити зміст об’єкта. Її завдання — дати про нього лише первинне уявлення”². Зазвичай, первинне уявлення ґрунтується на тій особливості міжнародних відносин, через дослідження якої автор їх розглядає.

¹ Snyder R., Bruck H., Sapin B. Decision — Making as Approach to the Study of International Politics. — New York, 1962. — P. 65.

² Циганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 47.

Проблемою сучасної теорії міжнародних відносин, на нашу думку, є не лише величезна кількість найрізноманітніших значень, а брак їх синтетичних узагальнень. Усі різновиди дефініцій, запропоновані вище, практично є спробами точно окреслити міжнародні відносини, визначивши в них ті ознаки та особливості, через які можна зрозуміти їхню сутність і специфіку.

Справді роль держави в міжнародних відносинах визначається силою (могутністю), і зовнішня політика, спрямована на реалізацію її інтересів, здійснюється окремими особами (децидентами) та структурами, які вони очолюють. Однак могутність можна розглядати як джерело активності держав та інших учасників міжнародних відносин, а їхню діяльність у цій сфері — як спосіб функціонування. Взаємодії, які виникають між ними, мають характер об'єктивної реальності, що мусить бути чітко дефінійована та досліджена.

Міжнародні відносини мають комплементарний характер і тому неправильно звужувати їх лише до однієї сфери суспільної діяльності — політичної, військової, економічної чи будь-якої іншої. Вони охоплюють практично всі види людської діяльності — від економічних обмінів до спортивних змагань, що дає підстави розглядати їх як особливий тип суспільних стосунків.

Отже, міжнародні відносини — це система стосунків, що виникає та існує завдяки процесові взаємодій між державами, а також іншими учасниками (субнаціональними та наднаціональними).

3.2. Найважливіші особливості міжнародних відносин

Міжнародні відносини як специфічне суспільне явище визначаються особливими рисами, що принципово вирізняють їх серед інших видів суспільних стосунків. Ідеться про таку їхню специфіку, окреслення якої дає змогу чітко розрізнити внутрішні та міжнародні відносини. Серед таких рис переважно виокремлюють:

Поліцентризм — відсутність у міжнародних відносинах легальної (у цьому розумінні закріпленої міжнародним правом) монополії на владу, що належить будь-якій державі чи міжнародній організації. Одним із найважливіших у міжнародному праві є принцип суверенної рівності держав, що полягає в їх рівноправності та рівнозначності. У статуті ООН (ст. 2, § 1) зафіксовано положення: “Організація (ООН. — *Прим. авт.*) побудована на принципі суверенної рівності всіх її членів”¹. Водночас традиційно прийнято вважати, що держави з огляду на свій суверенітет юридично рівні та незалежні одна від одної, як і “не існує презумпції обмеження незалежності держав”².

Тобто в міжнародних відносинах одночасно взаємодіє досить велика кількість самостійних політичних центрів влади, принаймні формально не підпорядкованих один одному, кожен з яких керується лише власними інтересами і цілями.

На таку особливість міжнародних відносин звернув увагу ще Ж. Руссо, вважаючи основною суперечністю існування людства те, що воно одночасно функціонує у двох станах: *громадянському*, тобто в рамках держави, де поведінка людей визначена й регламентована законами, та *природному*, де поведінка держав не регламентована нічим і для них діють лише ті обмеження та зобов’язання, які вони добровільно приймають.

Ця особливість міжнародних відносин у сучасній теорії трактується по-різному. Дж. Розенау порівняв їх зі своєрідним “бронівським рухом”, Р. Арон назвав такий стан “плюралізмом суверенітетів”, а Р. Гілпін та Р. Вендзель — “анархізмом”.

Діяльність учасників міжнародних відносин містить значний елемент непослідовності, неформальності та випадковості, що дало підстави Дж. Розенау зауважити, що простіше зрозуміти й описати поведінку атомів, ніж дії держав на міжнародній арені. Стихійність як найважливішу рису міжнародних відносин визначають також М. Каплан, Дж. Догерті, Р. Пфальцграф, Дж. Шварц, Р. Шнайдер, Х. Брук, Б. Сапін та ін.

Ю. Кукулка розглядає міжнародні відносини як суспільне явище, в якому “немає центрального ядра влади і управління,

¹ *Международное публичное право: Сб. документов.* — М., 1996. — Т. 1. — С. 2.

² *Henkin L. International Law: Politics and Values.* — Dordrecht, 1995. — P. 27.

а є поліцентризм і поліархія, у рамках яких значну рн, на віграють стихійні процеси та суб'єктивні вирішальні чинніши. Поліархізм, на його погляд, розуміється не як хаотичовиди да неврівноваженість міжнародних відносин, а як діалекчно оноеднання в них суб'єктивності й стихійності дій держав в аки та сціях між собою із взаємозалежністю та закономірністю оспецифвних стосунків між ними.

Як в окремії державі, так і в міжнародних віднозана наіснують механізми контролю за поведінкою окремих елами (дв системи, з тією лише відмінністю, що у другому випадмогутуться про суверенні та незалежні держави, які діють самог та інїхня самостійність, однак, обмежена певними правилами у цій нки, яких вони змушені дотримуватись навіть тоді, кокають и не зафіксовані у жодних міжнародних договорах. На нусить гляд, найкраще порівняння механізмів контролю у вну й та міжнародній системах зробив Р. Гіллпін (табл. 3.1²) харалри сусл

Таблиця 3.1. Механізми контролю в політичній свої чи б лької ді

Внутрішня система	Міжнародна система
Влада	Домінація могутьлих
Авторитет	Ієрархія прести
Право власності	Розподіл теритсунків,
Право	Правила систеержав
Внутрішня економіка	Світова економна

У міжнародних відносинах механізми контролю г) ться на співвідношенні могутності держав, залежно від я рмується той чи інший міжнародний порядок. Як зауваж рейді, “держави у світовій політичній системі є інституці одни а може і повинна сподіватися лише на власні сили. Тільк держави є запорукою її престижу”³. Могутність, на наяд, є основою не лише престижу, а й виживання держави, стійності у здійсненні власної внутрішньої та зовнішньо явище ики. ізняю

¹ Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений. зняти 80. — С. 21.

² Krejčí O. Mezinárodní politika. — Praha, 1997. — S. 11. перева

³ Там само.

Складність міжнародних відносин пов'язана з величезною кількістю учасників міжнародних відносин, що призводить до формування досить складної структури їх взаємодій. У ній існують взаємопов'язані та взаємозумовлені підструктури: учасників, їхніх груп та стосунків між ними.

Міжнародні відносини фактично здійснюють різнотипні учасники, кожен з яких керується різними інтересами та перебуває у досить складних взаємодіях з іншими. У міжнародному середовищі переплітаються інтереси та дії держав, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, окремих груп громадян чи навіть окремих осіб, що призводить до формування надзвичайно складних комплексів взаємодій між ними.

Складність міжнародних відносин полягає також у діалектичному поєднанні стихійності в діях окремих їх учасників із закономірним характером стосунків, що остаточно формуються між ними. Інтерпретуючи ідею М. Каплана про визначальну роль структури в міжнародному середовищі, П. Циганков стверджує, що “нескоординована діяльність суверенних держав, що керуються власними інтересами, формує міжнародну систему.., структура якої визначає поведінку всіх міжнародних акторів”¹. Тобто учасники міжнародних відносин у результаті інтеракцій, що виникають між ними, формують систему, яка характеризується закономірною структурою, що визначає певні норми та правила їхньої поведінки.

Системність міжнародних відносин впливає із взаємопов'язаності та взаємозумовленості функціонування їхніх учасників та стосунків між ними. Учасники міжнародних відносин перебувають у сталих інтеракціях між собою та з міжнародним середовищем, що зумовлює виникнення і функціонування міжнародної системи. За твердженням Т. Лось-Новак, “поняття міжнародної системи... в науці про міжнародні відносини, зрештою, як і в інших суспільних науках, асоціюється з певною “цілістю”, яку творять учасники системи, характерні для них інтеракції та інтеракції із зовнішнім середовищем”².

¹ Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 139.

² Łos-Nowak T. Stosunki międzynarodowe. Teorie — systemy — uczestnicy. — Wrocław, 2000. — S. 95.

Ще один надзвичайно важливий аспект системності у міжнародних відносинах виокремлює Я. П'єтрась, констатуєчи факт "Існування централізованих політичних систем держав та децентралізованих (поліархічних) міжнародних систем"¹. Звідси міжнародну систему можна трактувати як своєрідну "систему систем", а стосунки, які здійснюються в її межах, як міжсистемні взаємодії. Виходячи з такого розуміння міжнародних відносин, С. Розен та К. Холсті розглядають їх як систему інтеракцій між макро- та мікросистемами у глобальному просторі.

Глобальність міжнародних відносин полягає у тому, що всі держави світу, організації, суспільні групи чи окремі особи прямо чи опосередковано беруть у них участь.

Міжнародна система набула ознак глобальної на "...рубежі XIX і XX сторічч. Власне до цього часу світових масштабів досягнув взаємозв'язок усіх компонентів історичного процесу і система міжнародних відносин. Відбулась якісна зміна, оскільки вперше система міжнародних відносин перетворилась у глобальну"².

Сучасні міжнародні відносини охоплюють весь світ, про що свідчить не лише факт участі абсолютної більшості суверенних держав світу в діяльності ООН та інших міжнародних організацій, але й процеси глобалізації та інтеграції світової економіки, бурхливий розвиток глобальних інформаційних мереж тощо. Завдяки розвиткові економічних зв'язків та ефективних комунікацій сучасний світ можна сприймати як цілісність, оскільки жодна людина чи суспільство не може існувати в ньому ізольовано. Як свідчить історія XX ст., навіть ті держави, що намагались дотримуватись автаркії, все одно змушені були зважати на міжнародне середовище, чи, принаймні, реагувати на дії інших держав.

Отже, глобальність можна вважати рисою, що істотно відрізняє міжнародні відносини від усіх інших видів суспільних стосунків, які існують у межах національних територій держав і обмежуються державними кордонами.

---

¹ Pietrasz Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 16.

² Быков О. Н. Международные отношения: Трансформация глобальной структуры. — М., 2003. — С. 5.

Взаємозалежність між внутрішньодержавними та міжнародними відносинами більшість науковців розуміє як їх сталий взаємозв'язок та взаємозумовленість. Переважно вони погоджуються в тому, що між зовнішнім (міжнародним) та внутрішнім (державним) середовищами існують закономірні зв'язки, що полягають у їхній взаємній детермінованості. Ця особливість є, однак, однією з найдискутованіших та неоднозначно трактованих у сучасній теорії міжнародних відносин. Розбіжність у поглядах науковців виражається у дилемі залежності (тобто первинності чи вторинності міжнародних відносин), що переважно розглядалась у категоріях внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Концепція “примату зовнішньої політики”, започаткована Л. Ранке, визначає пріоритетність впливу міжнародного середовища на внутрішню політику та інші суспільні відносини у державі. Л. Гумплович, виходячи зі своєї концепції боротьби держав за географічне середовище, взагалі вважав внутрішні процеси у державах другорядними порівняно зі зовнішніми. Такий підхід до розв'язання дилеми характерний не лише для географічного детермінізму, але й для неомарксизму, який ґрунтується на ідеї детермінування розвитку держав розвитком світової економіки. Е. Валлерстайн, один із найвідоміших представників цієї теорії, вважає, що внутрішні суперечності та політичну боротьбу в тій чи іншій державі потрібно розглядати у контексті глобальних тенденцій, властивих капіталістичній економіці. Неомарксистки вважають, що, “з одного боку, політична анархія і глобальний характер світової політики, а з іншого — економічна, ієрархічна залежність периферійних держав від центру призводять до того, що вони не в змозі самостійно здійснювати зовнішню і внутрішню політику”¹.

Діаметрально протилежна до попередньої ідея полягає в тому, що власне внутрішні відносини в державі, стан та рівень могутності роблять її активним чи пасивним учасником міжнародних відносин, визначаючи її можливості та інтереси. З огляду на це, міжнародні відносини доцільно розглядати як своєрідне продовження внутрішніх явищ і процесів.

¹ *Łoś Nowak T. Stosunki międzynarodowe. Teorie — systemy — uczestnicy.* — Wrocław, 2000. — S. 78.

К. Райт вважає, що причини міжнародних конфліктів “слід шукати не у взаємних претензіях держав одна до одної, а в їхніх внутрішніх структурах, конфліктах і політиці...”¹. Тобто будь-які дії держав у міжнародному середовищі впливають з їхніх внутрішніх проблем, і можуть бути ними пояснені. Вплив внутрішніх чинників на стан міжнародних відносин, що розглядається як наслідок застосування державами тих чи інших стратегій поведінки, конкретніше визначають Р. Розекранц та А. Стейн: “Внутрішні групи, соціальні ідеї, характер конституцій, економічні обмеження (іноді пов’язані з міжнародною залежністю), історичні соціальні тенденції відіграють важливу і навіть вирішальну роль у виборі великої стратегії й відповідно — в перспективах конфлікту і співпраці”².

Класичний, або ортодоксальний, марксизм досить жорстко детермінує міжнародні відносини, розглядаючи їх як похідні від внутрішніх суспільних (передусім, економічних) відносин. Така позиція впливає з інтерпретації К. Марксом та Ф. Енгельсом держави, внутрішня і зовнішня політика якої підпорядкована інтересам панування експлуаторських класів. У зовнішній політиці держава, за К. Марксом, реалізує їхні інтереси, які мають переважно економічний характер і полягають у пануванні над народами та експлуатації їх. Розвиваючи цю тезу, В. Ленін стверджував, що вже на початку ХХ ст. капіталістична формація трансформувалась в імперіалізм, який розуміється як “капіталізм на тій стадії розвитку, коли склалося панування монополій і фінансового капіталу, видатної ваги набув вивіз капіталу, почався поділ світу поміж міжнародними трестами й закінчився поділ усієї території світу між найбільшими капіталістичними країнами”³.

Тобто марксистичні заперечують тезу про те, що в міжнародному середовищі держава керується національними інтересами, вважаючи її (державу) виразником інтересів великих фінансово-промислових груп.

¹ *Wright Q.* Problems of Stability and Progress in International Relations. — Berkeley; Los Angeles, 1959. — P. 132.

² *Rosecrance R., Stein A.* The Domestic Bases of Grand Strategy. — Ithaca; New York, 1993. — P. 5.

³ *Lenin V.* Імперіалізм як найвища стадія капіталізму. — Х.; К., 1931. — С. 88—89.

Виходячи з ідеї про відсутність односторонньої жорсткої детермінації між внутрішнім та зовнішнім середовищами, Дж. Розенау висунув постулат про їх взаємозв'язок та взаємодію. У сучасних міжнародних відносинах, стверджує він, відбувається процес взаємодії, при якому “держави... залежать і від зовнішнього середовища, і одна від одної”¹. На його думку, зовнішньополітична діяльність побудована на взаємодії двох співвідношень: розташування і динаміки сил на міжнародній арені та внутрішніх чинників, передусім соціальних (останні він називає домашніми).

Г. Кісінджер висловив свій погляд на дилему залежності внутрішньої і зовнішньої політики у статті “Внутрішня структура та зовнішня політика”. Він стверджував, що в очах політичної еліти країни внутрішня структура суспільства сприймається як даність, від якої зовнішня політика власне і починається. Однак, на його думку, такий підхід може застосовуватися лише у стабільні періоди історії, оскільки тоді відсутня жорстка боротьба та політичне суперництво між державами світу. За умови розбалансування міжнародної системи тиск міжнародного середовища на певну державу чи групу держав може призвести до істотного зростання значення зовнішньої політики та її впливу на дії уряду у внутрішньому середовищі.

У такому ж контексті дилему залежності розглядають у межах теорії зв'язку (*linkage theories*) С. Розен, К. Холсті та В. Хандрієдер, які узалежнюють співвідношення внутрішнього та зовнішнього середовищ від характеру взаємодії сил, з якими вони тиснуть один на одного.

Така позиція у питанні взаємозалежності зовнішньої і внутрішньої політики може бути до твердження, що зовнішній вплив на державу тим сильніший, чим вона слабша, але тим слабший, чим вона могутніша.

Е. Позняков вважає, що характер співвідношення середовищ залежить “не від апріорно визнаного пріоритету однієї групи чинників над іншою, а від конкретно-історичної ситуації”².

---

¹ Розенау Дж. К исследованию взаимопересечения внутривнутриполитической и международной систем / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 174.

² Позняков Э. Внутренняя и внешняя политика. Парадоксы взаимосвязи // Международная жизнь. — 1989. — № 10. — С. 49.

Економічна детермінованість міжнародних відносин розуміється як їхня залежність від стосунків, що складаються в економічній сфері діяльності суспільства, як практично повна їх симетричність до її явищ та процесів. Таку тезу висували, передусім, теорії марксизму та неомарксизму, і вона була логічним продовженням їхньої позиції у питаннях про суспільний розвиток.

Класичний марксизм виводив економічну залежність із внутрішніх економічних інтересів панівних класів і розглядав міжнародні відносини як їхній прояв щодо інших народів та держав. Окреслюючи вихідні тези марксизму, один із його засновників Ф. Енгельс писав, що: “Основна думка, яка червоною ниткою проходить через весь “Маніфест”¹, думка, що економічне виробництво і будова суспільства будь-якої історичної епохи, яка неминуче впливає із нього, створює основу його політичної і інтелектуальної історії”².

Ідея визначального впливу економіки на міжнародні відносини і світову політику була характерною не лише для марксистів, але й для окремих наукових концепцій неореалізму та неолібералізму. Певною прихильністю до неї відзначаються праці Р. Гілпіна, П. Кеннеді, Дж. Ная та Р. Кохена. Зокрема, П. Кеннеді стверджує, що “існує помітний причинний зв’язок між змінами, що відбуваються в певний час у загальній економічній рівновазі світу і позицією окремих наддержав в міжнародній системі”³.

Однак, навіть серед науковців, що стояли повністю на марксистських позиціях, не було єдності у питанні про економічну залежність міжнародних відносин. Якщо Д. Фельдман загалом дотримувався класичної для марксизму позиції, то польські науковці Д. Томашевський та Л. Клепацький обґрунтовували твердження про відсутність реального впливу економіки на міжнародні відносини, особливо в політичній сфері. В. Щепанський узагалі висловив думку про залежність економічних від-

¹ Мова йде про Маніфест комуністичної партії — програмний твір К. Маркса.

² Маркс К., Енгельс Ф., Ленин В. И. О социализме и коммунизме. — М., 1986. — С. 15.

³ Kennedy P. Mocarstwa świata: narodziny, rozkwit, upadek. — Warszawa, 1995. — S. 13.

носин від стану та особливостей політичних відносин між державами світу.

Аналізуючи ідею тісного взаємозв'язку між економічними інтересами і політичною експансією держави, у праці “Політичні спільноти і господарство” М. Вебер зауважив, що “навряд чи можна вважати за правило, що розвиток товарообміну відкривав шляхи до політичної експансії. Причинно-наслідковий зв'язок тут дуже часто має зовсім протилежний характер... і в минулому розвиток товарообміну був цілком нормальним наслідком політичного об'єднання, яке вперше давало торгівлі надійні правові гарантії”¹.

Формулюючи головні принципи політичного реалізму, Г. Морґентау писав: “Реалісти наголошують на автономії політичної сфери, тоді як економісти, юристи, моралісти стверджують протилежне”². Цим він заперечував жорстку визначеність зовнішньої політики будь-якою іншою сферою людської діяльності, економічною також. Реалісти розглядають економічний інтерес як один із найважливіших елементів національного інтересу, що ним керується держава у міжнародному середовищі, але це не дає їм підстав ототожнювати їх чи говорити про переважання економіки над політикою. Р. Арон влучно зауважив: “Економічна система у різних відношеннях вислизає з міждержавної: точніше, завдяки своїй політиці, держави сприяють формуванню економічної політики, проте вона, будучи нерівномірно визначена державами залежно від вагомості кожної з них, утворює систему, відмінну від міждержавної, яку слід кваліфікувати радше як транснаціональну, ніж міждержавну або навіть міжнародну”³.

Політика та економіка як окремі сфери життєдіяльності суспільства ґрунтуються на власних системах інтересів і цілей діяльності, суб'єктах дій і навіть — принципово різних амбіціях, що спонукають людей до активності у політиці та економіці. Однак ці сфери взаємопов'язані, оскільки економічна діяльність не може успішно розвиватись без політичної підтримки та правових гарантій з боку держави, тоді як держава не може бути

¹ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К., 1998. — С. 93—94.

² Morgenthau H. J. Politics among Nations. — New York, 1967. — P. 11.

³ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 8.

могутньою, а, отже, й політично впливовою, без розвинутої економіки.

На сталому взаємозв'язку економічної та політичної діяльності наголошують також Р. Джексон та Г. Соренсен. На їхню думку, досить чітко визначається та сприймається регулятивна роль політики стосовно економіки. Здійснення певної зовнішньоекономічної політики держави передбачає правове регулювання діяльності суб'єктів підприємництва, що відображається у низці законодавчих актів та договорів, укладених з іншими державами світу. Це прямо чи опосередковано створює певні можливості для розвитку економіки. Економіка в їхній моделі (рис. 3.1) є підґрунтям політичної могутності держави, позаяк визначає сукупність матеріальних засобів, які можуть бути використані у зовнішній політиці. Створені у сфері економіки цінності можуть бути оперативно застосовані для вирішення тих чи інших зовнішньополітичних проблем. Крім цього, економіка та причетні до неї бізнесові кола здатні активно впливати на характер та зміст зовнішньої політики держави шляхом апелювання до політичного керівництва держави з приводу певних корпоративних інтересів чи лобювання представниками господарчої еліти прийняття і впровадження рішень, які їм відповідають.

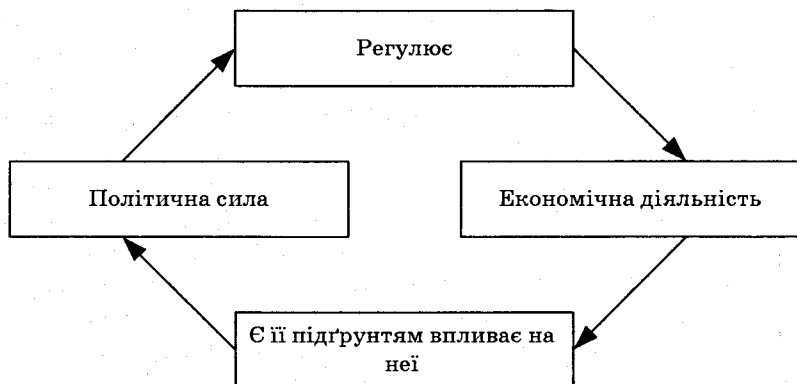

Рис. 3.1. Взаємовплив політики та економіки¹

¹ Jackson R., Sorensen G. Introduction to International Relations. — Oxford, 1999. — P. 197.

Культурний плюралізм як важливу особливість міжнародних відносин визначають дослідники, які вважають, що в них більше принципових конфліктів у сфері ідеологічних та культурних цінностей, ніж із приводу суперечностей щодо ґрунтовних політичних інтересів. Такої думки у своїх працях дотримуються Р. Шнайдер, Х. Брук, Б. Сапін та С. Хантингтон.

Зокрема, С. Хантингтон пропонує розглядати міжнародні відносини через призму взаємодій між національними культурними просторами, а конфлікти — як похідну від суперечностей, спричинених впливом світових культур на широкі маси населення. Дж. Догерті та Р. Пфальцграф вважають, що культурний плюралізм впливає на міжнародні відносини способом, який важко точно окреслити та досліджувати.

Культурний плюралізм спостерігається і на внутрішньодержавному рівні, де диференціація культурних просторів і цінностей, що з ними пов'язані, також може бути досить значною.

Інформаційну залежність розуміють як визначеність дій у міжнародному середовищі інформаційною забезпеченістю децидентів (тобто осіб, що приймають політичні рішення). Такий погляд, зокрема, репрезентують К. Дойч, Дж. Догерті, Р. Пфальцграф, Р. Шнайдер, Х. Брук, Б. Сапін.

Вони стверджують, що, з одного боку, у міжнародних відносинах відчувається брак достовірної інформації, а з іншого — дециденти мають справу з “валом” тенденційної, неістотної та неточної інформації, яку вони використовують у процесі прийняття зовнішньополітичних рішень. З цього приводу Я. П'єтрась зауважує: “Якщо вихідна інформація сфальсифікована, то весь процес прийняття рішення, навіть якщо він повністю раціональний та оптимальний, очевидно завершиться прийняттям рішення, яке стане політичною помилкою”¹.

Вплив інформаційного забезпечення прийняття рішень у сфері зовнішньої політики величезний, але це ж стосується також будь-якої іншої сфери суспільних відносин, де особи, уповноважені приймати рішення, реагують на інформацію, що відображає реальність.

Крім цього, інформаційне “поле” є кращим чи гіршим відображенням реальності, яке стосується не тільки і не стільки

¹ Pietrasz J. Decydowanie polityczne. — Warszawa; Kraków, 1998. — S. 126.

урядів та децидентів, скільки широких кіл громадськості. Уряди та політики провідних держав світу мають змогу користуватися доволі широкою мережею каналів постачання інформації (як з відкритих джерел, так і з закритих), а також величезними можливостями щодо її верифікації. Натомість абсолютна більшість громадян залежні від засобів масової інформації, контрольованих державою чи потужними фінансово-промисловими групами.

3.3. Учасники міжнародних відносин

3.3.1. Зміст поняття

Поняття “учасник” є одним із найважливіших у теорії міжнародних відносин, оскільки воно виражає узагальнену характеристику суспільних одиниць, що їх практично здійснюють. У міжнародні відносини вступають та взаємодіють між собою певні одиниці, які характеризуються тим, що:

- їхня діяльність у сфері міжнародних відносин зумовлена власними практичними потребами та інтересами, що впливають із них;
- вони є джерелом функціональної активності, спрямованої на інших, їм подібних;
- аналогічно вони самі стають об’єктом діяльності інших суспільних одиниць.

Керуючись власними інтересами, учасники вступають у взаємодію між собою, тобто у міжнародні відносини. Поняття “учасник” досить широко вживається у теорії міжнародних відносин для окреслення будь-якої суспільної одиниці, що в той чи інший спосіб бере участь у взаємодіях з іншими, незважаючи на їхній активний чи пасивний характер. І. Поп’юк-Рисінська, визначаючи критерії учасництва, стверджує, що “їх можна розуміти як здатність до активності (діяльності) у міжнародних відносинах, або як здатність до зміни чи збереження стану речей

у міжнародному середовищі”¹. Учасник міжнародних відносин не завжди є джерелом активності у взаємодіях з іншими, своїми діями він може провокувати певні ситуації або опосередковано брати участь у їх створенні чи відігравати роль пасивного об’єкта дій зі сторони інших учасників.

Тому важко погодитися з югославським дослідником Р. Вукадіновичем, який надає учасникам рис суб’єктів міжнародних відносин, вважаючи, що їх критерієм має бути їхня активність.

Оригінальну класифікацію учасників міжнародних відносин запропонував польський дослідник К. Ваставський. Серед учасників міжнародних відносин він виокремив *суспільні суб’єкти*, або великі суспільні групи, та *операційні суб’єкти*, тобто держави, партії, міжнародні організації. Така класифікація відображає глибинну сутність поняття “учасник” та досить добре співвідносить суб’єкти інтересів та суб’єкти дій. У теорії міжнародних відносин, однак, поширена класифікація, що ділить учасників міжнародних відносин на державних та недержавних.

Практично тотожним за змістом є поняття “актор”, яке найчастіше вживають західні дослідники міжнародних відносин: Дж. Розенау, Дж. Догерті, Б. Рассет, Х. Старр, Ю. Кукулка та Р. Земба, а останнім часом ним також оперують російські науковці П. Циганков та К. Гаджиев.

Б. Рассет та Х. Старр розглядають походження цього поняття як результат блискучої аналогії В. Шекспіра, що порівнював життя з театром, а людей з акторами, що грають певні ролі. Це поняття має значні переваги, тому що дає змогу одночасно охопити найрізноманітніші суспільні одиниці, які беруть участь у міжнародних відносинах, їх поведінку та ступінь активності. Активність акторів можна трактувати як незначну, і тоді вони відіграють роль статистів, або — як значну та визначальну. Незважаючи на загальне розуміння сутності та визначність цього поняття, у сучасній теорії міжнародних відносин, однак, існують суттєві відмінності в його інтерпретації.

Дж. Догерті вважає, що актором є суспільна одиниця, яка характеризується достатнім рівнем організації та самостійністю

---

¹ *Stosunki międzynarodowe* / Pod red. E. Haliżaka, R. Kuźniara. — Warszawa, 1994. — S. 84.

діяльності. Дж. Розенау визначає актора як цілість, що впливає на світові процеси. Ще ширше це поняття тлумачать Ф. Брайар і М. Р. Джалілі, які визначають актора як будь-яку особу, що відіграє важливу роль у міжнародних відносинах. Інколи, як його різновид, вживають поняття “гравець”, що широко практикується у теорії ігор, де міжнародні відносини розглядають як результат взаємодії двох або більше стратегій.

Застосування поняття “гравець” цілком допустиме та може вважатись науково коректним, коли йдеться про формалізацію міжнародних відносин до динамічної моделі (за аналогією з віддана практикованими у військових колах командно-штабними іграми), хоча воно радше стосується самої формалізації, ніж значно строгішої у дефініюванні понять та категорій теорії міжнародних відносин.

У теорії міжнародних відносин, однак, відсутнє однозначне трактування понять “учасник” чи “актор”, як і не всі вчені використовують визнаний термін, що їх лаконічно окреслює. Дослідники міжнародних відносин найчастіше оперують поняттями “партнер”, “фактор” (чинник), “сторона”.

“Партнер” застосовують для означення учасників міжнародних відносин, які у той чи інший спосіб співпрацюють між собою. З одного боку, це поняття виявилось досить влучним, але з іншого — вузьким, тому що стосується учасників міжнародних відносин лише у випадку конструктивної співпраці між ними.

“Фактор” (чинник) міжнародних відносин як поняття має прикладний характер, означаючи того учасника, який так чи інакше впливає чи навіть визначає їх характер і зміст. Його застосовували, передусім, Г. Шахназаров, Ф. Бурлацький та А. Галкін.

“Сторона” — поняття, що застосовувалося, насамперед, у працях Е. Палиги та Р. Вендзеля, має констативний характер, визначаючи відмінність лише тих учасників міжнародних відносин, між якими вони відбуваються. Е. Палига запропонував оригінальне розуміння цього поняття, вважаючи, що воно окреслює головний елемент міжнародного співтовариства. Сторони залежно від ступеня їх активності, він поділяє на суб’єкти та учасники.

Слабкістю цього поняття є абстрагування від внутрішньої сутності учасників міжнародних відносин, яку ним досить складно окреслити, особливо коли це стосується колективних відносин. Водночас поняття “сторона” прекрасно надається до означення форм міжнародних відносин, що і є його традиційною сферою застосування.

У сучасній теорії міжнародних відносин відсутнє єдине поняття, що чітко і недвозначно характеризує суспільні одиниці, які беруть у них участь. Як стверджує Я. П’єтраць, у теорії панує понятійний хаос, що пов’язаний з існуванням різних за масштабами, характером та застосуванням понять і термінів, розмежувати які досить важко.

Міжнародні відносини складаються з низки дій, які мусять мати ініціатора та сторону, на яку вони спрямовані. З огляду на це, вдалими є поняття “учасник” або “актор”, серед яких варто виокремлювати суб’єкти та об’єкти¹. Дії між учасниками міжнародних відносин не завжди мають односпрямований характер, а як свідчить реальність, досить часто їх спрямування двостороннє, або навіть взаємне. Учасник міжнародних відносин послідовно, або й навіть одночасно, може характеризуватися ознаками суб’єктності чи об’єктності.

Якщо кожен із учасників міжнародних відносин набуває одночасно ознак як суб’єкта, так і об’єкта, то створюється замкнений цикл відносин. Що більша кількість циклів замкнеться у межах певної частини світу, то більшу роль і значення вона відіграє у міжнародних відносинах. Але, з іншого боку, що більше незамкнених циклів, тобто, що більше об’єктів, пов’язаних з певним суб’єктом, то сильніший його вплив на міжнародні відносини, то чіткіше можна визначити залежність їх певної групи від цього суб’єкта.

У науковому розумінні поняття “суб’єкт” переважно визначається як носій предметно-практичної діяльності... джерело активності, спрямованої на об’єкт або, ширше, як особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство, що здійснюють властиву їм діяльність. Тобто суб’єктом у міжнародних відносинах може бути певна суспільна одиниця, що є активною стосовно іншої — пасивної.

¹ Інакше “об’єкт” розуміють у міжнародному праві.

Широковживані поняття “суб’єкт міжнародного права” та “суб’єкт міжнародних відносин”, незважаючи на їхню близькість, не є тотожними. Кожен суб’єкт міжнародного права є суб’єктом міжнародних відносин, але частина останніх не має міжнародної правосуб’єктності.

Суб’єктом міжнародного права, за визначенням І. Лукашука, є “самостійне утворення, яке, завдяки своїм можливостям та юридичним особливостям, здатне володіти правами та обов’язками за міжнародним правом, брати участь у створенні та реалізації його норм”¹.

Основними атрибутами суб’єкта міжнародного права є легітимність, право укладати міжнародні угоди, здатність до самостійних дій та відповідальність за порушення норм міжнародного права. Звідси випливає, що найважливішими ознаками міжнародної правосуб’єктності є суверенність, дієздатність та відповідальність за наслідки дій щодо інших суб’єктів. У повному обсязі цими ознаками володіють лише незалежні держави, які у міжнародному праві прийнято вважати первинними, а всі інші суб’єкти — похідними.

Серед суб’єктів міжнародного права розрізняють:

1. Держави, які є основними суб’єктами, оскільки власне вони мають усі атрибути, що потрібні для визнання їх суб’єктами міжнародного права. За загальним переконанням, суверенна держава характеризується трьома елементами: легітимною публічною владою, територією та населенням.

Легітимність публічної влади розуміється як факт її визнання з боку міжнародного співтовариства, тобто досить великої кількості держав світу. Акт визнання публічної влади, за твердженням Л. Оппенгейма, свідчить про те, що держава є суб’єктом міжнародного права, інші сприймають її як рівноправного партнера.

Держави можуть існувати:

— *de facto* (де-факто) — тоді, коли публічна влада ефективно контролює державну територію та населення, що на ній проживає, але її не визнало міжнародне співтовариство;

¹ Лукашук И. И. Международное право. — М., 1996. — С. 10.

— *de jure* (де-юре) — держава визнана міжнародним співтовариством.

Влада суверенних держав має мати ознаки обох станів, оскільки у першому випадку йдеться про їх реальне існування, а в другому — про їх юридичне право взаємодіяти з їм подібними.

Держава не може реально існувати без території, яка на суші, на морі та в повітряному просторі відмежована від інших державним кордоном. У межах власної території суверенної держави визнається пріоритетність її національного права, а окремі міжнародні правові акти чинні лише за її добровільною згодою.

У межах державних кордонів публічна влада здійснює територіальну та екстериторіальну юрисдикцію, що розуміється як “необмежене підпорядкування всіх осіб — фізичних і юридичних, власних та іноземних, хоча щодо останніх вона має поважати визнані імунітети, насамперед дипломатичний імунітет, імунітет стосовно державного майна на умовах взаємності”¹.

Обмеженою правосуб’єктністю характеризуються держави, що перебувають під протекторатом, позаяк переважно функції їх міжнародного представництва виконує держава-протектор.

Суб’єктами міжнародного права не вважають колонії, оскільки колоніальні органи публічної влади підпорядковані владі метрополій.

2. Державоподібні або специфічні політичні утворення, такі як Ватикан чи вільні міста, які набувають міжнародної правосуб’єктності на підставі угод, що укладаються зацікавленими в їх виникненні державами.

Вільними містами свого часу оголошували Краків, Гданськ та Трієст, визначальними правовими актами для яких були договори про їх створення та спеціально розроблені для них статuti.

Ватикан став суб’єктом міжнародного права 1929 р. на підставі укладеного між Італією та Святим престолом конкордату. У міжнародному праві правосуб’єктність Ватикану розглядається як така, що стосується резиденції міжнародного центру католицької церкви, а не її самої.

¹ Черкес М. Ю. Міжнародне право. — К., 2000. — С. 37.

3. Міжнародні організації, правосуб'єктність яких вважається похідною від державної та випливає з угод, на підставі яких вони створені. У межах розробленого зацікавленими державами статуту вони відзначаються легальністю, володіють правом укладати міжнародні угоди, мати привілеї та імунітети, заявляти претензії та бути стороною у міжнародних судових процесах. Тобто суб'єктами міжнародного права можуть бути лише деякі з міждержавних організацій, неурядові ж такими взагалі не вважаються. Окремі ознаки суб'єкта міжнародного права надані лише Міжнародній Організації Червоного Хреста.

4. Народи, що борються за свою незалежність ("*in statu nascendi*"), добиваючись збройною силою також утворення власної національної держави. Їх правосуб'єктність має перехідний характер, оскільки від моменту створення та визнання міжнародним співтовариством цієї держави вона розглядатиметься як повноправний суб'єкт міжнародних відносин. Їх статус визначено додатковим протоколом до Женевських конвенцій 1949 р., що стосувались жертв міжнародних збройних конфліктів, прийнятим 8 червня 1977 р. У ст. 1, § 4 протоколу серед усіх інших виокремлюють конфлікти у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування та іноземної окупації і проти расистських режимів за здійснення свого права на самовизначення.

In statu nascendi мають характеризуватись такими ознаками:

- визначеність території, на якій передбачається створення суверенної держави;
- наявність органів політичного керівництва, підтримуваного населенням, що проживає на цій території;
- наявність формувань, що ведуть збройну боротьбу за незалежність та дотримуються міжнародного права війни (відображеного у Гаазьких та Женевських конвенціях);
- підпорядкованість збройних формувань політичним органам влади.

Визнання міжнародним співтовариством націй, що борються за незалежність, суб'єктами міжнародного права пов'язане, зазвичай, зі значними труднощами та контрверсійністю.

Вони впливають з того, що, по-перше, такий акт суперечить одразу декільком принципам міжнародного права, зокрема,

принципам невтручання, територіальної цілісності та непорушності кордонів, а, по-друге, ймовірність однозначно негативної реакції з боку держав, на суверенній території яких визнається суб'єкт міжнародного права такого типу.

Визнання націй, що борються за незалежність, як свідчить історія, було пов'язане з прагненням ООН сприяти процесові деколонізації та надати народам, що прагнули позбутися іноземного панування, захисту засобами міжнародного права. Однак під формальні ознаки *in statu nascendi*, як з'ясувалось, потрапляють не лише народи, які компактно розселені не на своїх історичних територіях і які силою зброї були включені до колоніальних імперій у XV—XIX ст., а й народи, розселені у межах територій багатьох суверенних національних держав. Влада останніх сприймає такі народи та визвольні рухи й організації, що їх представляють, як відверто сепаратистські.

Водночас чимало народів, наприклад, курди чи тибетці, не визнаються суб'єктами міжнародного права зі суто політичних міркувань.

Суб'єкт міжнародних відносин розуміється як певна суспільна одиниця, що є джерелом активної діяльності щодо її подібних в інших державах світу. Вона не мусить мати формальних ознак правосуб'єктності, а єдиним критерієм її визначення є ствердження факту її діяльності у міжнародному середовищі. Тобто, суб'єктом міжнародних відносин є будь-який діяльний їх учасник, що впливає на когось у міжнародному середовищі.

З огляду на нечіткість понять, що окреслюють участь у міжнародних відносинах, багато дослідників схильні ототожнювати поняття "*суб'єкт*" і "*учасник*" чи "*актор*". Таке ототожнення доречно за умови, якщо йдеться про учасника (актора), який діє стосовно іншого учасника міжнародних відносин. Визначення природи суб'єктів міжнародних відносин, найчастіше за допомогою понять "*учасник*" чи "*актор*", надзвичайно складне. У сучасній теорії міжнародних відносин спостерігається досить гостра полеміка, пов'язана зі специфікою суб'єктів та визначальністю їхнього впливу на міжнародні відносини.

Лише деякі науковці вважають, що суб'єктність доцільно визначати, виходячи з первинного значення поняття "*міжнародні відносини*". Зокрема, К. Холсті вважає, що учасниками

та суб'єктами міжнародних відносин можуть бути етнічні спільноти, що перебувають на певному рівні суспільного розвитку: племена, нації, народи тощо. Це визначення сприймається як занадто широке, оскільки великі спільноти людей можуть бути втягнені у міжнародні відносини лише під час тотальної війни, і навіть у цій критичній ситуації не всі громадяни можуть характеризуватись суб'єктністю у міжнародному середовищі.

Більшість дослідників міжнародних відносин визначають суб'єктів цих відносин як певні субнаціональні, національні чи міжнаціональні структури. Полеміку навколо питання про їх визначення можна звести до дилеми суб'єктності в міжнародних відносинах. Вона загалом сформульована наприкінці 60-х років ХХ ст., коли у теорії міжнародних відносин почались дебати щодо суб'єктності, які призвели до її розколу на два напрями: державоцентризм і транснаціоналізм.

Державоцентризм, або етатизм, можна трактувати як традиційний чи класичний напрям теорії міжнародних відносин, що стоїть на позиціях ствердження визначальності держави та її впливу в міжнародному середовищі.

Держави, з погляду прихильників цього напрямку, є структурами, що діють у міжнародному середовищі від імені нації, послуговуючись відповідними інституціями. Внутрішні суспільні структури реалізують власні інтереси в міжнародному середовищі за допомогою інституцій національної держави або під їх контролем. Держава взаємодіє із собі подібними, але при потребі використовує також і міжнародні організації. Тобто всі суб'єкти міжнародних відносин можна розглядати як залежні від національної держави (субнаціональні) або похідні від неї (міжнаціональні). Субнаціональні структури у такому випадку розглядаються як суб'єкти інтересів, держава ж — як суб'єкт міжнародних відносин. Лише держава диспонує необхідними для ефективних дій у міжнародному середовищі засобами, насамперед, дипломатією та воєнною силою.

Така інтерпретація поняття суб'єктності характерна для праць Г. Морґентау, Р. Арона, Г. Кісінджера, А. Галкіна, Ф. Бурлацького та інших науковців. Головними суб'єктами міжнародних відносин вони визначають держави як загальнонаціональні політичні структури, приналежні до спільнот громадян у межах певної території.

Іноді за суб'єкти, що рівноправні з державами і, навіть, вищі щодо них, приймають міжнародні організації. Така позиція впливає з ідеалістичної теорії міжнародних відносин, де міжнародні організації розглядаються як вищий, порівняно з державою, рівень політичної організації людства. Подібні погляди свого часу висловлювали Г. Кларк, Л. Б. Сон, Ф. Кратохвілл, Дж. Раггі, С. Мендловіц та інші представники теорії неолібералізму, що виходили з цієї тези й висловлювали ідею про універсалізацію міжнародних відносин у межах глобальних організацій.

Позиція державоцентристів, з особливостями та нюансами, які впливають з їхніх наукових концепцій, вважається класичною, тобто головною у теорії міжнародних відносин, яка переважно оперує поняттями національного інтересу, держави, міждержавних відносин чи міждержавних організацій.

Представники державоцентризму, особливо у сучасних теоріях неореалізму та неолібералізму, схильні визнавати існування та відносну автономність недержавних суб'єктів міжнародних відносин, але відводять їм другорядну, порівняно з державою, роль. Ідеться про те, що роль, інструментарій і способи дій сучасної держави є значно ширшими та гнучкішими, ніж це було ще на початку ХХ сторіччя. Сучасна держава не має потреби бути монополістом у сфері міжнародних відносин і не перешкоджає діяльності недержавних суб'єктів. Однак це не означає, що держава перестала бути впливовою, оскільки вона продовжує контролювати діяльність будь-яких недержавних структур і при потребі здатна її коригувати чи припинити. Тобто, коригуючи під впливом реальності свої погляди, державоцентристи продовжують наголошувати на визначальній ролі суверенної держави. На їхню думку, суверенна держава видозмінює лише форми та механізми своєї діяльності у міжнародному середовищі, але її домінування у ньому залишається незаперечним фактом.

Послугуючись, з деякою модифікацією, моделлю Р. Хопкінса та Р. Мансбаха, представимо погляди державоцентристів (рис. 3.2).

Транснаціоналізм — науковий напрям теорії міжнародних відносин, який розглядає проблему суб'єктності з позицій визнання факту плюралізму та рівнозначності різнотипних

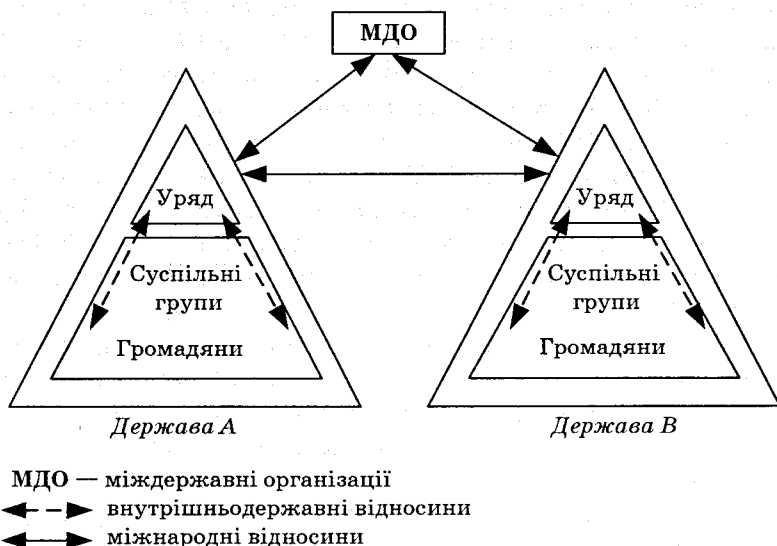

Рис. 3.2. Державоцентрична модель міжнародних відносин

суб'єктів. Його виникнення пов'язане, насамперед, з концепцією американського політолога Дж. Розенау, а також із працями К. Кайзера, Дж. Ная, Р. Коохейна, Е. Морзе та багатьох інших, які поділяли та розвивали його погляди на міжнародні відносини другої половини ХХ ст.

Зокрема, Дж. Розенау висунув ідею про біфуркацію (роздвоєність) міжнародних відносин, що почала себе виявляти у другій половині ХХ ст. Біфуркація полягає в одночасному співіснуванні мало зв'язаних між собою міждержавних відносин, що здійснюються класичними засобами дипломатії та воєнної сили, і недержавних відносин, де взаємодіють цілком інші суб'єкти та керуються зовсім іншими міркуваннями. Активна діяльність недержавних суб'єктів у міжнародному середовищі призводить, на його думку, до витіснення держави на узбіччя міжнародних відносин та зміни характеру міжнародних відносин з "інтернаціонального" на "транснаціональний". Звідси Дж. Розенау висунув концепцію т. зв. постміжнародної політики, яка ґрунтується на ідеї розриву, біфуркації (роздвоєння) взаємозв'язків між традиційним державоцентричним та новим світом, де провідни-

ми є “актори без суверенітету”. Це призводить до зміщення сукупності звичних параметрів та критеріїв міжнародних відносин, де головну роль починають відігравати вже не визначені свого часу Р. Ароном дипломат та солдат, а широкий міжнародний континуум, який символічно представляють особи туриста і терориста. Світ недержавних акторів характеризується хаотичністю та непередбачуваністю, спотвореністю ідентичностей, переорієнтацією зв’язків авторитету та лояльності, що поєднували індивідів.

Сьогодні держави перестають бути визначальними у міжнародних відносинах, а стають, за словами О. Юнга, “...важливи ми, але не домінуючими акторами світової політики”¹. Транснаціоналісти вважають, що у сучасному світі відбувається процес “ерозії державного суверенітету”, який виражається у зростаючій взаємозалежності світу і зменшує ступінь автономії держав як замкнутих суспільно-політичних систем. Взаємозалежність обмежує суверенне право урядів здійснювати власну зовнішню та внутрішню політику, змушуючи їх щораз більше зважати на інтереси інших держав і навіть недержавних суб’єктів міжнародних відносин. Сучасні держави, незважаючи на прагнення поставити під контроль діяльність недержавних суб’єктів, мають усе менше засобів для цього, останні ж поводяться дедалі незалежніше. Таку ситуацію дещо інакше пояснюють Дж. Най та Р. Коохейн. На їхню думку, вона спричинюється процесом інтернаціоналізації внутрішньої політики, зростанням взаємозалежності світу та послабленням ролі бар’єрної функції державних кордонів. Інтернаціоналізація внутрішньої політики пояснюється двома протилежно спрямованими процесами: глобальними, що поступово збільшують свій вплив на внутрішні процеси в державах, та зростаючою незалежністю найрізноманітніших субнаціональних акторів.

У сучасному світі існує низка сфер міжнародних відносин, щодо яких уряди сучасних держав є лише спостерігачами. Це, насамперед, транспорт, торгівля, фінанси, масова інформація та міжнародний туризм. У них активно діють суб’єкти, які мають статус юридичних осіб, але не державних інституцій. Взаємодії

¹ Young O. R. *The Actors in World Politics* / Rosenau J. N., Davis V., East M. A. *The Analysis of International Politics*. — New York, 1972. — P. 137.

у цих сферах “можуть забезпечуватись урядами, але не можуть здійснюватися лише ними”¹.

Недержавними суб'єктами міжнародних відносин, із погляду більшості транснаціоналістів, можуть вважатися будь-які суспільні групи, що мають певні інтереси в міжнародному середовищі та самостійно їх реалізують.

Деяко інакше суб'єктність визначають, послуговуючись поняттям “актор”, Б. Рассет і Х. Старр. Вони виокремлюють три типи міжнародних акторів:

- 1) групи людей (народи, нації, народності, етнічні групи);
- 2) держави;
- 3) недержавні актори (міжурядові організації, неурядові організації, мультинаціональні корпорації).

Дж. Розенау висловив також ідею про суб'єктність окремих осіб, яких він розумів як індивідуумів — творців політики. Їх суб'єктність впливає з того, що вони приймають політичні рішення та впроваджують їх у міжнародному середовищі. Звідси впливає, що фізична особа лише в тому випадку може бути суб'єктом світової політики, якщо вона очолює чи репрезентує певну суспільну структуру (державну чи недержавну), яка діє у міжнародному середовищі.

На думку Дж. Зінгера, суб'єктність варто розглядати широко, в діапазоні від окремих осіб до держав та міжнародних організацій. Ієрархія суб'єктів міжнародних відносин досить умовна, оскільки кожен з них відіграє пріоритетну роль у певних різновидах взаємодій. Теорія міжнародних відносин не повинна встановлювати ієрархії суб'єктів, а лише констатувати інтеракції, що виникають між ними.

Одним із найважливіших постулатів транснаціоналізму є твердження про рівнозначність будь-яких суб'єктів міжнародних відносин, що виводиться із незаперечного факту існування стосунків між державами та найрізноманітнішими недержавними організаціями. С. Хантингтон вважає, що в міжнародних відносинах досить часто виникає ситуація, коли “...принаймні один (суб'єкт. — Прим. авт.) ...не має жодних зв'язків з уря-

---

¹ Най Дж. С., Кохэн Р. О. Транснациональные отношения и мировая политика / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 154.

дом чи урядовими інституціями”¹. Тобто, транснаціоналісти наголошують на факті конкретних взаємодій між державами та недержавними учасниками міжнародних відносин, у яких перші з них не завжди є визначальними.

Загалом погляди транснаціоналістів на питання суб’єктності у міжнародних відносинах можна звести до формалізованої моделі, яка відображає специфіку статусу та взаємодій між їх окремими типами (рис. 3.3):

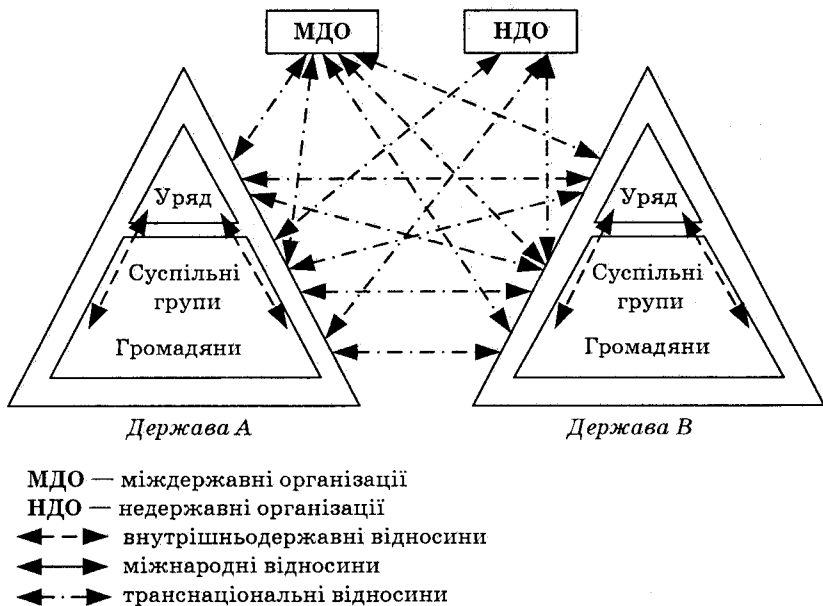
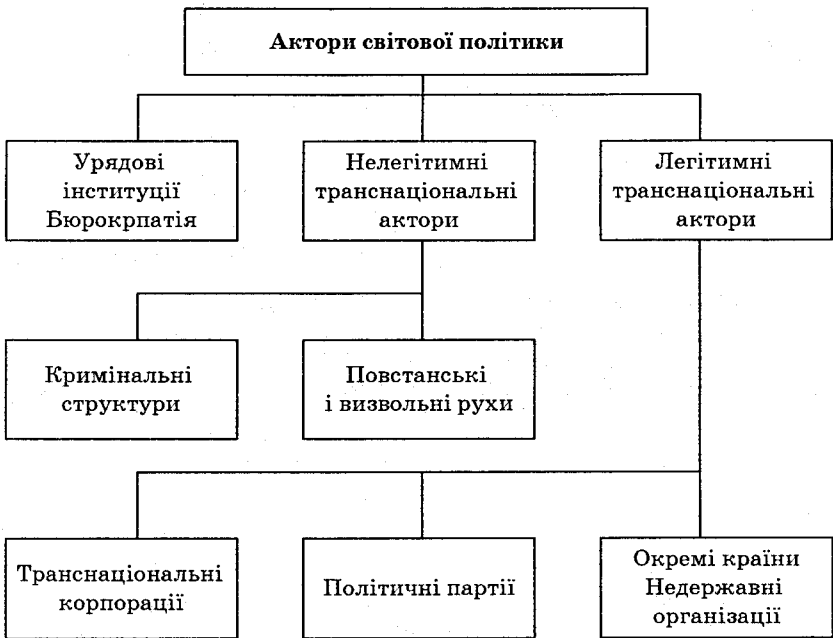

Рис. 3.3. Транснаціональна модель міжнародних відносин

Порівняння державоцентричної і транснаціональної моделей міжнародних відносин (див. рис. 3.2 і рис. 3.3) свідчить про значно більшу складність останньої. У ній зафіксована велика кількість різнопланових взаємодій, які виходять поза межі міждержавних відносин і виразно домінують у представленій моделі.

¹ Huntington S. P. Transnational Organisations in World Politics // World Politics. — 1973. — № 3. — P. 334.

П. Віллетс пропонує схему, що відповідає сучасним уявленням транснаціоналістів щодо співвідношення та особливостей взаємодії учасників (акторів) міжнародних відносин. У ній держава зведена до низки урядових інституцій (у тому числі й міждержавних організацій) та бюрократії і посідає маргінальне місце. Значно більш вагомими виглядають недержавні актори, поділені П. Віллетсом на групи: легітимні та нелегітимні (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Співвідношення учасників (акторів) міжнародних відносин та особливості взаємодій між ними

Сучасні міжнародні відносини є значно складнішими і відбуваються переважно поза міждержавними взаємодіями. Аналізуючи міжнародні відносини, М. Нікольсон сформулював т. зв. парадокс учасництва. Його можна сформулювати як твердження: “Що менше кількість і ступінь різноманітності учасників міжнародних взаємодій, то впорядкованішою є система міжнародних відносин і передбачуваніші дії учасників та їх наслідки. Якщо ж міжнародні відносини поповнюються новими учасни-

ками, то прогноз, а відповідно і здійснення ефективних дій стають важчими”¹.

Звідси випливає, що ступінь упорядкованості та закономірності міжнародних явищ і процесів зменшується через зростання взаємодій між різнотипними суб’єктами міжнародних відносин. Відповідно зменшується прогнозованість поведінки держав у міжнародній системі та зростає їх залежність від впливу недержавних учасників. Характеризуючи сучасні міжнародні відносини, Дж. Бартон назвав їх “павутиною” взаємозалежності, в якій губиться держава, адже її існування узалежене від результатів співдії величезної кількості різнотипних учасників міжнародних відносин.

Ідея зменшення ролі держави у міжнародних відносинах і навіть переважання недержавних суб’єктів міжнародних відносин виглядає недостатньо обґрунтованою. На наш погляд, зростання активності у міжнародних відносинах автономних недержавних учасників не є свідченням другорядності держави. Радше можна погодитися з Т. Лось-Новак, що: “їх існування (недержавних суб’єктів. — *Прим. авт.*) та важливе значення у системі не є достатньою підставою стверджувати тезу про принципові зміни у політичній організації світу та “ерозію влади держави” у міжнародних і внутрішніх стосунках. Швидше можна підтвердити погляд, що функції, які вони виконують, є доповненням до традиційних функцій держави”². Держави досить широко послуговуються діяльністю недержавних суб’єктів, якщо ця діяльність спрямована на близькі до їх інтересів цілі, не втручаються в неї, якщо це не чинить їм загрози, і досить жорстко реагують на будь-які спроби зашкодити національним інтересам.

Загалом можна припустити, що роль суверенної національної держави в міжнародній системі не є сталою і незмінною, а залежить від конкретної історичної епохи, в якій система виникає і трансформується. Г. Соренсен вважав роль держави в міжнародних відносинах залежною від історичного контексту. Він виокремив три головні стани, що відповідають історичним змінам міжнародного порядку: “передсучасний”, Вестфальський та “напівсучасний” (табл. 3.2).

¹ *Современные международные отношения* / Под ред. А. В. Торкунова. — М., 2001. — С. 27.

² *Łoś-Nowak T. Stosunki międzynarodowe. Teorie — systemy — uczestnicy.* — Wrocław, 2000. — S. 181.

Таблиця 3.2. Еволюція ролі держави у міжнародних відносинах¹

Ознаки	Передсучасний стан	Вестфальський стан	Новітній стан
Суверенність	Юридична, формальна, негативна	Фактична, внутрішня і зовнішня, автономія держави в міжнародній системі	Розділена з наддержавними акторами
Політика	Особи, мала інституціоналізація	Поліархія, сильна інституціоналізація	Плюралізм і транснаціоналізм
Економіка	Залежна, структуризована	Самодостатня, національна, неспеціалізована	Глобальна, спеціалізована, частина економіки суспільства “добробуту”
Національна свідомість	Відсутня	Розвинена	Розвинена, але їй загрожують конкуруючі суб’єкти міжнародних відносин
Стратегії співіснування	Боротьба та співпраця	Боротьба та співпраця	Мирні з різним ступенем збіжності інтересів
Засоби	Силові	Силові та дипломатичні	Дипломатичні та силові

¹ Łoś Nowak T. Stosunki międzynarodowe. Teorie — systemy — uczestnicy. — Wrocław, 2000. — S. 175.

Водночас він припустив, що в контексті названих ним станів формуються типи держав, що їм відповідають. У будь-якій міжнародній системі співіснують різні типи держав, що історично відповідають типам міжнародного порядку, під час існування яких вони виникли, а пізніше через певні причини відстали у подальшому розвитку.

Сучасні міжнародні відносини, що склалися наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. як результат новітніх суспільних процесів, характеризуються значною різноманітністю та складністю, що пов'язано зі зростаючим плюралізмом участі у них найрізноманітніших суб'єктів.

Динаміка сучасних суспільних змін змушує уряди держав реінтерпретувати зміст національних інтересів та можливості їх реалізації у змінному міжнародному середовищі.

Незаперечними фактами сучасності є зростаюча активність субнаціональних і наднаціональних суб'єктів міжнародних відносин, транснаціональні інтеракції та їх виразний вплив на політику держав світу, що, однак, не дає підстав стверджувати маргінальність держави. Вона була, є і, принаймні, в найближчі десятиріччя, залишиться найвпливовішим та найдієвішим суб'єктом міжнародних відносин.

3.3.2. Типологія та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин

Міжнародні відносини ґрунтуються на взаємодіях величезної кількості учасників, кожен з яких керується власними інтересами та мотиваціями. Специфіка їхньої участі у процесах, що відбуваються в міжнародному середовищі, безпосередньо залежить від типу учасника. З огляду на це, можна визначати межі функціональної активності та особливості діяльності учасників міжнародних відносин.

Типологія учасників міжнародних відносин є темою досить серйозної полеміки між державоцентристами (етатистами) та транснаціоналістами. Вона стосується не так виокремлення та дефініювання типів активних учасників міжнародних відносин (суб'єктів), як співвідношення між ними.

Утім, не викликає особливих дискусій твердження про те, що учасниками міжнародних відносин можна вважати *держави, міжнародні організації та суспільні групи*. Значно рідше до них також додають і *фізичних осіб*, яких переважно розуміють як децидентів, тобто осіб, що від імені тих чи інших суспільних структур приймають рішення.

Поняття "*фізична особа*", що окреслює персоніфікований суб'єкт, запозичене з міжнародного приватного права. У правовій науці це поняття характеризує людину, яка є суб'єктом права, тобто перебуває у певних взаємовідносинах з іноземними громадянами, характеризується дієздатністю та керується нормами права.

У теорії міжнародних відносин фізичною особою визнається людина, дії якої породжують певні наслідки у міжнародному середовищі. Найпоширенішим поглядом на особливості та роль особи у міжнародних відносинах є її інтерпретація як децидента у сфері зовнішньої політики чи зовнішньоекономічної діяльності. У цьому випадку особи ініціюють і призводять до реалізації у міжнародному середовищі певних дій, але водночас стають їхнім об'єктом. Підхід до розуміння міжнародних відносин через призму взаємодій між особами, як влучно зауважив Дж. Лі Рей "має інтуїтивний характер. Пояснення важливих подій у термінах абстрактних чинників, як, наприклад, громадська думка, біполярність, і навіть військово-промисловий комплекс, здаються важкими для розуміння. Натомість, пояснення, які роблять наголос на ролі лідерів, відіграні ними у цих подіях, — виглядає більш цікавим та зводить їх до людського масштабу, який легший для розуміння і пояснення"¹.

Рівень, на якому фізичні особи взаємодіють між собою, можна вважати елементарним рівнем міжнародних відносин. Усі інші суб'єкти міжнародних відносин взаємопов'язані з цим рівнем взаємодій, оскільки будь-які суспільні структури є асоціаціями людей, організованими за певним принципом.

Серед осіб, що активно діють у міжнародних відносинах, виділяють *політичних осіб (homo politicus)*. Їх розуміють як публічних політиків, уповноважених до прийняття та реалізації рішень у сфері зовнішніх зв'язків держави. Тобто, їхня компе-

¹ Ray J. L. Global Politics. — Third Edition. — Boston, 1987. — P. 145.

тенція у прийнятті рішень стосується не лише зовнішньополітичних проблем, а й будь-яких інших, що пов'язані з інтересами громадян у міжнародному середовищі.

Звідси випливає, що політичною особою є не лише політик, який тим чи іншим способом бореться за владу, щоб реалізувати власну програму дій, а й державний чиновник, котрий зобов'язаний ці дії конкретизувати та здійснювати. У широкому розумінні політичною особою можемо вважати людину, яка уповноважена приймати та реалізовувати рішення, пов'язані з інтересами суспільства у міжнародному середовищі.

Одним із перших відмежував поняття політичної особи від поняття особи Н. Макиавеллі. Він стверджував: "Існує два способи досягнення мети: шлях закону та шлях насильства; перший спосіб — людський, другий — диких тварин; у тім позаяк перший спосіб не завжди вдається, то люди інколи застосовують другий. Владарі повинні вміти користуватись обома способами"¹. Політичні особи, на відміну від усіх інших, не можуть автоматично дотримуватись моральних принципів, на яких побудовані взаємини людей у суспільстві, оскільки досить часто їм доводиться мати справу з політичними противниками, які ними не керуються. У критичних ситуаціях моралізування замість ефективних і жорстких (навіть жорстоких) дій призводить до катастрофи державу та суспільство. Будь-яка людина може померти за свої переконання, але політик на це не має права, оскільки жодний принцип не вартий загибелі держави.

Політик, за М. Вебером, має будувати свою діяльність на ствердженні перед самим собою простої істини: "Ти повинен, застосовуючи силу, протистояти злу, інакше будеш відповідати за те, що зло взяло гору"².

Політична особа, в інтерпретації Г. Морґентау, суттєво відрізняється від будь-якої іншої: "Політичний реалізм ґрунтується на плюралістичній концепції людської природи. Реальна людина складається з "економічної людини", "політичної людини", "моральної людини", "релігійної людини" і т. д. "Політична людина" подібна до тварини, тому що у неї немає моральних

¹ Макиавеллі Н. Государь. — Минск, 1998. — С. 84.

² Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К., 1998. — С. 179.

обмежень”¹. З огляду на це, політична особа мислить і діє у міжнародних відносинах інакше, ніж будь-яка інша, оскільки керується раціональними національними інтересами та перебуває у взаємодіях із собі подібними. Особисті риси характеру, інтереси та мотивації політичної особи не найважливіші, вони є другорядними порівняно з політичними.

Цілком протилежну теорію політичної особи, побудовану на ідеї визначальності її суб’єктивних рис характеру, запропонував Г. Лассуел. Він вважає, що політична особа переносить у сферу публічної діяльності характер, індивідуальні інтереси та мотиви, власні комплекси та раціоналізує їх у політиці. Раціоналізацію власних психологічних особливостей він розуміє як “обґрунтування... за допомогою політичних чи ідеологічних аргументів”². Тобто визначальними мотивами діяльності політичної особи є її власні психологічні особливості, які потрібно вивчати та розуміти, щоб зуміти пояснити та прогнозувати поведінку держави, якою керують політичні особи в міжнародному середовищі.

Психологічна характеристика політичної особи виглядає так:

$$Hp = p\}d\}r,$$

де Hp — політична особа; $\}$ — знак трансформації; p — індивідуальні мотиви діяльності; d — перенесення у сферу публічної діяльності; r — раціоналізація індивідуальних мотивів діяльності у політичних категоріях.

Загалом індивідуальні риси політичної особи не можуть бути ігноровані, хоча їх не варто абсолютизувати. Найпростішою закономірністю, що пов’язана зі значенням суб’єктивного чинника у політичній діяльності, є твердження про те, що роль індивідуальності політичної особи тим більша, чим простіша форма державного правління існує у державі, і навпаки — тим менша, чим вона складніша. Як вважає Я. П’етрась, індивідуальні мотиви є визначальними “у тоталітарних чи авторитарних політичних системах і лише стосовно диктаторів, що правлять вільно. У демократичних системах існує взаємне обмежен-

¹ Morgenthau H. J. Politics among Nations. — New York, 1967. — P. 13.

² Lasswell H. Psychopatology and Politics. — Chicago; London, 1960. — P. 74.

ня компетенцій різних політичних і державних органів та взаємні ефективні механізми контролю”¹. Складна система впливів і противаг державних інституцій, сформована конституцією держави, зазвичай нівелює вплив особистості політика, однак не настільки, щоб перетворити його на бюрократа, що діє лише на підставі відповідних посадових інструкцій.

Ф. Брайар та М. Р. Джалілі для такого типу політичних систем виокремили чотири можливі моделі².

1. *Раціональна* модель ґрунтується на визначальності впливу в системі єдиного політичного лідера, що керується раціональними національними інтересами. У системі його цінностей вони посідають визначальне місце, тоді як індивідуальні інтереси він сприймає як другорядні. Політичний лідер координує та спрямовує діяльність різноманітних бюрократичних структур щодо здійснення ними зовнішньої політики, яка відповідає національним інтересам.

2. *Бюрократична* модель існує тоді, коли конкретні рішення приймаються та реалізуються державними органами та інституціями, згідно зі встановленими рутинними процедурами. У цій моделі роль суб’єктивного чинника зводиться до мінімуму, оскільки головною дійовою особою є державний чиновник, що діє у межах компетенцій, відведених йому законом.

3. *Модель “торгу”* є проявом внутрішньої політичної боротьби між членами бюрократичної ієрархії, яку ведуть керівники окремих органів та інституцій за пріоритетність у процесі прийняття рішень чи з метою відстояти власні відомчі інтереси. У цій моделі суб’єктивний чинник досить значний, оскільки рішення приймаються в процесі складної гри між політичними особами та їхніми думками, ідеями та концепціями.

4. *Редуційна* модель виражається у спрощенні та розчленуванні проблем, що стоять перед суспільством і диференціації їх розв’язання у межах окремих державних установ та організацій. У такій моделі роль політичної особи зводиться до виконання адміністративно-розпорядчих функцій, тоді як реальні рішення приймаються на нижчих щаблях влади.

¹ Pietrasz J. Decydowanie polityczne. — Warszawa; Kraków, 1998. — S. 326.

² Braillard Ph., Djallili M. R. Les relations internationale. — Paris, 1988. — P. 71—74.

Досліджуючи процес прийняття політичних рішень у США, Г. Алісон та А. Джордж дійшли висновку, що, крім окремої політичної особи, на зміст рішення впливає вся організаційна система влади. На їхню думку, система влади може бути представлена у вигляді двох моделей: *бюрократичної* і *адвокатської*.

1. *Бюрократична* модель є складною і багаторівневою сукупністю взаємопов'язаних урядових агенцій і служб, що характеризується глибокою децентралізацією. Рішення, які приймаються у такій системі, є наслідком внутрішньої боротьби і торгу, що завершується складними компромісами між окремими бюрократичними структурами.

2. *Адвокатська* модель, детально описана А. Джорджем полягає у тому, що в системі влади виділяються два основні центри організації:

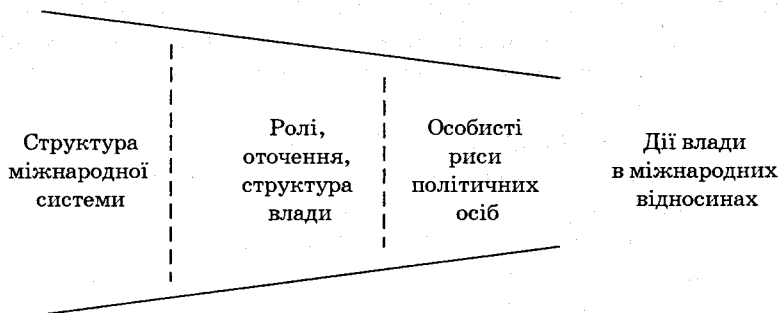
1) центр прийняття рішення (ЦПР), у діяльності якого визначальну роль відіграє основний децидент та його оточення;

2) урядові структури, що у стосунках із ЦПР представлені їх керівництвом.

Рішення у цій системі приймаються як наслідок висування і захисту керівництвом окремих урядових структур певних оптимальних варіантів дій (опцій). Роль ЦПР полягає у порівнянні опцій та виборі кращої (з позиції ЦПР) з них. Звідси випливає, що роль окремої політичної особи в адвокатській системі влади є досить істотною.

Попри суттєвий вплив, який справляє політична структура на особу, будь-яка діяльність цієї структури у зовнішньому середовищі відбувається власне через людину. Інформація про стан внутрішнього та зовнішнього середовищ держави завжди проходить через призму світогляду та характеру окремої політичної особи.

На думку Дж. Лі Рея, особистість політика залежить не лише від політичної структури, в якій він діє і приймає рішення, але й від міжнародного середовища, на зміни в якому він реагує. Отже, роль особи в політиці держави пов'язана з двома групами структурних факторів, які відображають ситуацію у зовнішньому та внутрішньому середовищах держави, від імені якої діє політик (рис. 3.5).

Рис. 3.5. “Воронка” взаємозв’язку політичних структур та особи

Важливу роль як суб’єкти міжнародних відносин, відіграють не лише політики, а й будь-які відомі особи, що користуються авторитетом, до думки яких прислухаються. Вони переважно не обіймають жодних державних посад, але мають настільки великий авторитет, що змушують враховувати свою думку навіть глав держав. Такою особою П. Циганков вважає, зокрема, видатного вченого та правозахисника А. Сахарова, який “...завдяки авторитетові, яким він користувався як серед державних керівників багатьох країн, так і серед демократичної громадськості, мав значний вплив на ставлення Заходу до СРСР”¹. Політика провідних держав світу завжди зазнавала впливу видатних особистостей — Т. Аквінського, М. Лютера, А. Ейнштейна, Папи Івана Павла II² та багатьох інших.

Практично недосліджене досі питання про участь у міжнародних відносинах фізичної особи, що є суб’єктом лише з уваги на приватні інтереси. Очевидно, це пов’язано з тривалим отождненням міжнародних відносин лише з політичними, а в кращому випадку — також з економічними відносинами між державами.

Р. Арон ставив питання, чи не є проявом міжнародних відносин, наприклад, “поїздка молодих європейців на вакації за межі

¹ Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 169.

² Тут не як глава держави чи католицької церкви, а як надзвичайно впливова та популярна особистість.

своєї батьківщини”¹. Чи купуючи товар іноземного виробництва, людина не здійснює дію, що спричиняє імпорт, тобто виникнення сталого потоку товарів з країни-виробника до країни, де їх споживають.

Важко уявити, що одна людина самотужки діє у сфері міжнародної політики, для цього їй потрібно, згідно з власними переконаннями, принаймні знайти групу однодумців. У будь-яких інших видах міжнародних відносин людина цілком може діяти самостійно, залишаючись, однак, під прямим чи опосередкованим контролем держави.

Переважною сферою діяльності людини у міжнародному середовищі є реалізація її особистих інтересів та прагнень. Реальна потреба регулювати відносини між окремими фізичними особами та державами зумовила виокремлення в юридичній науці міжнародного приватного права.

“Суб’єктами відносин у міжнародному приватному праві є, передусім, фізичні та юридичні особи, інколи — держави”². Міжнародне приватне право ґрунтується на ідеї регулювання дій окремих осіб чи їхніх організованих груп та правової відповідальності за їхні наслідки. Кожна людина, згідно зі ст. 16 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, незалежно від держави її перебування має право на визнання її правосуб’єктності. Фізична особа, що перебуває за межами своєї держави, розглядається як іноземець, правовий статус якої впливає з її громадянства, імунітетів і привілеїв (якщо вона має право ними користуватися), терміну і мети перебування. У будь-якому випадку її права та обов’язки регулюються національним цивільним правом або міжнародними договорами, які уклала чи в яких бере участь держава перебування. У міжнародному приватному праві йдеться про “цивільно-правові відносини, що розуміються широко і виходять за межі однієї держави”³. Стосовно фізичних осіб воно регулює майнові, сімейні, трудові, культурні та науково-технічні відносини.

Активний розвиток міжнародного обміну, транскордонного співробітництва, політичної та економічної міграції наприкінці

¹ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 33.

² Фединак Г. С., Фединак Л. С. Міжнародне приватне право. — К., 2000. — С. 7.

³ Богуславский М. М. Международное частное право. — М., 1994. — С. 15.

XX — на початку XXI ст. створив досить значні проблеми у міждержавних стосунках, яких теорія міжнародних відносин не може далі не помічати. Діяльність величезної кількості фізичних осіб лише на першій погляд може виглядати хаотичною. Цілком очевидно, що вона підлягає багатьом детермінантам і закономірностям, які потрібно вивчати та систематизувати.

Суспільні групи є колективним учасником міжнародних відносин, що об'єднує фізичних осіб у межах певної структури, яка характеризується тим чи іншим рівнем організації. Вони створюються відповідно до певної мети діяльності або за ознакою приналежності індивідів, які їх створюють.

У сучасній теорії міжнародних відносин розуміння суспільних груп досить розпливчате та нечітке. Суперечки стосуються як формальних ознак цього типу учасників, так і їх впливу на міжнародні відносини.

П. Мартиненко вважає, що суспільні групи у міжнародних відносинах характеризуються суб'єктністю, з уваги на факт свого існування та діяльності. Х. Георгієв стверджує, що вони також мають формальну організаційну структуру, яка визначається самостійністю (принаймні певним її ступенем).

Дж. Лі Рей розуміє суспільні групи як “різноманітні групи інтересів, які в будь-якому суспільстві зосереджують зусилля для впливу на зовнішню політику”¹. З тим, що суспільні групи треба розглядати, насамперед, як суб'єкт інтересів, із певними застереженнями погоджується Я. П'єтрась, який зазначає, що вони “впливають на політику уряду своєї держави, але інколи через свої міжнародні організації стають безпосередніми учасниками міжнародних відносин”².

На наш погляд, суспільні групи потрібно розглядати на двох рівнях їх організації:

1) як сукупність фізичних осіб, що є інтересантами у певній сфері;

2) як суспільну організацію, створену фізичними особами для задоволення їхніх спільних потреб та інтересів.

¹ Ray J. L. *Global Politics*. — Boston, 1987. — P. 93.

² Pietrasz J. *Podstawy teorii stosunków międzynarodowych*. — Lublin, 1986. — S. 79.

У першому випадку суспільні групи впливають на зовнішню політику через громадську думку, а в другому — через свої організаційні структури, які лобіюють їхні інтереси. Це, однак, не означає, що організаційні структури суспільних груп не можуть самостійно вступати у міжнародні відносини, підтримуючи стосунки з близькими їм організаціями за кордоном. Тобто, суспільні групи можуть мати як ознаки суб'єкта інтересів, так і ознаки суб'єкта міжнародних відносин залежно від способу дій, який вони обирають для досягнення своєї мети.

П. Циганков поділяє учасників міжнародних відносин на державні, недержавні та інші. До останніх він відносить “національно-визвольні рухи, сепаратистські, ірредентистські рухи, мафіозні угруповання, терористичні організації, регіональні та місцеві адміністрації, окремих осіб”¹. Хоч П. Циганков і не по-слуговується поняттям “суспільні групи”, всі учасники міжнародних відносин (за винятком осіб та органів державної влади) фактично потрапляють до цієї категорії. Вони завжди є організованими групами осіб, які в їхніх організаційних структурах намагаються досягнути певної мети.

І. Поп'юк-Рисінська виокремлює групи транснаціональних і субнаціональних учасників міжнародних відносин. Транснаціональні учасники є “колективними суб'єктами, керованими з одного центру... Вони не є справжніми міжнародними союзами колективного характеру, а радше національними суб'єктами, що мають філії та агенції за кордоном”². До них належать церкви, міжнародні фонди та міжнародні підприємства.

Субнаціональні учасники міжнародних відносин — “це всі приватні внутрішньодержавні суб'єкти, що активно діють у міжнародному середовищі без посередництва та участі урядів”³. Ними, на її думку, є особи, творчі спілки, суспільні групи та їхні організації (політичні партії, культурні організації, професійні спілки тощо), фонди, прес-агенції, туристичні та виробничі підприємства.

Незважаючи на деякі переваги цих класифікацій, можна констатувати певну нечіткість, яка полягає у повторюваності

¹ Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 187.

² *Stosunki międzynarodowe* / Pod red. E. Haliżaka, R. Kuźniara. — Warszawa, 1994. — S. 91.

³ Там само.

типів суспільних груп. На наш погляд, більш вдалою може бути класифікація, побудована на критеріях сфери діяльності групи. Кожна суспільна група, вступаючи у взаємодію в міжнародному середовищі, має конкретну мету, яка стосується тієї чи іншої сфери людської діяльності.

За цим критерієм виокремлюють:

1. *Етнічні групи*, споріднені чи ідентичні, але розселені в різних державах. Ці групи складаються з етнічно-однорідних осіб, що підтримують між собою регулярні стосунки. Етнічні групи можуть створювати культурні та політичні організації, що мають на меті реалізацію їхніх інтересів. Відомими у міжнародних відносинах етнічними групами є курди, араби та корейці.

Прагнення курдів створити національну державу призвело до низки серйозних проблем у внутрішній та зовнішній політиці Туреччини, Іраку та Ірану. У сучасних міжнародних відносинах не можна не враховувати традиційної арабської солідарності, яка полягає у прямому чи прихованому підтриманні урядами та населенням країн “Арабського світу” політики будь-яких держав, що до нього належать, навіть тоді, коли міжнародне співтовариство ставиться до такої політики негативно. Нарешті не можна не звернути увагу на початок міжкорейського діалогу, який ведуть антагоністичні політичні сили, що змушені зважати на прагнення корейців до возз’єднання.

Етнічні групи, мотивуючи свою діяльність прагненням зберегти власну ідентичність, підтримати й розширити побутові та сімейні взаємини, симпатією до своїх “одноплемінників”, суттєво впливають на світову політику. На їхні прагнення та інтереси особливо мусять зважати уряди багатонаціональних держав — США, Росії, Індії та багатьох інших. Справедливо також і те, що проживання будь-якої етнічної меншини на території держави за певних умов, як свідчить приклад Союзної Республіки Югославії, може призвести до громадянської війни та навіть — міжнародного збройного конфлікту.

Іншим важливим аспектом діяльності етнічних груп є лобістський вплив, який намагаються справляти представники етнічних груп, що внаслідок еміграції проживають за межами власної національної території (діаспора). Насамперед, такий вплив традиційно пов’язують із діяльністю конгресу та адміністрації

США, на яку, за багатьма оцінками, справляють певний вплив єврейська, польська чи ірландська громади.

Аналізуючи цю проблему, американський дослідник Ч. Метіес дійшов висновку, що, не дивлячись на “велику увагу, яка періодично привернута до дій іноземних лобістів або агентів, — ретельний аналіз їхньої діяльності показує, що сильна політична підтримка цими групами певних рішень має лише обмежений або перехідний вплив на зовнішню політику США”¹.

2. *Релігійні групи*, що складаються з одновірців, які проживають у межах різних держав або підпорядковуються конфесійним центрам чужоземного походження. Ознакою, що виокремлює такі групи, є спільність релігії, яку сповідують їхні члени. Інтереси, що керують їхньою діяльністю в міжнародних відносинах, полягають, передусім, у підтриманні своїх одновірців та широких контактах з їхніми організованими спільнотами. У внутрішніх церковних взаєминах вони діють самостійно, але з появою якоїсь загрози своїй діяльності чи своїм одновірцям звертаються до держави, виступаючи суб’єктами інтересів. Світська за своїм характером держава, зазвичай, підтримує інтереси релігійних громад, що перебувають на її території, і наскільки може, захищає їх за кордоном.

Вплив релігійних груп на політику держав Європи у середньовіччі став однією із важливих причин початку епохи хрестових походів, а церковна Реформація у XVII ст. — до Тридцятирічної війни. Релігійний чинник відіграє важливу роль у зовнішній політиці багатьох ісламських країн світу, чимало з яких розглядають світ через призму міжрелігійних суперечок. Вузлом суперечностей на Близькому Сході, які суттєво ускладнюють відносини Ізраїлю з сусідніми державами, є місто “трьох релігій” — Єрусалим.

Релігійні групи переважно об’єднані в досить чітко субординованих організаційних структурах, найвпливовішою з яких залишається римо-католицька церква.

3. *Професійні групи*, що складаються з працівників тих чи інших галузей суспільного виробництва чи сфери послуг або

¹ *Mathias C. Ethnic Groups and Foreign Policy // Foreign Affairs. — Vol. 59. — P. 88.*

з осіб, які з огляду на свої професійні компетенції змушені вступати у міжнародні відносини. Такі групи мають недержавний характер та діють у міжнародному середовищі, керуючись власними інтересами.

У першому випадку працівники, щоб захистити свої права та інтереси, створюють спілки, що є організаційними структурами, які їх представляють. Професійні спілки вступають у міжнародні відносини з двох причин:

- 1) для обміну інформацією та досвідом роботи із собі подібними спілками за кордоном;
- 2) через іноземне походження працедавців (наприклад, власників і керівників ТНК).

У другому випадку йдеться про організації, що взаємодіють із собі подібними переважно у галузі міжнародної інформації. Необхідна умова функціонування Інформаційних та прес-агенції — встановлювати та підтримувати зв'язки щодо обміну інформацією з аналогічними іноземними структурами.

4. *Культурні групи* — організовані об'єднання окремих осіб, що діють у галузі культури та вступають у міжнародні відносини, керуючись своїми професійними інтересами.

Для діяльності цих об'єднань надзвичайно важливим є чинник індивідуальності, оскільки лише вона є продуцентом творів мистецтва, наукових ідей, спортивних досягнень тощо. Тобто всі структури, які виникають та функціонують у цій сфері, мають переважно організаційний чи координаційний характер. До них належать творчі спілки, наукові установи та вищі навчальні заклади, спортивні товариства й організації.

Найважливішими мотивами участі культурних груп у міжнародних відносинах є потреба популяризувати культурні надбання, обмінюватися науковими ідеями, організовувати та проводити міжнародні спортивні змагання тощо.

Держава досить рідко втручається у стосунки між культурними групами; вони діють переважно автономно як щодо вибору партнерів, так і щодо змісту відносин. Єдиними мотивами державного втручання у цій сфері можуть бути міркування національної безпеки, наприклад, режим державної таємниці, захист національної культури чи недопущення “відпливу інтелекту”.

Прикладом цього може бути досить жорстка позиція Франції, яка, починаючи з 80-х років ХХ ст., законодавчо обмежила доступ на національний кіноринок зарубіжних (переважно американських) кінофільмів та використання англомовної термінології.

5. *Політичні групи*, які об'єднують свідомих і активних громадян, що прагнуть легально впливати на національні владні структури чи контролювати їхню діяльність. Громадяни створюють політичні партії, рухи та угруповання, що являють собою організаційні структури, уповноважені виражати та реалізувати їхні групові політичні інтереси. Політичні партії вступають у міжнародні відносини переважно з подібними (або тотожними) їм за політичною платформою, ідеологічною орієнтацією тощо. Крім цього, політичні групи можуть вступати в міжнародні відносини опосередковано, через вплив на зовнішню політику своїх урядів, домагаючись від них рішень, які відповідають їхній позиції, ідеології чи інтересам.

Кожна політична партія чи будь-яке інше громадське об'єднання мають власну думку про зовнішню політику та зовнішньоекономічну діяльність своєї держави, яку вони намагаються реалізувати.

Принципове значення для багатьох держав світу має питання, яка з політичних партій США, республіканська чи демократична, переможе на парламентських чи президентських виборах. Перша, традиційно менш схильна до активного втручання у світові процеси, надає перевагу розв'язанню проблем власної країни, друга ж, навпаки, намагається провадити активну зовнішню політику, спрямовану на утвердження ліберальних принципів у всьому світі.

Для більшості країн світу діяльність політичних партій щодо їхнього впливу на зовнішню політику пов'язана з проблемою орієнтацій держави у міжнародному середовищі. Зокрема, для Росії, України, Білорусі та інших держав СНД традиційною є проблема досить жорсткої поляризації політичних партій щодо поглядів на визначальність зовнішньополітичних орієнтацій. Якщо для Російської Федерації йдеться про обрання моделі суспільного розвитку, то для інших "пострадянських" держав — про напрям політичної та економічної інтеграції. Власне тому

російський політикум традиційно розподілений на прозахідних та антизахідних, а політичні партії більшості держав СНД поляризуються на прихильників інтеграції до структур ЄС та їхніх противників, що наполягають на об'єднанні з Росією.

Специфічними політичними групами можна вважати також антидержавні рухи та терористичні організації. Вони мають цілком виразні політичні інтереси, але намагаються їх реалізувати шляхом збройного насильства чи терору. Незважаючи на численні спроби сформулювати чітке визначення понять “терористична” організація чи “тероризм”, однозначних та несуперечливих дефініцій і досі не створено.

Поняття “терор” (від лат. *terror* — страх, жах) із найдавніших часів означало жорстоку фізичну розправу над політичними опонентами, метою якої завжди було залякування суспільства та змушування його до певних дій, або, навпаки, до бездіяльності (наприклад, до покори новій владі). За трагічною логікою речей терор став не лише потужним інструментом влади для досягнення мети у сфері внутрішньої політики, але також знаряддям боротьби проти неї з боку різноманітних опозиційних політичних угруповань. Усе це призвело до поступового розширення кола об'єктів терористичних атак та виникнення міжнародного тероризму.

Поняття “*тероризм*” уперше було вжито на третій конференції Міжнародного союзу Карного Права (Брюссель, 1930). Відтоді з цієї проблематики опубліковано близько тисячі наукових праць, у яких запропоновано майже 200 різних варіантів його розуміння. У більшості дефініцій підкреслюються найважливіші елементи тероризму — насильство, страх, погроза, а також політичні мотиви таких дій.

Упродовж останніх тридцяти років під егідою ООН здійснювались постійні спроби як юридичного визначення тероризму, так і створення відповідного механізму взаємодії держав у сфері боротьби з його проявами. Після трагічних подій на Олімпійських іграх у Мюнхені (ФРН) 1972 р. створено спеціальний комітет *ad hoc* у справах міжнародного тероризму, завданням якого було дати юридичне визначення цього явища. Однак уже через декілька років з'ясувалося, що проблема його дефініювання лежить радше в політичній, а не в юридичній площині. “Каменем спотикання” стала проблема різного розуміння державами-членами поняття “*національно-визвольний рух*”, що відображало

абсолютно протилежні точки зору на міжнародну правосуб'єктність *in statu nascendi*. Діяльність комітету лише частково мала успіх, тобто було підготовлено декілька міжнародних конвенцій¹ та низку проектів резолюцій Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки ООН, пов'язаних з проблемою міжнародного тероризму.

Комісія міжнародного права, на прохання Генеральної Асамблеї ООН, здійснювала підготовчі дослідження з метою розробки Міжнародного кодексу за мир і безпеку населення. У IV рапорті (1986) було подано визначення актів терору, які, на думку Комісії, передбачають дії, спрямовані на:

1) убивство або завдання важких тілесних ушкоджень чи втрату свободи глави держави, його представників, членів родини, осіб, що виконують політичні функції;

2) знищення або пошкодження публічного майна, загрозу життю членів суспільства, створення атмосфери страху, а також дозвіл чи сприяння виробництву зброї, боєприпасів та інших небезпечних субстанцій і передавання їх особам, що вчиняють перелічені злочини.

У 2000 р. комітет *ad hoc* розробив також більш-менш чітке визначення критеріїв терористичних злочинів міжнародного характеру. Такими, згідно зі спеціальним рапортом комітету, визнаються злочини, здійснені:

- на території більш ніж однієї держави;
- в одній державі за умови, що частина приготувань до них здійснена на території іншої (або інших);
- управління, керівництво, планування та контроль за виконанням проводяться з території інших держав;
- в одній державі, але акт здійснений міжнародною терористичною групою;
- в одній державі, але його наслідки спричинили негативну реакцію в інших державах.

Такі політичні групи підтримують тісні стосунки між собою, а крім цього, їхня діяльність здатна суттєво ускладнювати політичні відносини між державами.

¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. — К., 1986. — Кн. 1. — С. 285—330.

Зокрема, США розглядають деякі держави світу як такі, що переховують на своїй території та надають допомогу терористам. Це стосується, передусім, Іраку, Лівії, Афганістану¹, Сомалі, відносини яких зі США надзвичайно напружені та вибухонебезпечні.

6. *Економічні групи* є об'єднаннями громадян, що утворюються, щоб здійснювати господарську діяльність у виробничій та невиробничій сферах. Визначальним інтересом, що поєднує осіб у таких групах, є прагнення отримати прибуток від своєї діяльності, яка у міжнародному середовищі пояснюється можливістю одержати вищі прибутки внаслідок економічних взаємодій з іноземними партнерами, а не з національними. Ще однією важливою причиною вступу в міжнародні відносини є прагнення до участі в експлуатації природних ресурсів, дефіцитних чи відсутніх у межах тих чи інших країн.

Структурною формою організації економічних груп є виробничі й торгові підприємства, що беруть участь у здійсненні експортно-імпортних операцій, спільні підприємства та транснаціональні компанії (ТНК).

ТНК часто називають також міжнародними підприємствами або мультинаціональними корпораціями, що, на нашу думку, не є цілком доречним. І. Поп'юк-Рисінська слушно зазначає: "Ці організації, передусім, належать до громадян держави, де вони виникають (громадяни володіють контрольним пакетом акцій), ці громадяни становлять більшість серед членів керівних рад, а найважливіші рішення, що стосуються філій, приймаються на головному підприємстві. Тому, більш вдалим терміном є "транснаціональний" (такий, що виходить за межі держави, перетинає кордони)"².

Значення і вплив цих суб'єктів полягає у встановленні ними контролю над стратегічно важливими сферами міжнародних економічних відносин — фінансами, робочою силою, технологією, постачанням сировини, послугами та збутом готової продукції. Уміле управління цими потоками є джерелом надприбутків

---

¹ Переховування на території Афганістану лідерів та бойовиків причетної до терористичних атак на США організації "Аль-Каїда" спричинило втручання у громадянську війну в цій країні.

² *Stosunki międzynarodowe* / Pod red. E. Halizaka, R. Kuźniara. — Warszawa, 1994. — S. 91.

у сучасній глобалізованій економіці. Глобальна організація управління дає змогу ТНК створювати оптимальну економічну систему, в якій поєднується постачання, виробництво та збут. Їх транснаціональна структура дає змогу організувати виробництво у різних країнах світу, маневрувати ресурсами як у глобальному, так і в регіональному масштабах. Вони мають, зазвичай, єдиний центр керування, який, однак, змушений диференціювати способи діяльності залежно від умов, що складаються в кожній країні.

ТНК — юридичні особи, зареєстровані в країні свого походження, здійснюють активну економічну діяльність за її межами. Наприкінці ХХ ст. налічувалось понад 10 тис. ТНК та близько 26 тис. їх закордонних філій, а провідними у світовій економіці були: “Ексон”, “Ройял-Датч Шелл” та “Дженерал моторз”, сумарний прибуток яких становить понад 260 млрд дол. США щорічно.

На початок ХХІ ст. близько половини прямих капіталовкладень за кордоном припадало на сотню найпотужніших корпорацій. У 1996 р. вартість їх активів становила близько 4,1 трлн дол. США, з яких майже 40 % було інвестовано за кордоном.

Однак, як пише П. Циганков, “їх безпосередня експортно-імпортна та інвестиційна діяльність стосується переважно трьох економічних зон, представлених США, ЄС та Японією, і поза ними ще майже десятьма країнами, що розвиваються”¹. Ці зони є провідними у світовій економіці, оскільки, за даними Міжнародного банку реконструкції та розвитку 1995 р., на них припадало майже 80 % сумарного світового ВВП (валового внутрішнього продукту)².

ТНК відзначаються впливовістю та значущістю, що пов’язано з масштабами їх діяльності. За даними Центрального розвідувального управління США, що їх наводить Дж. Лі Рей³, у 1984 р. сукупний прибуток наймогутнішої серед ТНК “Ексон” становив 90,8 млрд дол. США, що майже втричі перевищувало валовий національний продукт Греції та в 4,5 раза — Єгипту. Вони є надзвичайно важливим суб’єктом міжнародних відно-

¹ Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 186.

² Отчёт о мировом развитии. — М., 1997. — С. 272—273.

³ Ray J. L. Global Politics. — Boston, 1987. — P. 391—393.

син, оскільки їх інтернаціональний виробничий характер є основою сучасних міжнародних економічних відносин.

Транснаціональні компанії, активно діючи переважно в економічній сфері, залишаються важливими суб'єктами політичних інтересів, що значною мірою впливають на зовнішню та внутрішню політику держав світу. Йдеться про обстоювання ними принципів лібералізму та проведення національними державами т. зв. політики відкритих дверей. Якщо політика тієї чи іншої держави призводить до утруднення їхньої діяльності, вони активно апелюють до урядів держав, на території яких ТНК зареєстровані як юридичні особи.

Їхнє безпосереднє втручання у політичні відносини — надзвичайно рідкісне явище, хоч досить промовистою та очевидною була роль, яку відіграла американська ІТТ у поваленні уряду С. Альєнде у Чилі.

Держава як інституція, що представляє колективні інтереси її громадян, їх групи та організації, у теорії традиційно вважається найважливішим учасником міжнародних відносин.

По-перше, держава є найорганізованішою суспільною групою, якій підпорядковані всі інші суспільні групи, а також фізичні особи, приналежність яких до держави має примусовий характер.

По-друге, держава є основним елементом міжнародних відносин, а також найвпливовішим і найдинамічнішим їхнім учасником. Усі інші учасники діють за її посередництвом або, принаймні, згодою, в одних ситуаціях виразною, а в інших — мовчазною.

По-третє, міждержавні відносини є фундаментом сучасних міжнародних відносин¹.

Держава як суб'єкт міжнародного права має виняткову юрисдикцію над усіма фізичними чи юридичними особами, що перебувають на її території. Вона володіє всіма необхідними засобами та можливостями для встановлення і підтримання контролю над діяльністю громадян і суспільних груп на своїй території

¹ Pietrasz Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 71.

та в їхніх стосунках з іноземцями й закордонними інституціями й установами.

Порівняно з іншими учасниками міжнародних відносин держава оперує значно потужнішими розгалуженими зовнішніми інституціями (дипломатичними представництвами, розвідувальними службами) та спирається на воєнну силу.

Зміст поняття “*держава*” переважно розглядають як поєднання трьох головних елементів: території, населення та суверенної влади.

Територія — частина суші, прилеглих вод і повітряного простору над ними, відмежована від інших державним кордоном.

Населення — сукупність людей, які постійно проживають у межах державної території. З правового погляду, більшість населення держави є громадянами, що володіють всіма правами та відповідальністю за наслідки своїх дій, передбаченими її конституцією.

Суверенну владу розуміють як самостійність діяльності системи політико-адміністративних інституцій, що виконують управлінські функції щодо населення у межах державної території.

Суверенність влади полягає у тому, що вона має змогу “приймати рішення та розв’язувати суперечки в межах політичної ієрархії певною мірою та остаточно. Змога приймати такі рішення передбачає незалежність від зовнішніх сил та вищу зверхність і панування над внутрішніми групами”¹.

Ознаками суверенності влади є:

- локалізація центральної влади, тобто визнання її вищості у політико-правовій ієрархії;
- остаточність — визначення її як останньої чи кінцевої інстанції у процесі прийняття політичних рішень;
- універсальність, що розуміють, як визнання вищості її компетенцій у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства;
- автономність, тобто незалежність від будь-яких внутрішніх чи зовнішніх суб’єктів політики.

¹ *Енциклопедія політичної думки*: Пер. з англ. — К., 2000. — С. 389.

Польська дослідниця І. Сломчинська пропонує вирізняти чотири розуміння сучасної суверенності:

1) взаємозалежний суверенітет, що відноситься до можливості держави контролювати взаємний рух товарів, послуг, капіталу та осіб через взаємний кордон;

2) внутрішній суверенітет стосується здатності державних інституцій самостійно регулювати поведінку субнаціональних суб'єктів;

3) зовнішній суверенітет означає виключення можливості впливу будь-яких наднаціональних політичних структур (як у юридичному, так і в функціональному розумінні);

4) правовий суверенітет відноситься до визнання державами одна одної вільними та рівноправними.

З огляду на ці елементи, цілком доречно визначати державу як суверенну територіально-політичну організацію¹, в географічних межах якої функціонує самостійна політична структура, що є активним суб'єктом міжнародних відносин. Її суб'єктність впливає із факту виникнення, а можливість встановлювати дипломатичні та консульські стосунки з іншими державами, укладення договорів, використання у своїх інтересах міжнародних судів та арбітражу, участь у міжнародних організаціях — із факту визнання.

Як зауважує М. Черкес, “прийняття рішення про визнання — це акт суверенної волі кожної держави, яка виходить з політичних та ідеологічних міркувань”². Основними критеріями визнання держави переважно називають ефективність контролю її уряду над територією та його легітимність, які, однак, трактуються неоднозначно та розпливчасто.

У практиці міждержавних відносин застосовується три режими визнання держави: *de jure*, *de facto* і з певним наближенням можна говорити про *ad hoc*.

De jure — повне визнання держави суб'єктом міжнародного права, що свідчить про сприйняття її іншими державами світу

¹ *Stosunki międzynarodowe* / Pod red. E. Haliżaka, R. Kuźniara. — Warszawa, 1994. — S. 85.

² Черкес М. Ю. Міжнародне право. — К., 2000. — С. 45.

як рівноправного та дієздатного партнера. Результатом цього типу визнання є встановлення між державами дипломатичних стосунків та укладення політичних, воєнних, економічних та будь-яких інших угод і договорів. Визнання *de jure* має зворотню силу, тобто воно автоматично надає легальний статус усім правовим актам чи діям, прийнятим до визнання. Абсолютна більшість сучасних держав світу взаємно визнають одна одну, на підставі чого підтримуються та розвиваються нормальні відносини між ними. Водночас тривалий час існують невизнані міжнародним співтовариством держави¹, такі як Придністровська Молдовська Республіка, Республіка Ічкерія, Абхазія, Турецька Республіка Кіпр.

De facto досить своєрідно та нечітко трактується у міжнародному публічному праві, оскільки не йдеться про якусь юридично чітку процедуру визнання. Держави встановлюють стосунки між собою без формальних актів та, у разі потреби, можуть відкликати публічні заяви своїх політичних лідерів, припиняти участь у тих чи інших видах співробітництва між собою. В. Репецький підкреслює: “Основний зміст цієї форми визнання полягає в тому, що, не маючи змоги заперечувати факт існування держави, уряд іншої країни не встановлює з нею дипломатичні відносини. Але при цьому вступає з нею у ділові контакти (наприклад, торговельні, культурні)”². Прикладом такого типу визнання є тривалі стосунки багатьох держав із Тайванем, який формально не визнаний жодною з них.

Ad hoc розуміють як визнання принагідно до певної ситуації. Тобто держави, які юридично не визнають одна одну, у певних ситуаціях змушені вступати у стосунки між собою. Ізраїль під час війни 1982 р. у Лівані неодноразово вів переговори з противником, якого не визнавав і не визнає досі, щоб припинити бойові дії та досягнути перемир'я.

Одним із визначальних принципів міжнародного публічного права є рівноправність держав світу, що зафіксовано у Статуті ООН (ст. 2, § 1) та є нормою сучасних міжнародних відносин, на якій наголошують і яку обстоюють багато дослідників. Не-

¹ Окремі з них визнають лише деякі держави світу.

² Репецький В. Дипломатичне і консульське право. — Л., 2002. — С. 86.

відповідність реальності політичних відносин між державами і декларованого принципу права настільки очевидна, що американські вчені Б. Рассет і Х. Старр досить гостро зауважили: “Усі держави юридично рівні (але деякі рівніші за інших)”¹.

П. Циганков вважає: “Формально юридична рівність держав з погляду міжнародного права не може відмінити тієї обставини, що вони відрізняються за територією, населенням, природними ресурсами, економічним потенціалом, соціальною стабільністю, політичним авторитетом, озброєнням, та врешті-решт віком. Ці різниці резюмуються у нерівності держав з огляду на їх національну могутність”².

Як впливає зі статистичних даних, у 23 країнах світу проживає 75 % усього населення планети (Китай, Індія, США, Індонезія, Бразилія, Росія, Японія, Пакистан, Бангладеш, Нігерія, Мексика, Німеччина, В’єтнам, Філіппіни, Іран, Туреччина, Таїланд, Велика Британія, Італія, Франція, Єгипет, Україна, Ефіопія), у 15 державах виробляється 75 % усіх товарів та послуг (США, Японія, Китай, Індія, Німеччина, Росія, Франція, Велика Британія, Італія, Бразилія, Мексика, Канада, Індонезія, Іспанія, Республіка Корея).

Факт диференційованості держав світу щодо їх силового потенціалу настільки очевидний і незаперечний, що з ним погоджується більшість науковців. Якщо могутніші держави прагнули б зберігати принцип рівноправності до слабших, то вони були б змушені добровільно обмежувати свою зовнішню політику. Йдеться про неприпустимість диктату, невтручання у внутрішні справи інших держав, відсутність прихованих погроз застосувати до них силу, пошану до їхніх суверенних прав.

Реальність міжнародних відносин інша, оскільки вона пов’язана з тим, що політика могутніх держав світу побудована на власних національних інтересах, які вони розглядають у глобальному чи, принаймні, регіональному контексті й реалізують за допомогою силового тиску чи прямого застосування сили.

Трактування факту диференційованості (стратифікованості) держав світу та виокремлення їх груп за критерієм могутності

¹ *Russet B., Starr H. World Politics. The Menu for Choice. — New York, 1992. — P. 61.*

² *Циганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 175.*

є одним із найважливіших питань теорії міжнародних відносин, навколо якого відбувається активна дискусія між прихильниками двох опонуючих наукових напрямів: інтеракціонізму та структуралізму.

Інтеракціонізм є поєднанням теоретичних концепцій М. Каплана, А. Органскі, Дж. Зінгера, К. Дойча, Р. Розекранца, К. Волтца та інших науковців, які вважають державу автономним політичним утворенням у міжнародній системі. Держави вступають в інтеракції між собою, керуючись власними інтересами та послуговуючись акумульованою ними могутністю, що призводить до виникнення міжнародної системи, невід'ємними рисами якої є ієрархія та субординація. Вони змушені підпорядковуватись певному порядку, що впливає з особливостей міжнародної системи. Тобто, з погляду інтеракціоністів, держави є відносно самостійними у своїй зовнішній політиці.

Структуралізм категорично заперечує навіть відносну самостійність у політиці держав. Й. Гальтунг, Е. Валлерстайн, П. Баран, П. Суїзі, А. Франк та інші науковці висловлюють думку про те, що держава повністю залежна від світової капіталістичної системи, а їхня роль залежить лише від місця у ній. Це місце окреслюється як центральне чи периферійне, залежно від того, інтереси яких економічних груп (фінансово-промислових, ТНК) вона виражає та захищає. Держава як політична одиниця повністю залежна від структури міжнародних економічних відносин, у якій домінують могутні економічні групи. Власне тому структуралісти не розглядають докладно питання про типологію держав, оскільки не вважають їх одиницею аналізу.

Проблема типології держав за рівнем їхньої національної могутності, яка розглядалась переважно в межах інтеракціонізму, досі остаточно не розв'язана. Як наслідок — не створена і типологія, яку б сприймали за еталонну. Труднощі її створення пов'язані з потребою враховувати досить велику кількість параметрів, які важко співвіднести. Власне тому більшість класифікацій побудовані з урахуванням лише деяких параметрів або на інтуїтивному сприйнятті дослідника.

М. Каплан запропонував розрізняти наддержави і великі держави, середні держави, малі держави та мікродержави.

Наддержави, у його розумінні, відповідають таким трьом критеріям, як:

1) здатність до масових знищень планетарного масштабу, завдяки володінню ядерними боєзарядами та потужними засобами їх доставлення;

2) здатність впливати на умови існування всього людства;

3) неможливість зазнати поразки у війні з будь-якою коаліцією держав, якщо до неї не входить інша наддержава.

Великі держави мають значний вплив, але не панують у міжнародних відносинах. Їхня впливовість, зазвичай, виявляється на рівні певного регіону, в якому вони є провідними.

Середні держави мають вплив у найближчому оточенні й достатньо самостійні у своїй зовнішній та внутрішній політиці.

Малі держави мають здатність зберігати суверенітет і територіальну цілісність власними засобами.

Мікродержави повністю залежать від політики інших держав світу, оскільки не в стані забезпечити власний суверенітет.

І. Поп'юк-Рисінська, послуговуючись критерієм здатності до ефективної діяльності у міжнародному середовищі, виокремлює наддержави та держави. В її інтерпретації держави здатні ефективно діяти лише в локальному масштабі, тобто в найближчому оточенні або на власній території. Наддержави здатні діяти поза межами власної території, а географічний масштаб їхньої діяльності визначається їхньою могутністю. Вона пропонує розрізнити три типи наддержав:

1) *універсальні*, здатні діяти у глобальному масштабі та в усіх сферах міжнародних відносин;

2) *секторні*, здатні до діяльності у глобальному масштабі, але лише в певній сфері міжнародних відносин (військовій, економічній, культурній тощо);

3) *регіональні*, здатні до дій у межах певного регіону.

Г. Соренсен і Р. Джексон також узалежнюють типи держав від критеріїв їхньої могутності й розмірів території, розрізняють поняття статусу та сили держав. Вони наголошують на відомій закономірності, що малі держави можуть бути сильними, але не могутніми у глобальному чи регіональному масштабі. Водночас могутні держави не завжди є стабільними та сильними, хоч абсолютний показник їхньої могутності високий. Статус могутніх держав, у їхньому розумінні, не автоматично пов'язаний

із силою держави, а з розміром її території також. Це означає, що статус і вплив визначається співвідношенням сили і території, вираженими у відносних показниках. За статусом держави поділяють на сильні та слабкі, незважаючи на абсолютний показник могутності кожної з них (табл. 3.3).

Таблиця 3.3. Співвідношення сили і статусу держав (за Г. Соренсеном і Р. Джексоном)

Статус	Велика сила	Мала сила
Сильні держави	США, Франція, Велика Британія, Японія	Данія, Швейцарія, Нова Зеландія, Сінгапур
Слабкі держави	Росія, Ірак, Південно- Африканська Республіка	Сомалі, Ліберія, Чад

На наш погляд, у міжнародних відносинах досить чітко виокремлюється декілька груп держав, що відрізняються мірою впливу на глобальні, регіональні чи локальні суспільні процеси. При цьому немає потреби застосовувати складні емпіричні методики, що доконечно у процесі типологізації. Можна цілком обмежитись ранжуванням, яке дає змогу віднести державу до однієї з груп, не визначаючи точно її місце у міжнародній системі. Критеріями такого ранжування можна обрати співвідношення впливу держави на міжнародне середовище з впливом, який воно чинить на неї.

Перший критерій пов'язаний з ідеєю С. Розена та К. Холсті про те, що міжнародні відносини визначаються співвідношенням тиску міжнародного середовища на державу й тиску, який вона чинить на нього. Зрозуміло, що у такому співвідношенні можливі три основні варіанти, які цілком очевидні та доступні для відстежування. Держава може підпорядковуватись тискові, пасивно його витримувати, активно втручатись у процеси, що відбуваються у міжнародному середовищі.

Другий критерій достатньо зрозумілий та розроблений у наукових дослідженнях геополітиків, які сферу впливу переважно розуміють як частину географічного простору, де зовнішньополітична активність якоїсь держави переважає.

Відповідно до цих критеріїв можна виокремити три ранги держав (табл. 3.4):

Таблиця 3.4. Ранги держав у міжнародній системі

Ранги	Статус	Сфера впливу	Зовнішній вплив на державу Зовнішній вплив держави
I	Наддержава	Глобальна міжрегіональна	<u>Слабкий</u> <u>Сильний</u>
		Регіональна	<u>Значний</u> <u>Значний</u>
II	Держава	Субрегіональна державна територія	<u>Значний</u> <u>Незначний</u>
III	Залежна держава	Державна територія або її частина	<u>Сильний</u> <u>Слабкий</u>

I. Наддержави, з огляду на акумульовану ними могутність, займають найвищий ранг в ієрархії та домінують у міжнародній системі, маючи виняткові стратегічні позиції у світовій чи регіональній політиці, фінансах, торгівлі, виробництві тощо. Ці держави активно діють за межами власних кордонів і вирішально впливають на всі інші держави, що перебувають у сфері їхнього впливу. За географічною сферою впливу наддержави можна поділити на глобальні та регіональні.

Глобальні наддержави не мають суттєвих обмежень для власної зовнішньої активності, за винятком тих, які приймають добровільно або яких змушені дотримуватись з огляду на політику інших глобальних наддержав. Вплив міжнародного середовища на їхню зовнішню і внутрішню політику можна тлумачити як незначний, особливо у тому випадку, якщо вони не мають рівних противників. Р. Мансбах стверджує, що “Сильні держави насолоджуються автономією... Автономна держава може сформулювати і переслідувати власні цілі зовнішньої політики”¹.

¹ Mansbach R. The Global Puzzle. Issues and Actors in World Politics. — Boston; New York, 1997. — P. 73.

Регіональні наддержави домінують серед групи держав, які переважно розміщені в їхньому регіоні (за винятком наддержав, що зберігають вплив у своїх колишніх колоніях, а у регіонах свого перебування поступаються іншим). Їхня активність у міжнародних відносинах значною мірою визначається географічними межами регіонів свого перебування чи історично зумовленого домінування¹. Вплив міжнародного середовища на цю групу держав та зворотний тиск може бути оцінений як середній.

II. Держави перебувають на другому щаблі в ієрархії міжнародних систем. Сума потенційних можливостей дає їм змогу гарантувати власний суверенітет і територіальну цілісність, а також впливати на суспільні процеси у своєму найближчому оточенні чи на суміжних територіях сусідніх держав. Сфера їхнього впливу не перевищує меж частини регіону (тобто субрегіону), в якому вони перебувають, а, зазвичай, вони лише повністю та ефективно контролюють власну державну територію. Вплив міжнародного середовища на них можна вважати великим, тоді як вони на це середовище впливають несуттєво.

III. Залежні держави внутрішньо та зовнішньо слабкі, доволі часто не в стані ефективно контролювати власну територію, залежать не лише від держав, що могутніші за них, а у деяких випадках і від інших суб'єктів міжнародних відносин (наприклад, ТНК). Їхній вплив на міжнародні відносини можна вважати незначним, але міжнародне середовище впливає на них досить сильно. Стосовно такої категорії держав Р. Джексон і Г. Соренсен використовують окреслення "квазідержави" і вважають, що вони відзначаються "бідністю і, як наслідок, незначним інвестуванням, слабкою інфраструктурою (дороги, школи, лікарні тощо), відсутністю сучасних технологій, браком підготованих та освічених кадрів, інших соціоекономічних здобутків. Усе це дасть змогу розуміти причини їхньої слабкості. Уряд та урядові інституції таких країн не мають значних ресурсів для своєї діяльності"². Йдеться про найбідніші держави світу, повністю чи частково залежні від іноземної допомоги та прямого або прихованого протекторату наддержав.

¹ Це стосується, передусім, Великої Британії та Франції.

² Jackson R., Sorensen G. Introduction to International Relations. — Oxford, 1999. — P. 25.

Ранги держав відповідають ієрархічним рівням, що структурують глобальну міжнародну систему на підсистеми міжрегіонального, регіонального та субрегіонального рівня, перебувають у тісних вертикальних і горизонтальних зв'язках.

Особливістю політичної організації людства було постійне зростання кількості суверенних і незалежних держав. Якщо у 1900 р. їх налічувалось майже 30, то вже в 1945 р. — понад 60, а у 2000 р. — 192¹. Значними етапами створення нових держав у ХХ ст. були розпад Британської і Французької колоніальних імперій, СРСР та СФРЮ. За деякими прогнозами, відцентрові процеси у багатьох сучасних державах світу можуть призвести до того, що у середині ХХІ ст. кількість суверенних держав досягне 300.

Як підкреслює швейцарський учений У. Альтернат, “Секулярна національна держава західного типу по-справжньому не функціонує за межами Європи й Америки. Але це нічого не змінює, позаяк у всьому світі ця національна держава перемогла”².

Рушійними причинами створення національних держав завжди було прагнення націй до незалежності, що на певному рівні розвитку їхньої культури та самосвідомості охоплювало широкі маси населення. Держава — універсальна форма політичної організації людських спільнот — завжди розглядалась як головна мета визвольної боротьби народів світу. Реалізація права на самовизначення націй завжди була пов'язана з їх прагненням до створення власної суверенної держави, яка традиційно розглядалась головною передумовою економічного розвитку та культурного відродження.

Однак, на початку ХХІ ст. у світі ще налічується 62³ колоніальні володіння та залежні території (табл. 3.5).

Міжнародні організації є колективним учасником міжнародних відносин, через те що інституції та органи, які виникли в їх межах, забезпечують реалізацію інтересів держав, осіб чи суспільних груп, що їх створили.

Початки міжнародних організацій можна знаходити вже в античних часах, тоді коли на міжнародній арені активно діяли

¹ За даними довідника “Весь Мир в цифрах и фактах”. — М.; Минск, 2001.

² Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. — М., 2000. — С. 216.

³ Станом на 2000 р.

Таблиця 3.5. Найбільші колоніальні метрополії

Колоніальна метрополія	Кількість володінь
Франція	17
Велика Британія	15
США	14
Австралія	6
Нова Зеландія	3
Норвегія	3
Данія	2
Голландія	2

Пеллопонеський, а особливо — Афінський Союзи. Однак істотного значення як суб'єкти міжнародних відносин вони набувають лише на початку XIX ст., після знаменитого Віденського конгресу. У цей час встановлюються регулярні взаємини між державами Європи, що змусило їхнє політичне керівництво шукати нові форми взаємовідносин між собою. Особливості діяльності міжнародних організацій істотно спрощували взаємини між державами, даючи змогу реалізувати низку спільних інтересів поза традиційними процедурами, передбаченими у міждержавних відносинах. Значення міжнародних організацій у XIX—XX ст. постійно зростало, про що свідчать підрахунки Л. Зиблікевича¹ (табл. 3.6):

Таблиця 3.6. Розвиток міжнародних організацій у XX ст.

Роки	1909	1951	1964	1976	1989	1993
Кількість	213	1078	1649	2754	4921	5102

Н. Ломагін пише, що міжнародною організацією є “стабільна, чітко структурована форма міжнародного співробітництва, що створена її членами на добровільній основі для спільного

¹ Czommer E., Zyblikewicz L. W. Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych. — Warszawa; Kraków, 2000. — S. 65.

розв'язання загальних проблем і провадить діяльність у рамках статуту”¹.

І. Поп'юк-Рисінська вважає, що міжнародні організації мають спільні риси з міжнародними рухами та відрізняються від них лише вищим ступенем інституціоналізації. На її думку, вони є “колективними суб'єктами міжнародного складу (членства), орієнтовані у своїй діяльності на реалізацію спільних інтересів усіх членів, або принаймні їхньої більшості”².

Французький учений Ш. Зоргбіб зауважив, що міжнародні організації характеризуються, по-перше, політичною волею до співробітництва, зафіксованою в установчих документах, по-друге, наявністю постійного апарату, що гарантує послідовність у розвитку організації, по-третє, автономністю компетенцій і рішень.

І. Лукашук зауважує, що “не дивлячись на можливі протиріччя між її членами (міжнародної організації. — *Прим. авт.*) організація є носієм певних спільних інтересів і покликана їх захищати. В результаті вона володіє автономією в межах, встановлених установчим актом, статутом”³.

Правовою основою створення і діяльності міжнародних організацій є статут, який регулює питання членства, обов'язків та прав їхніх учасників. У сучасній науці відбуваються гострі суперечки з приводу правової природи статутів міжнародних організацій. Зміст дискусії щодо міжнародно-правової дієздатності міжнародних організацій зводиться до питання трактування правової природи статутів міжнародних організацій. У сучасному міжнародному праві сформувався два опонуючі напрями розуміння, які умовно можна назвати:

1. *Конституціоналізм* наполягає на якісній відмінності статутів від міжнародних договорів, оскільки, на думку С. Розена, Е. Х. Аречаги, В. Фрідмена та інших, вони відрізняються гнучкістю, що надає їм ознак конституції.

¹ *Введение* в теорию международных отношений / Под ред. Н. А. Ломагина. — СПб., 2001. — С. 15.

² *Stosunki międzynarodowe* / Pod red. E. Haliżaka, R. Kuźniara. — Warszawa, 1994 — S. 88.

³ *Лукашук И. И.* Международное право. Общая часть: Учебник. — М., 1996. — С. 12.

2. *Договірний напрям* полягає у тому, що з класичної точки зору, статут міжнародної організації представляє собою міжнародний договір, який, однак, є доволі специфічним, оскільки, відрізняється гнучкістю положень і їх застосовністю до певної ситуації.

Висновком із конституціоналістських теорій може бути теза про те, що міжнародні організації є певним новим наддержавним утворенням, яке в силу функціонування власної конституції є самостійним суб'єктом міжнародного права, принаймні рівнозначним із державою¹.

Класичне трактування міжнародної правоздатності міжнародних організацій визначає О. Мережко, який стверджує, що "договірна правоздатність міжнародної організації як вторинного щодо держави суб'єкта міжнародного права має похідний і обмежений характер... міжнародні організації мають право укладати угоди з відносно вузького кола питань і в межах їхньої компетенції, що визначається статутами цих організацій"².

Політична воля до співробітництва є найважливішою причиною виникнення міжнародних організацій, оскільки для короткотривалих взаємин немає потреби створювати міждержавні інституції. Інституції, створені в межах міжнародних організацій, мають відносно самостійний характер, оскільки для виконання статутних функцій вони мають володіти певними рисами суб'єктності. Діяльність міжнародних організацій впливає з діяльності її членів, але їхні інституції функціонують як автономні суб'єкти міжнародних відносин, які іноді визначають їхній характер і зміст. Якщо міжнародну організацію створюють держави, вона може бути наділена також і правосуб'єктністю, оскільки до її компетенції включають право провести переговори та укладати договори та угоди.

Міжнародні організації поділяють, зазвичай, на міждержавні та недержавні, залежно від того, хто є засновником. Засновника-

---

¹ Як це традиційно пов'язують із особливостями функціонування Європейського Союзу, який володіє ширшими повноваженнями, ніж будь-яка інша міжнародна організація.

² Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики. — К., 2002. — С. 99.

ми можуть бути “уряди держав, а в недержавних організаціях — фізичні особи, юридичні особи або їхні угруповання”³ (рис. 3.6).

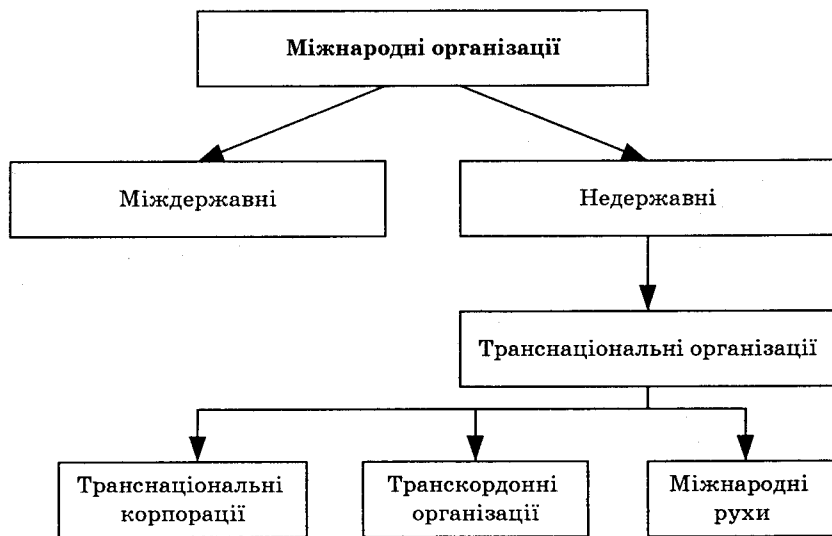

Рис. 3.6. Класифікація міжнародних організацій

Міждержавні організації, членами яких є уряди або інші державні інституції, створені за ініціативою держав та діють у рамках міжнародних відносин як виразники їхнього колективного інтересу. Правовою основою діяльності міждержавних організацій є угода щодо їх створення та статут, що докладно визначає структуру міждержавних інституцій, їх права та обов'язки, порядок членства в організації та інші питання. Статут також може містити регулятивні положення стосовно порядку взаємовідносин між державами — членами організації, як, наприклад, свого часу Пакт Ліги Націй, а тепер Статут ООН. До міждержавних організацій належать ООН, ЮНЕСКО, МАГАТЕ, НАТО, Європейський Союз², Рада Європи, Європейська Асоціація Вільної Торгівлі, Світова Організація Торгівлі, МВФ, Міжнародний

¹ Pietrasz Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 82.

² За багатьма критеріями ця організація близька, на відміну від інших, до наддержавного статусу.

Банк Реконструкції та Розвитку, Ліга Арабських Держав, СНД та багато інших.

Недержавні організації, створені окремими фізичними особами, суспільними групами та їх організаційними структурами, відображають у міжнародних відносинах спільність індивідуальних чи групових інтересів членів організацій. Недержавні організації мають міжсуспільний характер та діють на підставі національного права держави, в якій розташована їхня штаб-квартира. Їхня діяльність є самостійною та здійснюється без посередництва урядових структур. До такого типу організацій, серед інших, належать Соціалістичний Інтернаціонал, Міжнародний Олімпійський Комітет, Міжнародні спортивні федерації, Міжнародна Федерація Професійних Спілок, Екуменічна Рада Церков, Союз Європейських Федералістів. Міжнародні рухи близькі за характером до недержавних організацій, але відрізняються від них значно нижчим рівнем інституціалізації та відсутністю чітких організаційних структур. Досить відомими серед них є Група 77, Greenpeace, Міжнародна амністія, Пагоушський Рух, Ісламська Конференція тощо. Міжнародні рухи намагаються чинити тиск на уряди національних держав, формуючи та мобілізуючи світову громадську думку. Вони складаються з національних недержавних організацій, які прагнуть за їхньою допомогою захищати свої права, змінювати політику своїх урядів, але не входять до їх складу. Деякі недержавні організації та міжнародні рухи тісно взаємодіють з ООН та іншими міждержавними організаціями, отримуючи від них консультативний статус, що закріплено у ст. 58 та 71 Статуту Об'єднаних Націй.

Міжнародні організації традиційно розрізняють за критеріями функціонального типу та географічного масштабу діяльності (табл. 3.7).

Під критерієм функціонального типу розуміють сферу міжнародних відносин, у якій діє міжнародна організація, її географічний масштаб діяльності є тією частиною географічного простору, в якій виявляється активність організації.

Н. Ломагін вважає, що міжнародні організації виконують три найважливіші функції:

1) є засобом реалізації національних інтересів держав, що досягається встановленням окремими з них фактичного контролю за діяльністю керівних інституцій міжнародних організацій;

Таблиця 3.7. Розподіл міжнародних організацій за функціональним типом та географічним масштабом діяльності

Функціональний тип	Географічний масштаб діяльності організації			
	глобальний	міжрегіональний	регіональний	субрегіональні
Універсальні	ООН	Ліга Арабських Держав, СНД	ЄС	“Вишеградська четвірка”
Військово-політичні	—	Північно-Атлантичний Союз	Західно-Європейський Союз	—
Економічні	Світова Організація Торгівлі	Організація країн — експортерів нафти	Європейська Асоціація Вільної Торгівлі	Господарський Союз країн “Бенілюксу”
Фінансові	МВФ, МБРР, Світовий банк	—	ЄБРР	—
Культурні	ЮНЕСКО	—	—	—
Спеціалізовані	МАГАТЕ	—	—	—

2) є ареною для дискусій та зіставлення позицій держав у межах їхнього постійного дипломатичного представництва у діяльності окремих інституцій¹;

3) є активним суб'єктом міжнародних відносин, оскільки чимало з них володіють досить розгалуженими та самостійними інституціями, співпрацівники яких не завжди асоціюють свою діяльність з політикою своїх національних держав.

Якщо на початку 80-х років ХХ ст. у світі налічувалось понад 3000 міжнародних організацій, серед них майже 300 міждержавних, то вже в середині 90-х — відповідно 4500 та 400.

Процес збільшення чисельності міжнародних організацій, як вважає В. Барановський, є “проявом прискорення глобалізації світової системи з чітко вираженим зростанням різноманітних транснаціональних (точніше, транскордонних) взаємодій”².

Більшість науковців прогнозує продовження цього процесу як наслідок послаблення ролі держав у міжнародних відносинах, соціально-економічної і політичної інтеграції у різних регіонах світу, диференціації та структуризації інтересів різнотипних учасників міжнародних відносин. Інтернаціоналізація суспільних процесів у сучасному світі відбувається паралельно з ускладненням відносин між державами, різноманітними суспільними групами та навіть окремими фізичними особами, що потребує щораз більшої кількості спеціалізованих міжнародних організацій.

3.3.3. *Інтереси та цілі діяльності учасників міжнародних відносин*

Проблеми, пов'язані з дефініюванням і трактуванням поняття “інтерес”, надзвичайно важливі, що пояснюється його сприйняттям як визначальної основи, на якій будується логіка дій учасників міжнародних відносин.

М. Вебер узалежнював будь-яку діяльність людей від особливостей їхніх матеріальних або духовних інтересів. Якщо лю-

¹ Наприклад, Генеральної Асамблеї ООН.

² *Современные международные отношения* / Под ред. А. В. Торкунова. — М., 2001. — С. 221.

дина чи певна спільнота діють раціонально, то їхня поведінка “орієнтується тільки на засоби, які (суб’єктивно) визнаються адекватними для (суб’єктивно) однозначно зрозумілої мети”¹. У цьому розумінні мета, яку ставить перед собою суб’єкт, є первинною щодо засобів, які він добирає, а сама вона будується на його інтересах.

Ще категоричніше висловився німецький філософ Г. Гегель, стверджуючи, що “дії людей впливають з їхніх потреб, їхніх пристрастей, їхніх характерів та здібностей, що спонукальними мотивами у цій драмі є лише ці потреби, пристрасті, інтереси і лише вони відіграють головну роль”².

Оскільки діяльність будь-яких організованих людських спільнот у теорії міжнародних відносин досить часто порівнюється з діяльністю людини, цілком доречно стверджувати, що вони так само керуються певними інтересами, які змушують їх вступати у ті чи інші інтеракції у міжнародному середовищі.

Г. Морґентау наголошував, що проблематика, пов’язана з дослідженням інтересів держав, є центральною, оскільки “це поняття пов’язує між собою думку дослідника та явища міжнародної політики”³. У його розумінні, крізь призму інтересів, якими керується учасник міжнародних відносин, можна пояснити та передбачити його дії в майбутньому.

Незважаючи на простоту та очевидність сприйняття інтересу, що, на перший погляд, мало б вилучати будь-які дискусії з цього приводу, в сучасній теорії міжнародних відносин немає чіткості у розмежуванні понять, як відсутнє і його (інтересу) однозначне сприйняття.

Д. Фельдман класично сформулював тезу про те, що інтерес є усвідомленою потребою, з чим, однак, погоджуються не всі дослідники.

Ю. Кукулка пов’язує цілі, якими керуються учасники міжнародних відносин, безпосередньо з їхніми об’єктивними потребами. Потреби держави, передусім, полягають у забезпеченні власної екзистенції, політичної незалежності, умов суспільного

¹ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К., 1998. — С. 104.

² Гегель Г. Философия истории. — М., 1990. — С. 20.

³ Morgenthau H. J. Politics among Nations. — New York, 1967. — P. 5.

розвитку, досягнення та підтримання престижу. У його інтерпретації визначення напрямів діяльності у міжнародному середовищі — це пов'язання між об'єктивною потребою та суб'єктивно сформульованою ціллю (рис. 3.7):

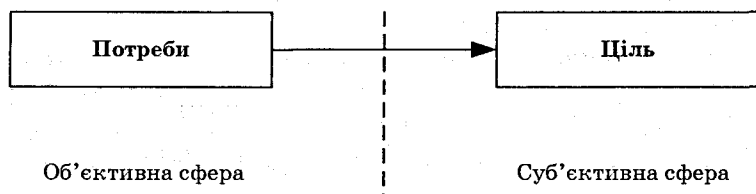

Рис. 3.7. Потреби та цілі в концепції Ю. Кукулки

Він фактично підміняє поняття “інтерес” поняттям “ціль”, позаяк вважає останнє остаточним наслідком логічного переходу з об'єктивної сфери реальності у суб'єктивну сферу її сприйняття як основи керівництва до дії.

В. Щепанський висунув ідею про те, що інтереси є фундаментом, на якому будується система цілей учасників міжнародних відносин. Зважаючи на це, Я. П'єтраць, Р. Земба, Ю. Стефанович та інші науковці вважають ціль похідною від інтересу, а інтерес — від потреби (рис. 3.8):

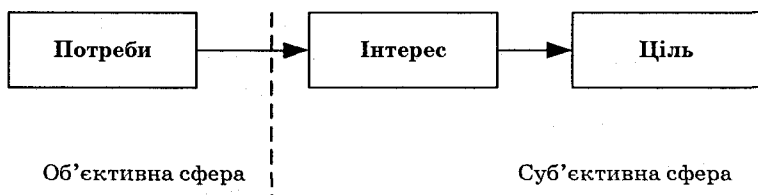

Рис. 3.8. Інтерпретація інтересу в концепції Я. П'єтраця

Поняття “інтерес” та “ціль діяльності” у міжнародному середовищі розрізнити досить важко, а в деяких випадках їх навіть ототожнюють.

П. Цыганков визначає ціль як очікуваний (бажаний) результат дії, що є її причиною (мотивом)¹. І. Поп'юк-Рисінська вва-

¹ Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 192.

жає, що інтерес пов'язує між собою небажану та бажану для суб'єкта міжнародних відносин ситуації, а ціль є певним еталоном того стану речей, якого він прагне. Поняття "*інтерес*", в її інтерпретації, — бажані ними (учасниками. — *Прим. авт.*) стани міжнародних відносин. Ці інтереси завжди спрямовані назовні, поза межі внутрішньої системи, а в практиці їхніми адресатами завжди є інші учасники міжнародних відносин¹.

Спрямування інтересу поза межі внутрішньої системи можна прийняти як ознаку, що принципово визначає його міжнародний характер. І. Поп'юк-Рисінська наголошує, що інтерес не може бути реалізований без інтеракції з іншим учасником міжнародних відносин. Вона зазначає, що реалізація інтересів призводить до виникнення певних зв'язків учасника міжнародних відносин із власним середовищем, із міжнародним середовищем, з іншими учасниками міжнародних відносин. Інтереси будь-якого учасника міжнародних відносин пов'язані з потребою адаптувати своє внутрішнє середовище до явищ і процесів, що відбуваються у міжнародному середовищі. Йдеться про інтеракції між двома середовищами — внутрішнім і зовнішнім, де учасник міжнародних відносин намагається забезпечити власне існування, вплинути на міжнародні процеси та явища (які його стосуються) й забезпечити собі відповідну позицію і роль серед інших учасників.

Усвідомлення небажаності параметрів ситуації змушує його до прийняття і впровадження певних рішень, тобто до діяльності у міжнародному середовищі. Прийняття рішення — це справа, яка є елементом звичної поведінки людини. Вона полягає у сприйнятті реальності, а відтак бажаного стану, визначенні відмінностей між ними та можливості їх усунення, виборі способу дій та діяльності, мета якої — перетворити реальний (небажаний) стан на бажаний. На наш погляд, інтерес потрібно розуміти як результат усвідомлення особами, що приймають рішення у різних сферах міжнародних відносин, реального стану речей. Будь-який інтерес ґрунтується на констатації цими особами сукупності окремих параметрів ситуації та порівнянні їх з еталонними, тобто такими, які найкраще відповідають їхньому уявленню про повне задоволення потреб учасника

¹ *Stosunki międzynarodowe* / Pod red. E. Halizaka, R. Kuźniara. — Warszawa, 1994. — S. 95.

міжнародних відносин. Цілі діяльності учасника визначає потреба оптимізувати ті параметри, реальний стан яких вважають недостатньо відповідним, а досягнення визначених цілей завжди спрямоване на реалізацію інтересу.

Послуговуючись ідеєю американського вченого К. Райта про те, що в міжнародних відносинах дії одночасно відбуваються у двох паралельних полях — географічному та аналітичному, цілі та інтереси їх учасників можна представити як рефлексії, що випливають з реального географічного поля, а в аналітичному їх розрізняють лише за масштабністю (рис. 3.8). Якщо інтереси є бажаною ситуацією, то цілі — бажаним станом її окремих параметрів.

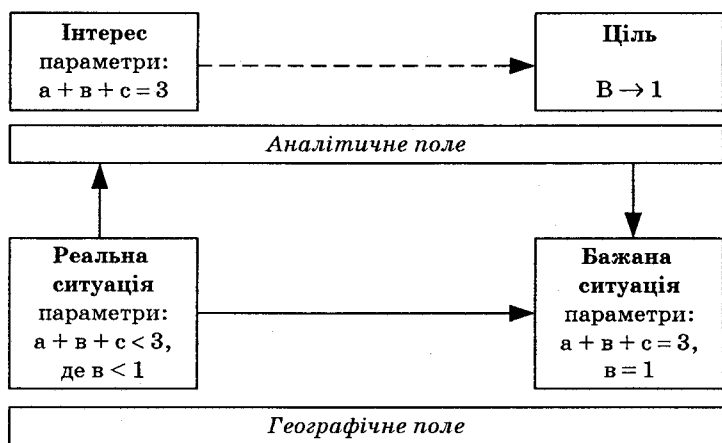

Рис. 3.9. Співвідношення інтересу та цілі

У першому з них відбуваються реальні події, а в другому — вони відображаються та служать причиною для прийняття політичних рішень. Тобто інтерес та цілі діяльності завжди мають суб'єктивний характер тому, що вони є елементами аналітичного поля, де відбувається відображення об'єктивної реальності. Як зазначив російський учений К. Гаджиев, "інтерес — категорія абстрактна і суб'єктивна, оскільки її параметри визначаються картиною світу і ціннісною системою, що панує в суспільстві та державі"¹.

¹ Гаджиев К. С. Геополитика. — М., 1997. — С. 261.

У реальних міжнародних відносинах інтереси конкретизуються у цілі діяльності, які спрямовують функціональну активність учасника міжнародних відносин. Якщо ж він не в змозі задовольнити власні потреби, виникає ситуація, що вимагає залучення інших учасників міжнародних відносин. Результат конкретної інтеракції, тобто ступінь досягнення цілі, є критерієм правильності обрання партнера (або об'єкта) чи адекватності дій щодо нього.

Будь-який учасник міжнародних відносин намагається реалізувати інтереси, які пов'язані з трьома принциповими цілями:

1. *Екзистенційною*, що розуміють як підтримання його нормальної життєдіяльності через комплекс заходів щодо забезпечення мінімально необхідного рівня існування.

2. *Еволюційною*, яка спрямована на забезпечення внутрішніх та зовнішніх умов для власного розвитку та процвітання.

3. *Домінаційною*, що пов'язана з його намаганнями трансформувати міжнародне середовище у вигідному для себе напрямі.

Цілі діяльності впливають одна з одної, оскільки забезпечення власного існування логічно спричиняє розвиток, а він призводить до прагнення визначати ті явища та процеси, які впливають на учасника міжнародних відносин.

У теорії міжнародних відносин головну увагу традиційно приділяли дослідженню національного інтересу, який розуміли як державний. Це поняття функціонує у науковому обігу недавно, позаяк лише 1935 р. його ввели до Оксфордської енциклопедії соціальних наук. Пріоритет у дослідженні проблематики національного інтересу пов'язують з Р. Нібуром та Ч. Бірдом, які вперше висунули ідею про дослідження політики держав крізь призму їхніх інтересів.

Усі ідеї та концепції, пов'язані з дослідженням інтересу, можна поділити на два головні напрями, які за розумінням його природи називають психологічним (суб'єктивістським) та об'єктивістським.

1. *Психологічний підхід* поєднує погляди науковців, що визначають інтерес як суб'єктивне явище, пов'язане зі свідомістю людей. Тобто йдеться про сприйняття особами, що приймають

політичні рішення, інформації щодо реальності. Інтерес, з огляду на це, є радше їхньою позицією, розумінням, що спрямоване до зовнішніх об'єктів. Інформація не завжди повністю відповідає реальності, а з іншого боку, ці особи, переважно, зважають лише на ту її частину, яка відповідає їхнім стереотипам, ідеологічним, релігійним чи етичним переконанням.

Суб'єктами національних інтересів є також будь-які суспільні групи, що беруть участь у формуванні зовнішньої політики держави та свідомо впливають на діяльність своїх урядів. Політичні партії, ТНК, громадські рухи та організації сприймають потреби держави з власного погляду та намагаються чинити тиск на владні інституції, щоб спрямувати їхню діяльність у тому напрямі, який вони вважають найкращим. Ідеї, якими керуються ці групи, за певних обставин стають національним міфом, оволодівають умами людей, і довести їхню помилковість надзвичайно важко.

Для прихильників психологічного напрямку загальноприйнятим є твердження, що інтересом будь-якого учасника міжнародних відносин є не реальні потреби, якими він керується, а лише його уявлення про них. Підсумовуючи концепції цього напрямку, Дж. Розенау висунув твердження про те, що "визначення національного інтересу ніколи не може бути нічим іншим, як тільки системою міркувань, що впливають з аналітичної та ціннісної бази політики"¹.

2. *Об'єктивістський* підхід виводить інтерес із реальної потреби і надає цим двом поняттям об'єктивного характеру. Він визначається як похідна від потреби, яку розуміють як брак (недостатність) чогось, що доконечне для існування та розвитку того чи іншого учасника міжнародних відносин. Інтерес як об'єктивна категорія може бути усвідомленим або залишатися поза межами свідомості людей. Його трактують як явище, незалежне від рефлексії осіб, що приймають політичні (як і будь-які інші) рішення.

Об'єктивістський підхід впливає з поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса, які виводили інтерес із реальної ситуації (наприклад, з економічного становища) та розуміли його як необхідність.

¹ *Rosenau J. National Interest / International Encyclopedia of the Social Sciences.* — New York, 1968. — Vol. 11. — P. 37.

У своїх теоріях марксистки розрізняли усвідомлені та неусвідомлені інтереси. Особи, суспільні групи та держави керуються низкою потреб, що існують самостійно і незалежно від їхньої волі та свідомості. До якого б типу не належав учасник міжнародних відносин, його спонукає до дій та чи інша об'єктивна причина (потреба чогось), яка може бути окреслена як мотивація. Отже, на думку об'єктивістів, логічний шлях формулювання мотивації йде від потреби, а вона є реальною необхідністю.

Сутність національного інтересу в сучасній теорії міжнародних відносин залишається контроверсійним питанням та викликає численні дискусії. Уже Р. Нібур наголосив на подвійній природі національного інтересу, зважаючи, що він впливає, з одного боку, з особливостей політичної ситуації, а з іншого — зі сутності людини. Потреби та прагнення людських спільнот завжди співвідносились із особливостями середовища. Коли воно було сприятливе, їхні потреби матеріалізувались у формально виражених інтересах, і навпаки, інтереси не могли бути сформульовані у несприятливому оточенні.

У класичній формі теорія національного інтересу викладена в працях Г. Морґентау, який вважав це поняття головним у міжнародних відносинах. Він стверджував, що зовнішня політика держав має будуватись лише і суто на фундаменті їхніх національних інтересів, оскільки “зовнішня політика, що спрямовується універсальними моральними принципами і відкидає національний інтерес на задній план, є в умовах сучасної політики та військової справи політикою національного самогубства — справжнього чи потенційного”¹. За Г. Морґентау, в основі національного інтересу завжди лежить політичний інтерес, побудований на прагненні володіти певним рівнем сили, що дає змогу реалізувати будь-які власні інтереси, досягти престижу та здійснювати вплив у міжнародних відносинах. Інтеракції держав завжди пов'язані з прагненням кожної з них бути могутнішою за інші, бо лише найсильніша може розраховувати на повне задоволення власних потреб. Звідси впливає, що “прагнення сили є елементом, що відрізняє міжнародну політику від політики взагалі, міжнародна політика є силовою”². Національний інтерес,

¹ *Morgenthau H. J. Another “Great Debate”: The National Interest of the United States // Contemporary Theory in International Relations. Prentice Hall, 1969. — P. 78.*

² *Morgenthau H. J. Politics among Nations. — New York, 1967. — P. 29.*

як він вважає, містить два елементи — центральний (сталий) та другорядний (змінний). Якщо останній змінюється під впливом обставин, то перший є фундаментальним і визначається трьома чинниками: природою інтересу, політичним оточенням, у якому інтерес реалізується, та раціональною потребою його реалізації. Подібно національний інтерес трактували у своїх працях Дж. Кенан, К. Волтц, Дж. Розенау, У. Ферніс та інші американські вчені.

На відміну від них, Р. Арон вважав, що не можна однозначно визначити національний інтерес, оскільки “розмаїття конкретних цілей-завдань і кінцевих цілей-завдань не дало б нам змоги сформулювати раціональне визначення “національного інтересу” навіть у тому випадку, якби він не містив у самому собі неоднозначності, яку можна ототожнити з неоднозначністю колективного інтересу в економічній науці”¹. Тобто інтерес є поняттям занадто загальним і неоднозначним, він відіграє радше ідеологічну та пропагандистську роль у суспільстві, але користуватись ним операційно практично неможливо. Тому діяльність держав у міжнародному середовищі пов’язана не з занадто абстрактними та нечіткими інтересами, а з цілями, які Р. Арон зводить до вираженої у загальній формі тріади “безпека — могутність — слава”. У спрощеній формі йдеться про прагнення держав розширити простір, збільшити кількість підвладних їм людей, поширити ідеологію та цінності, які є для них визначальними. У зовнішній політиці держави політичні особи керуються цими цілями, але у певних конкретних акціях величезну роль відіграють їхні особисті мотиви, які традиційно виправдовуються національними інтересами. Специфічність погляду Р. Арона на сутність національного інтересу не означає, однак, що його підхід принципово заперечує погляди американської школи теорії міжнародних відносин. Як зауважив П. Цыганков, “його твердження про так звані вічні цілі будь-якої держави практично збігаються з традиційним розумінням національного інтересу, характерним для школи американського політичного реалізму”².

¹ Арон Р. Мир і Війна між націями. — К., 2000. — С. 107.

² Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 193.

Як би не окреслювався чи інтерпретувався інтерес, його спонукальний характер щодо діяльності у міжнародному середовищі не підлягає сумніву, оскільки він зрозумілий та очевидний. Діяльність учасників міжнародних відносин можна вивчати крізь призму специфіки тих чи інших інтересів, якими вони керуються.

З огляду на це, однією з найважливіших проблем теорії міжнародних відносин є класифікація інтересів учасників міжнародних відносин. Вона полягає в їх групуванні за низкою критеріїв, пов'язаних з їх змістом, що дає змогу зрозуміти природу та спрямування інтересу як основи, з якої випливає активна діяльність учасників міжнародних відносин.

Досить поширеною є схема, згідно з якою інтереси поділяють на егоїстичні, альтруїстські та екзистенційні (тобто спрямовані на самозбереження). Таку класифікацію загалом, а також характеристику окремих із виділених груп інтересів знаходимо у працях А. Волферса, М. Каплана, В. ван Дікса, Р. Вендзеля, К. Дойча та інших.

Виходячи з цієї схеми, А. Волферс виокремив три групи цілей зовнішньої політики національної держави:

- 1) *національної експансії (self-extention)*, що полягають у прагненні до зміни її *status quo* у міжнародному середовищі;
- 2) *національної безпеки (self-preservation)*, тобто намагання зберегти існуючий *status quo*;
- 3) *національного самозречення (self-abnegation)*, що розуміють як відмову від реалізації національних інтересів на користь універсальних інтересів міжнародного співтовариства.

Подібно цілі зовнішньої політики класифікує К. Холсті, який виокремлює принципи (пов'язані з самозбереженням), експансивні та універсальні.

Ю. Кукулка розрізняє такі цілі:

- 1) *екзистенційні*, що полягають у прагненні гарантувати собі територіальну цілісність, безпеку, ідентичність, умови для сталого розвитку, адаптацію до процесів та явищ міжнародного середовища;
- 2) *коекзистенційні*, що передбачають взаємодію з іншими державами, співіснування та співробітництво, взаємність позицій та користі, нормативізацію їх стосунків;

3) *функціональні*, що полягають у прагненні до ефективності та гнучкості, здатності до змін та інноваційності в діях.

Очевидно, що класифікації, побудовані за єдиним синтетичним критерієм, досить складні, оскільки кожна з визначених груп потребує уточнення через виокремлення вузких груп інтересів.

Зручнішою, на наш погляд, є класифікація, що ґрунтується на групі критеріїв, згідно з якими інтереси визначаються простіше та зрозуміліше. Однією з найкращих класифікацій цього типу є схема Т. Робінсона та К. Холсті, які серед усіх інтересів виділяють першопланові та другопланові, матеріальні й абстрактні, спільні й суперечливі, загальні та специфічні, постійні та змінні, ідентичні й комплементарні.

Іншими важливими критеріями, на підставі яких розрізняють інтереси, є тип учасника міжнародних відносин, функціональний зміст його інтересу, значущість і час реалізації.

1. За критерієм типу учасника міжнародних відносин інтереси поділяють на універсальні, національні, групові та особисті. Кожен тип інтересів може довільно співвідноситись з інтересами, виокремленими за критеріями значущості, змісту і часу.

Універсальні інтереси пов'язують з т. зв. універсальними учасниками міжнародних відносин, тобто міжнародними організаціями. Інтереси міжнародних організацій переважно трактують як похідну від спільних національних інтересів держав, що є їхніми членами. Деяко рідше їх розуміють як інтереси міжнародного співтовариства чи інтереси людства, що ґрунтуються на універсальних моральних цінностях.

Національні інтереси мають колективний характер у тому розумінні, що вони впливають з потреб громадян та груп громадян, а в міжнародному середовищі їх репрезентує та реалізує держава. Громадяни та групи громадян виступають як суб'єкти інтересів, а державні інституції — як операційні суб'єкти. Останні агрегують інтереси громадян та суспільних груп, що розуміється, як "політична діяльність, спрямована на формування загальної політичної лінії, у межах якої групові та індивідуальні інтереси пов'язуються, узгоджуються та достосовуються

один до одного шляхом різних політичних механізмів, таких як компроміси, угоди, торги, порозуміння”¹.

Групові інтереси відображають потреби та прагнення будь-яких організованих суспільних груп залежно від типу, до якого вони належать (наприклад, політичні партії, суспільні рухи, ТНК). Групові інтереси переважно є елементами національних та реалізуються за посередництвам держави. Суспільні групи здатні діяти самостійно, інколи навіть усупереч інтересам держави.

Особисті інтереси мають індивідуальний характер і визначаються потребами конкретної фізичної особи. Вони узагальнено виражаються у групових та національних інтересах, але також реалізуються індивідуально.

2. За критерієм значущості інтереси поділяють на екзистенційні, операційні, тактичні та стратегічні.

Екзистенційні інтереси пов’язані із забезпеченням мінімально необхідного рівня життєдіяльності учасників міжнародних відносин. Без їх реалізації він узагалі не може існувати, що змушує будь-кого з них діяти, керуючись, насамперед, цими інтересами.

Операційні інтереси пов’язані з безпосередньою дією чи взаємодією у міжнародному середовищі. Вони переважно короткотривалі, визначаються вузькими цілями, що мають проміжне значення для досягнення основних інтересів.

Тактичні інтереси за змістом близько пов’язані з операційними, але вони дещо ширші, оскільки, з одного боку, є елементами стратегічних, тому що розглядаються як проміжна стадія їх реалізації, але з іншого — завжди пов’язані з реаліями міжнародного середовища, які визначають їх характер і зміст. Тактичні інтереси можуть істотно не збігатися з потребами, але бути оптимальними за певних умов.

Стратегічні інтереси розглядаються як найважливіші серед усіх інших. Вони визначають генеральні цілі, поставлені перед учасниками міжнародних відносин, досягнути яких вони прагнуть.

---

¹ Chmaj M., Żmigrodski M. Wprowadzenie do teorii polityki. — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001. — S. 69.

Перші й останні з визначених за критерієм важливості інтереси іноді називають “корінними”, чи “фундаментальними”, та розглядають їх як довготривалі (постійні), без реалізації яких існування та розвиток учасника міжнародних відносин неможливі. Зіставляючи визначені вище інтереси, Я. П’єтрась дійшов висновку, що учасники міжнародних відносин намагаються:

“а) за допомогою однієї дії реалізувати багато інших інтересів;

б) діють одночасно у різних площинах і різних географічних напрямках, намагаючись створити побічні наслідки в інших площинах і напрямках діяльності;

в) у разі потреби реінтерпретують власні інтереси: операційні на користь тактичних, тактичні на користь стратегічних, і всі — на користь екзистенційних”¹.

Це слушно і щодо інтересів, виділених за критерієм їхнього функціонального змісту. Економічні інтереси, що є досить сталими і “детермінуючими”, за певних обставин підміняються іншими, які стають важливішими. Справедливо також і те, що глибокі економічні інтереси маскуються іншими, які використовуються, щоб їх реалізувати.

Національний (чи будь-який інший) інтерес нестабільний і наповнюється реальним змістом залежно від конкретної ситуації, стану міжнародної системи тощо. Як стверджував Г. Морґентау: “Ідея інтересу впливає із сутності політики, яка природно визначається умовами часу і місця”². Змінність політичних, економічних та культурних реалій автоматично призводить до зміни змісту інтересів учасників міжнародних відносин.

3. За функціональним змістом інтереси традиційно поділяють на політичні, економічні, воєнні, культурні та ін. Функціональні інтереси прямо пов’язані з окремими видами міжнародних відносин та відображають їхню специфіку. У спрощеному вигляді вони визначаються як інтереси безпеки, підтримання нормальної життєдіяльності, створення умов для сталого розвитку та розквіту, забезпечення різнопланового ідентитету, сфер впливу тощо.

¹ Pietrasz Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 147.

² Morgenthau H. J. Politics among Nations. — New York, 1967. — P. 8.

Інтереси, пов'язані з функціонуванням, властиві для будь-якого учасника міжнародних відносин, виявляються в усіх часових межах і мають усі ступені значущості.

4. За критерієм часу інтереси у міжнародних відносинах можна поділити на короткотривалі, середньої тривалості та довготривалі. Нашим завданням є не стільки окреслити точні часові межі інтересів, скільки показати найбільш загальний поділ інтересів згідно з часовими межами їх тривалості:

- *короткотривалі* інтереси пов'язуються з конкретною дією у міжнародних відносинах і обмежуються часом її здійснення;
- *середньої тривалості* пов'язані з діями, зміст яких становить логічну цілісність і провадить до реалізації найважливіших інтересів сторін;
- *довготривалі* охоплюють досить значний період, пов'язаний з послідовними діями, спрямованими на реалізацію найважливіших інтересів учасника міжнародних відносин.

Інтереси у міжнародних відносинах, як зазначив Ю. Стефанович, можуть мати декларативний і реальний характер. Декларативні інтереси визначені у найважливіших політичних та юридичних документах (конституціях, деклараціях, статутах міжнародних організацій тощо), а інші можуть мати латентний характер, їх можуть приховувати, точно не визначати і не виголошувати публічно. Однак, учасники міжнародних відносин керуються власне реальними інтересами, котрі для них є об'єктивними, такими, що визначають способи та методи їх конкретної діяльності.

Ж. Б. Дюрозель із цього приводу зауважив: "Було б, звичайно, добре, якби існувала можливість об'єктивно визначити національний інтерес. Тоді можна було б досить легко досліджувати міжнародні відносини через порівняння змісту національного інтересу, що його пропонують лідери з об'єктивним національним інтересом"¹. Проблема дослідження змісту інтересів учасників міжнародних відносин у сучасній теорії міжнародних відносин залишається однією з найскладніших, оскільки їх вивчення досі ґрунтується радше на інтуїтивних міркуваннях науковців, ніж на безперечних та доказових аргументах.

¹ Duroselle J. B. Tout empire périra. Une vision théoretique des la relatione internationales. — Paris, 1982. — P. 88.

Розділ 4

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

4.1. Видова структура міжнародних відносин

Видова структура міжнародних відносин охоплює низку специфічних взаємодій між їхніми учасниками, кожна з яких пов'язана з окремою, відносно відмежованою від інших сферою діяльності людей. Серед видів міжнародних відносин традиційно виокремлюють зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні, а починаючи з другої половини ХХ ст., також відносини у сфері культури та інформації.

Найважливіші поняття видової структури міжнародних відносин широко застосовуються як у спеціальній, так і в іншій літературі, незважаючи на те, що їх трактування доволі розмите, межі визначені слабо, а питання щодо співвідношення видів фактично не розв'язане.

Суттєвою проблемою наукового розуміння співвідношень видів міжнародних відносин є досить поширене ототожнення зовнішньополітичних відносин із міжнародними. У сучасній теорії міжнародних відносин зовнішньополітичні стосунки між державами переважно ставлять на вершину ієрархії, з огляду на ідею узагальнювального характеру політики. Водночас специфіка і межі політичних відносин також визначені досить нечітко, а щодо їх характеру та особливостей досі триває гостра полеміка.

Якщо виходити з того, що політика поєднує діяльність людей у галузях економіки, соціальних відносинах, культурі, освіті, науці тощо, то можна дійти висновку, що політичні відноси-

ни інтегрують усі інші їх види, кожен з яких виступає як поодиноке явище. Політика узагальнює будь-які види людської діяльності, позаяк суб'єкти у міжнародних відносинах завжди по-слуговуються політичними засобами. Цей погляд поширений, насамперед, у політичних науках, зокрема у працях Я. П'єтра-ся, А. Камінського та інших політологів.

Антитезою до такої позиції є твердження, що кожний із видів міжнародних відносин має власну, відносно відмежовану (автономну) від інших сферу, а саме їх поняття потрібно розглядати як узагальнювальне. Зокрема, Г. Морґентау, формулюючи основні принципи реалізму, стверджував, що зовнішня політика керується власними реаліями та закономірностями і тому зберігає автономію від інших видів міжнародних відносин. У підсумку вона завжди є боротьбою за владу в міжнародному середовищі, тобто за легалізацію права впливати на зміст і характер процесів, що у ньому відбуваються. На його думку, держави “можуть визначати свої цілі в термінах релігійного, філософського, економічного чи соціального ідеалу. Вони можуть сподіватися, що він матеріалізується завдяки внутрішній силі, божественному втручанням чи природному ходові людської історії... Але завжди, коли вони намагатимуться досягнути мети засобами міжнародної політики, це буде означати боротьбу за владу”¹. Звідси випливає, що суб'єкти міжнародних відносин не завжди діють політично чи з політичних міркувань.

Як зазначає Р. Арон, поняття “політика” має два нетотожні значення, що випливають з англійських: “*policy*” і “*politics*”. Політика у першому розумінні — це програма, метод дій і дії, які здійснює людина чи група людей стосовно певної проблеми або сукупності проблем, що стоять перед суспільством. У другому розумінні політика стосується тієї сфери суспільного життя, де конкурують або борються різні політичні (у значенні *policy*) напрями².

Водночас зауважимо, що зовнішня політика має обстоювати економічні, культурні та будь-які інші інтереси держави, хоч політичні цілі їм далеко не завжди тотожні. Політичні відносини

¹ Morgenthau H. J. Politics among Nations. — New York, 1971. — P. 25.

² Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993. — С. 21—22.

досить специфічні з огляду на завдання, які постають перед суб'єктами у цій сфері діяльності:

- забезпечення, і дипломатичним шляхом також, національних інтересів, які, насамперед, пов'язані з інтересами самозбереження держави (тобто національної безпеки);
- встановлення та підтримання впливу на інших учасників міжнародних відносин, щоб реалізувати будь-які національні інтереси за посередництвом міжнародних відносин;
- боротьба за місце в ієрархії учасників міжнародних відносин, що дає змогу реалізувати значно ширше коло інтересів.

Відносини, що здійснюються з метою реалізації таких завдань, спрямовані на специфічну сферу, де діють особливі закономірності та притаманні їй реальності, що, однак, не означає відмежування політики від інших видів міжнародних відносин, і навпаки. Міжнародні політичні відносини не відокремлені від інших, але вони й не акумулюють усі різновиди відносин. Вони взаємопов'язані з економічними, культурними та будь-якими іншими видами й визначають зміст і характер військових та дипломатичних відносин. Не йдеться про визначальність будь-якого виду міжнародних відносин, а про логіку взаємозв'язку між ними, яка, на наш погляд, пов'язана з тим, що політичні відносини, як і зовнішня політика, служать забезпеченню різнопланових національних інтересів. Логічно також стверджувати, що у будь-якій сфері міжнародних відносин існують досить виразні особливості та закономірності, а тому досить часто виникає невідповідність між політичними, економічними, культурними чи будь-якими іншими інтересами та цілями держав.

4.1.1. Зовнішньополітичні відносини

Зовнішню політику та пов'язані з нею відносини досліджували у теорії міжнародних відносин чи не найбільше. Це випливало з переважання в ній етатичних теорій, а також із того факту, що теорія міжнародних відносин формувалась під сильним впливом політології (особливо у 50—60-х роках ХХ ст.). Однак

поняття зовнішньої політики, як і політики взагалі, залишається надзвичайно дискусійним.

Термін “політика” найчастіше вважають похідним від гр. “*polis*” — терміна, що означав “органічну спільноту вільних громадян, підпорядкованих спільним цілям та інтересам. Буквально цей термін позначав: країну, батьківщину, державу, суспільство, місто, укріплення, громадянство, адміністрацію, громадські справи”¹. Уже з первісного значення випливає, що це поняття можна трактувати надзвичайно різноманітно.

А. Яблонський наводить найпоширеніші розуміння поняття політики, що закріпились у політичних науках: “1) діяльність державних інституцій; 2) взаємовідносини влади, впливу і конфлікту; 3) функція у суспільній системі; 4) процес прийняття рішень; 5) розв’язання проблем”². Логічно, що політику доцільно розглядати як специфічну сферу суспільної діяльності, яку репрезентують і здійснюють, передусім, політичні інституції, наділені владними повноваженнями. Їхня діяльність полягає у розв’язанні найрізноманітніших проблем, які стоять перед суспільством, що реалізується (з праксеологічного погляду) через прийняття та впровадження політичних рішень.

Зовнішня політика держави може трактуватись як загальний курс та діяльність її політичного керівництва у міжнародних відносинах, спрямовані на реалізацію визначених ним інтересів та цілей через систему інтеракцій з іншими суб’єктами міжнародних відносин.

Зовнішня політика, порівняно з внутрішньою, має виразну специфіку, оскільки реалізується у міжнародному середовищі, особливості якого визначають її зміст і форми. Політична діяльність у міжнародному середовищі містить значний елемент випадковості та непередбачуваності, що вимагає високого професіоналізму від осіб, які приймають рішення; як, перефразовуючи відомий вислів М. Нікольсона, зауважує Т. Лось-Новак, “можна втратити занадто багато, якщо зовнішня політика будується на випадкових і непродуманих рішеннях, якщо вона

¹ Chmaj M., Żmigrodski M. Wprowadzenie do teorii polityki. — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001. — S. 12.

² Jabłoński A. W. Polityka. Interpretacje definicyjne / Kategorie analizy politykologicznej. — Wrocław, 1991. — S. 7.

визначається найпотужнішим чинником — “ланцюгом випадковостей” чи “збігом обставин”, як і багато отримати, коли вона символізує професіоналізм і продуманість”¹.

Щоб наголосити на значущості та складності зовнішньої політики, науковці ніколи не шкодували епітетів і порівнянь. А. Мурадян назвав теорію міжнародних відносин (яку загалом розумів як теорію зовнішньої політики) “найбагороднішою серед наук”, Дж. Розенау — “спортом королів”.

Незважаючи на величезну вагу досліджень зовнішньої політики, досі її інтерпретація та дефініювання викликають значні труднощі. Наведемо найпоширеніші інтерпретації:

1. Зовнішня політика впливає з внутрішньої, позаяк вона є проявом однієї з двох найважливіших функцій суверенної національної влади — зовнішньої. Її регулює внутрішнє законодавство, оскільки цілі та принципи зовнішньої політики формулює національний парламент, а реалізує уряд.

2. Зовнішня політика автономізується від внутрішньої через її виразну особливість. Це твердження впливає з факту нетотожності внутрішнього та зовнішнього середовищ держави. Перше — централізоване та підлягає суверенній владі національних державних інституцій, а друге — децентралізоване та незалежне. Зовнішня політика залежить від ступеня адаптації держави до середовища, в якому діють подібні до неї, кожна з яких керується переважно власними національними інтересами.

3. Зовнішня політика існує паралельно з внутрішньою, оскільки впливає зі зовнішніх національних інтересів, не тотожних із внутрішніми.

4. Зовнішня політика принципово відрізняється від внутрішньої через те, що в ній застосовуються цілком інші засоби та методи.

У XVIII—XIX ст. поняття “зовнішня політика” переважно трактували як дипломатичну діяльність держави або мистецтво здійснювати відносини між державами. Сучасні визначення, як свідчить аналіз наукової літератури, враховують значну

¹ *Łoś-Nowak T. Stosunki międzynarodowe. Teorie — systemy — uczestnicy.* — Wrocław, 2000. — S. 186.

складність поняття та є набагато ширшими. Проблема дефініювання зовнішньої політики, однак, полягає в тому, що визначення або мають загальний характер, або зводяться до процесу прийняття рішень у цій сфері.

Дж. Франкел трактує зовнішню політику як сукупність дій та прийнятих рішень у відносинах з іншими державами¹. Найістотнішими елементами є поняття “дії” та “рішення”, поєднання яких і визначає поведінку держави в міжнародному середовищі.

Поведінку держави переважно розглядають як реакцію на зовнішні чи внутрішні подразники, якщо вона є об’єктом дій. Якщо держава діє з метою реалізації власних інтересів (інтенцій), вона є суб’єктом. З огляду, дії держави можуть мати характер адаптації до міжнародного середовища або інтенції щодо нього.

В обох випадках дії і взаємодії виникають на межі між внутрішнім та зовнішнім середовищами держави і являють собою специфічну сферу їхньої діяльності. Власне цей аспект зауважив В. Веллейс, визначаючи зовнішню політику як “простір політичної поведінки держави, певний зв’язок між її внутрішніми справами та міжнародним середовищем”². Зовнішня політика має подвійну природу, оскільки впливає як із внутрішніх проблем держави, так і з можливостей та обмежувальних чинників, які створює зовнішнє середовище.

Ще один принциповий елемент політики — рішення, які, на думку Я. П’етрася, є “актом невідповідного (тобто свідомого) вибору певної дії або відмови від неї”³. Рішення є вибором способу дій або бездіяльності у певній ситуації, яка визначається своєрідною комбінацією параметрів.

Загальний курс держави у сфері зовнішньої політики переважно розглядають як її поведінку у міжнародному середовищі. Поведінка держави впливає із реакції її політичного керівництва на зовнішні чи внутрішні подразники. У міжнародних відносинах держава може бути об’єктом дій з боку інших держав, міжнародних організацій, суспільних груп чи окремих осіб.

¹ Frankel J. The Making of Foreign Policy. — London, 1963. — P. 1.

² Wallace W. Foreign Policy and Political Process. — London, 1971. — P. 7.

³ Pietrasz J. Decydowanie polityczne. — Warszawa; Kraków, 1998. — S. 53.

Один із засновників біхевіористичного підходу в суспільних науках Л. фон Берталанфі запропонував розглядати державу як відносно замкнену систему, що співвідноситься з міжнародним середовищем через певні канали зв'язку (рис 4.1). На рис 4.1 позначені:

- CDM — *Центр прийняття рішень* (ЦПР), який розглядається як певне ядро всієї державної системи;
- $R_1; R_2$ — *рецептори*, тобто державні інституції, які сприймають імпульси, з боку міжнародного середовища;
- $Ef_1; Ef_2$ — *ефектори* — державні інституції, котрі здатні діяти у міжнародному середовищі.
- Is — міжнародне середовище, тобто сукупність учасників міжнародних відносин і взаємин між ними, що відбуваються поза межами держави.

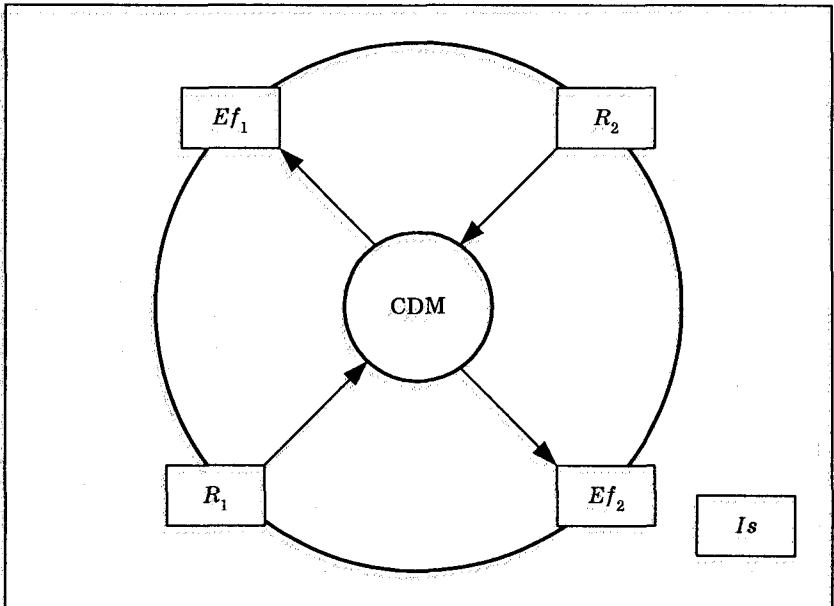

Рис. 4.1. Інтерації держави із міжнародним середовищем у концепції Л. фон Берталанфі

Модель Л. фон Берталанфі дає підстави розуміти зовнішню політику держави як залежність:

$$Is \rightarrow R (R_1; R_2) \rightarrow CDM \rightarrow Ef (Ef_1; Ef_2) \rightarrow Is.$$

З цієї точки зору, зовнішня політика держави є реакцією її національного ЦПР на зовнішні (або за певних обставин — внутрішні) подразнення і може бути пов'язана з її спротивом зовнішнім впливам, або з реалізацією власних інтересів у міжнародному середовищі. Але у будь-якому випадку, вона є взаємозв'язком між зовнішнім і внутрішнім середовищами держави, який реалізується через владні інституції суверенної національної держави.

Власне таке розуміння зовнішньої політики заклав у її математичну формалізацію П. Мак-Гоуен. У його інтерпретації зовнішня політика (P) у певний час (t) залежить від трьох змінних:

- 1) Lt — характеристики особи, яка приймає рішення;
- 2) Et — характеристики зовнішніх змін у міжнародному середовищі;
- 3) St — характеристики внутрішніх змін у державі.

Тоді, на певний момент часу зовнішню політику держави можна визначити як:

$$Pt = Lt + Et + St.$$

У концепції П. Мак-Гоуена внутрішнє та міжнародне середовище держави взаємопов'язані та визначають одне одного. Внутрішнє середовище можна зобразити як:

$$St = \beta Et - 1,$$

де β — стресор, тобто чинник тиску з боку міжнародного середовища.

Міжнародне середовище, навпаки, визначається як:

$$Et = \alpha Pt - 1,$$

де α — адаптер, тобто чинник тиску зовнішньої політики держави на міжнародне середовище.

Характеристика особи, що приймає рішення, залежить від сталих вартостей, яких вона дотримується (k), та випадкової змінної її поведінки (e). Тобто її можна представити як:

$$L = k + e.$$

У будь-яких політичних рішеннях існує певна взаємозалежність між раціонально визначеними цілями діяльності, комплексом цінностей, що є визначальним і обмежувальним чинником, холоднокровною калькуляцією та емоційним станом осіб, що їх приймають.

Зовнішня політика держави є процесом вибору цілей та засобів діяльності у міжнародному середовищі й впливає зі співвідношення параметрів її внутрішнього та зовнішнього середовищ.

Виходячи зі співвідношення цілей та засобів дій держав у міжнародному середовищі, Дж. Беллерс розробив класифікацію зовнішньої політики (рис. 4.2):

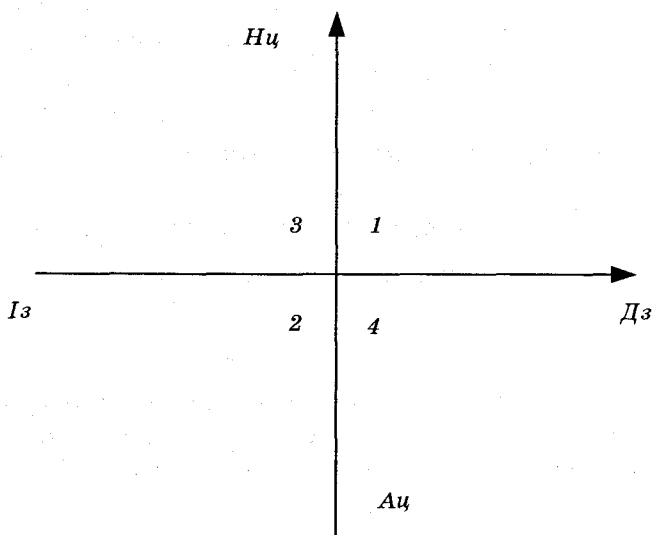

Рис. 4.2. Класифікація зовнішньої політики Дж. Беллерса

Цілі зовнішньої політики держав поділяють на анархістські та нормативні (відповідно *Ац* та *Нц* на рис. 4.2). Анархістські цілі полягають у прагненні держав до свободи дій, саморегулювання, усунення впливу на їхню політику з боку інших держав та міжнародних організацій. Нормативні цілі полягають у намаганні держав досягти певного міжнародного порядку, врегулювати за допомогою права та міжнародних організацій стосунки між собою.

Для досягнення цілей держави застосовують дезінтегративні та інтегративні методи (відповідно *Дз* і *Із* на рис. 4.2).

До дезінтегративних методів належать насильство, тиск і втручання у внутрішні справи інших держав.

Інтегративні методи розуміють як компроміс, консенсус та позбавлення можливості застосувати силу у відносинах з іншими державами.

На перетині двох груп цілей та двох груп методів, на думку Й. Беллєрса, формуються чотири типи зовнішньої політики:

1. *Місіонерська* політика визначається нормативними цілями та дезінтегративними методами. Держава прагне нав'язати іншим державам певні правила поведінки, власні моральні, ідеологічні чи релігійні цінності, власний суспільний устрій тощо. У разі будь-якого спротиву з боку об'єкта дій вона схильна до тиску, шантажу, погроз, збройного насильства та інтервенції.

2. *Ліберальна* політика формується на перетині анархістських цілей та інтегративних методів. Її змістом є намагання держави зберегти власну свободу дій, не допустити впливу з боку інших держав, послуговуючись дипломатичними засобами.

3. *Паціфістська* політика виникає на перетині нормативних цілей та інтегративних методів. Вона спрямована на запровадження міжнародного порядку, але принципово заперечує у взаємодіях держав будь-які силові засоби.

4. *Тоталітарна* політика впливає з анархістських цілей та пов'язана зі застосуванням дезінтегративних методів. Вона жорстока та безоглядна, оскільки держави послідовно відкидають будь-який міжнародний порядок і не зупиняються перед застосуванням сили для досягнення мети.

Досить докладний аналіз типів зовнішньої політики держав здійснив Я. П'єтраш. Він ґрунтується на складній комбінації критеріїв: стан суспільних відносин, тип політичного керівництва, ймовірний збіг станів внутрішнього та міжнародного середовищ, можливість того чи іншого типу реакції на зовнішні подразнення. На його думку, гіпотетично можливі вісім комбінацій внутрішньо- та зовнішньополітичних ситуацій, у яких правлячі політичні еліти держав приймають рішення (табл. 4.1)¹.

¹ Pietrasz J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 104.

Таблиця 4.1. Ситуації прийняття рішення

Ситуація в державі	Дестабілізуючі зміни		Тип реакції
	внутрішні	зовнішні	
Нормальна	Малі	Малі	Активна
Невеликі загрози	Малі	Малі	Пасивна
Невеликі внутрішні загрози	Великі	Малі	Активна
Невеликі зовнішні загрози	Малі	Великі	Активна
Внутрішня криза	Великі	Малі	Пасивна
Зовнішня криза	Малі	Великі	Пасивна
Загальна криза влади	Великі	Великі	Активна
Катастрофа	Великі	Великі	Пасивна

Він також вважає, що “жодна система не здатна повністю адаптуватися до змін, що відбуваються в її міжнародному та внутрішньому середовищах. У будь-якому випадку існують межі її еластичності, а вихід поза них може призвести до якісних трансформацій системи, тобто її руйнування”¹.

Зовнішня політика держави завжди пов’язана з балансуванням на лінії взаємодій (інтерацій) її внутрішнього та зовнішнього середовищ. Очевидно, що гостра внутрішня криза у державі призводить до слабкості її зовнішньої політики та посилення впливу на неї інших держав. Руйнування міжнародної системи та пов’язаного з нею порядку за стабільної внутрішньої ситуації, навпаки, призводить до активного втручання держави в процеси, що відбуваються в міжнародному середовищі.

Будь-яка зовнішня політика є спробою адаптувати національну суспільно-політичну систему до міжнародної, а загалом можна стверджувати, що вона спрямована на досягнення та підтримання динамічної рівноваги між ними. Дисонанс між станами внутрішньої та міжнародної систем робить імовірність такої рівноваги досить гіпотетичною. Реально завжди існує певний дисбаланс станів, який визначає міру активності зовнішньої політики держав.

¹ Pietrasz Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 104.

Розглядаючи зовнішню політику держави, Я. П'єтрась аналізує її із суспільною системою, яка "є сукупністю інтегрованих елементів, але ззовні розглядається як цілість, здатна підтримувати рівновагу з середовищем"¹. З огляду на критерій активності системи, він виокремлює три типи політичної адаптації до стану міжнародного середовища (тобто зовнішньої політики):

1. *Пасивна* адаптація держави полягає у сприйнятті впливу міжнародного середовища та підпорядкуванні власної політики зовнішнім впливам. Така адаптація випливає зі слабкості держави або визнання вищості інтересів розвитку над ідентичністю.

2. *Активна* адаптація полягає у перетворенні міжнародного середовища відповідно до інтересів держави, підпорядкуванні інших держав своєму впливові, нав'язуванні їм власних цінностей, інтересів та цілей. Активну зовнішню політику здійснюють держави, що спираються на значну могутність або визнають інтереси ідентичності пріоритетними щодо інших.

3. *Креативна* адаптація є певним компромісом щодо двох попередніх типів. Вона ґрунтується на фільтруванні впливів міжнародного середовища, тобто держава сприймає від нього лише те, що вважає слушним та необхідним. Така політика є спробою конвергенції внутрішнього та зовнішнього середовищ через досягнення асиметрично розташованих пунктів рівноваги між ними. Її здійснюють держави зі середнім (чи асиметричним) силовим потенціалом, політичні еліти яких намагаються зберегти фундаментальні національні цінності й водночас сприяти розвиткові та модернізації суспільних структур.

Виходячи з аналогічного розуміння зовнішньої політики держави, Дж. Розенау визначає чотири її можливі типи:

1. *Слабка* зовнішня політика випливає зі загальної слабкості держави та полягає в її підпорядкуванні впливові міжнародного середовища. Підтримання внутрішніх структур держави здійснюється через узгодження їхньої діяльності зі зовнішніми впливами.

2. *Агресивна* політика держави в міжнародному середовищі спирається на достатній для його зміни рівень могутності

¹ Pietrasz J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 57.

й впливає з незадоволення правлячої політичної еліти міжнародним порядком та її статусом держави у ньому.

3. *Активна* зовнішня політика є наслідком прагнення держави одночасно змінювати своє внутрішнє та міжнародне середовища, досягаючи динамічної рівноваги між ними.

4. *Консервативна* політика, з погляду Дж. Розенау, є оптимальною зовнішньою політикою, яка ґрунтується на вже досягнутому пункті рівноваги між середовищами, який держави намагаються зберегти. Політичні еліти спрямовують свої зусилля на те, щоб зберегти *status quo*, розглядаючи будь-які його зміни як такі, що загрожують їхнім інтересам. Очевидно, що таку зовнішню політику провадять держави, задоволені міжнародним порядком та своїм місцем у ньому.

Класифікація Дж. Розенау дає змогу представити результати ймовірних інтеракцій між державами, що здійснюють той чи інший тип зовнішньої політики (табл. 4.2).

Очевидно, що зміст співіснування, партнерства чи конфлікту може бути різний і в кожній конкретній інтеракції між державами мати принципово інший контекст. Власне контекст і визначає тип зовнішньополітичних відносин між державами.

Ще одна із запропонованих Дж. Розенау класифікацій базується на ідеї співвідношення значних і незначних змін, що відбуваються у безпосередній інтеракції між внутрішнім і зовнішнім середовищами держави. У цій класифікації зміни мають характер процесу, що об'єктивно визначає стан політичних стосунків між державами і є незалежною змінною. Тобто, політична влада не може контролювати змін, що відбуваються у внутрішній та міжнародній системах, але сприймає їх як ситуацію (внутрішню чи зовнішню), на яку вона змушена реагувати.

Виходячи зі співвідношення значних і незначних змін у внутрішньому і міжнародному середовищах, Дж. Розенау окреслив ще чотири типи зовнішньої політики держави (табл. 4.3):

1. *Конвульсивна* зовнішня політика держави здійснюється у найважчий для неї період часу. Її політичне керівництво знаходиться у постійному "цейтноті", що спричинений стрибкоподібними змінами внутрішньої і міжнародної ситуації держави. Унаслідок цього, зовнішня політика втрачає логіку та стає сукупністю різноспрямованих та хаотичних дій *ad hoc*, які стосуються

Таблиця 4.2. Ймовірні наслідки інтеракцій між державами А і В

Держава В	Держава А			
	слабка	активна	агресивна	консервативна
Слабка	Співіснування	Співіснування	Узалежнення	Узалежнення
Активна	Співіснування	Партнерство	Конфлікт	Співіснування
Агресивна	Узалежнення	Конфлікт	Конфлікт	Конфлікт
Консервативна	Узалежнення	Співіснування	Конфлікт	Партнерство

Таблиця 4.3. Зовнішня політика в концепції Дж. Розенау

Зміни у внутрішньому середовищі держави	Зміни у міжнародному (зовнішньому) середовищі	
	значні	незначні
Значні	Конвульсивна	Динамічна
Незначні	Поміркована	Стабільна

спроб розв'язувати найнагальніші проблеми, що стоять перед країною. Тобто, у цьому випадку зовнішня політика держави визначається незалежними змінними внутрішнього і міжнародного середовищ та може розглядатися як реакція на їх евентуальний стан.

2. *Динамічна* політика держави впливає із комбінації значних змін у її внутрішньому середовищі та збереженні відносної сталості міжнародного середовища. Швидкі позитивні зміни в економічній системі країни, прискорений розвиток її культури призводить до того, що політичне керівництво зосереджує свою увагу на проблемах зовнішнього середовища, керуючись щодо нього власними інтенціями. Його дії спрямовуються на ініціювання змін міжнародного середовища у напрямку становлення нового міжнародного порядку, що відповідав би певній еталонній візії керівництва держави. Така політика відрізняється інтенсивністю та динамізмом, оскільки у цьому випадку зростаюча сила держави постійно розширює можливості, якими диспонує політичне керівництво.

3. *Поміркована* політика здійснюється державою тоді, коли її влада опирається на внутрішню політичну та економічну стабільність, що дає їй змогу у динамічній і нестабільній міжнародній ситуації зберігати загальну лінію поведінки та власний суверенітет. Ідеться про можливість збереження власного політичного статусу та поступову адаптацію до змін у міжнародній системі.

4. *Стабільна* зовнішня політика є наслідком збіжності станів відносного *status quo* як у внутрішньому, так і у зовнішньому середовищах держави. Тобто, ситуація, в якій реалізується такий тип політики, є близькою до ідеальної, за якої від політичного керівництва держави не вимагається прийняття складних рішень, а вони мають, переважно, рутинний характер.

Міжнародна політика впливає із сукупності політичних взаємодій у стосунках між суверенними державами, кожна з яких намагається реалізувати свої власні інтереси та цілі діяльності у міжнародному середовищі. Результатом інтеракцій між великою кількістю держав, що здійснюють різнотипну зовнішню політику, є формування міжнародної політичної ситуації, з огляду на яку вони змушені істотно коригувати зміст і напрям своїх дій. У цьому власне й полягає розкритий свого часу К. Волтцом, парадокс структурності у міжнародних відносинах, коли нескоординована діяльність держав призводить до виникнення системи, що створює сукупність структурних обмежень та можливостей для їхньої політики.

Тобто міжнародна політика впливає із сукупності взаємодій між суверенними державами, кожна з яких здійснює власну зовнішню політику. Тоді, як світова політика є наслідком інтеракцій держав на глобальному рівні, міжнародна відбувається на локальному, субрегіональному, регіональному та міжрегіональному рівнях.

Міжнародну політику не можна розглядати як суму зовнішніх політик держав світу, оскільки результат інтеракцій між ними має якісно інший характер. В. Мадісон та В. Шахов означають міжнародну політику як “міждержавну політику взагалі, у системі загальносвітових відносин і зв’язків”¹.

Зовнішньополітичні відносини впливають із ситуацій, що складаються у міжнародній політиці, але мають ознаки, що є наслідком співдій зовнішньої політики держав.

З огляду на якісні зміни найважливіших параметрів міжнародно-політичних ситуацій, можна вивести три найважливіші типи зовнішньополітичних відносин:

1. *Партнерські* відносини безпосередньо пов’язані з тим, що певна кількість держав підтримує між собою стосунки, які відзначаються взаємним підтриманням їхніх зовнішньополітичних дій. Вони можуть стосуватися формування спільної позиції з певних питань міжнародного життя, надання допомоги та підтримання у здійсненні зовнішньополітичних акцій, взаємних гарантій безпеки, підготовки військових спеціалістів, проведення спільних навчань підрозділів і з’єднань збройних сил тощо.

¹ Мадісон В., Шахов В. Політологія міжнародних відносин. — К., 1997. — С. 47.

2. *Конфронтаційні* відносини полягають у політичному протистоянні між сторонами та ґрунтуються на несприйнятті політики одна одною. Вони включають дипломатичний демарш, воєнне суперництво, загрозу силою або її застосування одна проти одною. Опосередковано такий тип відносин формується у районах “життєво важливих інтересів” або виявляється в поширеній практиці підтримання “противника свого противника”.

3. *Домінантні* відносини складаються між державами, якщо одна з них контролює іншу через економічну залежність, нагляд над політичним керівництвом, присутність на її території своїх військ або навіть окупацію її території. Домінування може мати протекціоністський характер, коли сильніша держава бере на себе функції захисту слабшої. Силовий характер домінування є формою диктату сильнішої держави, яка змушує слабшу до певних дій чи бездіяльності.

Світова політика відбувається в глобальному контексті, і на неї впливає співдія (тобто багатостороння інтеракція) всіх держав світу. Кожна з них у цій інтеракції відіграє конкретну роль, що впливає з рангу держави у міжнародній системі та конкретної політичної ситуації, в якій вона перебуває. Глобальна політична ситуація є результатом впливу на міжнародне середовище провідних держав, їх блоків та міжнародних організацій, які вони очолюють.

Глобальна політична ситуація — відносно динамічне поняття, але якщо тривалий час зберігаються визначальні для політики провідних держав позиції, виходячи з яких вона формується, то її можна інтерпретувати як стан міжнародних політичних відносин.

Серед усіх потенційно можливих Я. П’єтрась виокремлює такі стани: мирного співіснування та співробітництва; розрядки; напруженості; локальної війни; локальної атомної війни; глобальної атомної війни¹. Очевидно, що таке визначення станів занадто конкретизоване, інколи не відповідає єдиному критерієві виділення. На нашу думку, у міжнародних політичних відносинах таким критерієм може бути напруженість відносин між провідними державами світу, виражена в якісних категоріях.

¹ Pietrasz Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 99.

Отже, у світовій політиці можна визначити такі стани:

1. *Стан мирного співіснування* — ситуація глобального партнерства між провідними державами, коли кожна з них бере участь у взаємовигідному співробітництві або не протиставляється іншій (чи іншим).

2. *Стан конфронтації* — глобальна політична ситуація, в якій провідні держави світу протистоять одна одній. Їхня політика, до якої змушені достосовуватись інші держави світу, побудована на взаємному залякуванні та виражається низкою локальних конфліктів, що відбуваються на периферії міжнародної системи.

3. *Стан конфлікту* — ситуація, в якій провідні світові держави переходять від протистояння до відкритої (також і збройної) боротьби.

Розрядка чи її антипод — напруженість, можуть розглядатись як процес, що відбувається як між окремими станами міжнародних політичних відносин, так і в них самих.

Зовнішня політика держав у міжнародному середовищі здійснюється за допомогою дипломатії або воєнної сили. Історично вони ніколи не були протилежностями, як це іноді стверджують, а, як засвідчує історія, взаємно доповнювали одне одного.

Абсолютна більшість держав світу утримує та постійно вдосконалює значні й досить добре оснащені збройні сили. На парадоксі, пов'язаному з нераціональними витратами на воєнні програми, наголошував свого часу К. Волтц, вважаючи їх структурними, тобто такими, що випливають з логіки існування міжнародної системи. Збройні сили є не лише гарантом суверенітету та територіальної цілісності держав, а й потужним чинником політичного тиску (що здійснюється, зазвичай, дипломатичними каналами), визначником ступеня престижу та місця й ролі держав у міжнародній системі. Розвиток збройних сил і зміцнення воєнної сили держави, як справедливо наголошував Р. Румель, є способом досить швидкого посилення ролі держави у міжнародній системі.

Проте політики традиційно надавали перевагу дипломатичним засобам реалізації зовнішньополітичних цілей, оскільки для держави вони завжди були дешевшими та передбачали значно менше ризику, ніж застосування збройної сили.

Дипломатія є специфічною сферою зовнішньополітичної діяльності держави, яка ґрунтується на застосуванні несилових засобів досягнення її цілей у міжнародному середовищі.

Термін “дипломатія” походить від давньогрецького *diploma*, що дослівно означає “лист, складений навпіл”. В античному світі такий лист містив повноваження певної особи. У Стародавній Греції спеціальні посланці міст-держав для виконання покладеної на них місії отримували такі грамоти та спеціальні усні інструкції. Дипломатичні функції офіційно виконувались представниками Римського сенату, яких він скеровував у провінції імперії або за кордон, надаючи їм певні письмові повноваження. Римські послы називались легатами, ораторами та вісниками, а як відзнаку, що засвідчувала виконання ними дипломатичної місії, отримували особливі золоті персні. Важливість повноважень представника держави і тепер підтверджується врученням главі держави перебування т. зв. вірчих грамот. У Римській імперії, зокрема у Візантії, вперше були створені спеціальні інституції, що відали питаннями стосунків з іноземними державами та фактично стали прообразом майбутніх міністерств закордонних справ. Дипломатія, як особлива сфера суспільної діяльності та система державних інституцій, сформувалася у XV—XVIII ст., коли набула близьких до сучасної рис.

Дипломатію традиційно розуміють як засіб реалізації зовнішньої політики держави, який є сукупністю невоєнних практичних заходів, що застосовуються для захисту прав та інтересів держави, її установ та громадян за кордоном.

За визначенням Я. П’єтрася, дипломатія — це “офіційна діяльність держави на зовнішній арені за допомогою постійних чи тимчасових інституцій, яка має на меті реалізацію принципів та основ зовнішньої політики через проведення переговорів і укладення міжнародних договорів”¹. Дипломатія полягає у досягненні певних задовільних рішень через безпосереднє обговорення проблем між повноважними представниками держав та фіксуванні їх у міжнародних договорах.

Дещо ширший зміст у поняття дипломатії вкладає Б. Гумєнюк, визначаючи її як “діяльність щодо ведення переговорів,

---

¹ Pietrasz Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 87.

підписання міжнародних угод, вивчення основних тенденцій як регіональних, так і глобальних міжнародних відносин”¹.

Дипломатія, як система зовнішніх державних інституцій, пов’язана з виконанням трьох найважливіших функцій: *інформаційної, переговорної та договірної*.

Інформаційна функція дипломатичних інституцій полягає у постійному забезпеченні уряду своєї держави відомостями про стан справ у державі перебування, позицію і наміри її уряду, характер та особливості будь-яких процесів, що прямо стосуються чи можуть стосуватися власної держави. Дипломатія, поряд зі службою зовнішньої розвідки, у будь-якій державі завжди була джерелом інформації для осіб, що приймають рішення у сфері зовнішньої політики. Водночас дипломатичні представники виконують функцію інформування урядів і глав іноземних держав про позицію та задекларовані наміри урядів і глав власних держав. З огляду на це, дипломатичні інституції можуть розглядатися як офіційний інформаційний канал двостороннього зв’язку між урядами та главами держав.

Проведення переговорів та досягнення за їх результатами угод традиційно розуміють як найважливішу функцію дипломатії. Як стверджує Я. П’єтрась, “переговори та досягнення міжнародних угод є суттю (основним змістом. — *Прим. авт.*) дипломатичної діяльності”². Дипломатична діяльність завжди спрямована на досягнення цілей зовнішньої політики через переконання протилежної у переговорах сторони у правильності розв’язання, яке пропонується, виходячи з власних інтересів сторони-ініціатора. Її стратегія ведення переговорного процесу може будуватись на апеляції до спільного інтересу сторін або на ігноруванні інтересів протилежної сторони і намаганні домогтися від неї односторонніх поступок. У першому випадку, така стратегія провадить до компромісу, а в другому — до примусу, що є прихованою формою насильства над слабшими державами. Диктат, що оформлювався міжнародними угодами, в історії міжнародних відносин отримувал досить промовисті назви: “дипломатія

¹ Гумєнюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби. — К., 1998. — С. 7.

² Pietrasz Z. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 137.

канонерок”, “великий кийок”, “силова дипломатія”. Зрештою, у будь-якому переговорному процесі завжди присутні елементи обох стратегій. В. Мадісон та В. Шахов зауважують: “Дипломатія значною мірою є технікою примусу, дипломатія є технікою переконання. У процесі дипломатичного “торгу” інколи може стиратись грань між примусом і переконанням, і обидва підходи часто переходять один у другий”¹. Несилові засоби реалізації цілей зовнішньої політики досліджували Т. Прайс, Дж. Зінгер, К. Холсті, Л. Верес та інші. Серед таких засобів переважно окреслювались обіцянки, зобов’язання, винагороди, залякування, погрози (приховані).

Переговорний процес завжди впливає з усвідомлення сторонами певної проблеми, що виникає у стосунках між ними, та прямує до її розв’язання. В. Зартман і М. Бергман виокремили у переговорному процесі три фази:

1. *Діагностування* — з’ясування сторонами факту потреби початку переговорного процесу та прийняття рішення про це. Відбувається розпізнання ймовірності того чи іншого розв’язання проблеми, збираються та систематизуються аргументи, прецеденти, факти, формулюються вихідні позиції.

2. *Опрацювання формули переговорів* полягає у досягненні сторонами порозуміння щодо принципу остаточного розв’язання головної проблеми.

3. *Конкретні переговори* відбуваються на підставі узгодженого вище принципу, згідно з яким відбувається остаточне формулювання угоди та досягаються конкретні домовленості про розв’язання окремих питань, що впливають з головної проблеми. У переговорному процесі сторони традиційно формулюють вихідні позиції та намагаються досягнути порозуміння на якнайвигідніших для них умовах.

Власне так представлено переговорний процес у статичній моделі А. Ковальова, де його представлено як процес поступового зближення позицій сторін (рис. 4.3).

На схемі пунктами А і В позначені вихідні позиції сторін у переговорному процесі. Відрізок між ними — поле непорозу-

¹ Мадісон В., Шахов В. Політологія міжнародних відносин. — К., 1997. — С. 51.

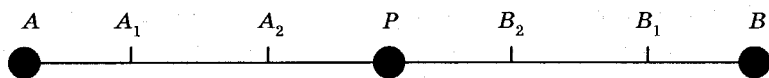

Рис. 4.3. Переговорний процес у концепції А. Ковальова

міння, яке сторони мають подолати, щоб знайти порозуміння в пункті P . Зі схеми випливає, що кожна сторона переговорного процесу намагається добитись розташування пункту P якнайближче до своїх вихідних позицій (A чи B). Під час переговорів вони змушені йти на деякі поступки, зафіксовані на схемі як проміжні позиції сторін (A_1, A_2 і відповідно B_1, B_2). Схема А. Ковальова відображає симетричну модель переговорів, коли сторони досягають порозуміння на відстані, рівнозначно віддаленій від їхніх вихідних позицій, але цілком можлива ситуація, коли в результаті переговорного процесу виникає асиметричне розв'язання. Важливою є також думка А. Ковальова про те, що “у реальних переговорах ця умовно взята лінія найчастіше складається зі зигзагів, причому вона не обов'язково неперервна. Переговори інколи відбуваються як один акт, а інколи окремі етапи розділені значними паузами”¹.

Проблематика розв'язання переговорів досить добре досліджена у теорії ігор, де переговорний процес представлений як гра зі слабкою збіжністю інтересів (гра торгу). Результат гри представлений матрицею (рис. 4.4):

		B	
		b_1	b_2
A	a_1	2; 1	-1; -1
	a_2	-1; -1	1; 2

Рис. 4.4. Гра зі слабкою збіжністю інтересів (гра торгу)

¹ Ковалев А. Н. Азбука дипломатии. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Международное отношение, 1977. — С. 18.

Особливістю цих ігор є моделювання ситуації, коли інтереси сторін частково збігаються, але в них спостерігаються певні відмінності. Ігри торгу відбуваються тоді, коли їхні учасники вважають, що можуть отримати певну вигоду від переговорного процесу, якщо конфлікт призведе до двосторонніх втрат. Якщо припустити, що йдеться про поділ трьох одиниць вигоди (100%), то гра може бути подана як намагання сторін знайти пункт порозуміння щодо поділу додаткової одиниці.

Сторони можуть обирати м'які (a_1, v_1) або жорсткі (a_2, v_2) стратегії переговорів, але в будь-якому випадку вони мають відповідати одна одній¹. Представлені на рис. 4.4 розв'язки гри торгу свідчать, що за будь-яких умов сторони втратять менше, якщо у переговорному процесі діятимуть прогнозовано та адекватно. Матриця відображає результати послідовної гри, коли сторона, яка володіє ініціативою, отримує більше. У теорії ігор опрацьовано п'ять різних розв'язань, що відображають можливі варіанти розподілу вигоди:

1. *Егалітарне розв'язання* описане в працях засновників теорії ігор Й. фон Ноймана та О. Моргенштерна. Вони вважають, що у переговорному процесі сторони керуються принципами кооперативної раціональності та взаємної вигоди, що визначає оптимальний розподіл користей за принципом 50/50.

2. *Утилітарне розв'язання*, яке запропонував Дж. Неш, полягає у розумінні справедливості розподілу вигоди пропорційно до рівня могутності сторін. Сильніша сторона завжди має отримати більше, а слабша — менше. Пропорція розподілу є "плаваючою" і завжди залежить від співвідношення могутності сторін переговорного процесу.

3. *Харитативне розв'язання* побутує у західній лівій думці і полягає в ідеї оберненого розподілу вигоди. Оптимальним розв'язанням є таке, коли сильніша сторона отримує менше, ніж слабша, позаяк вона потребує значно менше.

4. *Дистрибуційне розв'язання* розробив та описав Х. Брок. Воно є певним компромісом між принципами "кожному за потребою" та "кожному за вкладом". Принцип розподілу залежить

¹ Pietrasz Z. J. Decydowanie polityczne. — Warszawa; Kraków, 1998. — S. 257–263.

від ситуації, в якій провадиться переговорний процес. Якщо між сторонами немає гострих суперечок і вигоду при будь-якому розподілі отримують обидві сторони, оптимальним є харитативне розв'язання, у протилежному випадку — утилітарне.

5. *Процедурне розв'язання* запропонував Х. Пейтон-Юнг. Сторони у переговорному процесі обирають процедуру розв'язання, яка полягає в тому, що принаймні одна з них формулює декілька опцій (тобто різних варіантів розподілу, що ґрунтуються на різних принципах), а інша обирає одну з них.

Для реалізації своїх найважливіших функцій, тобто проведення переговорів та укладення угод, дипломатія послуговується низкою прийомів та засобів, які комплексно виявляються в її формах. Розрізняють чотири форми дипломатичної діяльності: спеціальні місії, постійні представництва, міжнародні конференції та міжнародні організації.

1. *Спеціальні місії (місії ad hoc)* — найдавніша серед усіх форм дипломатичної діяльності, що тисячоліттями була єдиним способом здійснення дипломатичних відносин між державами. Б. Гуменюк зазначає: “На початку зародження цивілізації в контексті розвитку перших міждержавних та міжнародних відносин не існувало жодних інших форм дипломатичної діяльності, крім спеціальних місій”¹. Перші згадки про них сягають III тис. до Р. Х., коли вони домоглися укладення договору між месопотамськими містами-державами Лагаш і Умма (3100 р. до Р. Х.).

Спеціальні місії є короткотривалими, ситуаційними виїздами дипломатичних працівників (або уповноважених осіб) до тієї чи іншої країни (чи групи країн) з метою розв'язати ті чи інші проблеми, які становлять спільний інтерес. Згідно з конвенцією про спеціальні місії (1969), їх розуміють як тимчасове представництво держави, що має на меті розв'язати питання надзвичайної ваги або виконати спеціальне завдання. Сучасні спеціальні місії здійснюються за згодою сторони, яка приймає, та під її заступництвом і захистом. За змістом завдань спеціальні місії призначені для розв'язання конкретних проблем міждержавних відносин. Водночас спеціальні місії застосовуються

¹ Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби. — К., 1998. — С. 112.

навіть за відсутності офіційних дипломатичних відносин між державами.

2. *Постійні представництва* функціонують з XV ст., коли міланський герцог Сфорца призначив свого постійного представника при дворі флорентійського герцога Медічі. Уже в 1463 р. він створив перше посольство при дворі короля Франції.

Постійні представництва є основою сучасних двосторонніх міждержавних відносин, оскільки дають змогу підтримувати регулярні стосунки та співпрацювати щодо розв'язання досить широкого кола питань.

Постійні представництва як форма дипломатичної діяльності являють собою сталу репрезентацію, яка підтримує стосунки між урядами своєї країни та країни перебування на регулярній основі. У XX ст. постійні дипломатичні представництва виникли також і при міжнародних організаціях (наприклад, при ООН).

Функції постійних представництв визначені у ст. 3, § 1 Віденської конвенції про дипломатичні зносини (1961). Вони полягають:

а) у представництві держави, що акредитується у державі перебування;

б) у захисті в державі перебування інтересів держави, що акредитується, та її громадян у межах, які допускає міжнародне право;

в) у проведенні переговорів з урядом держави перебування;

г) у з'ясуванні всіма законними засобами умов і подій у державі перебування та повідомленні про них урядові держави, що акредитується;

ґ) у заохоченні дружніх стосунків між державою, що акредитується, і державою перебування та у розвитку їхніх взаємовідносин у галузі економіки, культури і науки.

3. *Міжнародні конференції* як форма дипломатичної діяльності проводяться з початку XIX ст., коли у 1815 р. відбувся Віденський конгрес. Відтоді вони стали основною формою реалізації багатосторонніх міждержавних відносин.

Міжнародні конференції — це збори (інколи періодичні) представників зацікавлених сторін, що проводяться з метою розв'язати певні проблеми, які становлять спільний інтерес

представлених на них сторін, чи координації зовнішньополітичних акцій для їх реалізації. Скликання міжнародної конференції започатковується пропозицією держави-ініціатора (чи групи держав) щодо потреби такої конференції, її місця та проекту питань для обговорення.

Під егідою ООН із 3 грудня 1949 р. чинні Правила процедури для скликання міжнародних конференцій, згідно з якими прерогатива в їх скликанні належить Економічній та Соціальній Раді цієї організації.

Періодичні міжнародні конференції проводяться також у межах діяльності Євросоюзу чи СНД, а також державами “Великої сімки” поза структурами будь-яких міжнародних організацій.

4. *Міжнародні організації* відіграють дуже важливу роль у багатосторонніх та колективних відносинах між державами з початку ХХ ст. Першою з таких організацій, що виконувала функції (серед усіх інших) багатостороннього представництва інтересів держав та форуму для обговорення проблем, класично вважають Лігу Націй.

Міжнародна організація являє собою спосіб перманентної консультації та співвідношення позицій держав-учасниць. Порівняно з іншими формами дипломатичної діяльності вона характеризується певними особливостями, оскільки її інституції, поряд з урядами держав, є одним з ініціаторів прийняття зовнішньополітичних рішень. Ці інституції загалом мають міждержавний характер та діють у межах компетенції, окресленої у статутах, розроблених спеціально для них. Базовий для системи міжнародних організацій Статут Організації Об'єднаних Націй, який підписали держави-засновниці 26 липня 1945 р. у Сан-Франціско, містить розділи, присвячені цілям і принципам діяльності організації, структурі та компетенції її органів, членству та порядку взаємовідносин між державами, органами та інституціями організації.

Держави широко використовують ці форми дипломатичної діяльності у сучасних міжнародних відносинах залежно від конкретної ситуації та необхідності розв'язання тих чи інших проблем або суперечностей між ними. Форми дипломатичної діяльності доповнюють одна одну, оскільки їх застосовують переважно паралельно, намагаючись посилити ефект у сфері зовнішньої політики.

Військові відносини полягають у специфічних стосунках між державами світу, що в той чи інший спосіб пов'язані з воєнною справою. Вони завжди похідні від політики, оскільки володіння чи застосування збройних сил є одним із найважливіших атрибутів держави та інструментів її зовнішньої політики. Збройні сили — найважливіший гарант національного суверенітету та важливий засіб реалізації зовнішньої політики, навіть тоді, коли вони не застосовуються безпосередньо. З цього приводу З. Бжезінський зауважив: “Ключове значення збройних сил — це не лише проблема кількісного співвідношення та оцінка деструктивної могутності. Значно важливішим є їхній вплив на політику суперників, а особливо на свободу, з якою вони можуть проводити унілатеральну політику”¹.

Сучасне міжнародне право розглядає будь-яке застосування збройних сил як репресалію та категорично його забороняє, за винятком випадків, коли держава реалізує власне право на оборону від агресії чи діє згідно з резолюцією Ради Безпеки ООН. У всіх інших випадках акт збройного насильства сприймається як агресія, тобто дія, несумісна зі Статутом ООН, проти якої мають бути застосовані відповідні санкції всіма членами організації. Докладно акт агресії однієї держави проти іншої визначено у ст. 3 резолюції, прийнятої ХХІХ сесією Генеральної Асамблеї ООН 14 грудня 1974 р. Зокрема, агресією вважається:

а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яка воєнна окупація, який би часовий характер вона не мала, що є результатом такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія території іншої держави чи її частини;

б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти держави;

в) блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави;

г) напад збройних сил держави на сухопутні, морські чи повітряні сили або морські й повітряні флоти іншої держави;

г) застосування збройних сил однієї держави, які перебувають на території іншої держави за угодою з державою, яка

¹ *Brzezinski Z. Plan gry. USA — ZSRR. — Warszawa, 1990. — S. 94.*

приймає, якщо вони порушують умови, передбачені угодою, або будь-яке продовження їх перебування після припинення дії угоди;

д) дія держави, яка дозволяє, щоб її територію, яку вона надала в розпорядження іншої держави, ця інша держава використовувала для здійснення акту агресії проти третьої держави;

е) відправлення державою чи від імені держави озброєних банд, груп і регулярних сил чи найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави, що мають настільки серйозний характер, що це прирівнюється до перелічених вище актів, або її значна участь у них.

Ст. 5, § 2 резолюції кваліфікує агресивну війну як злочин проти міжнародного миру та передбачає міжнародну відповідальність за її розв'язання.

Незважаючи на таку жорстку заборону на застосування збройних сил, міжнародні воєнні конфлікти є реальністю, на яку варто зважати. Р. Арон, розглядаючи дієвість правової заборони на використання сили, писав: “тлумачення війн і покарань як санкцій словами “заборонені законом акти” — це тільки юридична фікція, що не відповідає тому сенсу, якого історики, уряди, солдати надавали застосуванню сили”¹.

Війну як суспільне явище та пов'язані з нею відносини влучно охарактеризував прусський воєнний теоретик К. Клаузевіц, який стверджував, що вона “не просто політичний акт, а справжній інструмент політики, продовження політичних відносин, реалізація їх іншими методами”². На його думку, війна є актом збройного насильства, що змушує державу виконувати волю іншої — сильнішої у військовому плані. Оцінюючи цю класичну тезу, Р. Арон зауважив, що вона “має не меншу вартість сьогодні, аніж тоді, коли вона була написана. Війна як суспільний акт передбачає боротьбу різних воель, тобто боротьбу між політично організованими спільнотами”³. Ця боротьба може відбуватись у найрізноманітніших формах, найжорсткішою з яких є воєнна, пов'язана зі збройним насильством.

¹ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 46.

² Клаузевиц К. О войне. — М., СПб., 2002. — С. 23.

³ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 45.

Чимало сучасних науковців піддають теорію К. фон Клаузе-віца сумніву та вважають її застарілою в “ядерну” епоху. Зокрема, Б. Броді наголошує, що в сучасних умовах потрібно навчитись запобігати війні, оскільки в ній навіть теоретично не може розглядатись класичне питання про переможених і переможців. А. Рапопорт зауважує, що руйнування та людські жертви в сучасній війні значно перевищують політичні ставки, за які вона ведеться.

Думки стосовно стримувальної ролі атомної зброї викликають значний сумнів, оскільки цілком імовірною може бути ситуація, коли “керівництво вважатиме втрату більшості населення і ресурсів цілком припустимою ціною за досягнення зовнішньополітичних цілей”¹. Очевидно, що в період “холодної війни” потенційні вороги СРСР і США не застосували цієї зброї лише з причини ракетно-ядерного паритету, який, незважаючи на всі коливання, підтримувався між ними. Від війни їх стримувала не стільки руйнівна сила озброєнь, скільки можливість багаторазово знищити одне одного. Навіть за відсутності атомної зброї потенційні вороги не наважувались на пряме воєнне зіткнення, якщо вони були приблизно однаково сильні.

У теорії ігор збройні зіткнення між державами моделюються в іграх повного конфлікту з нульовою сумою (рис. 4.5), де кожен учасник гри може отримати, за певних умов, виграш, що дорівнює програшіві його противника.

		<i>B</i>	
		<i>P</i>	<i>W</i>
<i>A</i>	<i>P</i>	1; 1	-2; 2
	<i>W</i>	2; -2	-1; -1

Рис. 4.5. Двостороння гра з нульовою сумою

¹ Холсти О. Кризиси, ескалация, война / Теория международных отношений: Хрестоматия. — М., 2002. — С. 301.

Держави обирають одну з двох імовірних стратегій дій у кризовій ситуації: мирну (P) і воєнну (W). Імовірне завершення гри між ними може бути представлено як чотири гіпотетичні ситуації.

На матриці зображено конфлікт між A і B , які можуть:

- 1) відмовитись від боротьби та знайти компроміс у полі PP ;
- 2) розпочати збройне зіткнення першим і досягнути триумфу, користуючись неготовністю противника, в полях WP (для A) і PW (B);
- 3) вичікувати зі застосуванням сили та зазнати катастрофи у полях PW (A) і WP (B);
- 4) одночасно застосувати воєнну стратегію й у підсумку наразитись на війну в полі WW .

Вибух війни, як бачимо з матриці, пояснюється намаганням політичних лідерів держав мінімізувати ризик, тобто за будь-яких умов уникнути катастрофи. Для цього вони схильні обрати воєнну стратегію, як менш ризиковану з погляду можливих для держави наслідків. Такий висновок цілком підтверджується емпіричними дослідженнями польського психолога Й. Козелецького, який на підставі опитування групи респондентів дійшов висновку, що в критичних ситуаціях 42 % намагаються мінімізувати можливі втрати, 31 % — досягнути ймовірності будь-якого зиску, 15 % — максималізувати розмір зиску і лише 12 % припускають можливість будь-яких втрат¹. Для більшості людей (54 %) характерне прагнення за будь-яких умов не втратити чи, принаймні, втратити якнайменше. Тобто виникає парадокс, який полягає у тому, що держави обирають жорстку стратегію, намагаючись уникнути війни на невивідних для себе умовах, у кінцевому підсумку опиняються у стані війни з іншими державами, які чинять так з тих же міркувань.

Воєнні засоби реалізації зовнішньої політики завжди сприймалися як найжорсткіші остаточні аргументи, до яких вдавалися тоді, коли всі інші не призводили до бажаного результату. Водночас кожен політик завжди мусить зважати на загрозу застосування проти його держави воєнної сили та готувати до цього

¹ Koziński J. Czynność podejmowania decyzji / Psychologia / Pod red. T. Tomaszewskiego. — Warszawa, 1979. — S. 550—551.

збройні сили і цивільне населення. Ще давні римляни, розуміючи потребу готовності до захисту держави, сформулювали крилату сентенцію: “*Si vis pacem para bellum*” (“Хочеш миру — готуйся до війни”). Лише сильні воєнні держави або ті з них, які мають змогу опертися на могутніх союзників, можуть розраховувати на те, що потенційний агресор не наважиться на збройну акцію проти них.

Рівень воєнної могутності традиційно розуміють як один із найважливіших параметрів сили держави. З. Бжезінський взагалі вважає його вирішальним, особливо у критичних ситуаціях конфлікту чи міжнародної кризи. Він пише: “У політиці вихідним пунктом має бути мілітарний вимір. Якщо одна зі сторін може досягнути настільки великої мілітарної переваги, щоб наперед визначати наслідки воєнного зіткнення, або коли збройний конфлікт може виникнути з помилкової оцінки ситуації, тоді всі інші позамілітарні аспекти національних сил перестали б брати до уваги. Це гола й невідворотна реальність міжнародних відносин, і це вона робить порівняння мілітарних сил головним пунктом міркувань при оцінюванні політичної ситуації”¹.

Політичні лідери та уряди держав намагаються гарантувати національну безпеку, розбудовуючи власні збройні сили, щоб реалізувати найважливіші цілі зовнішньої політики. За визначенням Г. Костенка, воєнна безпека держави ґрунтується на використанні трьох основних стратегій: відвернення війни (уникнення агресії), відсіч агресії (провадження війни) і встановлення миру (ліквідація конфлікту)². У мирний час збройні сили держави пасивно (самим фактом свого існування, чисельності та бойової готовності) забезпечують її існування і статус у міжнародній системі. У разі війни їх застосовують операційно, щоб протидіяти збройним акціям ворога, змінити його цілі, покарати за вчинені ним дії, повністю чи частково підпорядкувати його собі. Превентивно держави застосовують зброю для встановлення та підтримання миру, як згідно з мандатом ООН, так і за згодою і на запрошення сторін, що конфліктують.

¹ Brzezinski Z. Plan gry. USA—ZSRR. — Warszawa, 1990. — S. 94.

² Костенко Г. Предмет і зміст теорії воєнної безпеки // Військо України. — 1995. — № 1—2. — С. 8.

Військові відносини є монопольною сферою держави, яка одним із найважливіших завдань вважає збереження власного виняткового права на збройне насильство. Водночас, як показав досвід ХХ ст., цілком можливі й періодично настають стосунки між антиурядовими рухами різних країн, унаслідок чого формуються паралельні відносини у цій сфері.

Міжнародні військові відносини здебільшого відповідають характерові, змісту та спрямуванню політичних відносин між державами. Військові відомства держав не самостійні у виборі як союзників, так і ворогів, оскільки це питання є прерогативою політичного керівництва держави.

У міждержавних військових відносинах можна виокремити три найважливіші типи: партнерські, домінантні, ворожі.

1. *Партнерські* відносини здійснюються між приблизно рівноцінними у воєнному плані державами. Мається на увазі, що кожна з них у змозі самостійно захистити власний суверенітет. Вони можуть мати союзницький характер, коли сторони взаємно гарантують воєнну підтримку в разі агресії проти однієї з них.

Яскравим відображенням колективних відносин такого типу є діяльність Організації Північно-Атлантичного Договору (НАТО). У ст. 5 Північно-Атлантичного пакту, на підставі якої діє ця міжнародна організація, стверджується, що "...збройний напад проти однієї чи декількох з них (сторін договору. — *Прим. авт.*) в Європі чи Північній Америці, розглядатиметься як напад, спрямований проти всіх сторін договору, і вони погоджуються з тим, що якщо такий збройний напад відбудеться, кожна з них, у порядку реалізації права на індивідуальну та колективну самооборону, визнаного ст. 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, надасть стороні чи сторонам, які зазнали нападу, допомогу, ...включаючи застосування збройної сили"¹.

Військове партнерство відбувається і поза структурами міжнародних воєнно-політичних організацій, особливо щодо участі низки держав світу в миротворчих операціях ООН, спрямованих на припинення і розв'язання збройних конфліктів.

2. *Домінантні* відносини у військовій сфері здійснюються між державами тоді, коли одна з них настільки слабка, що не

¹ *Действующее* международное право. — М., 1999. — С. 294—295.

в змозі самостійно захистити власний суверенітет. Домінантні відносини можуть мати характер:

а) протекціоністський — пов'язаний зі збройним захистом слабшого партнера, що зазвичай здійснюється на його прохання;

б) силовий — визначається військовою присутністю у найважливіших районах слабшої держави, що має на меті примусити її політичне керівництво до певних дій або ж бездіяльності;

в) окупаційний — полягає у повному зайнятті збройними силами сильнішою державою території слабшої, щоб встановити повний контроль за діями її політичного керівництва, позбавити його самостійності як у міжнародних відносинах, так і у внутрішніх справах.

3. *Ворожі* відносини виникають між державами тоді, коли вони намагаються реалізувати діаметрально протилежні інтереси та схильні послуговуватись збройними силами. Якщо держави лише погрожують одна одній, але не вдаються до збройної боротьби, їхні відносини мають характер конфронтації. Їх маргінальна боротьба за поліпшення своїх стратегічних позицій та гонка озброєнь є відносинами, за своїм змістом, суперницькими. Лише тоді, коли держави схильні до безкомпромісної збройної боротьби між собою, що впливає з їх абсолютного несприйняття факту існування одна одної, такі відносини набувають антагоністичного характеру.

4.1.2. Міжнародні економічні відносини

На відміну від політичних відносин, міжнародні економічні відносини розвивалися значно повільніше. Спочатку вони полягали у примітивній міновій торгівлі між племенами, в Античні часи та Середні віки — у торгівлі предметами розкоші та прянощами.

Процеси становлення світового господарства, в якому міжнародні економічні відносини стали відігравати активнішу роль, активізувалися тільки після промислової революції на початку XIX ст. Починаючи з цього часу, поступово формується система міжнародних економічних відносин.

До кінця XV ст. господарства деяких держав світу були мало пов'язані між собою і майже не залежали від розвитку міжнародних торгових та фінансових відносин. Становлення могутніх колоніальних імперій та “промислова революція” початку XIX ст. в Європі принципово змінили ситуацію. Поряд зі зростанням міжнародної торгівлі, вже наприкінці XIX — на початку XX ст. розпочалися інтенсивні процеси інтернаціоналізації виробництва.

У 1960—1980 рр. XX ст., паралельно з науково-технічною революцією, бурхливий розвиток міжнародних економічних відносин об'єктивно призвів до початку формування глобальної економіки, де існування замкнених національних економічних систем розглядається як перешкода для її розвитку. Як зауважив Е. Жуков, у сучасних умовах “існування промислових національних анклавів стало нерентабельним, порівняно замкнута національна валютна, інвестиційна, кредитна політика виявилась неефективною, а зовнішня торгівля ставала щораз дефіцитнішою для низки західних країн”¹. Становлення світової економіки та глобальної системи міжнародних економічних відносин відбувалося поступово, за три етапи, що якісно відрізнялись один від одного (табл. 4.4).

Таблиця 4.4. Розвиток міжнародних економічних відносин

Історичний період	Превалюючий тип господарства	Основні предмети торгівлі	Превалюючий тип фінансових відносин
До кінця XV ст.	Натуральне господарство	Предмети розкоші та рідкісні товари	Платіжні відносини
XV—XIX ст.	Колоніальне господарство	Сировина та товари машинного виробництва	Платіжні відносини у валютних зонах
XX ст.	Світове господарство	Сировина, устаткування та машини	Платіжні, інвестиційні та кредитні відносини

¹ *Международные экономические отношения* / Под ред. Е. Ф. Жукова. — М., 2000. — С. 8.

Власне тому визначення міжнародних економічних відносин як “системи господарських зв’язків між країнами світу чи групами країн на основі міжнародного поділу праці”¹ в сучасних умовах не зовсім відповідає дійсності. Воно ґрунтується на ідеї господарських зв’язків між країнами (фактично між державами) і не включає до складу недержавних учасників міжнародних економічних відносин (таких, як спільні підприємства, ТНК тощо). Сучасні міжнародні економічні відносини здійснюються як за активної участі державних інституцій, так і за їх пасивного сприяння, але здебільшого вони впливають із приватної ініціативи економічних груп громадян. Значно ближче до реальному стану учасництва в міжнародних економічних відносинах їх відображає Е. Авдокушин, як “комплекс економічних відносин між окремими країнами, їх регіональними об’єднаннями, а також окремими підприємствами (транснаціональними, багатонаціональними корпораціями) у системі світового господарства”².

Визначальними поняттями обох дефініцій міжнародних економічних відносин є міжнародний поділ праці та світове господарство.

Міжнародний поділ праці — найвищий ступінь розвитку суспільно-територіального поділу праці між країнами, основою якого є економічно вигідна спеціалізація країн і обмін продукцією визначеної кількості та якості. Міжнародний поділ праці впливає з незаперечного факту диференційованості фізико-географічних особливостей країн світу, природних ресурсів, рівня технології та суспільно-політичних умов розвитку виробництва. Диференційованість призводить до дефіциту певних видів ресурсів в одних державах та їх надлишку — в інших, відмінності технологічного рівня виробництва тих чи інших товарів, відмінності суспільно-політичних умов у різних державах світу. З огляду на це, виникають системи міжнародних обмінів товарами, інформацією та послугами, без яких існування та розвиток економіки більшості держав сучасного світу неможливий чи принаймні ускладнений.

Світове господарство — сукупність національних господарств, взаємопов’язаних міжнародними економічними відно-

¹ Політичний словник. — К., 1987. — С. 465.

² Авдокушин Е. Ф. Международные экономические отношения. — М., 1997. — С. 4—5.

синами з відповідним механізмом регулювання та керування. Міжнародні економічні відносини формують світове господарство, поєднуючи між собою господарства держав системою товарних і грошових потоків.

Суб'єктами міжнародних економічних відносин є, насамперед, виробники продукції, торгові та інвестиційні компанії, банки тощо. У сучасних економічних системах держав світу більшість із них має приватний характер, тобто у міжнародному середовищі вони діють самостійно, керуючись лише критерієм економічної вигоди. Роль держави у міжнародних економічних відносинах зводиться переважно до контрольних-регулятивних функцій. Запровадження нею монополії на зовнішню торгівлю, санкцій чи ембарго (повного або часткового) на торгові стосунки із суб'єктами підприємництва інших держав є досить рідкісним актом, який має суто політичний характер.

Державна політика у сфері міжнародних економічних відносин зводиться до обрання певної стратегії дій щодо свободи руху товарів, грошей та робочої сили. Ця політика найяскравіше виявляється у торгових відносинах між державами, та й у будь-яких інших видах міжнародних відносин, де вона відрізняється лише способами та методами реалізації. У найпростішому виразі її можна окреслити як ліберальну та протекціоністську.

Ліберальна політика полягає у якнайменшому втручанні держави в міжнародні економічні відносини і ґрунтується на свідомому усуненні перешкод на шляху товарних, грошових та людських потоків. Державні органи не втручаються у стосунки, що виникають між суб'єктами підприємництва, а лише реєструють і контролюють їх. Здійснюючи ліберальну зовнішньоекономічну політику, держави вимагають від своїх партнерів взаємності, оскільки ризикують наразитись на значні збитки для власних суб'єктів підприємництва. Таку політику здійснюють переважно економічно могутні держави безпосередньо або в рамках міжнародних торгових організацій, унаслідок чого утворюється єдиний економічний простір, відносно відмежований від інших.

Протекціоністська політика спрямована на захист власного ринку від конкуренції та фінансового підпорядкування національних суб'єктів підприємництва іноземним. Протекціоністська економічна політика може здійснюватись вибірково щодо

певних країн чи груп товарів, або це колективні заходи, ініційовані міжнародними організаціями. Як різновид можливий також прихований протекціонізм, що здійснюється методами внутрішньої економічної політики держави. Протекціонізм у зовнішньоекономічній діяльності супроводжується сприянням просуванню власних товарів і капіталу на зовнішніх ринках з боку держави.

У реальних міжнародних економічних відносинах чистий лібералізм чи протекціонізм трапляється досить рідко. Переважна більшість держав світу проводить змішану політику, де присутні елементи обох типів політики, або т. зв. політику подвійних стандартів, коли протекція стосується власного ринку, але від інших держав вимагають прозорості. Зіткнення зовнішньоекономічних інтересів держав призводить до т. зв. торгових війн, у яких вони намагаються завдати одна одній значних економічних збитків, проводячи взаємну жорстку протекціоністську політику. Водночас економічні причини можуть зумовити серйозні міжнародні кризи лише тоді, коли вони мають стратегічне значення для держав. Наприклад, під час війни у Перській затоці, коли йшлося про контроль над одним із найважливіших басейнів видобутку енергетичних ресурсів. Конфронтаційні економічні заходи (позбавлення режиму найбільшого сприяння, санкції, ембарго) застосовували переважно з політичних міркувань, і вони були засобом тиску на іншу сторону.

У системі міжнародних економічних відносин можна виділити різновиди, які, незважаючи на тісний взаємозв'язок, мають досить специфічний характер.

Торгові відносини між виробниками (продуцентами) та споживачами (консументами) різних держав передбачають обмін товарами, послугами та інформацією на підставі актів купівлі-продажу. Відносини між державами у цій сфері полягають у встановленні рамкових правил регулювання торгівлі між собою.

1. Одностороннє регулювання держава здійснює без консультацій чи погодження з урядами інших зацікавлених держав, виходячи з інтересів власних виробників.

2. Двостороннє регулювання полягає в узгодженні заходів регулювання зовнішньої торгівлі між двома державами, зацікавленими в їх упорядкуванні чи розвитку. Досягнене сто-

ронами розв'язання фіксується у торгових угодах, які вони укладають офіційно, що мають обов'язковий характер.

3. Багатостороннє регулювання здійснюється через погодження заходів регулювання торгівлі між державами у межах міжнародних організацій, таких як Євросоюз, Північно-Американська асоціація вільної торгівлі, Асоціація країн Південно-Східної Азії. Найважливіше значення для розвитку світової торгівлі мало створення у 1947 р. Генеральної Угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), яку у 1996 р. змінила Світова організація торгівлі (WTO). Регулювання світової торгівлі в межах цієї організації побудоване на таких найважливіших принципах:

- недискримінація товарів імпортного виробництва;
- підтримання режиму найбільшого сприяння в торгівлі з країнами-членами;
- використання тарифних методів захисту власного ринку;
- прогресивне зниження митних тарифів;
- встановлення преференцій для країн, що розвиваються;
- розв'язання торгових конфліктів за допомогою консультацій, переговорів і арбітражу.

Виробничі відносини переважно здійснюються в межах спільних підприємств і ТНК, специфіка діяльності яких полягає у міжнародній виробничій кооперації, при якій стадії виробництва готової продукції зосереджуються в різних країнах світу. У цьому випадку ТНК фактично перетворюється на "міжнародне підприємство", технологічні стадії виробництва якого розміщені в тих країнах, де для них створюють оптимальні економічні умови. Такі відносини спричиняють товарні та фінансові потоки, які, незважаючи на їхній внутрішній щодо виробничої структури характер, переважно враховуються в балансі зовнішньої торгівлі держав. Основна відмінність виробничих відносин від торгових полягає у тому, що вони не відбуваються на підставі акту купівлі-продажу.

Фінансові відносини пов'язані з рухом між державами грошових потоків, що забезпечують зовнішньоторгові операції, міжнародний кредит та інвестиції в національну економіку. З огляду на це, фінансові потоки, що забезпечують діяльність світового господарства, можна звести до платіжних, кредитних та інвестиційних.

1. Платіжні відносини є системою грошових взаємопотоків (як готівкових, так і безготівкових), що забезпечують розрахунки між суб'єктами міжнародних економічних відносин за спожиті товари, послуги, інформацію тощо. Платіжні відносини безпосередньо пов'язані з торговими, оскільки фактично відбуваються паралельно, згідно з усталеною продавцем та покупцем процедурою розрахунку.

2. Кредитні відносини пов'язані з наданням позик, їх використанням та погашенням. Суб'єктами кредитних відносин є держави, кредитні організації, юридичні та фізичні особи. У кредитних відносинах сторона, що надає позику, окреслюється як кредитор, а сторона, що позичає, — як боржник. У сучасному світі більшість країн, що розвиваються, є боржниками, а чимало з них — неплатоспроможні. Держави-кредитори, щоб координувати власну кредитну політику, створили Лондонський та Паризький клуби, у сфері діяльності яких вони формулюють принципи взаємовідносин із країнами-боржниками та міжнародними фінансовими організаціями.

За критерієм призначення розрізняють два типи міжнародних кредитів: зв'язані та фінансові. Перші завжди мають цільовий характер, що визначається у кредитних угодах, а другі — позичають під довільне використання. Стосунки у цій сфері формуються як фінансові взаємопотоки між кредиторами і боржниками, позаяк позичені гроші вимагають зворотного руху у вигляді оплати відсотків із сум боргів та їх погашення.

Надзвичайно важливу роль у кредитних відносинах відіграє створений згідно з рішеннями міжнародної конференції 1944 р. у Бреттон-Вудс (США) Міжнародний валютний фонд (МВФ). Ця організація підтримує стосунки лише з офіційними фінансовими організаціями держав: центральними банками, казначействами, валютними стабілізаційними фондами. Кредити МВФ найдешевші з-поміж будь-яких інших, але їх можна отримати лише за умови, що боржник дотримується певних економічних і політичних принципів, тобто програми стабілізації економіки, яку акцептують експерти цієї організації.

Програми розширеного кредитування в економіку держав світу здійснює також Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), який ще називають Світовим банком. Його переважною сферою, однак, є цільові кредити, спрямовані на розвиток інфраструктури найбільш бідніших країн світу.

3. Інвестиційні відносини полягають у стосунках між державними та недержавними інституціями, що передбачають вкладення валютних інвестицій у розвиток господарства інших країн.

Державне інвестування відбувається з бюджетних засобів згідно з рішенням уряду чи міжурядових інституцій. Недержавний (приватний) капітал являє собою засоби приватних фірм чи організацій, що спрямовуються за кордон за рішенням їхніх керівних органів. У будь-якому випадку головну роль в інвестиційному процесі відіграє уряд держави, оскільки він може бути його суб'єктом або принаймні контролювати та регулювати інвестиції, які вкладають приватні суб'єкти.

Традиційно розрізняють прямі та портфельні інвестиції, які відображають рівень контролю іноземного капіталу за підприємством, у яке він вкладається. У першому випадку йдеться про купівлю контрольного пакета акцій, а в другому — будь-якої їхньої частки, що дає право на прибуток.

Розвиток міжнародних економічних відносин не можливий без функціонування світової валютної системи. Із найдавніших часів еквівалентом співвідношення вартості під час обміну товарів було золото. Такий стан формалізувала Паризька міжнародна конференція у 1867 р., на якій було прийняте рішення про введення т. зв. золотого стандарту. Співвідношення курсів національних валют визначалось через кількісний вміст золота, яким державні банки могли погасити суму паперових грошей, що перебували в обігу. На міжнародній конференції у Бреттон-Вудс (1944) світова валютна система зазнала кардинальних змін, оскільки на ній було прийняте рішення про виконання функції світових грошей поряд із золотом долара США. Національні валюти обмінювались за фіксованим доларовим паритетом, а США зобов'язувалися обмінювати пред'явлені долари на золото за встановленим офіційним курсом (35 доларів за трійську унцію (31,1 грама)). У 1976 р. на міжнародній конференції в Кінгстоні (Ямайка) було прийняте рішення про фактичний відхід від принципів Бреттон-Вудської системи та переведення міжнародних розрахунків на "плаваючий" курс відносно долара США і відміну золотого покриття його вартості.

Сучасні міжнародні економічні відносини характеризуються зростаючою взаємозалежністю господарств країн світу, що

традиційно розуміють як вияв процесу економічної глобалізації. Результатом становлення світової економіки у другій половині ХХ ст. стала т. зв. система неоколоніалізму, в якій міжнародний економічний порядок визначався нерівноправним становищем країн, що розвиваються. На світовому ринку вони залишились постачальниками дешевої сировини та споживачами промислової продукції, виробленої з неї. Такий міжнародний економічний порядок було зведено до формалізованого пов'язання “північ — південь”, що декілька десятиріч визначало стосунки між високорозвиненими державами та країнами “третього світу”.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. розпочалася трансформація міжнародного економічного порядку. Її провісником ще у 70-х роках ХХ ст. стала “друга хвиля” індустріалізації у країнах, що розвиваються. Зокрема, особливо швидко економічне зростання було зауважено в таких країнах, як Бразилія, Мексика, Індія, Малайзія, Сінгапур, Тайвань, Венесуела. У 80-х роках ХХ ст. стрімке зростання обсягів виробництва та потужне економічне зростання змінили економічну та політичну ситуацію на Далекому Сході, що спричинило те, що Китай став претендувати на роль економічного центру Азії.

Ці процеси відбувалися паралельно зі значним спадом обсягу виробництва промислової продукції у розвинених країнах, особливо США. Водночас у структурі ВВП США, починаючи з 50-х років ХХ ст., постійно зростає частка сфери послуг, наукових досліджень та управління. Розвинені країни спеціалізуються на розробленні нових технологій (“ноу-хау”), експортуючи капітал та управлінські рішення (штаб-квартири більшості ТНК розташовані у розвинених країнах, а їх виробництво зміщується у країни, що розвиваються). Стосовно цього економічного феномену З. Бжезінський застосував поняття “технотронна доба”, Д. Белл — “постіндустріальне суспільство”, Е. Тоффлер — “інформаційне суспільство”. Власне поняття, запропоноване Е. Тоффлером, чи не найточніше передає специфіку сучасного розвитку людської цивілізації, яка суттєво зменшує роль географічного простору (зокрема, його розмірів) завдяки розвитку та вдосконаленню транспортних і, особливо, глобальних інформаційних систем.

Визначальними рисами сучасного світового господарства називають:

- інтенсивний розвиток ринку товарів на основі міжнародної торгівлі;
- вільний рух чинників виробництва у формі інтенсивного вивезення капіталу, технологій та робочої сили;
- зосередження виробництва товарів переважно у межах ТНК;
- зростання самостійності фінансових відносин щодо міжнародної торгівлі (широкий розвиток кредитних та інвестиційних відносин);
- розвиток системи міжнародних економічних організацій;
- лібералізація зовнішньоекономічної політики держав світу.

Попри це спостерігається діаметрально протилежний процес фрагментації світового господарства, котрий полягає у виокремленні відносно автономних економічних просторів, у межах яких держави провадять взаємну ліберальну торгову політику, але ззовні вони захищені досить жорсткими протекціоністськими бар'єрами. Інтеграційні процеси в державах, що відбуваються в межах ЄС та Північно-Американської асоціації вільної торгівлі (NAFTA), незважаючи на різну швидкість і суттєві відмінності між ними, ведуть до виникнення потужних центрів міжнародних економічних відносин, що мають наддержавний характер.

4.1.3. Міжнародні відносини у сфері культури

Культура та пов'язані з нею відносини — надзвичайно складне й багатогранне явище, яке у сучасній науці досить важко точно визначити. Латинське слово “*cultura*” (обробка, догляд, поліпшення) первісно означало дотичність людини до природи, передусім, землі (*cultura agri*).

Марк Туллій Ціцерон серед перших надав цьому поняттю духовного виміру, пов'язуючи з ним збереження історичної спадщини та суспільних духовних цінностей. Пізніше з розширенням змісту розуміння цього поняття у ньому виокремилися духовна та матеріальна частини, що тісно взаємопов'язані та характеризують спосіб життєдіяльності суспільства.

Багатогранність поняття культури як суспільного явища науково дефініювати досить важко. Головною проблемою розуміння культури в сучасній науковій думці залишається співвідношення її духовних і матеріальних елементів, що й визначає специфічність того чи іншого її розуміння.

Серед розмаїття ідей та концепцій, що функціонують у сучасній науковій думці, можна виокремити низку найважливіших напрямів її розуміння.

1. Сприйняття культури як результату життєдіяльності людських спільнот, тобто всього створеного людиною, на відміну від створеного природою. Культура, з цього погляду, формується як наслідок спрямованої творчої діяльності людей, вона завжди має соціальний характер. Так визначав поняття культури К. Маркс, і чіткіше сформулював один із його послідовників Г. Плеханов. Такої ж думки, з тими чи іншими застереженнями, дотримується значна кількість культурологів.

2. Розуміння культури як духовного надбання людських спільнот, що акумулює розумову діяльність, спрямовану на розвиток самоусвідомлення (ідентичності), морально-етичних основ існування, системи символічних форм, що відображають сприйняття середовища, знакових систем (передусім, мови), наукового знання, мислення тощо. Ця позиція, починаючи від праць М. Вебера, традиційно визначальна для “західної” науки, де культуру трактують як різновид суб’єктивної діяльності людей, що відображає специфіку їх рефлексії довкілля.

3. Аксіологічне розуміння культури пов’язане з її сприйняттям як сукупності матеріальних і духовних цінностей, що є результатом життєдіяльності людини. М. Чмихов визначив поняття культури як “специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, реалізований у продуктах матеріальної та духовної праці, в системі суспільних норм і засад, у духовних цінностях, у сукупності взаємин людей із природою і між собою та у ставленні їх до самих себе”¹. Виходячи з цього досить широкого трактування, можна зауважити, що культура є способом адаптації людських спільнот до того довкілля, в якому вони існують. Тобто матеріальна та духовна частини культури взаємопов’язані та впливають одна з одної.

¹ Чмихов М. О. Давня культура. — К., 1994. — С. 3.

Можна погодитись і з такою думкою: “Суспільна практика свідчить про органічну єдність матеріального та духовного, об’єктивного та суб’єктивного, необхідного та випадкового в культурі. Вилучення однієї з її частин збіднює культуру, спотворює уявлення про неї як про цілісний феномен”¹. Культура є результатом не лише предметно-практичної, а й духовної діяльності людей, унаслідок якої формується система культурних цінностей, що мають надзвичайно важливе значення для суспільства.

У ст. 1 міжнародної конвенції “Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту” від 14 травня 1954 р. зазначається: “Культурними цінностями є пам’ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські, археологічні місцеположення, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукції цінностей, зазначених вище”². Визначені в конвенції культурні цінності мають матеріальний характер, що впливає з їх змісту та призначення, але в ширшому розумінні ними також є нагромаджене суспільством знання, надбання літератури та мистецтва, морально-етичні та релігійні вчення.

Від найдавніших часів змістом міжнародних відносин у сфері культури було поширення та запозичення духовних культурних цінностей. У світовій історії існує значна кількість прикладів, коли суспільства, що перебували на нижчому рівні розвитку, формувались під значним культурним впливом передових і розвиненіших суспільств. Держава та її політичне керівництво завжди розв’язувала дилему, змістом якої була проблема ідентичності національного культурного поля. Тобто йдеться про збереження чи трансформацію традиційної для цього суспільства системи культурних цінностей.

Ставлення політичних еліт до проблеми ідентичності національного культурного поля лежить в основі політики держав щодо зовнішніх культурних впливів. З огляду на це, Я. П’єтрась пропонує розрізнити чотири типи національних політичних еліт:

---

¹ Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. — К., 2002. — С. 15.

² Україна в міжнародно-правових відносинах. — К., 1997. — Кн. 2. — С. 86.

1. *Космополітичні* еліти, які підтримують процес запозичення цінностей і стандартів іноземної культури, вважаючи її прогресивнішою навіть тоді, коли це призводить до руйнування національного культурного поля.

2. *Націоналістичні* еліти прагнуть не допускати іноземних культурних впливів і зберігати незмінними традиційні цінності, ідеалізуючи минуле.

3. *Компрадорські* еліти здійснюють політику секторного запозичення цінностей іноземної культури, що призводить до виникнення в державі ситуації паралельного розвитку культур. Окремі суспільні групи (наближені до політичної еліти) преферують зразки запозиченої іноземної культури, тоді як більша частина населення залишається в полі традиційної національної культури. Це призводить до маргінальності її розвитку, але, з іншого боку, запозичені культурні цінності мають “штучний характер”, їх не сприймає більшість населення.

4. *Ліберальні* політичні еліти намагаються поєднати обидві системи вартостей так, щоб створити нову культуру, яка б сприяла суспільному прогресові, але не руйнувала принципових основ національної традиції.

Національна політична еліта здійснює державну політику у сфері культури переважно за допомогою юридичних засобів, сприяючи та регламентуючи запозичення або обмежуючи його і навіть забороняючи.

Сучасні міжнародні відносини у сфері культури пов'язані з різноплановими контактами державних і недержавних суб'єктів, що представляють різні країни світу щодо обміну досягненнями та інформацією про них у галузях освіти, науки, мистецтва, літератури тощо. Такі відносини реалізуються будь-якими типами учасників міжнародних відносин. Їхніми суб'єктами є діячі культури, організації та установи, уповноважені державні інституції (зокрема, міністерства культури), спеціалізовані міжнародні організації.

У цих стосунках недержавні суб'єкти діють автономно, керуючись інтересами власної професійної діяльності. Проте у будь-якому разі держава сприяє розвиткові, координує та контролює характер і зміст культурних відносин між ними. У світовому масштабі держави поєднують свої зусилля у межах міжнарод-

них організацій (за допомогою спеціалізованої міжнародної організації системи ООН — ЮНЕСКО), які активно ініціюють відносини у цій сфері.

Американський політолог С. Хантингтон зауважив, що “культура і культурна ідентичність визначають зразки спільностей та дезінтеграцію і конфлікти в світі, після холодної війни”¹. Упродовж тисячоліть національні культури розвивались автономно одна від одної, що пояснювалось відсутністю на той час засобів масової інформації не лише глобального, а й регіонального масштабу. Унаслідок відносного відособлення розвитку культури народів світу вони склались як окремі системи цінностей, що визначають їхній світогляд, специфічність розвитку мистецтва і є основою для виникнення релігійних та ідеологічних систем.

Величезну роль у започаткуванні культурних обмінів та запозичень відіграло поширення світових релігій: християнства, мусульманства та індуїзму, які в концентрованій формі пропагували культурні та морально-етичні цінності тих народів, серед яких вони виникли.

Упродовж першого тисячоліття від Р. Х. відбулась поступова консолідація окремих культур на основі релігійного світогляду, який хоч і не подолав остаточно відмінностей між окремими культурами, але принаймні звів їх до спільного знаменника. Ці процеси спричинились до творення окремих культурних просторів, між якими існують досить виразні відмінності.

С. Хантингтон розглядає світ крізь призму цивілізацій, що, на його думку, відповідають цим просторам. Він виокремлює західну, православну, ісламську, індуїстську, латиноамериканську, буддистську, китайську, африканську та японську цивілізації.

Швидкий суспільний прогрес, що відбувався в межах західної цивілізації, починаючи з XV ст., спричинив поширення її цінностей на більшу частину світу, і лише там, де вже існували високорозвинені культури, вони не зуміли прижитись у незмінному варіанті. Однак вестернізація, тобто запозичення від західної культури, стали синонімом прогресу та вдосконалення.

Швидкий розвиток світових інформаційних систем і зростаючий ступінь їх безконтрольності з боку національних держав

¹ *Huntington S. P. Zderzenie cywilizacji. — Warszawa, 2000. — S. 14.*

сприяли феноменові виникнення “масової” культури, що фактично являє собою американський варіант західної культури. Її зростаючий вплив на зламі ХХ—ХХІ ст. призводить до фактичного занепаду та руйнування національних культур і породжує гострі конфлікти на цьому ґрунті.

З. Бжезінський вважає поширення американської культури одним із найважливіших аспектів глобального панування США, стверджуючи, що “культурна перевага є неоціненним аспектом американської глобальної могутності. Що б не думали про її естетичні цінності, американська масова культура випромінює магнетичне тяжіння, особливо для молоді у всьому світі”¹.

З тим, що вестернізація веде до суспільного прогресу, категорично не погоджується С. Хантингтон, який стверджує, що у підсумку вона призводить до агресивного несприйняття західної культури та відродження традиційних національних цінностей. Культурні цінності, на його думку, є тими основами існування народів, до яких люди так чи інакше повертаються і які є ґрунтом для конфліктів майбутнього (рис. 4.6).

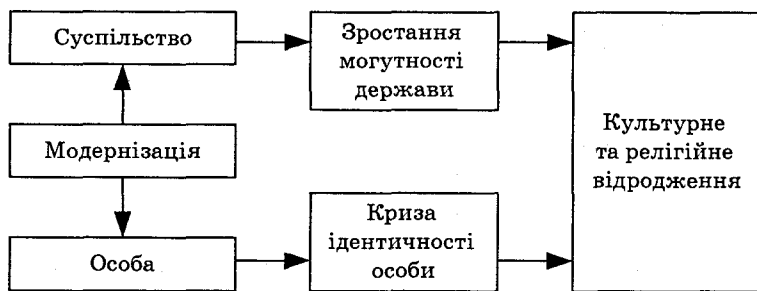

Рис. 4.6. Вестернізація та її вплив на національну культуру

Натомість Е. Тоффлер пов’язує сучасні процеси у сфері культури з принциповими змінами, що відбуваються у внутрішніх та міжнародних економічних відносинах. На його думку, кожне суспільство формує власний тип культури, який впливає з рівня його розвитку. Сільськогосподарські цивілізації створили елітарну, аристократичну культуру, промислові — масову, а інформаційне суспільство “третьої хвилі” створює принципо-

¹ Бжезінський З. Великая шахматная доска. — М., 1999. — С. 38.

во нову культуру, що виникатиме на засадах демасифікації, індивідуалізації та фрагментизації. Культура майбутнього, на відміну від попередніх, не буде ні масовою, ні національною, вона орієнтуватиметься на досить вузькі групи споживачів, кожна з яких отримуватиме фрагменти лише тих культурних досягнень, які становлять для неї інтерес, та моделюватиме власне середовище на свій розсуд, без будь-яких оцінок, нав'язаних громадською думкою, релігією чи ідеологією. Е. Тоффлер пише: “Замість того, щоб тільки отримувати ментальну модель реальності, ми в певний момент мусимо винаходити й перевинаходити її заново. Це накладає на нас величезний тягар. Але й веде у напрямку до більшої індивідуальності, демасифікації як особистості, так і культури”¹.

У будь-якому випадку міжнародний порядок у сфері культурних відносин, який традиційно розглядали як певний спосіб взаємодії між національним та глобальним культурним “полем”, у ХХІ ст. зазнає кардинальних змін, незалежно від напрямку, навколо якого дискутують культурологи-футуристи. Очевидно лише те, що культура та пов’язані з нею відносини у міжнародному середовищі на початку ХХІ ст. відіграють вагомішу роль, ніж це спостерігалось раніше.

4.1.4. Міжнародні відносини у сфері інформації

Від найдавніших часів передавання повідомлень про реальні події міжнародного життя було надзвичайно важливим як у внутрішній, так і у зовнішній політиці держав. Упродовж тисячоліть головними засобами передавання інформації були гінці, які забезпечували, передусім, потреби політичного керівництва та формували основу для прийняття ним рішень у сфері зовнішньої політики. У ХVІІІ ст. у Франції для потреб швидкого передавання інформації було засновано кур’єрську пошту, що використовувала з цією метою сполучення за допомогою диліжансів. Однак між подією та реакцією на неї зацікавлених держав завжди минав досить тривалий час, що унеможливлювало динамічну та ефективну зовнішню політику. Широкі кола громадськості

¹ Тоффлер Е. Третя хвиля. — К., 2000. — С. 151.

отримували інформацію зі ще більшим запізненням і лише таку, яка відповідала інтересам керівної верхівки.

Починаючи з XIX ст., розвиток міжнародних інформаційних відносин зазнав революційних змін, що полягали в удосконаленні старих і винайденні нових технічних засобів передавання інформації. Розвиток транспорту, винайдення телеграфу, телефону, радіо і, нарешті, впровадження сучасних комп'ютерних мереж не лише свідчили про ступінь прогресу суспільства, а й призвели до справжніх інформаційних революцій.

Інформованість урядів воюючих держав та громадян уперше суттєво змінилась під час Кримської війни (1851—1855). Характеризуючи цю ситуацію, М. Говард писав: “Війна більше не являла собою пригоду в далеких краях, про яку цивільне населення дізнавалось із коротких офіційних повідомлень та із солдатських байок, коли подія вже відходила у далеке минуле. Тісніший контакт між фронтом і тилом було встановлено завдяки паралельному розвитку електричного телеграфу. Можливість миттєвого зв'язку отримали не лише політичні лідери та їхні польові командири, а й редактори газет, які ставали дедалі впливовішими та амбіційнішими”¹.

Інформаційна революція середини XIX ст. фактично повторилася в другій половині XX ст., оскільки створення глобальних комп'ютерних мереж стало якісно новим кроком порівняно з існуючими системами зв'язку.

А. Дудек зазначає, що сучасні міжнародні інформаційні відносини відбуваються одночасно у трьох площинах: міжурядовій, неурядовій (через засоби масової інформації) та міжособистісній. Інформація у цих площинах передається за допомогою найрізноманітніших каналів — від усного спілкування до використання сучасних інформаційних мереж. Міжнародні відносини у сфері інформації пов'язані зі стосунками між її виробниками та споживачами щодо отримання останніми повідомлень про реальні події, що становлять для них інтерес. Споживачі інформації можуть використовувати її операційно, але також і для подальшого передавання іншим споживачам. У першому випадку йдеться про стосунки між інформаційними службами (інформаційні та прес-агенції, спеціальні служби тощо) та спо-

¹ Говард М. Війна в європейській історії. — К., 2000. — С. 101.

живачами, а в другому — між виробниками щодо обміну, на певних умовах, отриманою інформацією (рис. 4.7).

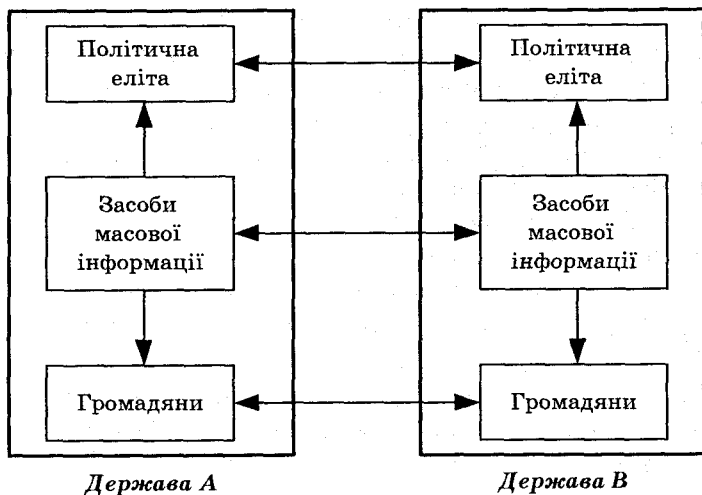

Рис. 4.7. Міжнародні інформаційні відносини

Інформація є способом відображення реального середовища у вигляді фактів і їх первинних коментарів та інтерпретацій. З огляду на специфіку використання споживачами, виокремлюють такі різновиди інформації, як:

1. *Секретна*, яку використовує політичне керівництво у процесі прийняття найважливіших рішень і розголос якої може завдати серйозної шкоди інтересам держави.

2. *Спеціалізована*, яка має вузьке операційне застосування і може бути використана лише фахівцями у тій сфері суспільної діяльності, якої вона стосується. Режим застосування такої інформації не завжди відкритий, позаяк окремі відомості можуть становити державну службу або приватну комерційну таємницю.

3. *Масова*, яка є загальною та доступною для будь-яких споживачів. Вона поширюється за допомогою преси, радіо, телебачення та глобальних інформаційних мереж.

У практиці прийняття політичних рішень уряди використовують усі перелічені вище види інформації, оскільки у цьому

процесі ніколи не буває абсолютної впевненості у вихідних даних, а порівняння відомостей, взятих із різних інформаційних потоків, дає змогу з'ясувати картину реальних подій. Інформаційні потоки є постійним рухом повідомлень у межах технологічних каналів. Вони виражаються у створенні міжнародного глобального інформаційного "поля" і потоках різнопланової інформації через світові інформаційні системи.

Держава традиційно контролює входи та виходи, через які циркулюють інформаційні потоки, намагаючись не допустити у національне інформаційне поле інформацію, яку її політична еліта розглядає як ворожу, спрямовану на підривання конституційного ладу, цінностей національної культури тощо. Державну політику у світовому інформаційному полі можна охарактеризувати так:

1. *Ліберальна* побудована на принципах невтручання в інформаційний процес, визнання права громадян отримувати інформацію з будь-яких джерел, сприяння вільному обігові інформації.

2. *Активна* інформаційна політика полягає у намаганні встановити контроль (того чи іншого ступеня жорсткості) за засобами масової інформації, за допомогою контрпропаганди, активного сприяння поширенню за межами держави інформації, що відображає погляд національної керівної еліти.

3. *Автаркічна* інформаційна політика пов'язана з "закриттям" національного інформаційного поля, повною забороною чи певним обмеженням права громадян користуватись інформацією іноземного походження та її сприйняттям як ворожої.

Ще 1976 р., під час V конференції Руху неприєднання в Коломбо, країни "третього світу" констатували інформаційну нерівноправність та задекларували прагнення до створення "нового інформаційного порядку". У декларації ЮНЕСКО від 22 листопада 1978 р. як його найважливіші принципи були названі свобода та рівноправність держав у світовому інформаційному полі. На засіданні Міжнародної Координаційної Ради у справах інформації країн Руху неприєднання в Багдаді 1980 р. було сформульовано концепцію фундаментальних прав суверенних держав у сфері інформації, серед яких: право кожної держави на створення власної інформаційної системи; право осіб і народів отримувати об'єктивний образ реальності; право кожної дер-

жави світу об'єктивно висвітлювати її інтереси та обов'язок усіх учасників інформаційного процесу щодо збереження об'єктивності.

Концепцію “нового інформаційного порядку” гостро критикували США та Велика Британія, і вона не була плідною з огляду на бідність країн, що розвиваються.

Реальний міжнародний порядок у сфері міжнародних інформаційних відносин визначається фінансовими і, відповідно, технічними можливостями держав світу. На зламі ХХ—ХХІ ст., через широке впровадження супутникового телебачення, міжнародних комп'ютерних інформаційних мереж, національні держави втрачають можливість здійснювати ефективний контроль за інформаційними потоками, що перетинають їхні кордони. У формуванні глобальних інформаційних потоків вирішальною є позиція провідних держав світу та власників засобів масової інформації, які контролюють зміст та інтерпретацію повідомлень. Ведення пропагандистських кампаній, які спочатку стосувались лише громадян власної держави, у сучасних умовах набуло світових масштабів та виявилось у маніпулюванні громадською думкою у більшості країн світу.

4.2. Форми міжнародних відносин

Міжнародні відносини реалізуються через низку форм, кожна з яких є способом їх реалізації, що визначається кількісним складом учасників тих чи інших інтеракцій. Кількісне означення учасників щодо форм міжнародних відносин має значно глибший зміст, ніж на перший погляд видається, оскільки залежно від цього змінюються характер і особливості відносин. Що більше учасників міжнародних відносин бере участь у конкретних інтеракціях, тим вони складніші, позаяк вимагають складніших механізмів реалізації.

Виокремлюють три форми міжнародних відносин: двосторонні, багатосторонні, колективні:

Двосторонні (білатеральні) відносини є найдавнішою, базовою формою міжнародних відносин, яка поширена і в сучасному

світі. Щоб сприйняти відносини як такі, потрібно щонайменше дві сторони (рис. 4.8).

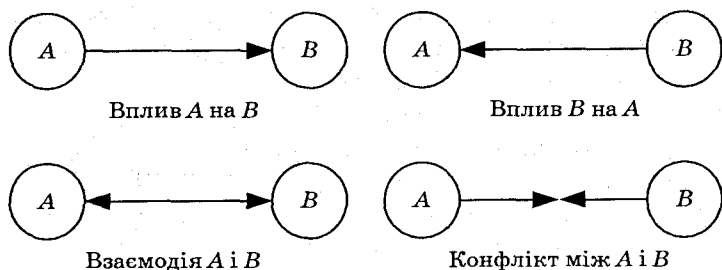

Рис. 4.8. Різновиди білатеральних відносин

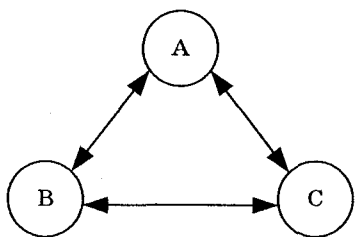
Сторони можуть реалізувати у стосунках між собою один вид відносин або ж (як це переважно буває) одразу декілька. Така форма переважає для будь-яких типів учасників міжнародних відносин. У двосторонніх інтеракціях учасники міжнародних відносин можуть домінувати, тобто односторонньо впливати (контролювати) один на одного, підтримувати партнерські відносини між собою (взаємодіяти) та конфліктувати. У кожному випадку сторони, залежно від змісту відносин між ними, послуговуються відповідним дипломатичним та правовим інструментарієм (табл. 4.5).

Таблиця 4.5. Правова регламентація форм міжнародних відносин та їх взаємозв'язок із формами дипломатичної діяльності

Форми міжнародних відносин	Способи правового регулювання	Форми дипломатичної діяльності
Двосторонні	<i>Modus vivendi</i> , угоди, договори	Спеціальні місії, постійні представництва
Багатосторонні	Угоди, договори, конвенції	Спеціальні місії, конференції
Колективні	Угоди, договори, статuti	Міжнародні організації

Багатосторонні (полілатеральні) відносини є формою, яка пов'язана з участю у стосунках декількох, інколи багатьох сторін, які можуть бути пов'язані між собою як безпосередньо, так і через одного з учасників, роль якого в їх множині важливіша, ніж інших. Учасники міжнародних відносин вступають між собою у такі стосунки тоді, коли розв'язання певної проблеми, що становить спільний інтерес, неможливе або утруднене без участі декількох сторін (рис. 4.9). Ця форма міжнародних відносин є значно складніша порівняно з попередньою, оскільки передбачає використання багатосторонніх механізмів координації дій держав.

Варіант 1

Варіант 2

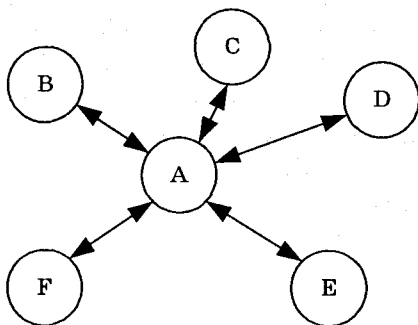

Рис. 4.9. Багатосторонні відносини

Полілатеральні відносини реалізуються переважно на довготривалій або середньотривалій основі, яка виявляється у створенні ними коаліцій, союзів, блоків тощо. У будь-якому разі тривалість існування таких об'єднань визначає проблема чи інтерес, для розв'язання чи реалізації яких вони створені. Постійні проблеми чи інтереси, що стали причиною їх створення, продовжують їх існування та призводять до об'єктивної потреби переходу відносин до більш інтегрованої форми.

Колективні відносини мають найвищий, порівняно з усіма іншими формами, ступінь інтегрованості, оскільки для їх реалізації (що є визначальною формальною ознакою) формується міжсуб'єктний центр (рис. 4.10), який виконує функції координатора

та організатора відносин усередині множини учасників міжнародних відносин.

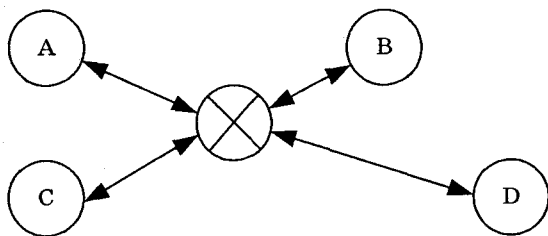

Рис. 4.10. Колективні відносини

Така форма міжнародних відносин визначає інколи навіть дуже жорсткі норми діяльності учасників; кожен із них втрачає частину власних функцій та повноважень на користь створеного координаційного центру. Колективні відносини мають переважно довготривалий характер і велику щільність взаємозв'язків між їх учасниками.

Залежно від форми міжнародних відносин видозмінюються способи правової регламентації діяльності учасників. Якщо двосторонні відносини здійснюються на підставі двосторонніх угод, договорів або навіть *modus vivendi*¹, то підставою багатосторонніх відносин є угоди, договори та конвенції. Колективні відносини, на відміну від попередніх, регламентують угоди, договори, статuti тощо.

Двосторонні та багатосторонні відносини можуть мати конфронтаційний або партнерський характер. У кожному з цих випадків форма міжнародних відносин не змінюється, але її зміст набуває іншого значення.

Із формами міжнародних відносин безпосередньо пов'язані форми дипломатичної діяльності. Використання спеціальних місій *ad hoc*, постійних представництв (посольств), міжнародних конференцій чи міжнародних організацій визначається конкретною формою міжнародних відносин, у кожній з яких переважають найефективніші форми дипломатії.

¹ Короткотривалі угоди або "недоговірний" спосіб відносин.

Кожна з форм міжнародних відносин відзначається також специфічним правовим регулюванням, оскільки для успішної реалізації взаємодій застосовуються найбільш доречні, у конкретному випадку, міжнародно-правові документи: угоди, договори, конвенції та статuti міжнародних організацій (див. табл. 4.5).

Резюме

У сучасній теорії міжнародних відносин тривають гострі дискусії щодо їх дефініювання, й досі відсутнє визначення, що задовольняло б більшість науковців. Деякі з них вважають це явище ірреальним через неможливість чітко відокремити його від інших суспільних процесів та явищ чи відсутність їх чітко окресленого місця у географічному просторі.

Міжнародні відносини розуміють як:

- сукупність взаємовідносин між представниками різних держав світу;
- силове з'ясування національних інтересів у міжнародному середовищі;
- стосунки, що виникають між особами, які приймають зовнішньо-політичні рішення.

Однією з найважливіших теоретичних проблем є вивчення ролі та міри впливу учасників міжнародних відносин. Тут сучасна теорія отримала два опонуючі напрями: державоцентризм (етатизм) і транснаціоналізм. Зміст суперечки між ними полягає у домінуванні держави в сучасних міжнародних відносинах. Тоді як прихильники першого напрямку визнають його *a priori*, представники другого — заперечують, виходячи з ідеї “біфуркації” та паралельного співіснування міждержавних і недержавних суб'єктів міжнародних відносин.

У міжнародних відносинах відбуваються інтеракції між державами, міжнародними організаціями, суспільними групами та навіть фізичними особами. Однак у системі цих відносин переважають національні держави, позаяк лише вони володіють

усіма належними механізмами контролю за діяльністю недержавних учасників міжнародних відносин.

Сучасні міжнародні відносини є інтегральним поєднанням порівняно автономних видів, насамперед, політичних (дипломатичних та військових), економічних, культурних та інформаційних відносин.

Міжнародні відносини реалізуються у формі білатеральних, полілатеральних та колективних стосунків, відрізняючись способами правової регламентації та специфікою використання тих чи інших форм дипломатії.

Контрольні завдання

1. Розкрийте сутність тверджень про ірреальність міжнародних відносин.
2. Охарактеризуйте найважливіші відмінності у розумінні міжнародних відносин як суспільного явища.
3. Порівняйте зміст найпоширеніших термінів учасництва міжнародних відносин.
4. Поясніть зміст “дилеми суб’єктності”. Порівняйте позиції етатистів і транснаціоналістів.
5. Співвіднесіть поняття “суб’єкт міжнародного права” і “суб’єкт міжнародних відносин”.
6. Охарактеризуйте типи суб’єктів міжнародних відносин.
7. Поясніть особливості наукового трактування проблеми співвідношення видів міжнародних відносин.
8. Охарактеризуйте поняття і особливості зовнішньої та міжнародної політики.
9. Поясніть специфіку міжнародних економічних відносин.
10. Поясніть зміст міжнародних відносин у сфері культури.
11. Охарактеризуйте особливості міжнародних відносин у сфері інформації.
12. Розкрийте зміст і порівняйте особливості окремих форм міжнародних відносин.

ЧАСТИНА 3

ПАРАДИГМИ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Експланаційні теорії міжнародних відносин. Класична школа. Наукові концепції і сутність ідеалізму. Політичний реалізм. Неореалізм та неолібералізм. Біхевіористична “революція”. Системні теорії модернізму. Теорії зв’язку. Теорія поля. Теоретичні принципи постмодернізму. Сучасні напрями теоретичного дослідження міжнародних відносин. Детермінізм. Географічний детермінізм і геополітика. Расові теорії. Марксизм і неомарксизм. Цивілізаційні теорії міжнародних відносин.

Розділ 5

КЛАСИЧНА ШКОЛА ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

5.1. Проблема класифікації наукових концепцій

Метою теорії міжнародних відносин завжди є наукове тлумачення (експланація) найістотніших явищ, процесів та взаємозв'язків об'єкта дослідження. Як стверджує Т. Кнутсен, “теорія є абстрагованим, гіпотетичним чи спекулятивним відображенням реальності. Теоретизувати — означає мислити з метою розуміння і пояснення”¹.

Прагнення зрозуміти реальність міжнародних відносин і вичерпно та логічно пояснити її завжди було рушійною силою наукових досліджень і ґрунтувалось на природній допитливості вчених. Пояснення змісту та механізмів міжнародних відносин дає змогу формулювати прогностичні гіпотези, тобто намагаться передбачити їх майбутні стани та ситуації. Тлумачення явищ і процесів та прогностичні гіпотези, що впливають із них, є головним практичним результатом досліджень у теорії міжнародних відносин.

Будь-які експланаційні концепції у теорії міжнародних відносин строго детерміновані вихідними твердженнями, що мають характер припущень, якими дослідник намагається тлумачити їх першооснову. Апріорне твердження, прийняте автором

---

¹ Knutsen T. L. A History of International Relations Theory. — Manchester; New York, 1992. — P. 1.

концепції з огляду на емпіричний досвід і власний науковий світогляд, полягає в обранні ним явищ чи процесів, що, на його думку, є визначальними у міжнародних відносинах, через яке можна зрозуміти та пояснити їх у цілому. Воно остаточно та прецизійно формулюється як принцип розуміння сутності досліджуваного явища, який є формалізованим апріорним твердженням про зміст і вирішальні чинники міжнародних відносин.

Основна розбіжність у наукових поглядах стосовно сутності міжнародних відносин випливає з різноманітності принципів їх розуміння, що зумовлює формулювання низки теорій, кожна з яких по-своєму намагається їх пояснити. Принципи є своєрідним “вододілом” теорії, який виокремлює наукові школи, що відрізняються іншою візією міжнародних відносин. У межах однієї школи функціонує одразу декілька теорій, які навіть провадять між собою полеміку. Отже, кожна наукова школа у теорії міжнародних відносин є сукупністю теоретичних концепцій, що логічно впливають із закладених в їх основу принципів.

Навіть у близьких за обраним принципом концепціях спостерігаються значні теоретичні розбіжності щодо трактування сутності міжнародних відносин чи їх окремих явищ і процесів. Основний пункт суперечок полягає у тлумаченні п’яти найважливіших категорій міжнародних відносин — *суб’єкта, інтересу* (переважно йдеться про національно-державний), *конфлікт, співіснування, співробітництва*. Погляди авторів концепцій на ці категорії та співвідношення між ними фактично є системою тверджень, що становлять каркас тієї чи іншої теорії.

Протиставлення окремих теорій, конфронтація наукових ідей і концепцій завжди були рушійною силою розвитку теорії міжнародних відносин. У рамках її досліджень періодично виникали істотні, для розвитку наукового знання, дискусії між представниками різних наукових шкіл та окремих теорій. Можна наголосити на особливій експланаційній значущості чотирьох великих дискусій:

Перша з них спалахнула ще в 40-х роках ХХ ст. між представниками класичних теорій ідеалізму та політичного реалізму. Йшлося про суперечку щодо широкого кола питань, пов’язаних із міжнародними відносинами. Дискусії точились навколо

тверджень про зміст основних понять та категорій науки, першопричини та рушійні сили міжнародних відносин. Відголоси цієї дебати відчуваються у теорії міжнародних відносин і зараз, коли вони продовжуються послідовниками ідей класичної школи — неореалістами та неолібералістами. Незважаючи на значну модифікованість основних положень новітніх теорій класичної школи, проблематика дискусії між ними залишається близькою до тієї, щодо якої сперечались їхні попередники на початку ХХ ст.

Друга дискусія, яку ще прийнято називати “Великою дебатом”, розпочалась у 1960—1970-х роках і призвела до розколу вчених на опонуючі один одному табори традиціоналістів та біхевіористів. Найважливішим питанням полеміки між ними можна вважати проблему методології дослідження міжнародних відносин, хоча зміст дискусії має значно глибший характер. Традиціоналісти вважали за необхідне вивчати міжнародні відносини через осмислення специфічної природи людини, інтересів та цінностей, властивих людським спільнотам. На противагу їм біхевіористи, відкидаючи суб’єктивізм, намагались формулювати закони та закономірності міжнародних відносин і опиратись на точні (у тому числі і математичні) методи досліджень. Тобто полеміка навколо методу та методології була лише виявом значно глибшої дискусії про суб’єктивний чи об’єктивний характер міжнародних явищ та процесів, а ще вужче — про роль та значущість людини у суспільних процесах.

Третя дискусія пов’язана з гострою критикою теорій класичної школи з боку неомарксистів. Основним предметом суперечки між прихильниками неомарксизму та класичних теорій є проблеми суб’єктності та змісту міжнародних відносин.

Четверта дискусія розпочалась у 1980—1990 рр., коли проти класичної теорії досить активно виступили “альтернативні” напрями: постмодернізму, фемінізму та критицизму. У ній торкаються як окремих методологічних питань, так і проблем, пов’язаних із розумінням та науковим тлумаченням найважливіших явищ і процесів міжнародних відносин сучасності. Зокрема, представники зазначених вище наукових напрямів закидають класичній теорії здатність логічно пояснювати лише конфрон-

тативні періоди історії людства¹, у той час як їх теоретичні концепції “висувають серію аргументів, наприклад, щодо значної сили ініціатив усередині складових системи (йдеться про діяльність субнаціональних учасників міжнародних відносин. — *Прим. авт.*), про значення культурного виміру у світовій політиці, про необхідність ретельного аналізу нормативних зобов’язань, які можуть надати ідеалістичну проекцію міжнародним відносинам”². Четверта дискусія в теорії міжнародних відносин отримала назву *інтерпарадигматичної дебати*, що відобразило, з одного боку, намагання вчених висунути певні експланаційні концепції нових реалій, які склалися у сучасному світі, а з іншого — претензію молодого покоління теоретиків на висунення нових та нетрадиційних парадигм у теорії міжнародних відносин.

Згадані дискусії виникали в теорії міжнародних відносин переважно під впливом важливих суспільних проблем сучасності, на які наука намагалась реагувати, а також під впливом розвитку методології інших суспільних та точних наук. Вони також сприяли становленню та розвитку великої кількості експланаційних теорій, класифікація яких є однією з найскладніших проблем сучасної науки.

Існує значна кількість класифікацій, побудованих на різноманітних критеріях групування теорій, хоч, як справедливо зауважив П. Циганков, будь-яка з них “має умовний характер і не може вичерпати всієї різноманітності теоретичних поглядів та методологічних підходів до аналізу міжнародних відносин”³.

Проблема групування експланаційних концепцій розглядається у низці фундаментальних праць, де також зроблено спроби систематизувати теоретичні основи науки про міжнародні відносини.

Зокрема, Дж. Догерті та Р. Пфальцграф поділили теоретичні концепції на дві групи — великі та середнього рангу. Серед великих теорій, які спрямовані на пояснення широкого кола

---

¹ Наприклад, механізми функціонування міжнародної системи у часи “Холодної війни”.

² *Линклейтер Э.* Неореализм в теории и на практике // Теория международных отношений на рубеже столетий / Под ред. К. Буса и Б. Бузана. — М., 2002. — С. 268.

³ *Цыганков П. А.* Международные отношения. — М., 1996. — С. 18.

питань, пов'язаних з міжнародними відносинами, вони виділяють: теорії "поля" (К. Райта та Р. Руммеля), реалізм (Г. Морґентау, Р. Арона та Г. Кісінджера), неореалізм (К. Волтца, К. Кіндермана), теорії систем (М. Каплана, Р. Розекранца)¹. Експланаційні теорії середнього рангу містять концепції: впливу географічного середовища, комунікації та інформаційних систем, функціоналізму і секторної інтеграції, стратегічного стримування, розвитку та конфліктів, збройних конфліктів, співробітництва у межах альянсів, "торгу" (теорії переговорів), теорії прийняття рішень.

Ф. Брайар виокремлює загальні та конкретні теорії. До перших, на його думку, належать політичний реалізм, історична соціологія та марксизм, а до других — теорія міжнародних акторів, теорія взаємодій у межах міжнародних систем, теорії стратегії, конфліктів і "дослідження миру", теорії інтеграції та міжнародних організацій.

Б. Корані в теорії міжнародних відносин визначає такі наукові напрями: політичного реалізму, біхевіоризму, класичного марксизму та неомарксизму.

П. Циганков пропонує досить широкий спектр напрямів теорії: політичний ідеалізм, політичний реалізм, модернізм, транснаціоналізм і неомарксизм.

Дві останні класифікації заслуговують на особливу увагу, оскільки їхні автори відмовляються від дворівневої класифікації, вважаючи, що великі чи загальні теорії містять твердження про всі, навіть маргінальні, аспекти міжнародних відносин у концентрованому вигляді та дають ключ до їх розуміння.

Важко, однак, погодитись із зарахуванням транснаціоналізму до загальних експланаційних напрямів, оскільки ця теорія пов'язана з тією чи іншою інтерпретацією твердження про зменшення ролі та значення державних суб'єктів на користь недержавних й ідеєю "біфуркації" Дж. Розенау у міжнародних відносинах. Процес послаблення впливу держави на міжнародні відносини в одних випадках пов'язується з їх глобалізацією, а в інших — з регіоналізацією. Транснаціоналізм як науковий напрям цілком має право на існування, але він не ставить собі за мету пояснити сутність міжнародних відносин, а полемізує

---

¹ *Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. — New York, 1990. — P. 10.*

з державоцентризмом щодо питання про суб'єктність. Власне у цьому й виявляється слабкість останньої класифікації напрямів теорії міжнародних відносин, позаяк критерій, який є основою їхньої диференціації, несумірний. Отже, порівнювати ці теорії не можна.

Очевидно, що класифікація експланаційних теорій має опиратись на критерій своєрідності тлумачення ними міжнародних відносин, тобто в основі кожної теорії має бути певний принцип (чи група принципів), за яким представники кожної теорії намагаються сформулювати вихідні гіпотези (первинний експлананс) про характер та зміст міжнародних відносин.

Я. П'єтраць розглядає окремі напрями теорії міжнародних відносин як моделі експланації, тобто способи їх логічного пояснення та оцінювання. Моделі експланації складаються в парадигми, кожна з яких є системою тверджень про характер міжнародних відносин, суб'єктність, стани конфлікту, співіснування та співробітництва. Виходячи з такого розуміння експланаційних теорій міжнародних відносин, він запропонував виокремити чотири моделі: ідеалістичну, реалістичну, біхевіористичну та постбіхевіористичну (їх також називають модерністською та постмодерністською). Класифікація Я. П'єтраця має певні переваги над іншими, завдяки сумірності критеріїв групування теорій, але, на наш погляд, не є повною, позаяк охоплює лише теорії, сформовані у сфері політичних наук.

Водночас низка теорій, що прямо чи дотично розглядали міжнародні відносини, виникла і розвивалась у соціології та географії, як і в інших "пограничних науках". Ці теорії монофакторні, тобто намагаються розглядати міжнародні відносини лише з того погляду, який відображає ідею переважання у них одного з чинників, які автори та прихильники цих концепцій вважають визначальними. Така особливість їхньої побудови та логіки теоретизування дає підстави виокремити ці теорії в особливий науковий напрям — детермінізм. Цей напрям об'єднує географічний, расовий, марксистський та неомарксистський підходи досить умовно, лише через те, що всі вони наполягають на переважанні у міжнародних відносинах відповідно географічного простору, спільності чи протилежності расових інтересів, класової боротьби. До цього напрямку можна вмістити цивілізаційні теорії С. Хантингтона і Е. Тоффлера, які хоч і по-різному

тлумачать поняття “цивілізація”, все ж розглядають міжнародні відносини крізь призму пов’язаних з нею явищ і процесів.

Отже, розгляд експланаційних теорій міжнародних відносин побудуємо на послідовному аналізі трьох напрямів: класичної школи¹ (теорії ідеалізму та неолібералізму, політичного реалізму та неореалізму), біхевіоризму, або модернізму (теорії систем, зв’язку систем (*linkage theory*), “поля”, постбіхевіоризму (постмодернізму), детермінізму (теорії географічного детермінізму та геополітики, расизму, марксизму та неомарксизму, цивілізацій). Така класифікація напрямів теорії міжнародних відносин, крім наведених вище переваг, характеризується також значно більшою дидактичною доцільністю, оскільки дозволяє краще сприймати спільне та відмінне в окремих теоретичних концепціях і дає змогу узагальнювати значно ширший спектр наукової думки.

5.2. Принципи класичної школи теорії міжнародних відносин

Від найдавніших часів, коли почали виникати перші цивілізації Стародавнього Сходу, людство намагалось осмислити найважливіші закономірності свого існування. Утворення держав та розвиток політичних і торгових стосунків між ними з усією актуальністю поставив на порядок денний проблему їх взаємовідносин. Уже тоді, як і зрештою впродовж усього існування людства, стосунки між державами визначались численними суперечностями, які неодноразово призводили до вибуху кривавих збройних конфліктів. Науковий інтерес до дослідження міжнародних відносин, починаючи від Античних часів, зосереджувався на розв’язанні дилеми “війни і миру”, співвідношення яких учені у той чи інший спосіб намагались розтлумачити. Пояснюючи природу первинного інтересу до міжнародних відносин, Ю. Кукулка пише: “Війни привертали увагу філософів,

¹ Теорії класичної школи називають також традиціоналізмом, хоч у деяких наукових працях ця назва стосується лише політичного реалізму.

літописців та правників, які спостерігали та вивчали вияви воєнності та суперництва суб'єктів міжнародного життя... Ці мислителі поступово ставали засновниками наукового дослідження міжнародних відносин, коли суспільні стосунки в міжнародному масштабі набували щораз більшого впливу на життя організованих суспільних груп"¹.

Проблеми теорії міжнародних відносин аж до початку ХХ ст. розглядали історики, філософи, правники, географи, соціологи та представники інших суспільних наук.

Процес розвитку теорії міжнародних відносин від початку виникнення був пов'язаний із тим, що вона опиралась на підходи, властиві тим суспільним наукам, у рамках яких започаткували дослідження міжнародних відносин. Тобто вона була орієнтована на принципи, методи та підходи, якими володіли гуманітарні науки, насамперед, історія, філософія і право. Становлення класичної школи теорії міжнародних відносин у період 20—60-х років ХХ ст. ґрунтувалось на взаємопов'язаних принципах: суб'єктивізмі, антропоморфізмі та нормативізмі.

Суб'єктивізм є сприйняттям міжнародних відносин як процесу та результату людської діяльності у міжнародному середовищі, що орієнтує дослідження до особливостей та закономірностей людської натури, яка є в них визначальною.

Антропоморфізм логічно впливає із суб'єктивізму, оскільки він полягає у перенесенні на міжнародні відносини особливостей характеру людини та їх дослідженні як макроявища людських відносин узагалі.

Нормативізм полягає у твердженні про певну закономірну еталонну поведінку суб'єктів (зокрема, це стосується мотивів, цілей та інтересів), яка дає змогу розглядати їхні дії крізь її призму та пояснювати явища і процеси у міжнародних відносинах.

І представники теорії ідеалізму, і прихильники політичного реалізму, незважаючи на діаметрально протилежні оцінки реальності, послідовно дотримуються принципів суб'єктивізму, антропоморфізму та нормативізму, що становлять фундамент їхніх наукових концепцій.

¹ Kukułka J. Teoria stosunków międzynarodowych. — Warszawa, 2000. — S. 13.

Класична школа теорії склалася у сфері політичних наук, оскільки власне представники цих наук першими почали вивчати міжнародні відносини систематично.

5.3. Теорія ідеалізму

Теорія ідеалізму, який ще іноді називали утопізмом, а в ширшому контексті загальносуспільної теорії — лібералізмом, як напрям наукової думки починала формуватись в Античні часи. Роздуми з цього приводу знаходимо у працях Платона й Арістотеля, Конфуція, Цицерона, Ульпіана та інших. Античні вчені зосереджували увагу на сутності держави та проблемах війни і миру, які, зрештою, і в пізніші часи були головним об'єктом дослідження теорії міжнародних відносин. Уже тоді формулювалися твердження про аномальність війн та їх справедливий чи несправедливий характер, а агресивність держав пояснювали особливостями їхнього внутрішнього політичного устрою.

Особливе значення для розвитку засад ідеалізму мали погляди двох великих давньогрецьких філософів — Платона та його учня Арістотеля.

Платон (429—347 рр. до Р. Х.) став автором досить цікавої концепції форм політичного правління держав, учення про їхню послідовну деградацію та кругообіг. За Платоном, держава виникає із закономірної потреби людини в організації взаємодій серед подібних до себе. Організація цих взаємодій має на меті запровадження певного справедливого порядку людських взаємовідносин. Справедливість у стосунках між людьми можлива лише за умови існування держави, оскільки "...ті, хто дотримується справедливості, дотримуються її через неспроможність творити несправедливість, а не через власне бажання"¹. Найважливішими формами держави є: аристократія, тимократія, олігархія, демократія і тиранія. Форми політичного правління визначають не лише внутрішню, а й зовнішню політику держави, оскільки вона обмежує та спрямовує волю людей. Якщо пра-

¹ Платон. Держава. — К., 2000. — С. 44.

вильне твердження про те, що держава за певних політичних умов визначає життя громадян, то правильне також твердження, що вона визначає їх ставлення до інших держав. Серед усіх форм політичного правління найбільш схильною до зовнішньої агресії є тимократія як “змішаний лад, ознаками якого є наслідування частково аристократії (для тимократії характерне пошанування влади...), частково олігархії (люди тут жадібні до грошей і, як дикуни, шанують золото та срібло); при цьому ладі не залишається прямих та простосердних людей, правити будуть не мудрі, а ті, хто простіший, — народжені для війн, наділені запеклим духом, там будуть у пошані воєнні хитрощі, і така держава буде вічно воювати”¹.

Поєднання хоробрих і войовничих правителів з меркантильним суспільством, в інтересах якого вони діють, за Платоном, є найважливішою причиною агресивності держав та війн між ними. У тимократії визначальним у політичному управлінні є прагнення “...щоб мудрі мужі не прийшли до влади, тому що там уже немає... щирих і рішучих людей..; там тягнутимуться за тими, хто є несамовитий духом, і за тими, хто менш досконалий і схильний більше до війни, ніж до миру”².

Арістотель (384—322 рр. до Р. Х.) — автор однієї з перших праць, у якій узагальнено досвід державного управління, — “Політики”. В основу сприйняття держави він ставить твердження про те, що “держава належить до того, що існує за природою, і що людина (за своєю природою) є істота політична”³. Існування людини поза спільнотою, яку репрезентує держава, — немислиме, позаяк одиниця без цілого існувати не може.

Міжнародний контекст існування держави Арістотель виклав у семи твердженнях:

1. Остаточна мета політики держави полягає у досягненні щастя її громадян, що визначається правом, добрими звичаями та вихованням. Однак, на відміну від Платона, він вважав, що ідеальна держава не може існувати, оскільки факт її сусідства

¹ Чаньшев А. А. История политических учений. Классическая западная традиция. — М., 1998. — С. 31—32.

² Платон. Держава. — К., 2000. — С. 244.

³ Арістотель. Політика. — К., 2003. — С. 17.

з іншими державами змушував би її адаптуватись до цього (не завжди приятного) середовища.

2. Основа взаємовідносин між державами має вилучати навіязування їх одна одній, оскільки це суперечить добрим звичаям та праву.

3. Війни та загарбання не є метою держави, хоч вона мусить бути готовою до війни для власного захисту.

4. Територія держави має бути важкодоступна для ворогів, але мати достатньо шляхів (сухопутних чи морських), які можна використати у воєнних і торгових цілях.

5. Люди поведуться відповідно до кліматичних умов свого проживання. В Європі вони активні та незалежні, а в країнах зі спекотним кліматом — мляві та нерішучі, хоча й наділені творчою уявою.

6. Воєнна сила потрібна державі лише під час війни, і тому її посідання не є найважливішою метою державної політики, а лише засобом застосувати її в критичних ситуаціях.

7. Володіння збройними силами та особливо воєнно-морським флотом для деяких держав необхідне і в мирний час, тому що це дає змогу будити повагу та страх у ворогів, а крім цього, допомагати дружнім державам.

Основна ідея Платона та Арістотеля, яка пізніше стала фундаментом не лише ідеалізму, а й усієї класичної школи теорії міжнародних відносин, полягала у твердженні про суб'єктивний характер держави та її політики. Цю політику, яка мала б відповідати критеріям мудрості та справедливості, вони розуміли як наслідування добрих звичаїв та ідей¹.

Відродженням ідеалізму в середньовіччі можна вважати теологічну концепцію Томи Аквінського (1225—1274), який причину війни вбачав у гріховності людей та світської влади, а засобом досягнення та збереження миру вважав поєднання в політиці звичаєвого та канонічного права, тобто — людського та божого порядку.

Конфлікти і війни впливають із людських слабкостей та гріхів (жадібність, жорстокість, гордия тощо), які мають бути

---

¹ Йдеться про концепцію Платона про ідеократичне правління, тобто наслідування правителями мудрих ідей філософів.

подолані чи регульовані за допомогою сповідування *lex aeterna*, тобто вічного Божого закону. Власне тому світська влада має бути доповнена духовною, що в реаліях XIII ст. означало підпорядкування християнських монархів Європи владі Папи Римського. Підпорядкування світської влади духовній мало на меті повне вилучення із суспільного життя війни між християнами та регулювання на основі *lex bellum* (права війни) війн в ім'я самооборони, перемоги “добра над злом”, підтримання християнства у боротьбі проти іновірців і варварів. Для визнання війни справедливою потрібно три умови:

- 1) вона має бути офіційно оголошена законним урядом;
- 2) вона має бути обґрунтована справедливою причиною (*lista causa*);
- 3) її мета має визначатися справедливим наміром (*recta intentio*).

Концепція Т. Аквінського стала офіційною доктриною католицької церкви, оскільки вона обґрунтувала та узагальнила її практичну політику щодо тогочасних європейських держав.

Характеризуючи ставлення церкви до проблеми війни, М. Говард писав: “Концепції *jus ad bellum*, *jus in bello* — справедливість на війні, справедливість до переможених — були не дуже доречними, коли нормани, як всепоглинальний вогонь, спустошували християнські землі. Церковникам так само важко було застосовувати поняття гуманності та справедливості до мусульман, які фанатично прагнули повернути у свою віру або винищити під корінь іновірців всюди, куди сягали їхні мечі...

Щодо війн між християнами ситуація виглядала дещо інакше. Вважалось ганебним для християнина битись із християнином, і церква це постійно засуджувала, та марно, як і в наші дні. Але християнські теологи погоджувались із тим, що деякі війни були “справедливими”. До цієї категорії потрапляли ті, які велися на підставі законного пріоритету і зі справедливих причин”¹.

Принцип справедливості, який Т. Аквінський запозичив у Платона та Арістотеля, був пов’язаний не лише з ідеєю теократичності у міжнародних відносинах, а й з обґрунтуванням потреби

¹ Говард М. Війна в європейській історії. — К., 2000. — С. 11.

заборонити певні типи війн, які церква визнавала невідповідними йому.

Ідея повного вилучення війни із міжнародних відносин у Нові часи призвела до намагання теоретично обґрунтувати т. зв. “*La Paix Perpetuelle*” (“Вічний мир”), що ґрунтувався на ідеї створення загальноєвропейської конфедерації як способу досягнення миру та уникнення війн через подолання свавілля феодальних правителів. Найрізноманітніші проекти конфедерації висунули П. Дюбуа, герцог де Сюллі, Е. Роттердамський, В. Пен, Ж.-Ж. Руссо та чимало інших мислителів. Ці проекти були пов’язані із пошуками оптимального політичного устрою Європи. Виразною особливістю їхніх поглядів стало обґрунтування потреби створення певної наддержавної інституції, що могла б незаангажовано вирішувати спори між європейськими державами. Раду монархів запропонував П. Дюбуа, Європейський парламент — В. Пен, Раду конфедерації — Ж.-Ж. Руссо. В усіх випадках їхні компетенції включали не лише арбітраж у міждержавних справах, а й збройне “покарання” агресора спільнотою держав, очолюваною наддержавними інституціями.

Х. Гроцій (1583—1645) сформулював концепцію гармонійних та безконфліктних міжнародних відносин за допомогою створення та впровадження системи міжнародного права.

В одній із своїх перших праць “*Mare liberum*” (“Вільне море”) він намагається дослідити дилему війни і миру через призму моральних принципів, що визначають собою взаємовідносини між державами світу. На його думку, для розв’язання збройних конфліктів варто застосовувати універсальні моральні принципи, яких мають дотримуватись уряди всіх країн світу. Йдеться про:

- *принцип самозбереження*, що полягає у взаємній повазі до законних і необхідних для існування держав інтересів;
- *принцип протиставлення свавілля та несправедливості*, тобто солідарність урядів щодо недопущення політики, яка базується на необґрунтованих самозбереженнях інтересів і цілях.

Ці ідеї Х. Гроцій філософськи обґрунтовує і розвиває у своїх подальших працях. Г. Гофман-Льорцер зводить його міркування до п’яти основних положень:

1. Людство може досягти справедливого і щасливого життя лише під керівництвом “правдивого Бога”, наміри якого завжди справедливі.

2. Людство підкоряється двом принципам:

а) міжнародному праву (*jus gentium*);

в) природному праву (*jus naturae*).

3. Бог дав християнам особливе право (*jus voluntarium divinum*).

4. *Jus naturae* та *jus gentium* за певних обставин суперечать праву, створеному людиною (*jus voluntarium humanum*).

5. Божественному образу, який є досконалим, відповідає людський образ, визначений не лише справедливими намірами, але й соціальними інтересами.

Образ (натура) людини завжди недосконалий через трагічну розбіжність між справедливими намірами та соціальними інтересами людини. Ця розбіжність є першопричиною суспільних катаклізмів (насамперед, війн), які виникають унаслідок порушення справедливості. Несправедливість, породжена людськими пристрастями, завжди призводить до війни. Війни, однак, у його концепції є маргінальним явищем, оскільки “немає такого спору, через який не могла розпочатись війна... Сама ж війна призводить нас до миру як до своєї остаточної мети”¹. Отже, на думку Х. Гроція, війна порушує нормальний стан міжнародних відносин і є тимчасовим явищем, оскільки вони завжди повертаються до мирного співіснування між державами світу. Для встановлення справедливого міжнародного порядку та елімінації війни потрібно сформувати систему права, що має впливати з ідеї божої справедливості.

В основній праці “*De jure Belli ac Pacis*” (“Про право війни і миру”) він розуміє систему міжнародного права як сукупність звичаєвих (природних) і позитивних² норм взаємовідносин між державами. Їх кодифікація та дотримання державами у своїй політиці, на його думку, є ефективним інструментом гармонізації міжнародних відносин. Водночас держави мають утримуватись

¹ Гроций Г. О праве войны и мира / Халипов В. Ф. Энциклопедия власти. — М., 2005. — С. 826.

² Тобто сформульованих державами за взаємною згодою.

від збройного насильства, а конфлікти, що виникають між ними, розв'язувати за допомогою переговорів, добросовісного посередництва та в судовому порядку. Останній спосіб розв'язання суперечностей особливо цінний, позаяк урівнює права сильних та слабких держав і дає останнім змогу сподіватися на справедливість.

Дж. Бентам (1748—1832) висунув ідею “обмеження сили” у міжнародних відносинах, що, на його думку, унеможливило б збройні конфлікти і загарбницькі війни, спричинені релігійними та пріоритетними суперечками, тиранією однієї нації щодо іншої, корисливими інтересами владних еліт. Політичні еліти звикли за будь-яких обставин послуговуватись збройною силою, незважаючи на те, що така політика суперечить інтересам народів, схильних до миру та гармонії.

Обмежити застосування збройної сили у міжнародних відносинах, за Дж. Бентамом, можливо за таких умов:

- введення особистої відповідальності членів уряду за втягнення народів у війну;
- припинення мілітаризації, послаблення впливу армії на суспільство та загальне роззброєння;
- припинення практики “таємної” дипломатії;
- створення міжнародної організації у складі делегацій європейських держав, уповноважених розв'язувати суперечки між ними.

Основи ідеалістичного розуміння міжнародних відносин цілісно та чітко сформульовані у працях видатного німецького філософа Е. Канта (1724—1804) “До вічного миру” та “Ідеї загальної історії із космополітичного погляду”. Е. Канта вважають засновником ліберального напрямку ідеалізму, за його ідею, що метою розвитку людства є досягнення “загального громадянського стану”, який розуміють як систему представницької демократії. Прагнення досягти такого стану впливає з потреби обмежити суб'єктивну волю окремих осіб, наділених владою. Їх безконтрольність сприяє вияву жорстокості, жадібності, манії величі, що штовхає народи до війни, якої всі вони не бажають. Це можливо зробити лише за умов створення громадянського суспільства, створення громадського контролю за діями і рішеннями влади та залу-

чення громадян до активного керування державою, наслідком цього стане постійний мир. Він виникне завдяки тому, що якщо для “вирішення питання: бути чи не бути війні? — вимагається згода громадян, то... вони добре подумають, перш ніж почина-ти настільки погану гру. Тому, що весь тягар війни їм доведеться взяти на себе: самим воювати, оплачувати воєнні витрати своїх держав з власної кишені, та на завершення відбудовувати спустошення, причинені війною”¹. Стан постійного миру мають підтримувати розвиток взаємовигідних торгових стосунків і система міжнародного права. Це дасть змогу згладити суперечності та недовіру між народами, створити моральну та легальну основу для їхнього гармонійного розвитку.

Загалом, стосунки між державами можуть перманентно бути мирними за умови дотримання їх урядами шести найважливі-ших принципів:

1. Міжнародний договір не може мати юридичної сили тоді, коли в ньому таємно зберігаються *reservatio mentalis*², оскільки міжнародні договори покликані усувати причини війн між державами, а не створювати підстави для їх виникнення у май-бутньому.

2. Жодна самостійна держава не може бути анексованою чи переданою (як спадок, у результаті купівлі, обміну чи династич-ного шлюбу) іншою. Держава та її громадяни не можуть розгля-датися як майно, оскільки володіють національним сувереніте-том, порушення якого завжди призводить до війн.

3. Постійні армії з часом мають бути ліквідовані, оскільки по-стійно готові до ведення війни, вони є серйозною загрозою існу-ванню іншим, насамперед сусіднім, державам. Їх існування спри-чиняє намагання урядів озброюватись та збільшувати збройні сили до межі, за якою “пов’язані із підтриманням миру воєнні витрати стають настільки обтяжливішими від короткої війни, що самі постійні армії стають причиною воєнного нападу з ме-тою позбавлення від цього тягара”³.

4. Державні борги не повинні використовуватися для цілей

---

¹ Кант І. К вечному миру / Халипов В. Ф. Энциклопедия власти. — М., 2005. — С. 857.

² Латинський вираз, який у цьому контексті розуміється як старі претензії.

³ Кант І. К вечному миру / Халипов В. Ф. Энциклопедия власти. — М., 2005. — С. 854.

зовнішньої політики. Йдеться про накопичення урядами зовнішніх боргів, що може дати їм необхідні кошти на ведення війни навіть із державами-кредиторами.

5. Жодна держава світу не може втручатися силою у внутрішні справи іншої держави. Таке втручання є порушенням суверенних прав народу і не може викликати жодної іншої реакції, крім збройного опору інтервентам.

6. Жодна держава не може використовувати у політичній боротьбі (навіть у часи війни) безчесні способи: збивство, порушення умов договорів чи акту про капітуляцію, підбурювання іноземних громадян до зради чи бунту проти своєї законної влади. Такі дії підривають довіру у стосунках між урядами держав та авторитет влади, що до них вдається в очах своїх власних громадян.

Ідеалістами, за сутністю поглядів на міжнародні відносини, були також: Е. Роттердамський, Е. Де Ваттель, Дж. Локк, Ш. Де Сен-П'єр, Т. Пейн, Дж. Мілл, які, незважаючи на деякі розбіжності, "об'єднані способом бачення світу, виразною вірою в сумління та раціональність як передумови миру та універсальної гармонії"¹.

До початку ХХ ст. окремі концепції ідеалістів щодо характеру та змісту міжнародних відносин висловлюються або у роздумах політиків, або у периферійних працях філософів, що не дає підстави вважати ідеалізм цілісним науковим напрямом, що ґрунтується на стрункій системі поглядів. Теорія міжнародних відносин не отримала систематичного розвитку аж до завершення Першої світової війни, а її об'єкт дослідження посідав маргінальне місце у філософії, історії, правовій науці та соціології. Досі більшість учених виходили із незмінності міжнародної спільноти, тобто розглядали її з метафізичних позицій. Вивчення процесів у міжнародному середовищі взагалі не визначалось як предмет дослідження, оскільки було відсутнє хоча б примітивне їх розуміння.

Ідеалізм остаточно сформувався у 20—30-х роках ХХ ст. як систематизована сукупність поглядів інтелектуалів — ідеа-

¹ *Encyklopedia politologii*: T. 5. Stosunki międzynarodowe. — Zakamycze, 2002. — S. 145.

лістів, які поділяли позицію Президента США В. Вільсона стосовно Ліги Націй та сучасних міжнародних відносин. Його погляди сформувались під значним впливом ідей Дж. Бенґама та були виражені у програмних гаслах кардинальної трансформації міжнародних відносин: “мир через право”, “гармонія інтересів”, “світова гармонія”, “міжнародне право як світовий скарб моральних вартостей”. Знамениті 14 пунктів, які запропонував президент США на Версальській мирній конференції, стали фактичним втіленням теоретичних принципів ідеалізму в реальні міжнародні відносини.

У період між світовими війнами на принципи ідеалізму опирався також Пакт Бріана—Келлога, підписаний 27 серпня 1928 р. у Парижі. “Пакт загальної відмови від війни” складався з двох статей, у яких сторони¹ урочисто зобов’язувались не застосовувати воєнну силу у відносинах між собою та розв’язувати всі можливі суперечки мирним шляхом. Доктрина державного секретаря США Стаймсона логічно випливала зі статей пакту і полягала у невизнанні територіальних змін, досягнутих воєнною силою. Досить скептично оцінюючи значущість правової заборони на застосування воєнної сили, Ж. Б. Дюрозель зауважив: “Цей пакт ознаменував апогей пацифістської хвилі та характерної на той час для дипломатії “пактоманії”. Багато людей вірили тоді, якщо буде підписано більше пактів, навіть невинних, то ті, хто їх підписав, будуть пильніше дотримувати свого слова. Це була, безперечно, небезпечна ілюзія”².

Ідеалісти вважали, що війна є результатом політики, яку здійснюють егоїстичні, жорстокі та некомпетентні політичні лідери і підпорядкована їм влада. Такій політиці та зумовленій нею загальній підозрілості й агресивності суттєво сприяють таємна дипломатія і милітаризм, широко практиковані державами. Прозора державна політика, активний розвиток міжнародного права, демократичних наддержавних інституцій (що впливає із доктрини “внутрішньої аналогії”³) та систем колективної

¹ Пакт уклали представники 15 держав, а 1 січня 1939 р. його підписали та ратифікували 75 держав світу.

² Дюрозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К., 1995. — С. 83.

³ Йдеться про перенесення ідеалістами досвіду припинення міжособних феодалських війн на міжнародні відносини.

безпеки — “ключові” елементи гармонійних міжнародних відносин.

Ще один принцип ідеалізму — принцип національного самовизначення, що розвинувся з ідеї Е. Канта про “загальний громадянський стан”. Вільне волевиявлення націй призведе до створення їх легітимної представницької влади, а це усуне причини внутрішніх конфліктів та їх переростання у міжнародні. Г. Л. Дікенсон вважав, що, закріплюючи принцип національного суверенітету, потрібно водночас формувати світову громадську думку щодо проблем міжнародних відносин, яка може стати потужним засобом досягнення гармонійності, як вияву “світового розуму”.

Британський дослідник Н. Анджел, на відміну від більшості ідеалістів, вважав ідею національного суверенітету та факт розподілу людства на незалежні, ворогуючі держави науковим абсурдом. Розвиваючи ідею Е. Канта про значення взаємовигідної торгівлі для гармонізації міжнародних відносин, він стверджував, що війна між високорозвиненими країнами світу неможлива. Причиною він назвав вільну торгівлю, яка створила безпрецедентну взаємозалежність та кооперацію, що стала основою індивідуального та колективного добробуту держав світу (за це у 1933 р. йому була присуджена Нобелівська премія миру). Загалом ідеалісти постійно намагались обґрунтувати неможливість та рудиментарність війни, як і застарілість концепцій зовнішньої політики, що мали в основі використання воєнної сили. Свого часу Е. Роттердамський обґрунтовував тезу про економічну невивідність війни, а О. Конт доводив, що в XIX ст. потреба у силових діях держав відпала зі зміною головного критерію розвитку суспільства, на відміну від попередніх епох, коли він визначався володінням певним обсягом людських і природних ресурсів, — ним стала наукова організація праці.

Теорія ідеалізму базується на припущеннях про те, “що людську поведінку формує середовище, але його можна змінити..., що людство здатне до самовдосконалення... політичне середовище може бути трансформоване розвитком нових установ, таких як Ліга Націй та Об’єднані Нації”¹. Гармонія зацікавле-

¹ *Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. — New York, 1990. — P. 5.*

ності у спокої на рівні спільноти або нації-держави ґрунтується на зацікавленості індивіда у спокійному світі. Тобто ідеалісти трактували сутність учасника міжнародних відносин антропоморфічно, вважаючи, що він може діяти у міжнародних відносинах добре чи погано, морально чи аморально. Діяльність будь-яких учасників міжнародних відносин визначається певними принципами, а вони самі можуть підлягати моральному вдосконаленню.

Теоретичні погляди ідеалістів на міжнародні відносини зводяться до таких тверджень:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які суспільні відносини, впливають із характеру та прагнень людини, і тому їх доцільно розглядати й пояснювати крізь призму її поведінки. Людина, як і будь-який створений нею колектив, зацікавлена у гармонійних та безконфліктних стосунках, оскільки вони гарантують розвиток і процвітання.

2. Держави є макроявищем будь-якої людської спільноти, і їхню зовнішню політику можна порівняти з людською поведінкою, тобто вона може бути моральною чи аморальною, доброю чи злою. Критерієм моральності є універсальні людські норми поведінки, що матеріалізуються у сфері міжнародних відносин як гармонійність та безконфліктність. Держава, що є ініціатором конфлікту, діє аморально та заслуговує на застосування до неї адекватних заходів з боку міжнародної спільноти. Р. Каст назвав ініціатора конфронтації “природним агресором, заколотником проти миру”.

Інструментами підтримання стабільності є міжнародні організації, міжнародне право та світова громадська думка. Міжнародні організації покликані бути регуляторами взаємовідносин між державами, виконуючи роль арбітрів та скеровуючи їх у русло гармонійності.

3. Національний інтерес психологічно виражає суб’єктивне розуміння потреб суспільства, яке завжди відмінне від реальності. У міжнародних відносинах наявна гармонія інтересів їхніх учасників, а розбіжності їхніх поглядів та суперечності не мають істотного характеру, оскільки гармонізуються “невидимою рукою” (Бога, розуму тощо), що запозичено з економічної теорії А. Сміта.

4. Конфлікти на об'єктивній основі не можуть виникати, тому що будь-які суперечності без об'єктивної основи можна врегулювати за допомогою переговорів.

Міжнародні відносини, й особливо зовнішня політика, мають здійснюватися за універсальними нормами моралі та міжнародним правом, як запорука стабільності, а їх порушення призводить до суперечностей і конфліктів, що є аномальним явищем.

Е. Карр розглядав прихильників ідеалізму як інтелектуальних нащадків Просвітництва (XVIII ст.), лібералізму (XIX ст.) та ідеалізму В. Вільсона (XX ст.). Ідеалізм, на його думку, пов'язується з традиційною англо-американською тенденцією до перебільшення свободи вибору у зовнішній політиці, певним фарисейством, вибудованим на відірваних від життя гаслах незацікавленості, моральності та нормативності мислення як політиків, так і науковців. Коментуючи ренесанс ідеалізму початку XX ст., він писав: "За іронією долі напівзабуті ідеї XIX ст. народилися заново у другій і третій декадах XX ст. у спеціальній сфері міжнародних відносин і стали основою нової утопії..."

Як Бентам сторіччя тому сприйняв ідеї Просвітництва та адаптував їх до потреб часу, Вудро Вільсон... перетворив віру у розум минулого сторіччя мало не на першооснову міжнародних відносин"¹.

Ідеалізм як система наукових поглядів на міжнародні відносини сформувався на початковому етапі розвитку теорії та розвивався, передусім, у США та Великій Британії. Криза Ліги Націй та Друга світова війна поклали край багатьом ілюзіям науковців і наочно продемонстрували неадекватність реальності міжнародних відносин їхнім уявленням про неї. Теорія ідеалізму зазнала жорстокої кризи, яка виявилася у скепсисі до неї та трансформації позиції аналітиків до діаметрально протилежних оцінок міжнародних відносин.

Класична теорія ідеалізму залишається теоретичною основою багатьох сучасних наукових ідей та концепцій, науковим обґрунтуванням зовнішньої політики низки держав світу.

¹ Carr E. H. The 20 Years' Crisis 1919—1939. — London, 1962. — P. 26—27.

5.4. Політичний реалізм

Джерела політичного реалізму, як і його наукового опонента — ідеалізму, сягають античних часів. Його засновником вважають давньогрецького історика Фукідіда (близько 460—400 рр. до Р. Х.), відомого як автора “Пелопоннеської війни” — першої ґрунтовної праці, присвяченої міжнародним відносинам. Причини суспільних процесів він шукає не у сфері розуму та ідей (у їх ідеалістичному розумінні), а пов’язує з: “особливостями людської природи, із ... прагненнями до здійснення своїх надій, інтересів, до влади, намаганням позбутись бідності чи збільшити свій достаток”¹. Фукідід пропонує розрізняти причини та приводи до подій, що відбувались у Стародавній Греції часів війни між Пелопоннеським та Афіньським союзами (431—404 рр. до Р. Х.) та намагається визначити їхню реальну основу, уникаючи суб’єктивних суджень та опираючись на факти. Серед усіх його висновків найважливішими є два:

1. Від найдавніших часів зіткнення між племенами та народами відбувались за володіння найціннішими для господарства землями.

2. Стабільність стосунків між державами залежить від рівноваги сил між ними, а війни виникають через її порушення. Зокрема, вибух Пелопоннеської війни Фукідід пояснює страхом багатьох міст-держав перед зростаючою могутністю та намаганням не допустити до гегемонії Афін у Греції.

Наголошуючи на значенні ідей Фукідіда, Ю. Кукулка зауважив: “Він учив своєю працею багатьох мислителів, політиків і вчених усебічності у вивченні різних проявів міжнародних відносин. Його твердження вважали взірцем реалісти ХХ сторіччя та неореалісти”².

Полібій, незважаючи на його філософську концепцію “фатуму”, у “Всесвітній історії” категорично заперечує випадковість та “божественну” природу подій, вважаючи, що вони завжди мають матеріальне пояснення. Причини війн Полібій вбачає

¹ Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології. — К., 1993. — С. 33.

² Kukulka J. Teoria stosunków międzynarodowych. — Warszawa, 2000. — S. 16.

у зіткненні торгових та політичних інтересів держав, які, незалежно від свого місцеперебування, взаємопов'язані між собою. Найважливішу роль у суспільних відносинах відіграє державний апарат, тоді як особа здатна прискорювати чи гальмувати суспільний процес, боротись проти "долі", яка все ж неминуча та невблаганна.

Становлення теорії реалізму значною мірою завдячує італійському мислителю епохи Відродження Н. Макіавеллі (1469—1527). Він сформулював низку тверджень, які стали основою пізніших теорій політичного реалізму. Свої теоретичні висновки він будував на дослідженні історії та узагальненні особистого досвіду, отриманого на посту канцлера Флорентійської республіки.

Характеризуючи природну сутність людини, він стверджував, що вона незмінно егоїстична, а будь-які суспільні процеси зумовлені людськими пристрастями, егоїзмом та матеріальними інтересами. Діяльність людей визначається тим, що вони "прагнуть досягнути однакової мети — слави і багатства"¹.

На думку Н. Макіавеллі, зіткнення людських чи державних інтересів породжує насильство, а єдиним способом уникнути цього у крайніх формах чи захистити державу від зовнішніх ворогів є жорстка консеквентна політика, позбавлена тісного прив'язання до моралі та релігійних канонів. Він стверджував, що критерієм успішної зовнішньої політики може бути лише доцільність, тобто її спрямованість на досягнення блага держави, яке, відповідно, є благом громадян. Політика має бути побудована на моральних принципах, але така її якість доцільна лише доти, доки вона ефективна. Інакше кажучи, якщо політик в екстремальній ситуації мусить розв'язувати дилему, як діяти — морально чи аморально, що призведе відповідно до катастрофи або успіху, він має, не вагаючись, обрати інший шлях. "Застосовуючи в окремих випадках жорстокість, монархи чинять милосердніше, ніж тоді, коли через надмір поблажливості вони доводять справу до грабунків та насильства, тому безчинства є лихом усього суспільства, а страти стосуються лише окремих осіб"².

¹ Макиавелли Н. Государь: Сборник. — Минск, 1998. — С. 116.

² Там само. — С. 81.

За аналогією, у відносинах з іншими державами монарх, не вагаючись, має застосовувати воєнну силу тоді, коли це потрібно для захисту держави від загарбання. “Війна, воєнне мистецтво і дисципліна мають бути найважливішим предметом турбот кожного монарха... Нехтувати воєнним мистецтвом — означає йти до загибелі, досконале володіння ним є запорукою можливості отримати верховну владу”¹.

Успішна зовнішня політика держави має ґрунтуватись на дотриманні семи найважливіших правил:

1. Будь-які дії щодо інших держав мусять опиратися на достатній рівень сили та можливостей, оскільки створювати певні плани та намагатися їх реалізувати, не маючи для цього відповідних засобів, — нерозумно та небезпечно.

2. Дії держави мають бути спрямовані на підтримання вигідного для себе дисбалансу сил у найближчому оточенні, як традиційно діяли мудрі римляни. Вони “підтримували менш могутніх сусідів, не даючи їм змоги посилюватись, і заважали усталенню в їхніх країнах впливу могутніх іноземців”².

3. Держава має діяти превентивно, не допускаючи посилення та об’єднання своїх ворогів, навіть тоді, коли такі дії створюють небезпеку втягнути її у війну.

4. Жодна держава не може вважати будь-який альянс, членом якого вона є, абсолютно надійною запорукою її безпеки, позаяк кожен із них є об’єднанням сильних і слабких, причому сильніші держави, на допомогу яких розраховують слабші, підпорядковують їх собі.

5. Жодна держава не повинна допомагати іншій, якщо це сприятиме значному зростанню могутності останньої, оскільки вона лише ускладнює власне становище.

6. Жоден тріумф над іншою державою не буває абсолютним, щоб дати підстави переможцеві принижувати переможених та “порушувати будь-які умови, й особливо умови справедливих”³.

7. Виконання будь-яких угод, укладених державою, потрібно розглядати крізь призму їхньої відповідності ситуації. Н. Макиавеллі

¹ *Макиавеллі Н.* Государь: Сборник. — Минск, 1998. — С. 73.

² Там само. — С. 26.

³ Там само. — С. 107.

стверджує, що розумний монарх “не повинен виконувати своїх обіцянок та зобов’язань, якщо таке виконання для нього шкідливе, а всі мотиви, які змусили його їх давати чи приймати на себе, ліквідовані”¹.

Концепцію гостро критикували як сучасники, так і пізніші науковці й політики. “В історію політики Макіавеллі увійшов як ідеолог підступності та політичної безпринципності, а терміном “макіавеллізм” стали називати політичні дії, скеровані на досягнення мети будь-якими засобами, навіть аморальними”². Уважний аналіз основних праць Н. Макіавеллі: “Державець”, “Роздуми на I декаду Тита Лівія” та “Історія Флоренції” — не дає підстав для таких звинувачень, оскільки він у відвертій, а іноді навіть цинічній формі, лише узагальнює досвід ефективної політики. Усі правила, що він сформулював, впливають із реальних подій політичної історії різних держав і народів, а не запропоновані *a priori*. З цього приводу В. Денисенко зауважує, що для Н. Макіавеллі “особливим інструментарієм пізнання став метод історичного дослідження. І найголовніше — це спроба сформулювати підхід щодо принципів буття людей, нехай у дещо звуженому полі політичної дійсності і в звуженому спектрі суб’єктів такої дії, але це принципи, визначені людиною через соціальну дійсність, а не через природу”³.

Відомий англійський мислитель Т. Гоббс (1588—1679) виклав своє бачення суспільства у праці “Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадської” (1651). На його думку, люди за своєю природою егоїстичні та жадібні, наділені однаковими потребами і пристрастями, що призводить до суперечностей між ними та розуміння собі подібних як ворогів і конкурентів на шляху до задоволення власних інтересів. “Якщо до природної схильності людей шкодити один одному, що впливає із їх пристрастей, а особливо з пусстого самозвеличення, додати... право всіх на все, згідно з яким один намагається законно щось захопити, а інший законно дати йому відсіч, якщо оцінити, як важко, будучи у малому числі і маючи слабке озброєння,

¹ Макиавелли Н. Государь: Сборник. — Минск, 1998. — С. 85.

² Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології. — К., 1993. — С. 82.

³ Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. — Л., 1997. — С. 109.

захиститись від ворогів, що нападають з метою підпорядкування і пригноблення, то не можна заперечити, що природним станом людей до того, як вони об'єднались у суспільство, була війна, і не проста війна, а війна всіх проти всіх”¹.

У природі людини, як вважає Т. Гоббс, закладені три найважливіші причини війни: по-перше, суперництво; по-друге, недовіра і страх; по-третє, прагнення слави та престижу. Внаслідок цього люди в суспільстві живуть у стані, який він назвав “*bellum omnium contra omnes*”, тобто війни всіх проти всіх. Держави, які він порівнював з біблійним морським чудовиськом Левиафаном, за внутрішньою сутністю є системою установ та санкцій, що не допускає до відвертого насильства та гарантує своїм громадянам їхні фундаментальні права. Доцільність існування держави полягає у забезпеченні внутрішньої і зовнішньої безпеки, оскільки “мета держави — насамперед гарантування безпеки... при становленні держави люди намагаються позбавитись стану війни, який є наслідком їх власних природних пристрастей там, де немає видимої влади, яка тримає їх у стані страху і під загрозою покарання змушує виконувати свої зобов'язання та дотримуватись природних законів”². Кінцевою метою людей (які від природи люблять особисту свободу і панування над собі подібними) є турбота про самозбереження, яку власне і гарантує держава, яка є меншим злом порівняно із анархією.

Стосунки між державами, які нагадують військові табори, найжачені зброєю, є визначально ворожими, але, на відміну від внутрішніх, їх ніхто не регулює і не стримує. Постійні війни між державами, як і між людьми, виникають через суперництво, недовіру та міркування престижу. Угоди, які вони укладають між собою й які не підтримують силою, стають лише деклараціями.

Як це не парадоксально, але, відштовхуючись від діаметрально протилежних оцінок сутності людини, Т. Гоббс дійшов тих же висновків, що і його опоненти — ідеалісти, стверджуючи, що для підтримання світового порядку потрібен єдиний для всіх

¹ Гоббс Т. Философское наследие: Избр. произв.: В 2 т. — М., 1964. — Т. 1. — С. 307.

² Гоббс Т. Левиафан, или Материл, форма и власть государства церковного и гражданского / Халипов В. Ф. Энциклопедия власти. — М., 2005. — С. 828.

народів суверен, або політична інституція, тобто міжнародна організація.

Німецький філософ Г. Гегель (1770—1831) визначав серед основних обов'язків держави самозбереження репрезентованого нею суспільства. Самозбереження він вважав об'єктивною реальністю, що функціонує у полі власних інтересів, незалежних від волі та прагнень окремих громадян та будь-яких філантропічних ідей. На його думку, війни породжуються “природою речей”, а саме, неможливістю поєднати інтереси народів і держав. “У відносини між державами, оскільки вони виступають у них як *особливі*, привноситься в найвищій ступені бурхлива... гра... інтересів, цілей, талантів... насильства, безправ'я... зовнішньої випадковості, — гра, в якій саме моральне ціле, самостійність держави, підпадає під владу випадковості”¹. Війни є регуляторами міжнародного права, оскільки саме вони визначають, яка саме система правових норм буде чинною у міжнародних відносинах. Війна не з'ясовує істину, а лише визначає сильнішу державу, яка запроваджує вигідні для себе порядки і закріплює їх у міжнародних договорах.

Значний внесок у розвиток наукових основ реалізму зробив видатний німецький соціолог М. Вебер (1864—1920), який розглянув питання про зовнішню політику (як і політику взагалі) у працях “Покликання до політики” та “Політичні спільноти і господарство”. Його міркування щодо їхньої сутності впливають із твердження про те, що “головним засобом політики є насильство”². Змістом політики є боротьба за владу, тобто право розпоряджатися іншими людьми, групами людей чи політичними спільнотами (тобто державами). Силовий характер політики особливо помітний у сфері міжнародних відносин, де будь-які політичні утворення — це утворення, пов'язані з насильством. “Силі” політичних утворень притаманна своєрідна динаміка: вона може стати підставою для специфічних “престижних” претензій тих представників згаданих утворень, які впливають на їхню зовнішню політику... Природними носіями таких “престижних” претензій є великі кількісно політичні спільноти.

¹ Гегель Г. В. Ф. Философия права / Халипов В. Ф. Энциклопедия власти. — М., 2005. — С. 875.

² Вебер М. Социология. Социологические нариси. Политика. — К., 1998. — С. 182.

Усяке політичне утворення, звичайно, надає перевагу сусідству зі слабшим від нього утворенням над сусідством із сильнішим. Велика політична спільнота, як потенційний претендент на престиж, є джерелом потенційної загрози для всіх сусідніх об'єднань і водночас вона постійно відчуває приховану загрозу собі тільки тому, що вона більша й сильніша за інших¹.

Іншою надзвичайно важливою для розвитку теорії реалізму думкою Вебера, було його твердження про залежність економічних процесів від силових політичних інтересів. Економічні інтереси діють на зовнішню політику опосередковано, хоч і стимулюють експансіонізм великих держав. Деякі могутні та експансіоністські держави взагалі існували без спільного ринку та не мали розгалужених економічних інтересів, що могло б спричинити об'єднання їх частин, як, наприклад, Німеччина у ХІХ ст., навіть усупереч їм.

М. Вебер рішуче заперечував визначальний вплив моралі на політику, яка у вигляді абсолютної етики (тобто безвідносних до ситуації чи сфери діяльності норм людської поведінки) не може застосовуватись до політики. Вплив абсолютної етики на зовнішню політику завжди негативний, тому що “етика має справу з політично безплідними — з огляду на неможливість їх розв’язання — питаннями про вину в минулому. Займатись цим — це і є політична вина, якщо вона взагалі існує. Окрім цього, тут залишається поза увагою неминуча фальсифікація всієї проблеми завдяки впливу цілком матеріальних інтересів: зацікавленості переможця у найбільшому вигранні (моральному та матеріальному) і надії переможеного виторгнути собі певні переваги визнанням своєї вини, — якщо тут і є щось “підле”, то саме це”².

М. Вебер стисло та логічно виклав засадничі принципи теорії політичного реалізму: силовий зміст політики, її автономія від інших сфер суспільної діяльності та неможливість застосувати мораль у її абстрактному розумінні до політики.

Ще одним джерелом та історичною попередницею політичного реалізму стала “теорія балансу сил, яку більше любили практикувати дипломати, ніж академіки... Це було зібрання того,

---

¹ Вебер М. Соціологія. Соціологічні нариси. Політика. — К., 1998. — С. 87—89.

² Там само. — С. 177—178.

що здавалось більше загальними аксіомами, ніж науковою теорією”¹. Її основи спостерігалися ще у Стародавній Греції та Індії, а окремі елементи викладені у поглядах Фукідіда, Н. Макіавеллі та М. Вебера. Д. Г’юм зауважив, що теорія “балансу сил” ґрунтується на елементарному здоровому глузді та очевидній розсудливості. Цієї теорії ніхто ніколи не формулював, і вона має радше інтуїтивний характер, витворений емпіричним досвідом дипломатичної діяльності, однак є універсальним принципом міжнародних відносин, застосовуваним у всіх історичних епохах та у всіх культурних просторах.

Зміст теорії балансу сил зводиться до трьох тверджень:

1) основою нормальних міжнародних відносин є стабільність, що ґрунтується на рівновазі сил держав, які потенційно можуть воювати між собою;

2) причиною війни є порушення рівноваги сил між державами-ворогами, що дає підстави сильнішій сподіватись отримати перемогу та робить її позицію безкомпромісною, а поведінку — агресивною;

3) стабільність можна підтримувати, створюючи коаліції, спрямовані проти найсильнішої із держав (порушника рівноваги), до того ж сумарна сила членів коаліції має бути не менша за силу протилежної сторони.

Теорія “балансу сил” набуває наукової довершеності з формуванням наукових основ теорії політичного реалізму, частиною якої вона стала.

У зовнішній політиці реалізація концепції “балансу сил” полягала в тому, щоб не допустити переваг у тому чи іншому регіоні світу однієї з держав, яка б створила ворожі їй коаліції. Період XVIII—XIX ст. в історії Європи, який називають “золотим віком” дипломатії, пов’язаний з політичним маневруванням наймогутніших держав, створенням ними ворожих коаліцій, змістом діяльності яких було намагання не допустити панування на континенті однієї з них. Упродовж досить короткого часу ці коаліції змінювали свою конфігурацію (тобто склад учасників та спрямованість дій) на діаметрально протилежну,

¹ *Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. — New York, 2000. — P. 2.*

що лише поглиблювало нестабільність та у підсумку призвело до вибуху Першої світової війни на початку ХХ ст.

Логічність, простота й очевидність — найсильніші елементи теорії “балансу сил”, що, однак, не означає її абсолютної правильності та здатності аргументувати дії держав у будь-яких ситуаціях. Теорію “балансу сил” слушно критикував американський реаліст Н. Спайкмен, який вважав, що “держави зацікавлені лише у такій рівновазі сил, яка дає їм хоч мінімальну перевагу. Насправді не рівновага, а певна перевага сил є метою міжнародної політики. Реальна безпека полягає не в тому, щоб бути так само сильним, як потенційні вороги, треба бути сильнішим. Держава не має свободи дій, коли її сила блокована силою іншої держави. Активна зовнішня політика можлива лише за умови, коли існує певний резерв сили, який можна вільно застосувати”¹.

Один з найбільш відомих реалістів Г. Кісінджер зауважив: “Теоретики системи рівноваги сил часто подають справу так, ніби вона якраз і є природною формою міжнародних відносин. Насправді система рівноваги сил в історії людства спостерігається дуже рідко”².

Тому утопічною є механістична модель А. Бернза, який, надаючи міжнародній системі рис перманентної стабільності (що само собою метафізично), конструює її з п’яти або більшої непарної кількості сильних держав чи їх блоків, що, на його думку, унеможливить створення однаково сильних конфронтуючих коаліцій. Х. Вагнер вважає оптимальною кількістю таких держав — три. Асиметрія могутності, що впливає з непарної кількості наддержав (чи коаліцій), навпаки, створює ситуацію, коли сильніші здатні ефективно застосувати силу або, принаймні, шантажувати нею.

Становлення реалістичної теорії міжнародних відносин розпочалось у 30-х роках ХХ ст., а остаточно завершилось після Другої світової війни, коли позиції реалістів набули чіткості та наукової послідовності. У США та Великій Британії було опубліковано декілька праць, які відкидали традиційні, на той час,

¹ *Gabiś T. Powrót geopolityki // Stańczyk. — 1991. — 1 (24). — S. 17.*

² *Кісінджер Г. Дипломатія. — М., 1994. — С. 13.*

концепції ідеалізму та наголошували на силовому підході у дослідженні міжнародних відносин.

Зокрема, британський учений М. Вайт стверджував, що ХХ ст. вирізняється тим, що ідея сили переважає над ідеєю права, а його співвітчизник Дж. Шварценбергер визначав силу як найважливіший чинник міжнародних відносин.

Досліджуючи причини невдачі Ліги Націй у праці “Power Politics” (“Силова політика”), Дж. Шварценбергер дійшов висновку, що міжнародна спільнота є радше ефемерною ілюзією розуму, ніж реальністю, яка визначає поведінку учасників міжнародних відносин. Ліга Націй намагалась пропагувати та реалізувати універсальні інтереси, тоді як усі держави світу реалізували власні національні інтереси, застосовуючи силу. На його думку, “при побудові міжнародного права на основі принципу суверенітету, держави залишають за собою право вільного вибору між миром і війною”¹. Сила, у його інтерпретації, є комбінацією спонукання та примусу, їй надається перевага як найдієвішому засобові зовнішньої політики, а чинне міжнародне право лише легітимізує та внормовує його застосування.

Серед науковців-реалістів того часу вагомий внесок у теорію реалізму зробив Е. Карр, книгу якого “Двадцять років кризи: 1919—1939” вважають однією з перших фундаментальних спроб повністю переосмислити міжнародні відносини у традиціях політичного реалізму. Е. Карр гостро критикував панівну на той час теорію ідеалізму, стверджуючи, що відмінність між її прихильниками та реалістами полягає в тому, що “схильність ігнорувати те, що було, і розглядати те, що має бути, і схильність виводити те, що має бути, з того, що було і що є, визначають два діаметрально протилежні підходи до розв’язання будь-якої політичної проблеми. Як сказав А. Сорель: “Це вічна суперечка між тими, хто вважає, що світ має відповідати їхній політиці, і тими, хто намагається, щоб їхня політика відповідала реаліям світу”². Е. Карр категорично заперечує думку, що міжнародні організації можуть створити гармонійний міжнародний порядок, оскільки їхні інтереси залежать від тих інтересів,

---

¹ Шварценбергер Дж. Политическая власть. Изучение мирового сообщества // Теория международных отношений / Под ред. Цыганкова П. А. — М., 2002. — С. 369.

² Carr E. H. The 20 Years' Crisis: 1919—1939. — New York, 1962. — P. 11.

якими керуються їхні члени, а дієвість — від сили, якою вони володіють. Як прихильник реалістичної традиції, він вважає, що у міжнародних відносинах переважають владні взаємодії, чільне місце в яких посідає держава, тоді як спроби теоретично обґрунтувати “недоречність державного суверенітету — ідеологія панівних держав, які розглядають суверенітет інших держав як перешкоду для використання власного панівного становища”¹. Відносини між державами опираються силі, природу та особливості застосування якої потрібно зрозуміти й використовувати для розв’язання міжнародних проблем мирним шляхом замість того, щоб обурюватись з приводу її застосування.

Протестантський теолог Р. Нібур виходив у своїх міркуваннях із концепції людини, обтяженої первородним гріхом і через це здатної на зло. Гріховність людини впливає з її страху, а конфлікти між людьми пов’язані з проявами сили і гордості. “У людському житті присутнє і духовне і грубе плотське начала. Вічною трагедією людської історії є те, що культивування духовної складової завжди відбувається відірвано від проблематики колективного життя і через невірне розуміння цієї проблематики, але власне у ній спостерігаються низькі сторони людства... Історія людства завжди буде продовженням історії природи”². Р. Нібур вважав, що конфлікт у міжнародних відносинах неминучий, а застосування сили може бути як моральним, так і неморальним. Найвища мораль полягає у тому, що силу треба застосовувати як інструмент справедливості, задля реалізації інтересів, які виходять за межі егоїстичних.

Н. Спайкмен, відомий завдяки працям з геополітики, стверджував, що конфлікт у міжнародному середовищі більш характерний, ніж співпраця. Така ситуація пояснюється тим, що змістом міжнародних відносин є “боротьба за владу, тотожна боротьбі за існування, зміцнення власної позиції є найважливішою метою внутрішньої і зовнішньої політики держав”³. Н. Спайкмен досить оригінально аналізував стосунки між державами з їхнім внутрішнім становищем у період кризи, розпаду, громадянської війни, що дало йому підстави сформулювати фундаментальну

¹ Carr E. H. The 20 Years' Crisis: 1919—1939. — New York, 1962. — P. 13.

² Нібур Р. Сохранение моральных ценностей в политике / Мораль в политике: Хрестоматія / Под ред. Б. Г. Капустина. — М., 2004. — С. 402.

³ Gabis T. Powrót geopolityki // Stańczyk. — 1991. — 1 (24). — S. 16.

тезу реалістів про анархічність міжнародних відносин. Сила держави у своїй основі має військову організацію, що дає їй змогу вижити в анархічному середовищі, забезпечуючи реалізацію цілей власної зовнішньої політики.

Теорія політичного реалізму набула логічної зв'язності й перетворилась на струнку систему поглядів завдяки працям американського вченого Г. Морґентау. Він пояснював поведінку націй-держав через об'єктивний раціональний інтерес, тотожний силі. У фундаментальній праці "Politics among Nations" ("Політика між націями"), підсумовуючи ідеї представників реалізму, Г. Морґентау писав: "Вони вважають, що світ недосконалий з раціонального погляду, оскільки є результатом дії сил, закладених у людській натурі. Для сучасного світу характерна протилежність інтересів і, як наслідок, конфлікти між ними. Моральні принципи не можуть бути дотримані повністю, але до них можна наблизитись, намагаючись встановити баланс інтересів, який, однак, завжди буде тимчасовим. Ця школа (тобто реалізм. — Прим. авт.) розглядає у створенні системи стримування і противаг універсальний принцип існування всіх плюралістичних співтовариств. Вона звертається до історичних прецедентів, а не до абстрактних принципів; її метою є пошук "найменшого зла", а не пошук абсолютного добра"¹.

Основи теорії політичного реалізму Г. Морґентау зведено до шести принципів (фундаментальних тверджень), із яких випливають усі інші. До них належать:

1. *Принцип залежності реальних явищ і процесів у сфері політики, як і суспільства загалом, від об'єктивних закономірностей, глибоко вкорінених у людській натурі, яка не змінилася від найдавніших часів. Удосконалювати суспільство та діяти в міжнародному середовищі доцільно, лише розуміючи його закони, які не можна інтерпретувати на свій розсуд, оскільки їх дія не залежить від волі людини.*

2. *Принцип ототожнення інтересу і сили, а в міжнародній політиці — силове узгодження інтересів між державами, який Г. Морґентау називає ключовим у теорії реалізму. Розуміння інтересу як сили дає змогу визначити головну мету політики —*

¹ Morgenthau H. J. Politics among Nations. — New York, 1967. — P. 3—4.

досягнення влади. Власне це поняття “обумовлює специфіку політичної сфери, її відмінність від інших сфер життя: економіки (яку розуміють у категоріях інтересу, визначеного як багатство), етики, естетики чи релігії”¹. Сила потрібна державі для самозбереження (тобто підтримання влади на власній території), але її акумуляція призводить до встановлення влади над іншими державами і народами.

3. *Принцип нестабільності інтересу та його змінності* залежно від обставин та конкретної ситуації. Мається на увазі, що “тип інтересу, який визначає політичні дії у конкретний історичний період, залежить від політичного та культурного контексту, в межах якого формується зовнішня політика”². Влада, так само як інтерес, залежить від середовища і може включати як фізичне насильство, так і культурний вплив, що дає змогу контролювати поведінку інших держав.

4. *Принцип незастосовності моралі* в її абстрактному розумінні до дій держав у міжнародних відносинах. Політичний реалізм визнає значення впливу моралі на політичні дії, але “універсальні моральні принципи не застосовні до державної діяльності в абстрактному формулюванні. Їх потрібно розглядати крізь призму конкретних обставин місця і часу. Індивід може сказати: “*Fiat justitia, pereat mundus*” (Хай згине світ, але торжествує закон), але держава не має такого права”³. Мораль індивіда і держави відрізняється тим, що він може пожертвувати собою заради власних принципів і переконань, але держава та її політична еліта, відповідальні за долю своїх громадян, мусять вести політику так, щоб забезпечити виживання та процвітання нації. Критерієм зовнішньої політики і моралі в ній є результат, який вимірюється політичними наслідками.

5. *Принцип нетотожності моралі* окремої нації з універсальними моральними законами. Г. Морґентау стверджує: “Усі нації відчувають спокусу — і лише деякі з них можуть опиратися їй тривалий час — подати власні цілі та дії як вияв універсальних моральних принципів... Це ототожнення небезпечне

¹ Morgenthau H. J. Politics among Nations. — New York, 1967. — P. 5.

² Там само. — С. 9.

³ Там само. — С. 10.

і з політичного погляду, адже воно може створити викривлений погляд на міжнародну політику і призвести до того, що держави намагатимуться знищити одна одну нібито в ім'я моральних ідеалів і навіть самого Господа"¹.

Якщо політична еліта нації керується розумінням інтересу, визначеного як сила чи влада, вона здатна адекватно сприймати реальність, тому що оцінює інші нації як свою, її політика ґрунтується на повазі до інтересів інших націй, вона захищає та реалізує інтереси своєї нації і демонструє поміркованість.

6. *Принцип автономності зовнішньої політики*, як і політики взагалі, від усіх інших сфер міжнародних відносин. У політичній сфері діяльності, що визначається прагненням влади, формуються специфічні стосунки, які не завжди відповідають економічним інтересам, праву чи нормам моралі та релігії. Політичний реалізм визнає важливість будь-яких сфер суспільної діяльності, але розглядає їх крізь призму політики і потреб та інтересів у процесі її здійснення.

Політика може бути спрямована на збереження *status-quo* або на досягнення світового панування, вона може визначатись цілями свободи, безпеки та процвітання або ідеалами економічного, соціального чи філософського змісту, але у будь-якому разі для їхньої реалізації потрібно володіти силою і послуговуватись владою. На думку Г. Морґентау: "Політичну владу потрібно відрізнити від сили, що розуміють як пряме застосування фізичного насильства. Загроза фізичного насильства є органічним елементом політики, але її застосування означає відмову від політичної влади на користь військової або псевдовійськової. У міжнародній політиці військова сила — найважливіший матеріальний чинник, що забезпечує політичну могутність держави. Застосування фізичного насильства підмінює психологічні відносини між двома суб'єктами, які є основою політичної влади, фізичними відносинами між ними, при яких один є досить сильним, щоб визначати дії іншого"².

Спираючись на таке тлумачення принципів теорії політичного реалізму, Г. Морґентау сформулював концепцію світового

¹ *Morgenthau H. J. Politics among Nations.* — New York, 1967. — P. 10.

² Там само. — С. 26—27.

порядку (спокою), яка ґрунтується на ідеї реалізації державами лише власних життєво необхідних інтересів, а також їхній добровільній відмові від інтересів впливу. На його думку, баланс сили, поряд із самообмеженням цілей зовнішньої політики, є найефективнішим механізмом підтримання стабільності у міжнародній системі. Зовнішня політика держав може бути спрямована на підтримання власного *status-quo* (тобто відповідати цілям самозбереження та запобігання різким змінам у міжнародних відносинах), але вона може мати характер підтримання престижу в міжнародному співтоваристві (послугуючись дипломатичними засобами та військовим потенціалом), а також полягати у прагненні могутніх націй до узалежнення інших держав і народів. Таку політику Г. Морґентау називає імперіалістичною, яка ґрунтується не на національних інтересах, а на інтересах впливу і здійснюється за допомогою збройного насильства, економічної та культурної експансії. Дж. Догерті та Р. Пфальцграф, так коментують цю тезу: “Щоб досягнути імперіалістичних цілей, держави можуть застосовувати військову силу або культурні чи економічні засоби. Збройне завоювання — найдавніша та найочевидніша форма імперіалізму. Економічний імперіалізм не є настільки ефективною технікою як збройне завоювання, але якщо одна імперіалістична держава не може взяти під контроль іншу державу за допомогою зброї, вона може спробувати вдатись до економічних засобів. Культурний імперіалізм — це намагання впливати на людський розум як інструмент для зміни відносин сили між двома націями”¹.

Найсильнішою та найвагомішою ідеєю Г. Морґентау було твердження про силовий характер політичного інтересу держави у міжнародних відносинах, що стало аксіомою теорії реалізму. Дещо перефразовуючи її автора, можна ствердити, що найважливішим національним інтересом є акумуляція сили, яка дає змогу реалізувати щораз ширші та розгалуженіші інтереси у міжнародному середовищі. Принциповим елементом політичної теорії Г. Морґентау було його твердження про те, що “...зовнішня політика, яка спрямована універсальними моральними принципами та яка відкидає національний інтерес на задній план,

¹ Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. — New York, 2000. — P. 98.

е... політикою національного самогубства — справжнього чи потенційного”¹.

Дж. Кеннан розвинув ідеї Г. Морґентау, беручи за основу твердження, що моральні принципи індивіда, трансформовані посадовими обов’язками в державних структурах влади, мають принципово інший характер. Він сформулював цю сентенцію досить рельєфно: “Моральні принципи містяться у серці індивіда, коли він формує власну поведінку, чи він є просто громадянином, чи урядовим чиновником... Але, якщо поведінка індивіда проходить через апарат політичної влади та зливається з поведінкою мільйонів індивідів, щоб знайти своє відображення в діях уряду, відбувається її загальна трансформація, і моральні концепції, що не стосуються суті справи, відкидаються”².

Як і Г. Морґентау, він категорично заперечував думку про те, що інтереси однієї нації (держави) можуть бути моральними, а іншої — аморальними. Політика, як і людська природа, на його думку, є ірраціональною, егоїстичною, впертою та прямує до застосування у тій чи іншій формі насильства, вона є нескінченною боротьбою за владу. Суспільна думка, на його погляд, не може відігравати стримувальної ролі, бо щойно стосунки стають міждержавними, вони набувають ознак агресивності та протистояння. Відмінності в економічному, соціальному та культурному рівні розвитку націй призводять до антагонізму у відносинах між ними та конфліктів.

Міжнародні організації також не є серйозною перешкодою для конфліктів, оскільки діють в інтересах держав, що їх створюють, а будь-які спроби діяти всупереч інтересам держав спричиняють їхню негайну реакцію, яку керівництво цих організацій не може ігнорувати.

А. Волферс основну увагу у своїх працях присвятив питанням національних інтересів, що трактуються відповідно до системи цінностей осіб, які відповідальні за здійснення зовнішньої політики. Однак, як у зовнішню політику, так і в систему цінностей політиків втручаються інтереси субнаціональних та наднаціональних суб’єктів. Політик, на думку А. Волферса, весь час стоїть перед моральним вибором, який полягає у визначенні

¹ Гаджиев К. С. Геополитика. — М., 1997. — С. 260.

² Kennan G. F. Realities of American Foreign Policy. — Princeton, 1954. — P. 48.

ним шкали цінностей, які він має захищати та реалізовувати у зовнішньо-політичній діяльності. Найважливішим чинником створення шкали цінностей є розуміння ситуації, в якій перебуває держава, оскільки тоді, коли вона стає критичною, будь-які інтереси і цінності відходять на задній план порівняно з цінністю самозбереження та інтересами безпеки.

Р. Штраус-Гуппе зосередив увагу на причинах агресивності держав у міжнародних відносинах. Він припускав, що напруження та конфлікт походять від “людського прагнення до влади”, яке ґрунтується на самоствердженні особи, й у сфері зовнішньої політики трансформується у безкомпромісність, жорсткість і агресивність. Такі психологічні мотивації спричиняють загальну агресивність суспільства та визначають курс політичної еліти, причому внутрішня боротьба за владу триває у міжнародному середовищі. Акумуляція сили впливає з цих мотивацій, і в момент досягнення нею критичних параметрів для переходу до агресивності виникає потреба суб’єктивного чинника, що є політичною силою чи особою, яка досить радикальна та жорстка і не вагається застосувати силу, щоб реалізувати певну ідеологічну доктрину.

Г. Кісінджер із позицій історичного аналізу політичних процесів ХІХ ст. та широкого використання аналогізації, дослідив міжнародну систему ХХ ст. Одним із перших серед реалістів він ужив поняття “міжнародна система”, яку розумів як певний уклад стосунків, що тривалий час зберігається між державами. На його думку, досягнення миру у сфері зовнішньої політики не є самоціллю, а виникає як результат стабільної, на відміну від революційної, міжнародної системи.

Стабільність характеризує певну рівновагу сил між потенційними ворогами та складається за відсутності сил, спрямованих на революційні зміни системи. Вона є результатом пошуку державами задовільних для всіх правил поведінки, тобто певної “законності”, консенсусу щодо допустимих зобов’язань, цілей та методів зовнішньої політики. Консенсус, визначений формально, юридично чи сприйнятий усіма як “неписані” правила, є підставою для ефективної дипломатії, а баланс сил — запорукою відсутності масштабних збройних конфліктів. Обмеження, які застосовують щодо себе держави, унеможливають катастрофу чи тріумф кожної з них, тобто баланс сил має тенденцію до постійного відновлення рівноваги.

Револьюційність міжнародної системи впливає зі зростаючого дисбалансу сил та незадоволення провідних держав міжнародним порядком. Суперечності між державами не стосуються окремих елементів “законності”, але її саму ставлять під сумнів. Суперництво між державами стає доктринальним, система втрачає гнучкість і, як наслідок, вибухає тотальна війна. Револьюційна система створює непевну ситуацію та змушує політиків обирати страшну альтернативу: капітуляція чи самогубство.

Р. Арон оригінально поєднав старі та нові ідеї реалізму. Оперуючи поняттям сили, він водночас пов’язує її з міжнародною системою, яку розглядає як “сукупність, складену з окремих політичних утворень, що підтримують між собою регулярні відносини і можуть бути втягнуті у загальну війну”¹.

Р. Арон вважає головним завданням будь-якої держави (політичної одиниці, елемента системи) гарантування власної безпеки, а у підсумку — виживання у середовищі, де *ultima ratio* (тобто останнім аргументом) у суперечці завжди є застосування збройних сил.

Найважливішою характеристикою міжнародних систем є конфігурація співвідношення сил, тобто полярність, яку розуміють як кількість глобальних наддержав та спосіб взаємовідносин між ними.

Згідно з критерієм кількості полюсів він поділив системи на: біполярні та багатополярні. Утім найважливішим Р. Арон вважав критерій способу взаємовідносин між полюсами, за яким міжнародні системи поділені на гомогенні (однорідні) та гетерогенні (різномірні).

Гомогенна система об’єднує “держави, які належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики”². У такій системі ворожнеча між полюсами не породжує ненависть та антагоністичне сприйняття один одного, боротьба, і навіть війни, ніколи не набувають крайніх форм. Владні політичні еліти держав-ворогів виявляють стриманість, з огляду на солідарність, якої вони дотримуються стосовно одна одної.

Гетерогенна система складається з “держав, які організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінно-

¹ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 109.

² Там само. — С. 114.

сті”¹. Суперництво та боротьба в такій системі набувають рис антагонізму, в яких поразка однієї зі сторін зачіпає не лише інтереси народів, а й інтереси владної еліти. Класичний конфлікт інтересів підсилюється ідеологічним конфліктом, що визначається обставинами, “за яких кожний табір рекламує певну ідею і за яких обидва табори внутрішньо поділені, оскільки певна кількість співгромадян, і там, і там, не прагнуть, або не прагнуть від щирого серця, перемоги своєї батьківщини, якщо вона означає поразку ідеї, до якої вони прихиляються і яку уособлює ворог”². З цієї причини внутрішні конфлікти та громадянські війни швидко переростають у міждержавні конфлікти, призводячи до нестабільності всієї системи.

Досягнення сторонами компромісу після початку воєнних дій стає практично неможливим, оскільки “повалення уряду або режиму ворожої держави майже фатально перетворюється на одну з цілей війни. Етапи великих воєн — релігійних, воєн Французької революції та Імперії, воєн ХХ ст. збігалися в часі з постановкою під сумнів принципу легітимності та організації держав”³.

У першій системі збройний конфлікт є епізодичним явищем, а його масштаби незначні, водночас друга система сповнена суперечностей і конфліктів, які схильні переростати у загальносистемні кризи, що розв’язуються шляхом “тотальної” війни.

Теоретичні концепції Г. Кісінджера та Р. Арона були досить близькими щодо розуміння їх авторами сутності міжнародних відносин як системи взаємозв’язків між державами, визначеної певним порядком. Незважаючи на те, що ці концепції прийнято вважати елементами теорії класичного реалізму, є підстави стверджувати, що вони фактично передували виникненню та розвиткові неореалізму.

Класична теорія політичного реалізму ґрунтується на таких твердженнях:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які інші види суспільних стосунків, випливають із людської натури, егоїстичної та схильної, за певних умов, до вияву інстинктивної або патологічної

¹ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 114.

² Там само. — С. 115.

³ Там само. — С. 115.

агресії. Діяльність людини завжди спрямована на реалізацію особистих інтересів, і лише вони визначають її діяльність. Людина не здатна принципово змінюватися у процесі розвитку, вона може лише обмежувати власні прагнення чи надавати їм певного ідеологічного сенсу.

2. Держава як форма політичної організації людей є головним суб'єктом міжнародних відносин, найважливішим інтересом якого є боротьба за владу, що досягається за допомогою сили.

Міжнародні організації, відображаючи збіжність інтересів держав, діють настільки ефективно, наскільки у цьому зацікавлені найсильніші з них.

Сутністю міжнародних відносин є боротьба за владу (вплив) між державами в анархічному міжнародному середовищі. Норми міжнародного права та моралі не можуть бути універсальним інструментом регулювання взаємовідносин між державами, оскільки вони мають суб'єктивний характер і чинні лише у випадку консенсусу між ними. Водночас у зовнішній політиці вони часто виконують функції гасел, якими послуговуються владні політичні еліти для обґрунтування та виправдання власних дій або маскування прагматичних інтересів.

3. Інтереси держав є об'єктивними і мають суперечливий характер, що пов'язано з неоднаковим потенціалом, ресурсами, географічним положенням, а також прагненням до влади з боку владних політичних еліт.

4. Мир і стабільність не мають нічого спільного з виявом волі чи розуму, а є лише функцією рівноваги сил та збігу інтересів (що завжди має тимчасовий характер), підтримання якої є основним завданням зовнішньої політики. Міжнародні конфлікти випливають із порушення рівноваги сил між державами та суперечностей їхніх об'єктивних національних інтересів.

Реалізм, як слушно зауважили Дж. Догерті та Р. Пфальцграф, є консервативним, емпіричним, обережним та недовірливим щодо ідеалістичних принципів та гасел, він з повагою ставить до уроків історії, однак, як і утопізм, є нормативним та політично орієнтованим¹. Незважаючи на те, що його оцінки

¹ *Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. — New York, 1990. — P. 82.*

діаметрально протилежні до ідеалістичних, теорія політичного реалізму залишилась частиною класичної школи теорії міжнародних відносин, оскільки ґрунтується на тих самих принципах їхнього розуміння (хоча й інакше трактованих). Виходячи із тотожних з ідеалістами принципів розуміння міжнародних відносин, реалісти трактували їх у категоріях сили і влади, що стало превалюючим в теорії міжнародних відносин у 50—70-х роках ХХ ст.

5.5. Неореалізм та неолібералізм

Наприкінці 70-х років ХХ ст. після істотної теоретичної та методологічної кризи класичного реалізму, пов'язаної з гострою критикою його принципів і методів дослідження представниками теорії модернізму, розпочався його ренесанс, який виявився у відродженні інтересу до класичних праць реалістів та став провісником неореалізму.

Нове трактування основ реалістичної теорії полягало у спробі “вдосконалити та посилити класичний реалізм на основі розвитку дослідження залежних і незалежних змінних (міжнародної політики. — *Прим. авт.*), що робить класичну теорію сучасною наукою, яка ґрунтується на порівняльному аналізі”¹.

Неореалізм, що розвивався насамперед завдяки працям К. Волтца, Р. Гілпіна та К. Кіндермана, Дж. Гріко, Дж. Міршаймера, поставив собі за мету поєднати принципи класичного реалізму з теорією міжнародних систем. Міжнародна система, що розглядається як структура взаємовідносин між державами — головна категорія неореалізму, похідними від якої є поняття: конфлікт, кооперація (співпраця), норма, перевага, інтерес, сприйняття, реальність, рішення. Власне тому неореалізм ще іноді називають структурним реалізмом, формування основ якого пов'язують з ім'ям професора Каліфорнійського університету К. Волтца.

---

¹ *Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. — New York, 1990. — P. 119.*

У теорії міжнародних відносин К. Волтц відомий завдяки працям: “Людина, Держава і Війна: теоретичний аналіз” і “Теорія міжнародної політики”. Перша написана під значним впливом класичного реалізму, однак демонструє значно ширше розуміння міжнародних відносин. Розглядаючи проблему застосування державами воєнної сили, він стверджує, що “держава використовує силу, якщо в результаті оцінки перспектив досягнення успіху з’ясує, що бажані цілі привабливіші, ніж спокій мирного життя. Оскільки кожна держава — сама собі найвищий суддя, оскільки будь-яка країна у будь-який час може застосувати силу для здійснення власної політики, через це інші країни змушені бути постійно готові відповісти на силу силою або заплатити за свій спокій. Відповідно середовище, в якому діють держави, вимагає від них певної поведінки”¹. Розв’язуючи дилему війни і миру владні політичні еліти держав змушені зважати не лише на власні інтереси, а й на ситуацію, що складається в міжнародних відносинах. Тобто у процесі дослідження міжнародних відносин доцільно аналізувати три елементи — людину, державу та міждержавне середовище.

Цю ідею К. Волтц розвиває у праці “Теорія міжнародної політики”, де на перше місце ставить проблему дослідження структури міжнародної системи, яка розкриває співвідношення сил держав та способу взаємодій між ними. Взаємодіючи, держави мінімально прагнуть до самозбереження, максимально — до переважання, а результатом їх нескоординованої діяльності стає виникнення міжнародної системи, яка формується завдяки сталим політичним взаємодіям між урядами держав та трансформується завдяки змінам у розподілі їхніх силових можливостей. Міжнародна система поєднує в собі дві діаметрально протилежні якості: анархічність та досить жорстку структурну обумовленість політики держав. Постійна схильність системи до війни є залежною змінною (від політики держав), але вона стає реальною лише в умовах певного укладу сил наймогутніших держав (полярності), який К. Волтц визначає як незалежну змінну. Конфлікт інтересів у стосунках між державами існує завжди, і вони постійно виявляють схильність розв’язати його за допо-

¹ Волтц К. Человек, Государство и Война: теоретический анализ / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 93.

могою застосування сили, але війна між ними виникає лише за умов певної полярності у міжнародній системі. Він виокремлює три типи полярності міжнародних систем: біполярний, мультиполярний та уніполярний. Позиція держав у ієрархії міжнародних систем символізує акумульований ними силовий потенціал, яким вони можуть оперувати та який зобов'язує їх до певної поведінки, а також визначає функції, здійснювані державою у міжнародному середовищі.

“Принциповим внеском засновника неореалізму К. Волтца в теорію міжнародних відносин стало формування теорії міжнародної політики як системної, тобто сформованої у своїх основних рисах не стільки конкретними діями держав, скільки самим принципом відсутності в міжнародних відносинах організуючого начала (принцип *міжнародної анархії*)... В умовах міжнародної анархії... основна роль належить матеріально-силовим факторам, або *полярності*, а не тому, як організується здійснення зовнішньополітичного курсу держави”¹.

На відміну від теорії класичного реалізму, в якій діяльність держав визначається егоїзмом, К. Волтц виводить її з “раціонального егоїзму”, згідно з яким вони вдаються до сили лише за певних умов, які їх політична еліта інтерпретує як сприятливі.

Величезний внесок у розвиток теорії неореалізму зробив Р. Гілпін, який у праці “Війна і зміни у світовій політиці” (“War and Change in World Politics”) виклав три найважливіші постулати неореалізму:

1. Держави залишаються найважливішим суб'єктом міжнародних відносин, хоч поряд з ними автономно діють недержавні актори (міжнародні організації і ТНК).
2. Держави, намагаючись максималізувати власну вигоду, діють раціонально, тобто з багатьох можливих розв'язань у будь-якій ситуації обирають оптимальні.
3. У результаті багатьох інтеракцій між державами в системі виникає рівновага сил, яка є гарантією стабільності.

На відміну від К. Волтца, він вважає цю рівновагу динамічним поняттям, тому що статус та ієрархія держав у системі

---

¹ Цыганков А. П., Цыганков П. А. Социология международных отношений. — М., 2006. — С. 75—76.

перебувають у безперервному процесі змін, позаяк історія світу є нескінченною низкою циклів, що складаються з трьох фаз: “експансія — гегемонія — занепад”. У цій тріаді весь час відбувається зміна станів балансу та дисбалансу укладу сил у глобальній міжнародній системі, тобто вона постійно має тенденцію до виходу зі стану рівноваги, але постійно до нього повертається. Усі держави, як елементи системи ведуть між собою безупинну боротьбу за “успіх”, намагаючись випередити одна одну щодо параметрів добробуту та сили. Р. Гілпін вважає, що сила держави зводиться не лише до можливості диспонування нею потужними та ефективними збройними силами, але також прямо залежить від стану двох принципових параметрів: стадії розвитку економічного потенціалу та технологічної ефективності. Лише досягнення вищого рівня цих параметрів, порівняно з іншими, дає їм змогу оптимізувати свій статус і підніматись в ієрархії системи, що він розглядає як визначальну мету держави.

Р. Гілпін вважає, що стабільність чи нестабільність міжнародної системи визначається раціональним ставленням держави до стану системи.

1. Система є сталою тоді, коли держави задоволені своїм статусом та не бачать користі в її змінах.

2. Держави прагнуть змінити систему тоді, коли сподіваються, що вигода, отримана від цього, буде більшою від можливих втрат.

3. Зміни в системі здійснюються за допомогою різних способів, наприклад, шляхом територіальної експансії чи економічного узалежнення.

4. Досягнення стану рівноваги між втратами та вигодою подальшої експансії призводить до її припинення та намагання дотримуватись існуючого *status-quo*.

5. Система трансформується, якщо держави не здатні втримати її рівновагу, внаслідок чого створюється новий розподіл влади і відповідно нова структура системи.

Теоретична концепція Р. Гілпіна є одним із найсуттєвіших досягнень неореалізму, оскільки він “сконструював широкий інструментарій дослідження, що дало змогу виходити поза чисту констатацію. Його системний підхід не є таким метафізич-

ним та історичним, як у К. Волта. Він значно більше відповідає реальності”¹.

Неореалісти формулюють дві принципи для розуміння міжнародних відносин тези:

1) у сучасному світі держави, послуговуючись силою, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту;

2) держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом (у широкому розумінні).

Важливим елементом неореалізму є зауважений у його теоретичних концепціях тісний взаємозв'язок між політикою та економікою, що впливало зі сприйняття та адаптації реальностей 70-х років ХХ ст., тобто нафтового “шоку” 1973 р., “торгових воєн” між США та Японією і низки інших подій, що змусили неореалістів вийти за рамки трактування сучасних міжнародних відносин як суто політичного явища. Зокрема, Р. Гілпін став засновником нового напрямку досліджень міжнародних відносин — міжнародної політекономії.

Найважливіша відмінність неореалізму від теорії класичного реалізму полягає в тому, що його прихильники вбачають джерела силовій політиці держав світу не стільки у внутрішніх чинниках, що визначають їх поведінку, скільки в жорсткому впливі структурних особливостей глобальної міжнародної системи, що створюють для них можливості й обмеження. У 1970—1980 рр. під виразним впливом теорії неореалізму розвивались т. зв. *стратегічні дослідження* як напрям, скерований на розв'язання практичних завдань, пов'язаних із гарантуванням інтересів та безпеки держав світу. Варто зауважити, що в сучасній теорії міжнародних відносин неореалізм є найбільш цілісним науковим напрямом, якому не можна відмовити у логічності й послідовності викладу основних положень. Привертає увагу також і той факт, що теорія неореалізму є об'єктом рішучої критики з боку майже всіх сучасних теорій, представники яких інколи лише полемізують з неореалістами, але не висувають власних альтернативних

¹ Łoś Nowak T. Stosunki międzynarodowe. Teorie — systemy — uczestnicy. — Wrocław, 2000. — S. 67.

ідей. Тим самим, багато з них лише опосередковано підкреслюють значущість теоретичних положень неореалізму.

У 1980-х роках у теорії міжнародних відносин розпочались т. зв. інтерпарадигматичні дебати¹, в яких основним опонентом неореалізму виступив неолібералізм, причому ці дві теорії сьогодні залишаються найвпливовішими парадигмами.

Неолібералізм як окрему теорію, не варто просто виводити з ідеалізму Е. Канта та Х. Гроція чи поглядів класичних концепцій ідеалістів 20—30-х років ХХ ст., досить важливими його джерелами були також економічні теорії ХVІІІ—ХІХ ст., особливо А. Сміта та Д. Рікардо, а також представників сучасної філософії політики: Ю. Габермаса, М. Бернарда, Р. Дарендорфа та Б. Барбера. Неолібералізм, на відміну від неореалізму, не є єдиною теорією, а радше поєднанням низки теоретичних концепцій, які будуються на подібних принципах. У теорії неолібералізму можна виокремити дві головні інтерпретації: плюралізм і теорію світового суспільства.

Плюралізм пов'язаний, насамперед, з працями Дж. Ная, Р. Кохена, Х. Алкера та Дж. Розенау, які закидали теорії неореалізму спрощеність, оскільки її представники, на їхній погляд, ігнорують або надають лише маргінального значення таким рисам сучасних міжнародних відносин, як взаємозалежність, транснаціональність і глобалізація.

Програмою для плюралістів стала праця Дж. Ная та Р. Кохена "Транснаціональні відносини і світова політика" ("Transnational Relations and World Politics"). Спираючись на ідею біфуркації міжнародних відносин, запропоновану Дж. Розенау, автори стверджують, що активну роль у сучасному світі "відіграє тісна взаємодія суспільств різних держав, яка не піддається державному контролю. Наприклад, у відносинах між країнами Заходу ці взаємодії передбачають торгівлю, особисті контакти, обмін інформацією. Тобто держави не є єдиними акторами світової політики"². Дж. Най та Р. Кохен визначають чотири типи транснаціональної глобальної взаємодії, що відбувається поза

¹ Які фактично були продовженням дискусії між ідеалістами та реалістами у нових умовах.

² Най Дж. С., Кохен Р. О. Транснациональные отношения и мировая политика / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 153.

межами традиційних міждержавних відносин за умов опосередкованого контролю з боку державної бюрократії. Вони відповідають сферам:

1) *інформації*, де переміщуються повідомлення, релігійні вірування, ідеї та доктрини;

2) *транспорту*, який переміщує матеріальні об'єкти, включаючи озброєння, приватну власність і товари;

3) фінансів, тобто переміщення грошей і кредитів;

4) туристики, де переміщуються люди.

У всіх зазначених сферах роль держави може полягає у забезпеченні взаємодій, але навіть у цьому випадку вона не може повністю їх реалізувати без участі недержавних учасників міжнародних відносин. Але у багатьох випадках держава обмежується лише констатацією транснаціональних взаємодій або навіть змушена змінювати свою зовнішню та внутрішню політику під їх впливом. Дж. Най та Р. Кохен визначають також п'ять варіантів впливу транснаціональних відносин на зміст і характер міждержавної політики. Це:

1. Зміна відносин між державами під впливом інтересів недержавних акторів.

2. Міжнародний плюралізм, тобто взаємодія національних інтересів у транснаціональних структурах, у яких беруть участь транснаціональні учасники, щоб координувати свою діяльність.

3. Розвиток механізмів стримування через залежність і взаємозалежність держав.

4. Збільшення, за допомогою діяльності недержавних організацій, можливостей впливу урядів одних держав на політику інших.

5. Виникнення автономних акторів із власною зовнішньою політикою, які здатні протистояти державі та навіть посягати на її політику.

Цей вплив призводить до того, що "держави стають залежними від сил, які не контролює жодна з них. Ця залежність ще більше посилюється, коли будь-які держави створюють нові інструменти впливу на інші держави. До того ж держави

приблизно однакової політичної ваги можуть отримати переваги у боротьбі між собою...”¹.

За умови нерівності між фактичними можливостями держав, у транснаціональних відносинах можуть отримати перевагу могутніші з них, які стають центрами транснаціональних мереж, будь-які переваги втрачуть і без того слабкі держави.

Отже, сучасним міжнародним відносинам притаманний плюралізм, який полягає у рівнозначності міждержавних та недержавних відносин і навіть зростаючій залежності перших від других. З погляду плюралістів, ворожі інтереси держав, які визначали собою суперництво та боротьбу, що були змістом міжнародних відносин у попередні епохи, поступаються кооперативним інтересам і відповідно — розвиткові міжнародного співробітництва та прагненню політичних еліт держав до пошуку компромісного розв’язання навіть тоді, коли певні суперечності між державами і виникають. Це пояснюється тим, що держави втрачають традиційний винятковий статус і щораз більше стають організаціями, що репрезентують інтереси субнаціональних суб’єктів, які визначаються суспільними групами, які намагаються шукати власну вигоду, виходячи з практичного сприйняття реальності як системи транснаціональних мереж, і позбавити будь-яких переваг і без того слабкі держави.

Звідси випливає, що традиційне для реалізму розмежування сфер внутрішньої та зовнішньої політики втрачає сенс, натомість важливою проблемою стає розуміння їх взаємозв’язку. Дж. Розенау зазначає, що “більшість політичних подій традиційно відбувається в межах національних кордонів, і їх неможливо зрозуміти, не знаючи внутрішньополітичної ситуації.., не можна не помітити, що чимало подій у житті окремої держави має значний вплив на глобальну систему”².

Продовжуючи традицію, започатковану Е. Кантом, плюралісти доводять тезу про неможливість війни між демократичними державами й наполягають на тому, що діяльність держав

---

¹ Най Дж. С., Кохэн Р. О. Транснациональные отношения и мировая политика / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 160.

² Розенау Дж. К исследованию взаимопересечений внутривполитической и международной систем / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 174—175.

у глобальній системі залежить від правових та інституційних регуляцій. Остання теза пов'язана з ідеєю про те, що держави у пошуках оптимальних механізмів співпраці встановлюють певний режим взаємовідносин, побудований на основі міжнародних організацій, які впливають на міжнародні відносини, створюючи розгалужену систему права.

Дж. Бартон вважає, що сучасні міжнародні відносини об'єктивно призвели до виникнення світового суспільства (застосовується також поняття “міжнародне суспільство”), складовими якого, крім держав, є бездержавні нації, етнічні меншини, міжурядові та неурядові організації. Створення світового суспільства зробило анахронічними старі теорії, які розглядали міжнародні відносини як такі, що перетинають державні кордони та здійснюються урядами шляхом дипломатії і воєнної сили. Представники плюралістичного напрямку неолібералізму будують свої теоретичні концепції на ідеї превалювання комбінації двох найважливіших чинників розвитку сучасних міжнародних відносин: ідеологічного та економічного. Взаємодія цих чинників, поряд зі зростаючою транснаціональністю міжнародної системи, свідчить про можливість тривалого консенсусу між державами світу.

Серед неолібералістів найбільш радикальну позицію займає Ф. Фукуяма, який у концепції т. зв. кінця історії стверджує, що після завершення “холодної війни” демократична орієнтація держав стала визначальною змінною формування міжнародних відносин. Він наголошує, що “Найважливішою зміною подій останньої чверті сторіччя (XX. — Прим. авт.) було відкриття неймовірної слабкості... з вигляду найсильніших у світі диктатур, чи вони є військово-авторитарні чи комуністично тоталітарні... і хоч вони не завжди поступалися стабільним ліберальним демократіям, усе ж ліберальна демократія залишається єдиним логічно послідовним політичним стремлінням, і вона оволодіває різними регіонами і культурами у всьому світі”¹. На його думку, демократія має універсальний характер і їй належить абсолютний пріоритет у визначенні зовнішньо- і внутрішньополітичних інтересів сучасних держав.

¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2005. — С. 11.

Ф. Фукуяма вважає, що збройні конфлікти минулого були логічним наслідком менш досконалих, ніж ліберальна демократія, форм державного правління. У суспільствах панів та рабів, могутніх і слабких держав збройне насильство було неунікненим, оскільки ірраціональна категорія суспільного престижу (що впливала зі суспільної нерівності) завжди була джерелом протиріч. “Процес історії людини почався із битви всього лиш за престиж, у якій пан-аристократ шукав визнання за свою готовність ризикувати життям. Подолавши свою природу, пан показав, що він є більш вільним і що він у справжньому сенсі людина”¹. Вічна боротьба за визнання і престиж відбувається також і в міжнародних відносинах, оскільки “як людська історія розпочалась з кривавої битви всього лиш за престиж, так і міжнародний конфлікт починається з бротьби за визнання між державами, яка є визначальним джерелом імперіалізму”².

Звідси випливає, що в сучасних умовах лише ідеологічна складова існування держав світу є вирішальною як для їх ролі та значення в міжнародних відносинах, так і для політики, яку вони здійснюють. Ліберальна демократія, не дивлячись на її окремі недоліки, вперше в історії людства пододала драматичні протиріччя минулого, шляхом зрівняння прав усіх людей і держав. Тобто людство опинилося перед дилемою: або збереження тоталітаризму і відповідно — імперіалізму із притаманними йому війнами, або розвиток універсальної ліберальної демократії, яка гарантує тривалий мир та соціально-економічний розвиток.

Ще одна інтерпретація неолібералізму, тісно пов’язана з ідеями Ф. Фукуями, названа теорією глобального управління. Вона являє собою концепцію, яка, з одного боку, є своєрідним продовженням ідей світового (міжнародного) суспільства, але з іншого — неоідеалістичною теорією “світового уряду”, чи т. зв. глобального управління. Її візія міжнародних відносин об’єднує погляди багатьох учених, які вважають, що новий універсальний міжнародний порядок має мати в своїй основі спеціально створену (або трансформовану зі структур сучасної ООН) універсальну політичну організацію, діяльність якої відбуватиметься поза системою національних держав.

¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2005. — С. 305.

² Там само. — С. 385.

На відміну від урядів держав, які спираються на вузькі національні інтереси, світовий уряд базуватиметься на спільних для всіх людей цінностях та інтересах, необхідність адаптації яких до політики всіх держав світу визнається *a priori*. Вона продиктована потребою гармонізації міжнародних відносин, яка стане наслідком домінування цінностей співробітництва над цінностями суперництва, тобто у новій міжнародній системі держави зможуть реалізувати свої інтереси лише до меж, у яких їхні суперечності не загрожуватимуть єдності світового суспільства. Глобальне управління міжнародними відносинами полягатиме у їх регулюванні в напрямку розвитку коопераційності у відносинах між державами.

Концепція “світового уряду” та виконання ним функцій глобального управління розглядалась у працях Ф. Кратохвілла, Дж. Раггі, С. Мендловіца, Р. Фолка, Т. Данна, Н. Веллера та інших учених. Вони вважають, що світовий уряд може виникнути, як підсумок суперництва глобальних наддержав, завдяки певному “контракту” між ними. Тоді постала б “світова республіка”, або “космополіс”, побудована на загальному консенсусі та широкій підтримці в суспільствах усіх країн світу. На думку Д. Сахарова, світовий уряд може виникнути як логічний наслідок процесу конвергенції, тобто зближення світових систем “капіталізму” та “соціалізму”, що відбуватиметься на основі загальнолюдських цінностей.

Американські дослідники Г. Кларк та Л. Б. Сон у праці “Досягнення миру через світове право. Два альтернативні плани” (“World Peace Through World Law. Two Alternative Plans”) висунули конкретний план досягнення загального миру через здійснення поетапного загального роззброєння та створення глобальної системи колективної безпеки. Головним інструментом досягнення такого стану має стати “світовий уряд”, створений на основі реформованої ООН, що діятиме на базі зміненого та детально розробленого Статуту, який відіграватиме роль світової конституції. Їхній план розрахований на підтримку багатьох держав, особливо 12 найбільших за чисельністю населення, та впровадження в життя з урахуванням того, що “держави, які не ратифікували змінений Статут (ООН. — Прим. авт.), мають, однак, підпорядкуватися заборонам та зобов’язанням

плану із роззброєння”¹. Змістом реалізації плану реформування ООН, на їхню думку, мають бути розвиток і посилення її інституцій, повне роззброєння, ліквідація збройних сил національних держав і створення замість них міжнародних миротворчих сил та поліції. Реформування дасть змогу раз і назавжди розв’язати проблему війни та створити стійке глобальне політичне утворення наддержавного характеру. Таке утворення Х. Булл назвав “суспільством держав”, а Т. Данн “міжнародним суспільством”, яке має всі підстави стати прообразом єдиної світової держави.

Теорія неолібералізму логічно продовжувала інтелектуальну традицію ідеалізму, хоч так само, як неореалізм, вона не була механістичним повторенням теорій минулого. Її радше доцільно трактувати як спробу створення нової експланаційної моделі міжнародних відносин (що особливо характерне для плюралізму) на принципах класичної теорії ідеалізму. Однак у формуванні неолібералізму принципову роль відіграли так звані *нові факти* міжнародного життя, до яких апелювали представники цієї теорії. Йдеться, насамперед, про:

- процес транснаціоналізації міжнародних відносин, завдяки якому роль суверенної національної держави у багатьох сферах міжнародних відносин невпинно зменшується;
- зростання ролі економічного співробітництва, що в умовах глобалізації другої половини ХХ ст., призводить до економізації зовнішньої політики держави;
- крах тоталітарних диктатур у Європі, Азії та Латинській Америці й істотне розширення кількості держав, у яких панує ліберальна демократія;
- зростання ролі міжнародних організацій, як і безпрецедентне зростання їх кількості у сучасному світі.

Загалом неореалісти досить скептично поставилися до цих аргументів, оскільки, на їхню думку, вони принципово нічого не змінюють у міжнародних відносинах. Полеміка між представниками неореалізму та неолібералізму, що розпочалась на

---

¹ Кларк Г., Сон Л. Б. Достижение всеобщего мира через мировое право. Два альтернативных плана / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 115.

початку 1980-х років, стала, за твердженням багатьох учених, найважливішою за весь час існування теорії міжнародних відносин. Вона стосується низки питань розуміння міжнародних відносин, стосовно яких представники цих двох домінуючих наукових теорій мають принципово протилежні позиції:

1. Проблема оцінки наслідків анархічності міжнародних відносин в інтерпретації неореалістів зводиться до твердження про жорсткість структурних обмежень середовища, пов'язаних із полярністю, що визначає політику держав, а теорія неолібералізму ці обмеження сприймає як тимчасові "бар'єри", що долаються за рахунок зростаючого співробітництва.

2. Теорія неореалізму залишається етатичною, наполягаючи на визначальній ролі держави в міжнародній системі, тоді як теорія неолібералізму (й особливо плюралізму) спирається на транснаціоналізм.

3. У теорії неореалізму постулативно визнається пріоритет національно-державних інтересів, які полягають у гарантуванні безпеки, стабільності розвитку та зростанні впливу в структурі міжнародної системи. Теорія неолібералізму трактує державу як політичну організацію, діяльність якої спрямована на сприяння реалізації інтересів субнаціональних акторів, а самі інтереси зводять до прагнення економічного процвітання.

4. Для неореалістів характерна інтерпретація стану конфлікту як ситуативного прояву співвідношення сил провідних акторів у міжнародній системі, тоді як неолібералісти вважають його анахронізмом, що залишається в минулому, завдяки зростаючому міжнародному співробітництву (насамперед, економічному), плюралізму акторів та поширенню демократії.

5. Представники теорії неореалізму розглядають міжнародне співробітництво як несталій вияв спільних інтересів, що може існувати і розвиватися лише на основі балансу вигоди, отриманої від нього. Тобто якщо в процесі співробітництва одна зі сторін починає отримувати більшу вигоду, інша прагнути відновлення балансу або припинить свою участь у ньому.

Неоліберали вважають рушійною силою міжнародного співробітництва досягнення сторонами абсолютної вигоди від нього, незалежно від того, яка зі сторін отримує більше.

6. В обох теоріях значне місце посідає проблема міжнародних режимів, але неореалісти сприймають їх як загальне прагнення держав упорядкувати та регламентувати відносини між собою, а неолібералісти надають їм конструктивного значення, вважаючи засобом регламентування міжнародного співробітництва та уникнення конфліктів. Тобто вони вважають процеси творення міжнародного порядку повністю керованими та надають діяльності урядів держав світу в цій сфері конструктивного значення.

Гострота дискусії між неореалістами та неолібералістами подібна до тієї, яку свого часу провадили їх попередники: реалісти та ідеалісти, що, однак, не має наштовхувати на думку про діаметральну протилежність цих теорій. Як і їхні попередники, вони ґрунтуються на однакових принципах, і, незважаючи на протилежні висновки, мають між собою досить багато спільного. Д. Сандерс, порівнюючи обидві теорії, досить в'їдливо назвав неолібералізм “випадком гнучкого реалізму”, а П. Циганков слушно зазначив, що “альтернативність неореалізму та неолібералізму досить умовна: у певному сенсі в їхніх поглядах більше спільного, ніж відмінного, а тому суперечка між ними зачіпає обмежену сферу міжнародно-політичної науки”¹.

Неолібералізм і неореалізм принципово відрізняються між собою лише оцінкою ймовірності тісного міжнародного співробітництва між державами у глобальному вимірі та трактуванням дилеми суб'єктності. Власне ці теорії, незважаючи на гостру полеміку між їх представниками, можуть стати фундаментом нової теорії міжнародних відносин.

Наведені принципові розбіжності між неореалізмом та неолібералізмом найкраще проілюструвати за допомогою табл. 5.1:

---

¹ Цыганков П. А. Теория международных отношений. — М., 2002. — С. 140.

Таблиця 5.1. Принципові розбіжності між неореалізмом та неолібералізмом

Параметри порівняння	Неореалізм	Неолібералізм
Структурні обмеження середовища	Жорсткі структурні обмеження міжнародного середовища, пов'язані з полярністю, яка і визначає політику держав	Обмеження є тимчасовими бар'єрами, що з часом долаються за рахунок зростаючого співробітництва
Визначальний суб'єкт міжнародних відносин	Держава	Субнаціональні суб'єкти Міжнародні організації
Роль держави	Забезпечення національно-державних інтересів (гарантування безпеки, стабільності розвитку та зростання впливу держави в міжнародній системі)	Сприяння реалізації інтересів (передусім, економічного процвітання) субнаціональних суб'єктів
Інтерпретація конфлікту	Природний ситуативний прояв співвідношення сил провідних суб'єктів у міжнародній системі	Анахронізм, що залишається в минулому завдяки зростаючому міжнародному співробітництву та поширенню ліберальної демократії
Міжнародна співпраця	Несталий вияв ситуативних спільних інтересів, що може існувати і розвиватися лише на основі балансу отриманої вигоди; при цьому нерівномірний розподіл вигоди веде до припинення співпраці	Природний процес досягнення сторонами абсолютного зиску від нього самого по собі, вигідний незалежно від того, яка зі сторін отримує більше
Міжнародні режими	Мета (як загальне прагнення держав упорядкувати та регламентувати відносини між собою)	Засіб (для досягнення мети — регламентування міжнародного співробітництва та уникнення конфліктів)

Розділ 6

ТЕОРІЇ БІХЕВІОРИЗМУ (МОДЕРНІЗМУ)

6.1. “Біхевіористична революція” та принципи модернізму

Біхевіоризм народився наприкінці XIX — на початку XX ст. як напрям американської психології, що наголошував на необхідності вивчення особи через фіксацію конкретних рефлексій людини на певні специфічні зовнішні подразнення. У теорії міжнародних відносин основні принципи біхевіоризму запозичуються в 40—50-х роках XX ст., коли здійснюються перші спроби дослідження міжнародних відносин, що ґрунтуються на емпіричності сприйняття реальності. Власне з біхевіоризму у психології запозичена ідея про необхідність вивчати конкретні прояви діяльності учасників міжнародних відносин на основі емпіризму, який полягає у прагненні визначити чіткі кількісні параметри явищ та процесів, пов’язаних з ними. Прихильників біхевіоризму “приваблювали ті об’єкти досліджень, де можна зібрати кількісні дані”¹. Кількісне параметрування міжнародних відносин у кінці 60-х — на початку 70-х років XX ст. виглядає на той час як найточніше, таке, що адекватно їх відображає і дає змогу абстрагуватись від суб’єктивного і випадкового та будувати свої висновки на основі об’єктивного знання про досліджувані процеси та явища. Ці погляди призвели до т. зв.

---

¹ *Короткий оксфордський політологічний словник* / За ред. І. Макліна та А. Макмілана. — К., 2005. — С. 63.

біхевіористичної революції, що стала початком “Великої деба-ти” і поділу теорії міжнародних відносин на дві школи — класичну та модерністську і розмежування двох стилів теоретизування — гуманістичного та техніцистичного.

Класицизм поєднував у собі теорії ідеалізму та реалізму, які за висловом Х. Булла, “впливали з філософії, історії та права й були пов’язані з вірою їх авторів у доречність використання здорового глузду”¹. Розглянуті вище концепції класичної школи характеризувались нормативністю, яка виявлялась у намаганні створити теорію міжнародних відносин, як ідеальну (еталонну) модель міжнародних відносин або як модель, побудовану на закономірностях історичного досвіду. Причому, як слушно зауважив Е. Карр, ідеалісти ігнорували уроки історії, а реалісти, навпаки, драматизували їх. Важливою рисою концепцій класичної школи був суб’єктивізм, який виражався у наданні міжнародним відносинам і зовнішній політиці рис, що так чи інакше впливають із особливостей та закономірностей характеру людини.

Аналізуючи прагнення вчених-біхевіористів, Х. Булл стверджував, що “вони намагаються побудувати теорію міжнародних відносин, положення якої ґрунтувалися б на математичних і логічних доказах або ж на строгих процедурах верифікації”².

Розуміння теорії міжнародних відносин прихильниками біхевіоризму полягало, як стверджували Дж. Догерті та Р. Пфальцграф, у прагненні створити універсальну, всеохоплюючу, замкнену, логічну теорію міжнародних відносин, яка дала б змогу не лише описати сучасні та минулі конфігурації, перебіг подій у міжнародній системі й пояснити їх, але також передбачити їх майбутні моделі.

Біхевіористи намагались створити нову теорію не лише на емпіричній методологічній основі, але й також подолати характерний для класичної теорії волонтаризм, методологічну вибірковість і нормативізм. Один із засновників біхевіоризму Дж. Зінгер гостро критикував теоретичні концепції класичної школи, закидаючи їх авторам брак чіткої понятійно-категорійної системи,

¹ Булл Х. Теория международных отношений: пример классического подхода / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 188.

² Там само. — С. 188.

прагнення досліджувати лише окремі проблеми, не пов'язуючи їх між собою, випадковість вибору фактів міжнародного життя, що служили аргументами для їхніх висновків, та дедуктивність, яка на його думку, є найсуттєвішою вадою класичної школи, оскільки її прихильники, практично завжди спираючись на апріорні та неперевірені постулати або висновки, запозичені з праць інших традиціоналістів, формулюють абстрактні теорії, до яких вони намагаються достосувати реальність.

Теорії біхевіоризму спрямовувались на пошук об'єктивних закономірностей міжнародних відносин, уникаючи апріорних тверджень про патологічність людської природи, злу чи добру волю політиків, містичність їх мислення, еталонність міжнародних відносин тощо. Їх основою мали бути визначення факту та його точна інтерпретація, позбавлена суб'єктивних і необґрунтованих оцінок. А. Рапопорт вважав, що лише завдяки такому підходу наука може мати прикладне значення, оскільки "є можливість розвивати теорії війни і миру, конфлікту та розв'язання конфліктів. Ці теорії можуть містити цінні висновки про генезу воєн та умови миру. Але якщо теоретичні висновки не поєднані з точним знанням, яке вчить, як уникнути появи одних умов та сприяти виникненню інших, від них може бути мало допомоги та не буде жодної безпосередньої допомоги у справі запобігання війні та зміцнення миру"¹.

Надзвичайно важливий внесок у розвиток теорії біхевіоризму зробив Д. Істон, який сформулював його вихідні методологічні постулати. Він намагався створити аналітичний каркас політичної системи, послуговуючись яким можна було б проводити емпіричні дослідження. Керуючись гіпотезою про те, що держави є відносно автономними системами, що взаємодіють між собою через входи і виходи, Д. Істон формалізував їх взаємодії так: **рішення > вихід > вхід > рішення**. Будь-яка дія однієї держави стосовно іншої сприймається владними структурами останньої, ідентифікується та стає основою для реакції. На його думку, така модель надається до емпіричних досліджень і не містить суб'єктивних суджень про політику держав світу.

---

¹ Рапопорт А. Могут ли исследования мира быть прикладными / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 211.

Методологічні постулати теорії міжнародних відносин зведені ним до семи тверджень:

1. Закономірний характер міжнародних явищ та процесів виявляється у повторюваності поведінки держав за певних ситуацій. Ці закономірності, узагальнені у теоріях, мають експланаційне та прогностичне значення.

2. Емпіричність верифікації узагальнень.

3. Строгість методів дослідження, які мають застосовуватись коректно та ґрунтуватись на чіткості й перевірності фактів, що стосуються об'єкта дослідження.

4. Точність дослідження має будуватись на максимально можливому використанні числових показників.

5. Відмінність морально-етичних оцінок від емпірично обґрунтованих результатів досліджень. Ідеться про те, що реальність міжнародних відносин не завжди відповідає моральним цінностям дослідника. Але у будь-якому випадку не варто видавати бажане за дійсне, оскільки науковий підхід завжди ґрунтується на вивченні реальності такою, якою вона є.

6. Наукове дослідження поведінки держав передре політичній практиці, оскільки наука, яка претендує на об'єктивність, не може бути заангажованою.

7. Теорія і прикладні дослідження у сфері політичної науки тісно пов'язані з комплексом соціальних наук у питаннях як взаємодії щодо проведення досліджень, так і взаємних запозичень та обміну науковими результатами.

Теоретична новизна біхевіоризму зводиться до намагання застосувати у дослідженнях такі принципи:

1. *Емпіризм*, який полягає у дослідженні міжнародних відносин шляхом точного з'ясування фактів, зокрема, за допомогою кількісних параметрів. На думку Ч. Германа, кількісній параметризації підлягають: способи голосування у міжнародних організаціях, вербальні заяви політичних лідерів, чинники, які визначають поведінку держав, рішення у зовнішній політиці та окремі факти міжнародного життя. Як вважають Д. Бобров та Дж. Шварц, конкретне дослідження міжнародних відносин має будуватись на використанні великої бази даних, яка охоплює значний історичний відтинок часу й велику кількість держав, та залученні комп'ютерних технологій.

2. *Індуктивність*, що полягає в організації дослідження шляхом виведення висновків унаслідок узагальнення та систематизації емпірично виявлених фактів. Дослідження має включати висунення чітко сформульованих гіпотез, пошук залежних, незалежних і таких, що чинять вплив, змінних ситуацій, формулювання висновків, пошук і верифікацію аргументів.

3. *Об'єктивізм*, тобто сприйняття явищ і процесів міжнародних відносин, що не залежать від людської волі чи прагнень, а випливають із реальності стосунків між людьми у процесі життєдіяльності. Ця традиція започаткована поглядами давньогрецького філософа Ісократ, який стверджував, що війну не доцільно сприймати як добро чи зло, але до неї варто ставитись як до суспільного явища, яке потрібно пізнати та зрозуміти. Видатний італійський мислитель епохи Відродження Дж. Віко у праці “Основи науки про спільну природу націй” стверджував, що історичні закони мають провіденційний характер і не збігаються з волею монархів та інших історичних осіб.

4. *Системність*, що полягає у розумінні міжнародних відносин як сукупності зв'язків між учасниками міжнародних відносин, котра створює між ними ситуацію взаємозалежності та взаємозв'язку.

Усі теорії біхевіоризму, залежно від вихідної гіпотези, можна поділити на три групи: системні теорії, теорії зв'язку (*linkage theories*) і факторні теорії (“теорії поля”).

6.2. Системні теорії міжнародних відносин

Системний підхід надзвичайно поширений у сучасній науці, особливо суспільній, оскільки його поєднання “з методами точних наук стає ще однією причиною його популярності серед учених та породжує надії щодо надання дослідженням у цій галузі належної строгості, теоретичної обґрунтованості та емпіричної верифікованості”¹. Власне тому запозичений із біологіч-

¹ Цыганков П. А. Теория международных отношений. — М., 2002. — С. 167.

ної та фізичної наук системний підхід став фундаментальною концепцією у суспільних науках.

Основоположником загальної теорії систем вважають американського вченого австрійського походження Л. фон Берталанфі. Наприкінці 40-х років ХХ ст. він дійшов висновку, що, незалежно від різновиду та природи елементів, для всіх систем характерні одні й ті ж закони функціонування і розвитку. Тобто ці закони ізоморфічні, а їхня дія однакова, незалежно від того, в якій системі вони діють: природній чи соціальній. Висунення цієї гіпотези дало йому підстави стверджувати, що для дослідження соціальних явищ і процесів цілком можна послуговуватись методологією та формальним апаратом, запозиченим із точних наук. На його думку, таке запозичення у перспективі дало б змогу сформулювати точні закони у суспільних науках та сприяло б однозначності й доказовості їх висновків. На думку Л. фон Берталанфі, наука має вивчати “не лише ізольовані частини та процеси, а й суттєві проблеми організації відносин, що є результатом динамічної взаємодії та роблять поведінку відмінною від тієї, яка вивчається ізольовано або всередині цілого”¹.

А. Рапопорт вніс у теорію міжнародних відносин принципи загальної теорії систем. Він застосовував їх у дослідженні конфліктних ситуацій і проблем міжнародної безпеки. І погоджувався з тезою про те, що система є результатом динамічних взаємодій між її елементами, але, на відміну від Л. фон Берталанфі, наголошував на її цілісності, стверджуючи, що вона функціонує як ціле завдяки взаємозалежності її частин. Тобто, якщо правильно те, що дослідження взаємодій між елементами системи створює уявлення про неї загалом, то правильне й обернене твердження — дослідження системи дає змогу розуміти особливості взаємодій між елементами системи. Керуючись такою гіпотезою, А. Рапопорт перший спробував застосувати математичні моделі для дослідження проблем війни і миру, безпеки та міжнародних конфліктів.

Системні теорії міжнародних відносин впливали з припущення про те, що система як фундаментальна наукова категорія

---

¹ *Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. — New York, 1990. — P. 140.*

відображає найважливіші закономірності та особливості діяльності учасників (як її елементів) і взаємовідносин між ними. Так сформульована вихідна гіпотеза наводила на думку, що дослідження міжнародних систем, пошук об'єктивних закономірностей їхнього існування та еволюції, з'ясування їх сутності є комплексним і повним дослідженням міжнародних відносин. Теоретичні концепції, побудовані на основі цієї гіпотези, зводились до виокремлення моделей (типів) міжнародних систем, характеристики їхніх структурних особливостей і висунення припущень про стан міжнародних відносин, які об'єктивно впливають з певної конфігурації змінних систем.

Автором найбільш відомої класифікації міжнародних систем, серед опрацьованих представниками теорії біхевіоризму, є американський учений М. Каплан, який, подібно до неореалістів, висунув ідею про відповідність типів міжнародних систем глобальному розподілові сил, тобто їхній "полюсності". У його концепції відносини в системі визначаються кількістю полюсів і співвідношенням між ними, відносинами між полюсами та нейтральними державами й універсальними акторами. У пізніших працях він звернув увагу на такий чинник формування міжнародних відносин, як володіння державами ядерною зброєю.

М. Каплан визначає п'ять змінних систем: фундаментальні принципи системи, принципи її трансформації, змінні класифікації учасників, змінні їх можливостей та змінні інформації.

1. *Фундаментальні принципи системи* є правилами її існування, що визначають функції учасників міжнародних відносин і які варто сприймати як узагальнення їхньої характеристичної поведінки¹, визначеної структурними можливостями та обмеженнями, що склалися у ній.

2. *Принципи трансформації системи* є правилами її динаміки, тобто сталими особливостями змін, завдяки яким вона видозмінюється.

3. *Змінні класифікації учасників* міжнародних відносин пов'язані зі структурними рисами, які модифікують їхню поведінку. Тобто йдеться про внутрішні особливості учасників, які

---

¹ М. Каплан, подібно до К. Волтца, вважає, що всі держави світу дотримуються подібних цілей у зовнішній політиці, але реалізують їх лише у сприятливих умовах міжнародного середовища.

можуть впливати на їхню діяльність у межах міжнародної системи.

4. *Змінні можливостей учасників* визначають фізичні параметри, які дають змогу певному учасникові виконувати ті чи інші функції. Йдеться про такі традиційно підкреслювані параметри могутності держави, як площа території, чисельність населення, рівень розвитку промисловості, а також боездатність її збройних сил, справність транспорту та системи комунікації, схильність до застосування сили, здатність отримувати допомогу від інших учасників тощо.

5. *Змінні інформації* включають знання учасника про засоби, якими він може послуговуватись, намагаючись досягнути визначених цілей, та можливу реакцію і засоби інших учасників.

Початково М. Каплан визначив шість типів міжнародних систем, які вважав основними, а пізніше додав ще чотири (змішані). Тобто його типологія містить десять моделей міжнародних систем:

1. *Система рівноваги сил* характеризується відсутністю загальної конфронтації, допускаючи ймовірність конфліктів маргінального значення. У ній визначається певна кількість “полюсів”, оптимальним їх числом вважається п’ять, що за будь-яких умов не допускає можливості домінування одного з них. М. Каплан вважає, що “індивідуальні дії національних акторів доповнюють одна одну, і так реалізуються найважливіші правила системи, що описують поведінку акторів. За своїм характером вони універсальні”¹. Система рівноваги сил характеризується такими правилами, яких дотримуються “полюси”. Вони завжди:

- діють з метою розширення власних можливостей, надаючи перевагу дипломатичним засобам перед військовими;
- схильні застосувати воєнну силу, ніж утратити змогу розширити свої можливості;
- схильні припинити воєнні дії, ніж повністю знищити одну з провідних держав;

---

¹ Каплан М. Система и процесс в международной политике / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 221.

- діють проти будь-якої коаліції чи однієї держави, які намагаються домінувати в системі;
- діють проти держав, які підтримують наднаціональні принципи організації у системі;
- дають змогу відновити статус переможеним та обмеженим у своїх можливостях провідним державам.

2. *Вільна біполярна система* існує тоді, коли виникають два конфронтуючі блоки, але між ними опиняється група учасників міжнародних відносин, які залишаються нейтральними. Посередником у відносинах між блоками є універсальний учасник (наприклад, ООН). Визначальну роль у системі відіграють блоки, які складаються з національних держав, очолюваних однією з глобальних наддержав (“полюсів”). Система функціонує на основі правил взаємовідносин між блоками:

- блоки намагаються збільшити свої релятивні можливості;
- не наважуються на пряме зіткнення між собою, вважаючи ризик занадто великим;
- схильні воювати, щоб не допустити домінації протилежного блоку;
- кожен блок намагається підпорядкувати собі універсального учасника міжнародних відносин і через нього — протилежний блок;
- прагнуть збільшити кількість своїх учасників (тобто держав-сателітів), але толерантно сприймають позаблоковість (за певних обставин).

Нейтральні та універсальні учасники міжнародних відносин у такій системі, мають подібні прагнення, а у своїй політиці намагаються:

- дотримуватись нейтралітету щодо обох блоків;
- підтримувати один одного, виразно демонструючи критичну позицію щодо обох блоків;
- сприяти зменшенню небезпеки глобальної війни та напруженості у стосунках між блоками.

3. *Гнучка біполярна система* характеризується тими ж особливостями та правилами, що й попередня, але блоки-противни-

ки, порівняно з нейтральними учасниками, досить слабкі й не можуть виявляти прагнення до їх поглинання.

4. *Біполярна система розрядки* виникає за умови, що “полюси” та очолювані ними блоки відмовляються від конфронтації на користь співпраці та мирного співіснування.

5. *Біполярна система нестабільних блоків* створюється тоді, коли “полюси” недостатньо сильні, щоб постійно утримувати у своїй сфері впливу інших учасників. Вона характеризується чергуванням конфронтації та мирного співіснування.

6. *Жорстка біполярна система* існує, якщо є надмогутні “полюси”, жорстка ієрархія у межах блоків, слабкі і навіть відсутні нейтральні учасники. Вона характеризується постійною конфронтативністю та граничною напруженістю у відносинах між полюсами й вірогідністю вибуху війни.

7. *Універсальна система* не має у своїй структурі яскраво виражених “полюсів” та об’єднує всіх учасників міжнародних відносин навколо глобальної, міжнародної інституції з універсальними цілями діяльності (наприклад, ООН).

8. *Ієрархічна система* виникає тоді, коли найсильніший учасник міжнародних відносин (“полюс”) встановлює домінацію над іншими учасниками, підпорядковуючи їх меті своєї діяльності.

9. *Система повної проліферації* (одностороннього вето) є проявом такого співвідношення сил між державами, коли одна з них, володіючи атомною зброєю, може “шантажувати” всіх учасників і призвести до загального хаосу та втрати всіма учасниками почуття безпеки.

10. *Система неповної проліферації* така ж, як і попередня, однак із тією відмінністю, що атомною зброєю володіє 15—20 держав, що може призвести до ситуації, коли вона виконує функцію залякування потенційного агресора. В умовах неповної проліферації володіння атомною зброєю означає незалежність у системі, але спричиняє недовіру у стосунках учасників.

На відміну від традиціоналістів, М. Каплан ігнорує посилення на історичні прецеденти, оскільки вважає їх надто хаотичними і непереконливими для теоретичних узагальнень. Ґрунтуючись на загальній теорії систем, він конструює абстрактні теоретичні моделі, що відображають імовірну розстановку сил та взаємовідносини між державами світу, які з неї випливають.

На його думку, аналіз можливих типів міжнародних систем дає змогу зрозуміти закономірності трансформування системи одного типу в інший. М. Каплан зауважив, що лише перші два типи систем реально існували в історії, а всі інші — ніколи не виникали. На його думку, “аналіз систем, які не мали історичних прообразів, має певну цінність. По-перше, моделі міжнародних систем, що існували в історії, дадуть змогу зі значною ймовірністю передбачити можливість виникнення (за певних умов) нових видів міжнародних систем. Тому характеристики міжнародних систем, які не мали аналогу в історії, створюються на основі моделей існуючих систем. По-друге, бажано прогнозувати поведінку таких міжнародних систем, якщо вони виникнуть”¹.

Я. П’єтрась закидав системній концепції М. Каплана, що вона відходить від проголошеного біхевіористами принципу індукції і створена “шляхом дедуктивного мислення, завдяки чому вони (моделі систем. — *Прим. авт.*) не мають відповідників у міжнародній реальності”².

Теорія М. Каплана, незважаючи на низку недоліків, має досить значні позитиви: оригінальне трактування “полюсності”, створення схеми, що пов’язує між собою діяльність нейтральних держав, учасників блоків, наддержав і міжнародних організацій, чітке формулювання правил взаємовідносин між ними у межах міжнародної системи.

Теорію М. Каплана активно заперечували також Х. Алгер та О. Янг.

Х. Алгер доводив, що не існує єдиної глобальної системи, але реально функціонує значна кількість регіональних, які не пов’язані між собою, бо мають географічний масштаб, певний рівень проблем та виразну специфіку. Для одних характерні процеси централізації та інтеграції, тоді як для інших — децентралізації та дезінтеграції.

На думку О. Янга, реальні міжнародні відносини можна зобразити у вигляді “моделі розривів”, побудованої на тому, що складовими глобальної системи є специфічні регіональні під-

¹ Каплан М. Система и процесс в международной политике / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 220.

² Pietrań Z. J. Podstawy teorii międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 39.

системи, між якими існує подібність, але немає тотожності. У його інтерпретації “модель розривів займається, насамперед підсистемами, а не індивідуальними акторами; вона враховує відмінності між регіональними та глобальними конфліктними осями”¹.

О. Янг висуває п’ять принципових міркувань щодо міжнародної системи:

1) у ній існують окремі держави, що характеризуються глобальним впливом та проблеми планетарного значення, які стосуються всієї системи;

2) у міжнародній системі існують автономні підсистеми, провідні держави в яких та баланс сил (у кожній з них) істотно відрізняються;

3) автономні підсистеми мають регіональний характер;

4) регіональні підсистеми не є повністю ізольованими, оскільки вони — складова частина глобальної міжнародної системи;

5) глобальна міжнародна система є складним поєднанням глобальних та регіональних підсистем, що характеризується мінливістю та різноманіттям структурних форм.

Підкреслюючи складну внутрішню структуру глобальної міжнародної системи, О. Янг намагався уникнути спрощеного розуміння міжнародного середовища, яке було неминучим наслідком капланівської формалізації та генералізації реальності.

На початку 60-х років ХХ ст. Дж. Моделскі формулює теорію т. зв. цивілізаційних систем, яка започаткувала новий напрям у дослідженні міжнародних систем. Її основою стала ідея Дж. Моделскі про те, що держави групуються у підсистеми з огляду на подібність їх внутрішніх систем. Ці подібності визначають тип цивілізаційної міжнародної системи (це пов’язано з думкою Дж. Бартона про те, що кожна підсистема є системою у собі).

Дж. Моделскі виокремлював типи цивілізаційних систем², застосовуючи низку соціологічних критеріїв: можливість швидкої мобілізації ресурсів держави, особливості функціонування

¹ Янг О. Политические разрывы в международной системе / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — С. 243.

² У концепції Дж. Моделскі цивілізаційні системи є найважливішими складовими елементами глобальної міжнародної системи.

влади та джерела її солідарності, спосіб функціонування економіки, характер суспільної культури. Він виділив два типи систем: Аграрію та Індустрію.

Аграрія об'єднує менш розвинені країни, де можливість мобілізації ресурсів досить обмежена, влада спирається на панування однієї особи або певної еліти, солідарність влади олігархічна, спосіб функціонування економіки екстенсивний, а культура має елітарний характер.

Індустрія об'єднує розвинені країни, які, навпаки, мають змогу легко й швидко мобілізувати ресурси, влада в них ґрунтується на пануванні багатьох еліт, очолюваних великими власниками та бізнесменами, основою суспільної системи і влади є освіта і здібності, економіка розвивається інтенсивно, культура має загальнодоступний масовий характер.

Дж. Моделскі вважав, що такі особливості систем визначають поведінку учасників у міжнародному середовищі. На його думку, Аграрія є агресивною і постійно порушує стабільність у системі, а Індустрія уникає конфронтації й домагається підтримання *status-quo*. Аграрія схильна до агресії, насамперед, через екстенсивний тип господарства, а Індустрія, навпаки, прагне стабільності, через те, що в основі її суспільної системи лежить принцип інтенсивності й вона не відчуває потреби постійно залучати нові фізичні обсяги ресурсів для підвищення власного добробуту та могутності.

Модель міжнародної системи Дж. Моделскі критично опрацював та розвинув у своїх працях Ф. Рігґс. Він стверджував, що існують міжнародні системи, які мають риси як аграрних, так й індустріальних цивілізацій. Опираючись на застосування структурно-функціонального аналізу та на аналогію з фізичним процесом проходження світла крізь призму, він окреслив три типи міжнародних систем:

1) *монохроматична система* об'єднує суспільства, в яких різноманітні суспільні функції виконує одна структура, що загалом відповідає Аграрії;

2) *рефракційна система*, тобто така, в якій кожній суспільній функції відповідає окрема структура, що співвідноситься з Індустрією;

3) *призматична система* є чимось середнім між двома попередніми, позаяк ґрунтується на такому розподілі функцій, що передбачає їх ранжування та паралельну співдію двох принципів функціонування систем. Тобто існують рівні, на яких окремі суспільні функції виконують різні структури, але поряд із ними на інших рівнях суспільні функції монополізовані певною структурою. На думку Ф. Рігґса, така конструкція суспільної системи характерна для більшості країн світу.

Норвезький учений Й. Ґальтунг¹ окреслив два типи міжнародних систем, спираючись на критерій їх розміщення щодо центрів найважливіших глобальних процесів у сферах: політики, економіки, культури та інформації. Світ, на його думку, поділений на центральні та периферійні міжнародні системи, а міжнародні відносини визначаються специфікою взаємовідносин між ними:

1) *центральні системи* об'єднують високорозвинені держави, які є найбагатшими та найсильнішими й відіграють провідну роль у міжнародних відносинах. Вони пов'язані між собою розгалуженими взаємозв'язками, формалізованими у структурах міжнародних організацій. Ці держави та їх угруповання ініціюють і контролюють глобальні процеси, й власне тому їх варто визначати як центри глобального домінування;

2) *периферійні системи* включають держави, які є слабо розвиненими та пасивними у політичній сфері. Вони повністю чи частково залежні від центрів глобального домінування, оскільки є об'єктом тих світових процесів, які не в змозі контролювати.

На думку Й. Ґальтунґа, центральні та периферійні системи можна виокремити емпірично, за низкою показників, що характеризують рівень розвитку країн і свідчать про їхній ранг у світовій ієрархії.

Характерною ознакою сучасних міжнародних відносин є домінування центральних систем над периферійними, яке виявляється у формі прямого, а найчастіше, прихованого імперіалізму

---

¹ Теорію Й. Ґальтунґа традиційно відносять до неомарксизму (глобалізму), але автори не поділяють такої оцінки, оскільки його понятійно-категорійний апарат та сам зміст поглядів ближчий до системної теорії біхевіоризму, а структурна теорія агресії — до неореалізму.

та неоколоніалізму. Із цієї тези Й. Гальтунґ робить три найважливіші висновки:

1) між центральними та периферійними системами існує очевидний конфлікт інтересів, оскільки перші прагнуть зберегти домінування, а другі — унезалежнитись від їхнього впливу;

2) можливість створення коаліцій периферійних держав та війни між двома системами залежить від єдності держав центральної системи;

3) імовірність конфлікту інтересів значно вища у центральних системах, ніж у периферійних.

Останній висновок Й. Гальтунґа впливає із твердження про те, що експлуатація державами центральних систем периферійних країн відбувається нерівномірно та несолідарно. Розвинені країни керуються егоїстичними міркуваннями задля власної користі, що в підсумку може призвести до диференціації держав центральної системи та стану дисбалансу між ними. Якщо знайдуться наддержави, зацікавлені у трансформації міжнародного порядку, це дестабілізує як центральні, так і периферійні системи. Конфлікт інтересів між наймогутнішими державами світу призведе до поділу на ворожі блоки, навколо яких групуватимуться держави периферії.

Системні теорії біхевіоризму, незважаючи на обґрунтовану критику, пов'язану з їхньою абстрактністю та дедуктивністю, можна тлумачити як значний крок уперед, що символізував значний розвиток теорії міжнародних відносин. Він виявився у формулюванні великої кількості надзвичайно цікавих теоретичних концепцій, що намагались знайти підхід до пояснення явищ та процесів міжнародного життя. Вони наочно продемонстрували слабкість теоретико-методологічних основ науки про міжнародні відносини. Розрив між оригінальними ідеями та гіпотезами і методами їхньої наукової верифікації актуальний і досі. За принципами та логікою системні теорії біхевіоризму досить близькі до неореалістичних концепцій, що дає підстави підтримати тезу про зближення парадигм теорії міжнародних відносин і можливість її перетворення на синтетичну науку.

Розвиток загальних теорій міжнародних систем паралельно призвів до виникнення низки вузких напрямів дослідження їх окремих елементів чи ситуацій. Теорії стабільності, оточення

систем, внутрішніх взаємозв'язків між елементами систем та інші наукові напрями конкретизували загальні теорії систем. У цій проблематиці широко відомим науковим доробком є праці К. Дойча, Р. Розекранца, Дж. Зінгера, Х. і М. Спрутів, Б. Броді та ін.

6.3. Теорії зв'язку (linkage theories)

Теорії зв'язку логічно випливали зі загальної теорії систем, яку їхні автори критично аналізували, водночас намагаючись розвивати в напрямку конкретизації дослідження у міжнародній системі взаємодій, що виникають. Критика стосувалась того, що в загальних системних теоріях дії учасника міжнародних відносин розглядаються як відокремлені, тоді як фундаментальною особливістю міжнародних відносин є взаємовплив між їх політичними системами. Крім цього, відбувається постійний взаємовплив між державою (як системою) та міжнародною системою, до якої вона входить як частина. Визначаючи особливість трактування міжнародних відносин теоріями зв'язку, Я. П'єтраї писав, що "істотні міжнародні явища виникали на перетині політичної системи держави і політичної системи держав. Тобто вони відбувалися одночасно в обох системах і намагання їх пояснити змушує досліджувати обидві системи"¹.

Теорії зв'язку побудовані на припущенні, що держава (якщо підходити до цього питання з позиції транснаціоналізму, то будь-який учасник міжнародних відносин) є системою, умовою існування якої є підтримання динамічної рівноваги з середовищем, що її оточує. Такі теорії, зазвичай, будувались на основі розгляду співвідношень силового зв'язку між двома державами та узгоджувались із їхніми діями зовнішньополітичного характеру. Прихильники теорії зв'язку формалізували такі стосунки, використовуючи поняття "мікросистема" та "макросистема".

Найбільш стисло і чітко, модель таких співвідношень сформулював С. Розен, який стверджував, що взаємодія двох держав

¹ Pietraї Z. J. Podstawy teorii międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 43.

у межах міжнародної системи полягає у балансі між здатністю однієї з них завдати шкоди іншій та здатністю другої витримати натиск, пов'язаний з діями першої. Держава, що є об'єктом тиску, з огляду на свої можливості, може:

- підпорядковуватись тискові, змінюючи свою політику та внутрішні суспільні структури, тобто узалежнюватись від суб'єкта дій;
- пасивно витримувати натиск;
- активно застосовувати контрзаходи проти суб'єкта, який чинить тиск, підпорядковувати його своїй політиці та змінювати макросистему у власних інтересах.

Концепцію С. Розена, яка стала основою для всіх теорій цього напрямку, дещо пізніше розвинув і доопрацював К. Холсті. Моделюючи стосунки між державами *A* і *B*, він з'ясував, що ефективність тиску *A* на *B* залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників, до яких належать:

- рівень економічної залежності держави *B* від держави *A*;
- можливість застосувати адекватні контрзаходи державою *B* у відповідь на тиск держави *A*;
- імовірність отримати різнопланову допомогу державою *B* від третіх держав;
- прагнення держави *B* до опору, що впливає зі стійкості її внутрішніх суспільних систем — політичної, економічної та соціальної;
- прагнення політичних еліт і населення підпорядковуватись впливу держави *A*;
- заангажованість обох держав у процес реалізації власних цілей та їх готовність до жертв і затрат на свої дії конфронтаційного характеру.

Залежність одних держав від інших К. Холсті пояснював асиметрією економічної залежності, внутрішнім дисбалансом політичних, економічних і соціальних систем, відсутністю альтернативних джерел постачання сировини, матеріалів та продуктів харчування, відсутністю підтримки з боку третіх держав, існуючими традиціями, невиразністю громадської думки та здатністю політичної еліти її ігнорувати.

Теорія “пенетрації” (тобто проникнення), яку запропонував В. Хандрієдер, випливала із твердження про взаємну пенетрацію суспільних систем держав у міжнародній системі. Він вважав, що в реальних міжнародних відносинах відсутні односторонньо спрямовані зв’язки. Тому схеми, в яких моделюється одностороння залежність, є занадто спрощеними. Залежність завжди має двосторонній характер, а тому мова може йти лише про її асиметрію. На його думку, пенетрація виявляється у процесі прийняття рішень, коли політична еліта змушена коригувати їх, зважаючи на можливу реакцію у міжнародному середовищі. Вплив пенетрації відчувається також у діяльності інтернаціональних “груп впливу”, що відстоюють власні інтереси у внутрішньому політичному середовищі держави. Держава може опиратися залежності чи намагатись подолати негативну для себе асиметрію лише тоді, коли вона має достатньо ресурсів для цього, але в іншому випадку — вона може навіть припинити існування. В. Хандрієдер увів поняття “*пенетративної політичної системи*”, складовими якої є національні політичні системи, що є свідченням взаємопов’язаності держав світу. В сучасних умовах очевидний істотний вплив міжнародного середовища на формування внутрішньої політики держави, в якій враховуються три групи чинників:

- 1) переважно внутрішні проблеми, які реалізуються з використанням зовнішньополітичних засобів;
- 2) зовнішні проблеми, що змушують політичне керівництво держав світу до певних дій у сфері внутрішньої політики;
- 3) обидві групи чинників, що взаємно впливають на процес прийняття політичних рішень.

У цьому контексті висновок В. Хандрієдера полягає у визначенні простої та очевидної закономірності про те, що вплив міжнародного середовища на окрему державу тим сильніший, чим вона слабша, і навпаки, чим вона сильніша, тим він слабший.

Ідеї теорії зв’язку, які стосувались імовірності катастрофи внутрішньої політичної системи держави внаслідок тиску з боку міжнародного середовища, досить оригінально розвинули у своїх математичних теоріях Р. Том і Дж. Кролл. Вони намагались відповісти на питання про те, за яких умов внутрішня система

втрачає здатність до існування. Катастрофа або глибинна трансформація внутрішньої системи, на їхню думку, впливає із трьох змінних: сили зовнішнього натиску, характеристики опірності та еластичності внутрішньої системи, відстані між її центральною лінією (найсильнішим елементом системи) та місцем концентрації натиску.

Теорії зв'язку, спрямовані на дослідження надзвичайно важливих проблем співвідношення міжнародних і внутрішніх систем держав, можна оцінити як надзвичайно перспективні, оскільки їх можна застосовувати як для глибшого, порівняно зі загальною теорією, дослідження глобальної системи, так і для вивчення проблем національної безпеки.

6.4. Факторні теорії (“теорії поля”)

Факторні теорії, або інакше “теорії поля”, формулювались упродовж 50—60-х років ХХ ст., коли багато вчених звертали увагу на проблеми дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників, що прямо чи опосередковано впливають на міжнародні відносини. Важливою особливістю теорій, які стосувались дослідження цієї проблематики, стала формалізація міжнародного середовища до певної площини (поля), де розташовані учасники і здійснюються відносини між ними.

Найбільш опрацьованою та оригінальною серед цих теорій була модель, запропонована К. Райтом. Вона побудована на припущенні, що будь-яка подія у міжнародних відносинах є зміною стану його поля. Він розумів поле міжнародних відносин як систему змінних багатьох параметрів, визначену в реальному часі та просторі, або аналітичну. Визначниками поля він називав властивості суб'єктів (елементів), зв'язки між ними та їх дії. Поле у концепції К. Райта є абстрагованою моделлю реальності, яку можна розглядати у двох площинах: географічній та аналітичній:

1) *Географічне поле* міжнародних відносин є реальним простором, у якому існують явища та відбуваються процеси, змінні у часі;

2) *Аналітичне поле*, на відміну від географічного, є простором, який містить суб'єктивні елементи: оцінки ситуації, думки, ідеї, концепції, доктрини тощо.

Зв'язок між обома полями підтримується постійно та характеризується двосторонністю. Реальні події відбуваються у географічному полі та призводять до виникнення певної ситуації (S), нової ситуації ($\acute{S}$), тоді як в аналітичному полі відбувається їх сприйняття як факту (F) шляхом рефлексії (Rf). Факт ідентифікується, осмислюється (Int) та з його приводу приймається відповідне політичне рішення (D), яке виконується, тобто імплементується (Im) (рис. 6.1):

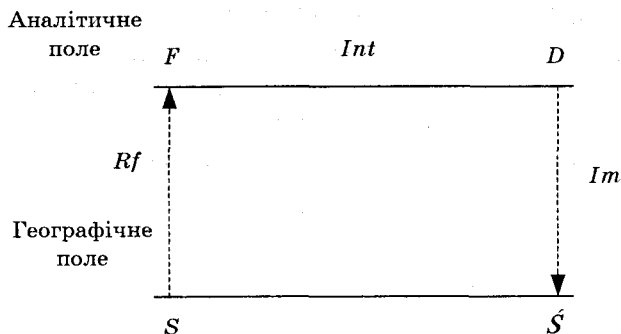

Рис. 6.1. Співвідношення географічного та аналітичного полів у концепції К. Райта

К. Райт вважає, що міжнародні відносини визначають шість змінних можливостей і шість вартостей. Їхні екстремальні значення сполучаються осями, кожна з яких можна уявляти як шкалу, де значення змінюються від максимуму до мінімуму (чи навпаки).

К. Райт виділяє такі осі можливостей, які визначають об'єктивні чинники спроможності суб'єкта міжнародних відносин:

1. *Вісь суспільної енергії*, яку він розуміє як вісь економічного прогресу, де значення змінних перебуває між "екстремумами": від бездіяльності до енергійності.

2. *Вісь суспільної еластичності, або децентралізації*: від моноцентричності до поліцентричності у політичній та інших суспільних сферах.

3. *Вісь співпраці* пов'язана з прагненням до міжнародної співпраці: від ізоляції (автаркії) до активної співпраці.

4. *Вісь сили (могутності)*: від слабкості до надмогутності.

5. *Вісь сировинних та інших засобів*: від їх відсутності (дефіциту) до достатності.

6. *Вісь технологічного прогресу*: від технологічної примітивності до досконалості.

Осі вартостей є шкалами, у яких визначаються суб'єктивні чинники, що лімітують дієздатність у міжнародному середовищі. Серед них визначені:

1. *Вісь оцінки реальності*: від суб'єктивної оцінки власних можливостей і міжнародного середовища до об'єктивної оцінки.

2. *Вісь конкретності мислення*: від сприйняття реальності дедуктивним шляхом (через абстрактні концепції) до сприйняття індуктивним шляхом (через усвідомлений досвід).

3. *Вісь цілей діяльності*: від прагнення зрозуміти реальність до активної її зміни.

4. *Вісь самоідентифікації*: від замкнутості, підозрливості й дефенсивності до толерантності та експансивності.

5. *Вісь інтерпретації інтересів*: від егоїзму до альтруїзму. Перше значення екстремуму розглядається як урахування лише власних інтересів, а друге — як інтересів інших учасників міжнародних відносин.

6. *Вісь ставлення до світу*: від негативного (ворожого) до позитивного.

Виходячи з визначення таких осей, К. Райт стверджував, що будь-яку зміну міжнародних відносин можна пояснювати змінами аналітичного поля, співдією між змінними можливостей і вартостей та взаємозв'язком між географічним і аналітичним полями. Усі змінні відображають комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають зміни у міжнародному середовищі.

Основне призначення теорії К. Райта полягало у спробі емпіричного моделювання процесів у міжнародних відносинах, а це зумовило значно виразніший її методологічний ефект, ніж експланаційну вартість. Водночас припущення К. Райта про ди-

намічність можливостей і вартостей, якими послуговуються держави та їх політичне керівництво у міжнародній системі, має цілком очевидну наукову цінність.

Концепцію К. Райта творчо опрацював Р. Руммель. Він розвинув її у прикладну площину та звів до аксіом, у яких поєднав теорію поля і теорію міжнародного статусу. Його теоретична концепція викладена у шести аксіомах, три з яких стосуються поля міжнародних відносин, а три — статусу держав.

Теорія поля зводиться до таких аксіом:

1. Міжнародні відносини є полем, що складається з атрибутів та співдії усіх держав і їхніх зв'язків, визначених у часі.

2. Поле охоплює простори атрибутів держав та їхньої поведінки.

3. Простір атрибутів держав є сукупністю суспільних сил, що визначають міжнародні відносини у просторі дій, та їх поведінки.

Теорія статусу зводиться до таких аксіом:

1. Міжнародні відносини є суспільною системою, для якої властива стратифікація за статусом, що визначається як зрівноважений (рівномірно високий рівень) і нерівноважений (нерівномірно високий рівень).

2. Деякі прояви поведінки держав лінійно залежать від їхнього статусу.

3. Статус прямо пов'язаний з поведінкою учасників міжнародних відносин, що означає прагнення до *status-quo* зрівноважених учасників, і навпаки, до його змін і конфліктів — нерівноважених.

Теорія Р. Руммеля, завдяки своєму прикладному характерові, зумовила значний інтерес і операційно використовувалася в емпіричних дослідженнях проблеми “вимірності” держав.

Н. Гледіч запропонував дещо інший підхід, пов'язаний з рангами держав та їхнім впливом на білатеральні відносини.

Його теоретична концепція звелася до визначення трьох найважливіших, на його думку, закономірностей міжнародних відносин:

- 1) що вищий сумарний ранг обох держав у міжнародній системі, то вищий ступінь співдій між ними;
- 2) що більша подібність рангів двох держав, то вищий ступінь позитивних співдій між ними;
- 3) що подібніший профіль рангів, то позитивніші між ними співдії.

Н. Гледіч вважає, що взаємозв'язок атрибутів держав з їхньою поведінкою в міжнародних відносинах можна досліджувати емпірично та встановлювати точні регулярні співвідношення. Умовою для такого дослідження є створення методології прецизійного визначення рангів держав у ієрархії міжнародних систем.

Біхевіористичні теорії поля стали важливим етапом розвитку теорії міжнародних відносин, який позначився низкою оригінальних ідей, що суттєво різнилися від класичних — своєю складністю, науковістю та високим рівнем абстракції. Вони стали значним кроком у розробці емпіричної методології дослідження міжнародних відносин, оскільки К. Райт та його послідовники впритул підійшли до створення моделей, завдяки яким можна моделювати реальність та прогнозувати її майбутні стани.

6.5. Криза теорії міжнародних відносин: раціоналізм і рефлексіонізм

Критики “біхевіористичної революції” постійно звинувачували її прихильників у тому, що вони не реалізували у своїх концепціях її основні цілі, тобто не спромоглися створити повністю емпіричних теорій, висновки яких мали б індуктивний характер. Один з них, Х. Булл, підкреслював: “Якщо судити про цей підхід за критеріями логічної чіткості та наукової точності, то можна стверджувати, що його якість досить висока. Крім цього, навіть якщо недоброзичливо до нього ставитися, не можна, тим не менше, робити висновок, що він нічого не вніс у розуміння міжнародних відносин... Усе цінне, що є в їх працях (біхевіористів. — *Прим. авт.*) — це переважно суджен-

ня, виведені не математичними чи будь-якими іншими науковими методами, а абсолютно незалежно від них”¹. Біхевіористи захопились створенням абстрактних моделей міжнародних відносин та проблематикою класифікації міжнародних систем й у підсумку сформулювали дедуктивні теорії не на кількісних, а на якісних параметрах.

“Біхевіористична революція” не змогла реалізувати свої завдання через значну складність проблеми пошуку емпіричних параметрів досліджуваних явищ міжнародного життя. З’ясувалося, що досить важко кількісно виміряти цілу низку надзвичайно важливих ситуативних змінних, таких як: зміст інтересів, цілей і прагнень учасників міжнародних відносин, сила дії та взаємодії між ними, характер впливу суб’єктивних чинників на процес прийняття рішень. Навіть методологічно простіша проблема оцінки потенціалу могутності держав, незважаючи на надзвичайно цікаві її дослідження, продовжує викликати гостру полеміку. Біхевіористи, за незначним винятком, зосереджувались на дослідженні окремих питань міжнародних відносин, сподіваючись на ефект “кумуляції різних теорій міжнародних відносин у процесі їх емпіричної верифікації та селекції. У цей спосіб виникне емпірична теорія міжнародних відносин”². Однак цей процес після кількох десятиріч так і не привів до бажаного результату. Розвиток біхевіоризму ґрунтувався на ідеї ізоморфізму, тобто твердженні про те, що в суспільній сфері явища і процеси відбуваються аналогічно до природних, що їх можна аналогізувати й точно дослідити.

Із кінця 70-х — початку 80-х років ХХ ст. у теорії міжнародних відносин розпочалась серйозна криза, спричинена розчаруванням багатьох учених не лише можливостями класичного підходу, але й результатами розвитку біхевіористичних теорій. Ця криза, на думку Дж. Васкеза, зумовлена тим, що “як в емпіричній, так і в нормативній сфері аналізу відсутні серйозні, перевірені та точні методи оцінки теорій... Неможливість здійснити оцінку теорій у науковій та практичній площинах зводить

¹ Булл Х. Теория международных отношений: пример классического подхода / Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. — М., 2002. — С. 189—192.

² Pietrań Z. J. Podstawy teorii międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 46.

до нуля зусилля щодо накопичення знань та гальмує дослідницький прогрес”¹.

Однією зі спроб подолання кризи може вважатись широко дискутована ідея поєднання методологій, які ґрунтуються на кількісних і якісних методах, що вважається необхідним та закономірним етапом у розвитку теорії міжнародних відносин. Ідея формування нової теорії міжнародних відносин впливає з розуміння її послідовниками неможливості абсолютно повного відображення реальності за допомогою лише однієї із перелічених вище методологій.

Висуваються твердження, що така теорія може стати синтезом великої кількості існуючих підходів, у якому б знайшлося місце всім раціональним ідеям. Можливість її продуктивної реалізації зростає завдяки тому, що “незважаючи на існування досить відмінних точок зору та цілої низки принципових питань, що визначають загальні теоретичні орієнтації та конкретні дослідницькі програми, дійшло до виразного зближення між ними, що дає змогу говорити про виникнення раціоналістичного консенсусу, який творять, насамперед, неореалізм і неолібералізм”². Цілком очевидний процес синтезу сучасних теорій неореалізму та неолібералізму визначається тим, що вони дуже близькі в оцінках міжнародних відносин, але у вузьких межах своїх методологічних основ не можуть цілісно пояснити суть міжнародних явищ і процесів, водночас їх синтез може зробити можливим подолання недоліків кожної з них. Вісь, яку створюють неореалізм та неолібералізм, на думку багатьох учених, може бути доповнена кращими теоріями біхевіоризму та неомарксизму. Назріла потреба подолати парадигматичну обмеженість і методологічну вузькість у межах якісно нової теорії є нагальною потребою, про що свідчать праці С. Хоффмана, Дж. Беллєрса, Х. Алкера, А. Лійпхарта, Дж. Розенау, Р. Кохена, Х. Мак-Кліланда, К. Кнорра, Дж. Догерті та Р. Пфальцґрафа і багатьох інших.

¹ Васкес Дж. Ф. Постпозитивистское течение: реконструирование научного подхода и теории международных отношений в эпоху критики классического рационализма / Теория международных отношений на рубеже столетий / Под ред. К. Буса и С. Смита. — М., 2002. — С. 244.

² Cziomer E., Zyblikiewicz L. W. Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych. — Warszawa; Kraków, 2000. — S. 21.

У 1988 р. Р. Кохен назвав нову синтетичну теорію раціоналізмом і протиставив йому т. зв. рефлексійний підхід, представники якого радикально та досить активно критикують фундаментальні основи раціоналізму.

Серед найбільш жорстких критиків раціоналізму виділяються, насамперед, представники критичної теорії, феміністи та пост-модерністи.

Критицисти, зокрема Ю. Габермас, запропонували досить вузьку концепцію створення “ідеальної інформаційної ситуації”, що може стати засобом подолання політичного панування могутніх наддержав і конфліктів, оскільки повна відкритість інформації сприятиме аргументованій суперечці між сторонами та неупередженим (тобто справедливим) рішенням. Сучасна ситуація маскує нерівність у міжнародних відносинах, а раціоналізм приймає її *a priori*. Критицисти не прагнуть досліджувати міжнародні чи внутрішні системи держав, а зосереджують свою увагу на силі та домінуванні глобальних наддержав. Вони здійснюють дослідження з політичною метою “звільнення людства від “деспотичних” структур світової політики й економіки, які перебувають під контролем гегемонічних сил”¹. У такому сприйнятті міжнародної системи критицисти надзвичайно близькі до теоретиків неомарксизму, оскільки вони інтерпретують будь-яке знання як знаряддя певної політики. Зокрема, своїх опонентів (раціоналістів) вони вважають адвокатами несправедливого міжнародного порядку, що вигідний наймогутнішим державам світу, а свою теорію — знаряддям боротьби проти нього. Звідси випливає найважливіший висновок критичної теорії, який полягає в тому, що будь-яка теорія є прихованим відображенням певних інтересів, а їх автори, незалежно від того чи вони це усвідомлюють, чи ні, є знаряддям політичної влади. У руслі критичної теорії виник досить своєрідний науковий напрям — т. зв. конструктивізм, представлений працями А. Вендта, Д. Ламсдейна та інших. У їхніх працях відображені два основні твердження, властиві цій теорії:

1. Фундаментальні структури міжнародних відносин формуються під визначальним впливом суб’єктивних факторів, які

---

¹ Jackson R., Sorensen G. Introduction to International Relations. — Oxford, 1999. — P. 233.

впливають із людських прагнень та інтересів і призводять до створення тих чи інших соціальних конструкцій.

2. Поведінка й інтереси окремих держав у міжнародному середовищі визначаються суб'єктивними ідеями та уявленнями про розвиток міжнародних відносин, але не їхніми реальними інтересами.

Формування феміністичних концепцій у теорії міжнародних відносин спричинене інтернаціоналізацією жіночого руху, зростанням транснаціональної феміністичної активності та винесенням проблем статевої нерівності на глобальний порядок денний. У цих підходах не лише констатується теза про те, що гендерні відносини є інтегральною частиною міжнародних відносин, а й стверджується, що міжнародні структури, історія та наукове знання про міжнародні відносини відзначаються гендерною специфікою. Тобто феміністи вважають, що вся історія людства відбувалась під знаком гендерної нерівності й це логічно відбилося не лише на сучасних міжнародних відносинах, але й на їх наукових дослідженнях. У сучасній науці феміністський напрям виник з "критики того підходу, при якому філософські канони політичної теорії і емпіричні канони біхевіористського напрямку політології виключили жінок і їхню діяльність з сфери своєї уваги... керуючись стереотипною уявою про "аполітичність" природи жінок"¹.

Прихильники фемінізму, або т. зв. гендерних теорій, спираються радше на власну політичну позицію, ніж на певні логічні аргументи та систематично викладену теорію. З їх точки зору, раціональні теорії спираються на суто чоловіче бачення міжнародних відносин, але легковажать особливим жіночим досвідом та прагненнями. Прихильники цих теорій відштовхуються від ідеї гендерних ролей у суспільстві, які, на їхню думку, є нерівноправними. Зокрема, В. Петерсон та А. Ранян наголошують на тому, що жінка в ієрархії суспільства поставлена в принципово нижче положення. Розподіл суспільства за гендерними ролями призводить до того, що у політиці домінують чоловіки, а жінки перебувають у підпорядкованому становищі. Н. Хартсок наполягає на ідеї необхідності досліджень структурних

¹ Кэрролл С. Дж., Зерилли Л. М. Гендерная реконструкция политических систем. — СПб., 2004. — С. 879.

відмінностей життя та інтересів обох статей, що має довести тезу про те, що сила і влада є прагненням чоловіків, тоді як розуміння і гармонія — жінок.

Для феміністів характерне твердження про те, що у сучасній теорії міжнародних відносин прихована дискримінація жінок, позаяк поведінка держави розглядається в суто чоловічих категоріях — раціоналізму, силового тиску та амбітності. На їхню думку, причини агресивності держав треба шукати у гендерній нерівності, яка призводить до того, що найважливіші державні посади завжди обіймають чоловіки.

Найбільш вивершені принципові основи власної теорії створені постмодерністами, серед яких виділяються ідеї М. Фуко, Ж. Деріда, Р. Рорті та особливо Р. Ешлі.

Дж. Васкез виокремив п'ять фундаментальних ідей постмодернізму:

1. Відсутність загального прогресу та еволюції в людській історії. На їх думку, різні суспільства розвиваються власним шляхом, який не є кращим чи гіршим за інші, а сучасний стан західної цивілізації не є ідеалом, він лише один із прикладів розвитку.

2. Послідовна низка подій не підлягає жодній об'єктивній закономірності, але є результатом тих чи інших рішень, що були прийняті свого часу як випадкові альтернативи.

3. Реальність породжується системою суб'єктивних цінностей та діями людей, спрямованими на їх впровадження в життя, тобто вона є лише "соціальною конструкцією".

4. Мова та концептуальні парадигми створюють реальність, оскільки вони висувають певні моделі спілкування та розвитку, і щойно суспільство запроваджує нововведення, доцільність яких обґрунтована наукою, вони стають частиною реальності.

5. Ідентичність є формою прояву влади та насильства над особами, соціальними групами та суспільствами.

Виходячи з таких принципових основ, постмодерністи звинувачують теоретиків раціоналізму, особливо неореалізму, в нерозумінні сучасних суспільних процесів, їх спрощенні та оперуванні неточними й неправильними за змістом поняттями та категоріями.

Дж. Васкес вважає, що наведені п'ять тверджень “посіяли сумніви у всіх галузях знань, і їх наслідки спричинили довгострокові ефекти в певних дисциплінах...”¹. Постмодерністи загострили дискусію в теорії міжнародних відносин, оскільки ще раз повернули її до розгляду фундаментальних основ існування людини і суспільства. Вона рельєфно висвітлила в сучасній теорії брак загальноприйнятих та логічних інтерпретацій її фундаментальних категорій. З іншого боку, дискусія між постмодерністами і раціоналістами ще раз показала всю відносність знання, вона, за твердженням К. Буса, “показує вроджену тенденцію до сумнівів серед інтелектуалів через страх припуститися певної філософської помилки”².

Слабкістю теорії міжнародних відносин досі є відсутність науково апробованої експланаційної теорії, що цілісно, несуперечливо та аргументовано пояснила б сутність міжнародних явищ та процесів. Відсутність їх чіткого розуміння звужує можливість широкого застосування сучасних наукових методів та підходів до дослідження, зокрема, комп'ютерних симуляцій, теорії “ігор”.

Створені моделі ґрунтуються на аналізі сотень змінних (особливо у зв'язку з широко відомою ідеєю квантифікації), що визначають найрізноманітніші ситуації у міжнародних відносинах, та не призвели до очікуваних результатів, передусім, з огляду на методологічну й теоретичну слабкість закладеного в них розуміння міжнародних відносин. З одного боку, в сучасній теорії міжнародних відносин спостерігається ренесанс інтересу вчених до класичних теорій, але з іншого — швидко розвиваються альтернативні критичні, гендерні та постмодерністські теорії. Це призводить до початку процесу поляризації наукової думки, при якому на одному її полюсі відбувається формування теорії раціоналізму (на основі ідеї міжнародного суспільства, яка розглядається як надзвичайно перспективна), а на іншому — зближення теорій, представники яких досить різко протистав-

---

¹ Васкес Дж. Ф. Постпозитивистское течение: реконструирование научного подхода и теории международных отношений в эпоху критики классического рационализма / Теория международных отношений / Под ред. К. Буса и С. Смита. — М., 2002. — С. 232.

² Бус К. Вызов незнанию: теория международных отношений перед лицом будущего / Теория международных отношений / Под ред. К. Буса и С. Смита. — М., 2002. — С. 353.

ляються раціоналістам. Звідси випливає, що в теорії міжнародних відносин розпочинається нова гостра полеміка, яка в підсумку може призвести до формування цілої низки істотних наукових концепцій.

Складається думка, що сучасна теорія міжнародних відносин переживає парадокс, який полягає у невідповідності рівнів розвитку її теоретичних надбань рівневі розвитку сучасних методів дослідження. Тому ставити питання про створення моделей, що ґрунтуються на емпіричних параметрах, які могли б відобразити таке складне та комплементарне явище як міжнародні відносини та дали б змогу точно їх прогнозувати, очевидно, передчасно.

Це, звісно, не означає, що такі моделі не можна створювати. Адже вони виконують важливу евристичну функцію, виявляючи тенденції розвитку міжнародних відносин, взаємозв'язок численних чинників, що на них впливають, дають змогу систематизувати та порівнювати їх складові явища і процеси тощо.

Сучасна теорія міжнародних відносин змушена не лише синтезувати найсуттєвіші досягнення в межах нової теорії, але й повернутися до проблематики розвитку методологічних основ. Упродовж її розвитку цим питанням не надавалось значної уваги у працях учених; вони намагалися досліджувати прикладні проблеми та науково пояснювати реальні ситуації в міжнародному середовищі.

Дж. Догерті та Р. Пфальцґраф вважають, що сучасна теорія міжнародних відносин має:

- сприяти зміцненню науки про міжнародні відносини як самостійної наукової дисципліни;
- зосередитись на формулюванні постбіхевіористичної теорії, яка, ґрунтуючись на всіх найкращих ідеях, акумульованих досі, мала б ширші експланаційні можливості;
- здійснити чіткий розподіл фундаментальних і прикладних досліджень;
- створити систему наукових зв'язків між дослідженнями міжнародних відносин на різних рівнях узагальнення.

Розділ 7

ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Теорії, окреслені як детерміністичні складаються з концепцій, що ґрунтуються на припущеннях про визначальну роль певних чинників у формуванні міжнародних відносин. Це, без сумніву, споріднює їх із факторними теоріями біхевіоризму, від якого вони, однак, суттєво відрізняються.

Факторні теорії біхевіоризму виникли значно пізніше та характеризуються вищим ступенем складності й абстракції. Детерміністичні теорії визначаються монофакторним підходом, тобто для них властиве досить жорстке пов'язання явищ і процесів у міжнародних відносинах переважно лише з проявом одного з факторів, тоді як дія інших вважається мізерною. Вони спрямовані на дослідження ширших, ніж міжнародні відносини, суспільних явищ і процесів, а тому їх можна вважати теоріями міжнародного середовища.

Детерміністичні теорії пов'язані переважно з принципами політичного реалізму (особливо це стосується геополітики), хоча деякі ідеї та принципи багатьох із них мають також ідеалістичний характер. Незважаючи на величезні розбіжності, вони виділяються в окрему групу через гіпертрофоване сприйняття ролі окремих чинників міжнародних відносин або через специфічне бачення їх прихильниками сутності міжнародних відносин.

До детерміністичних теорій належать соціологічні теорії географічного детермінізму та геополітика, расизм, марксизм і неомарксизм. Таке групування має суто умовний характер, позаяк вони являють собою цілком різні системи поглядів на суспільні явища та процеси взагалі й на міжнародні відносини зокрема.

Переважаюча більшість учених не відносять їх до складових теорій міжнародних відносин (за винятком неомарксизму, а інколи — геополітики), хоча низку положень, які вони містять, можна розглядати як своєрідні спроби їх пояснення. Окремі з них, наприклад, ортодоксальний марксизм чи расово-антропологічна теорія, викликали та продовжують викликати контрверсії та моральні заперечення і, попри це, без урахування їх наукових основ та аргументів розгляд експланаційних теорій міжнародних відносин був би неповним.

Їхні аргументи та гіпотези становлять певний науковий інтерес не лише як антитеза до панівних теоретичних концепцій, але й також як певний спосіб пояснення явищ і процесів у міжнародних відносинах. Вони були підставою для виникнення ідеологій, якими у ХХ ст. керувались у своїй зовнішній політиці могутні світові держави. Дії і рішення їхніх урядів не можуть бути адекватно пояснені без знання змісту теоретичних концепцій, що їх визначали. Іншим аргументом на користь їх вивчення є також давно зауважена закономірність, яка полягає у тому, що в історії науки неодноразово виникав прецедент ренесансу теорій, що вважались архаїчними чи були з тих чи інших міркувань відкинуті.

7.1. Теорії географічного детермінізму та геополітика

Серед теорій, що ґрунтуються на принципі монофакторності, найбільш опрацьованим і значущим науковим підходом є географічний детермінізм, розвиток якого у ХХ ст. породив формулювання цілої низки геополітичних концепцій.

Географічний детермінізм зародився в античні часи. Думки, що пов'язують ступінь розвитку держав і цивілізацій з особливостями їх географічного положення, клімату та ґрунтів, знаходимо у працях Платона, Арістотеля, Демокріта, Епікура, Гіппократа, Фулідіда.

Цілком сформовані географічно-детерміністичні концепції розвитку суспільства висловлювали Ж. Боден, Ш. Монтеск'є,

А. Тюрго, Г. Бокль, Л. Мечников, Е. Реклю та інші. В їхніх працях географічне середовище розглядалось як найважливіший фактор формування і розвитку особистості, суспільств, цивілізацій, держав тощо. Варто, однак, зауважити, що більшість детерміністів не розглядали особливості географічного простору як абсолют, визнаючи вплив також і інших факторів, які трактували як похідні від нього або другорядні. Найбільш відомими серед теорій географічного детермінізму є наукові концепції Г. Бокля та Л. Мечникова.

Г. Бокль, досліджуючи історію людства, звернув увагу на сталі взаємодії між природою та людиною, які, на його думку, є взаємними. Аналізуючи природне оточення людини, у праці “Історія цивілізації в Англії” (1861), він стверджував, що найважливішими його елементами є клімат, ландшафт, ґрунти та їжа, якість і кількість якої прямо впливають на розвиток людини.

Ландшафт, на його думку, визначально впливає на особливості фізичного розвитку людини, її мислення та опосередковано — на рівень розвитку людської спільноти. Велич природи пригнічує людину, робить її пасивною та безпомічною перед стихією, тоді як люди, котрі живуть у помірній зоні, змушені бути активними й боротися за існування, що робить їх творчими та сприяє накопиченню розумового “капіталу”.

Усі інші елементи — клімат, ґрунт, їжа зумовлюють соціальну диференціацію та визначають особливості політичних і суспільних відносин. Деяка суворість клімату та бідність ґрунтів у Європі призводить до обмеженості запасів їжі, збільшення яких можливе лише за умови раціональнішого використання агрокліматичних ресурсів. У країнах зі сприятливим кліматом та ґрунтами, наприклад, у Єгипті та Індії, існує надлишок запасів їжі, що не стимулює активність і здатність людей до творчої діяльності та важкої фізичної праці. Надлишок їжі спричиняє високу народжуваність і зайві “робочі руки”. Тому в таких країнах соціальне розшарування суспільства є значно більшим, ніж у Європі, а політичний режим — деспотичний. Із цієї концепції випливає, що розвиток держав та їхні активні взаємовідносини визначаються комплексом природних елементів, що зумовлюють рівень їх суспільного розвитку, соціальну структуру, активність і прагнення суспільних груп і держав.

Надзвичайно цікаву теоретичну концепцію у сфері досліджень соціальної географії висунув російський соціолог Л. Мечников. Свої погляди на розвиток суспільства він виклав у фундаментальній праці “Цивілізація та великі історичні річки. Географічна теорія розвитку сучасного суспільства” (1889). На його думку, розвиток людського суспільства визначався постійною боротьбою за існування, яка змушувала людей об’єднуватись у великі спільноти, котрі характеризувались диференціацією функцій її членів. На відміну від біологічного світу, де відбувається боротьба за індивідуальне виживання, у світі людей точиться боротьба за виживання кооперативне. Держава, у його концепції, є формою людської кооперації, тобто формою поєднання зусиль, спрямованих на виживання у несприятливому середовищі. У розвитку людських цивілізацій визначальними завжди є фізико-географічні чинники, а серед них — гідрологічні особливості території.

В історії цивілізації Л. Мечников виділив три основні періоди:

1. *Річковий період* відлічується відтоді, коли виникли перші розвинені суспільства в долинах великих річок: Інду та Гангу в Індії; Хуанхе та Янцзи в Китаї; Тигру та Євфрату в Месопотамії; Нілу в Єгипті. Долини річок були зручні для землеробства та відігравали роль найзручнішого транспортного шляху, яким могли користуватися люди. У цих обмежених географічних ареалах люди були змушені виявляти солідарність, об’єднуючись у спільноти. Поступовий процес диференціації суспільних функцій призвів до виникнення перших держав.

2. *Морський період*, що охоплює 25 століть, починається від заснування Карфагена й завершується в часи існування імперії Карла Великого. У цей час виникають культури Фінікії, Карфагена, Греції, Риму, Візантії. Спільною рисою для них був розвиток не лише сільського господарства, але й ремесла, та превалювання морської торгівлі, що стала основним джерелом їх добробуту і могутності. У ці часи люди освоюють не лише Середземне море, але й Чорне та Балтійське моря, що розширює ареал європейської цивілізації та поступово робить її могутнішою за інших.

3. *Океанічний період* розпочинається після розпаду імперії Карла Великого, а його кульмінацією стає епоха великих

географічних відкриттів. Це час виразного домінування західноєвропейської цивілізації, яка, завдяки прискореному розвитку морського транспорту, опанувала не лише Атлантичний океан, але й фактично весь світовий водний простір. Л. Мечников розглядає океанічний період як переддень початку “всесвітньої” епохи, яка зароджується в ХІХ ст.

Водний простір, у концепції Л. Мечникова, відігравав консолідуючу роль у людських спільнотах, звідки випливає висновок про те, що чим більші водні простори опанувало людство, тим більше виявлялась людська солідарність у формах виникнення великих держав та охоплення географічно більших ареалів різноплановими відносинами між ними. Перші держави існували як “оази” серед оточення набагато примітивніших племен та майже не підтримували стосунків між собою. Людська цивілізація розвивалася паралельно з освоєнням розвиненими суспільствами ширших географічних ареалів, аж поки у ХІХ ст. не відбулося т. зв. закриття світу. Йдеться про встановлення регулярного сполучення з усіма народами та державами земної кулі, втягнення їх у систему різнопланових взаємовідносин.

Географічний детермінізм як наукова теорія не має нічого спільного з географічним фаталізмом, оскільки трактує середовище як сцену, де активно діють людські спільноти, що змушені рахуватись із особливостями географічного середовища, оскільки їх предметна діяльність відбувається не в якомусь абстрактному просторі, а лише у реальному — географічному. Польський географ С. Павловський влучно зазначав: “Не викликає сумніву, і це можна підтвердити великою кількістю прикладів, що причини багатьох дій і рішень народів знаходили і знаходять обґрунтування в географічних умовах. Географічне положення, конфігурація держави, узбережжя, доступ до моря, розміщення природних багатств, гідрографічна мережа, комунікаційна система (конфігурація), характер кордонів, густота і якість заселення — все це впливало і впливає на політику народів і держав. Так звані життєві інтереси держав і народів не є нічим іншим, як інтерпретацією навколишнього географічного середовища... У моменти, коли від теоретичних фантазій та дискусій переходимо до реальних дій, послуговуємося картою, що змушує нас інакше глянути на географію”¹.

¹ Pawłowski S. Rola geografii wżyciu narodów. — Lwów, 1939. — Z. 1. — S. 2.

Географічний детермінізм став теоретичною основою геополітики, яка базується на ідеї визначального впливу особливостей географічного простору на зовнішню політику держав. Геополітика як окрема наука стала формуватись у другій половині XIX ст., тобто задовго до того, коли у 1916 р. цю назву запропонував у праці “Держава як форма життя” шведський географ і юрист Р. Челлен, який вважав, що вона є наукою “про державу як географічний організм, втілений у просторі”¹. Держава розглядається не як адміністративно-правнича структура, а як просторовий організм, який постійно бореться за існування серед подібних до себе. Тобто геополітика вивчає “відносини між просторово-географічними одиницями: країнами, регіонами, континентами”², — в географічному просторі, що є реальністю, в якій вони відбуваються, а також як їх лімітуючий і спрямовувальний фактор.

Геополітичні ідеї фактично започатковані у працях Л. Гумпловича та Ф. Ратцеля, які, на відміну від детерміністів, пов’язували вплив особливостей географічного середовища не з розвитком людського суспільства взагалі, а зі сферою політики держави.

Л. Гумплович, якого вважають одним із найавторитетніших представників соціального дарвінізму в соціології, виклав свою концепцію суспільних відносин у працях: “Раса і держава” (1875), “Расова боротьба” (1883), “Соціологія і політика” (1892).

Він виходив з ідеї відповідності законів соціального розвитку природним законам людського існування, тобто висунув ідею ізоморфізму значно швидше, ніж це зробили засновники системної теорії біхевіоризму. Абстрагуючись від аналізу особи, яку він вважав лише елементом спільноти, Л. Гумплович стверджував, що предметом дослідження можуть бути лише соціальні групи, оскільки людина здатна ефективно боротися за своє існування, лише перебуваючи в них. Боротьба соціальних груп є проявом вічного закону боротьби за існування та зумовлюється матеріальними причинами. Історія людства є постійною і нещадною боротьбою між групами, оскільки кожна з них намагається підпорядкувати собі інші та панувати над ними.

¹ Тихонравов Ю. В. Геополитика. — М., 1998. — С. 94.

² Пономарёва И. Геополитические факторы внешней политики: современное видение // МЭМО, 1990. — № 1. — С. 37.

На його думку, людство гетерогенне та складається з різних за своїм походженням та історичними особливостями формування людських рас, які він розуміє як соціокультурні об'єднання людей, що виникають на основі спільності духовних елементів, таких як релігія, мова, звичаї, культура. У процесі спільного життя на одній території, під впливом процесу амальгамації (з фр. *amalgame* — сплав, суміш різнорідних елементів) невеликі первісні людські групи утворюють етноси, нації та держави. Для членів великих інтегрованих утворень характерне сприйняття власних групових норм, вимог, звичаїв та цінностей як найкращих, порівняно з іншими. Такі переконання, що є психологічним обґрунтуванням доцільності існування держави, Л. Гумплович називає етноцентризмом. Функції держави зводяться до захисту матеріальних і духовних основ існування спільноти, підпорядкування собі інших спільнот і поглинання їх або змушування до підпорядкування власним інтересам. З огляду на це взаємовідносини між державами здійснюються відповідно до сформульованої ним системи законів, що ґрунтуються на імперативі володіння географічним простором.

Основним, або первинним, законом відносин між державами є їх постійна боротьба за пролягання лінії кордону, як у сенсі її відсування (тобто розширення власної території), так і свободи дій через неї.

Із цього закону випливають три *похідні, або вторинні, закони*:

1) основою гарантування власної безпеки є акумулювання могутності, а також максимально можливе її підірвання в імовірних противників;

2) дії держави спрямовуються за лінією найменшого опору і скеровані на досягнення найкращих результатів;

3) основою зовнішньої політики є воєнна сила, яка прямо визначає статус держави та її активність у міжнародному середовищі.

Основоположником класичної геополітики вважають німецького вченого Ф. Ратцеля, який, однак, не застосовував це поняття, а використовував термін “політична географія”. У працях “Антропогеографія” (1882), “Політична географія” (1897), “Про

закони просторового зростання держав” (1901) він сформулював концепцію визначального впливу географічного середовища на зовнішню політику держав. Ф. Ратцель проповідував ідею прямого зв'язку еволюції народів із географічним середовищем, у якому вони існують, і відповідно, держав — з територією, якою вони володіють. Обов'язковою умовою існування народу є життєвий простір, на якому він може задовольнити свої потреби, а держави — наявність території, на яку може поширюватися її влада. На його думку, географічний простір є тією об'єктивною реальністю, яка визначає собою історичні долі народів. Ф. Ратцель зауважив, що “розумовий і культурний розвиток усього того, що ми називаємо прогресом цивілізації, можна порівняти швидше з ростом рослини, ніж із вільним польотом птаха... Як би людство не піднімало голову в ефірні сфери, ноги його все ж торкаються землі”¹.

Він визначав держави як біологічні організми, невід'ємною рисою яких є “життєвий простір”, за який вони ведуть боротьбу з подібними до себе. Найважливішими параметрами держави є поєднання території і населення, а її активність визначає співвідношення між життєвим простором (*Lebensraum*) і життєвою енергією народу (*Lebensenergie*). Кожна держава мусить мати власне почуття географічного простору, і якщо політична еліта його втрачає, це свідчить про початок регресу та занепаду. Державні кордони віддзеркалюють внутрішній стан держав на цей час, оскільки, подібно до живої істоти, вони народжуються, зростають, старіють та помирають. Відповідно зменшення чи збільшення території держави є природним процесом, пов'язаним із внутрішніми суспільними циклами. Молоді, сповнені суспільної енергії держави експансивні та завжди намагаються розширюватися за рахунок слабких сусідів. Ф. Ратцель вивів сім законів просторового зростання держав:

1. Простір держав зростає разом із розвитком їх культури.
2. Просторове зростання держави супроводжується розвитком ідей, торгівлі, виробництва, підвищенням суспільної активності.

---

¹ Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография) / Классика геополитики. XIX век. — М., 2003. — С. 56.

3. Розширення території держави досягається шляхом приєднання чи поглинання менших держав.

4. Кордон є периферійним органом держави, який свідчить про її силу чи слабкість і зміни в її внутрішньому організмі.

5. Держава намагається долучити до своєї території найцінніші фізико-географічні елементи: берегові лінії, басейни річок, рівнини, басейни корисних копалин.

6. Імпульс до зростання є зовнішнім, оскільки він пов'язаний з перепадами рівня розвитку цивілізацій на сусідніх територіях.

7. Загальна тенденція до збільшення території переходить від держави до держави та посилюється, що призводить до виникнення щораз більших держав.

Р. Челлен, шведський географ та юрист, послуговувався ідеями Ф. Ратцеля, яким, на думку К. Хаусгофера, надав чіткості та зрозумілості. Він розглядав державу як організм, що складається з п'яти життєво важливих сфер: геопросторової, демографічної, економічної, соціальної та політичної. Р. Челлен вважав, що держава керується інстинктом до самозбереження, зростання, устремлінням до влади та веде боротьбу за володіння життєвим простором на всіх стадіях свого існування: народження, зрілості, упадку, смерті (тут доречніше — ліквідації. — *Прим. авт.*). На його думку, принциповими чинниками її могутності є розмір і компактність території та зручність комунікації. Могутніші за інших держави є надорганізмами, експансивними за своєю природою, що завжди намагаються підпорядкувати собі або поглинути малі держави. Війна між наддержавами є формою боротьби за існування та владу у світі, що вище від них і підпорядковується вічним законам природи.

Теоретичні основи геополітики розвинули А. Мехен, Х. Маккіндер, К. Хаусгофер та Н. Спайкмен, які не лише розширили започатковані своїми попередниками наукові уявлення, але й перевели їх у практичну площину дослідження світової політики.

А. Мехен, не вживаючи поняття “геополітика”, широко застосовував її понятійно-категорійний апарат та сформулював теоретичну концепцію, яка стала для неї класичною. Його най-

важливіша праця “Вплив морської сили на історію 1660—1783” (1890), яку образно називають “Біблією навалістів” та порівнюють зі знаменитою працею К. фон Клаузевіца “Про війну”, присвячена обґрунтуванню ідеї стратегічної переваги морських (і особливо — океанічних) держав над сухопутними. На його думку, про силу держави свідчать три основні елементи: географічне положення, національний характер та морська сила.

На основі цього він висуває шість критеріїв статусу держави:

1. Географічне положення щодо відкритих морських басейнів, що дає змогу налагодити морські комунікації з іншими країнами, а у разі потреби загрожувати їм своїм флотом.
2. Конфігурація морського узбережжя та кількість зручних морських портів, від чого залежать процвітання держави та її безпека.
3. Протяжність берегової лінії, оскільки чим вона довша, тим більші потенційні можливості має держава.
4. Статистична кількість населення країни.
5. Національний характер, тобто здатність народу до торгівлі, що важливо, оскільки вона є основою могутності держави.
6. Характер політичного правління, позаяк це може сприяти чи сковувати вільну ініціативу громадян.

Позитивна для окремої держави комбінація об’єктивних (природних) і суб’єктивних чинників морської могутності ще не свідчить про загальний рівень її могутності. На думку А. Мехена, могутність є результатом цілеспрямованої політики її політичного керівництва, яке у сприятливій геополітичній ситуації мусть скористатись із існуючих можливостей. Тобто для світового домінування не вистачає лише об’єктивних чинників, узагальнених у її геополітичному положенні та ресурсах. Потрібен комплекс суб’єктивних чинників, пов’язаних із спроможністю політичної еліти держави скористатися ним.

Могутність будь-якої держави світу складається з трьох принципів елементів, які в теоретичній концепції А. Мехена представлені у вигляді формули:

$$SP = N + MM + NB,$$

де *SP* — морська могутність; *N* — військово-морський флот; *MM* — торговий флот; *NB* — морські бази, які є ключовим елементом могутності, оскільки їх розташування у найважливіших для світового судноплавства географічних пунктах дає змогу контролювати морські шляхи, а, отже, держава отримує величезні стратегічні переваги.

Інструментом досягнення багатства і процвітання держави, на його думку, є світова торгівля, точніше, досягнення домінування в ній. Це пояснюється тим, що А. Мехен представляє економічний цикл у державі як нерозривну єдність трьох фаз: виробництва товарів, комерційної навігації (тобто транспортування товарів) та споживання (у колоніях, які здійснюють функцію циркуляції товарообміну). Порушення циркуляції хоча б в одній із фаз призводить до порушення циклу загалом, але з усіх фаз найбільше наражається на небезпеку комерційна навігація, і тому завданням військово-морського флоту є її захист. Як і К. фон Клаузевіц, який стверджував, що “мета воєнних дій має полягати в тому, щоб обеззброїти противника, позбавити його змоги продовжувати боротьбу, тобто розгромити його”¹, А. Мехен вважає, що метою війни на морі є “вирішальна перевага на морі, вигнання з його поверхні ворожого прапора, що дозволяє йому з’являтися лише як утікачеві; така перевага дає змогу запанувати над океаном та перекрити шляхи, якими торгові судна йдуть від ворожих берегів”².

Обґрунтовуючи місію США про виконання нею провідної ролі у світовій політиці, А. Мехен спирався на їх унікальне геополітичне положення, яке називав “Manifest Destiny” (виявлену долю), що дає змогу панувати у двох найважливіших для світового судноплавства океанах, є основою для панування, яке має бути досягнене у два етапи:

1) панування в обох Америках, згідно з доктриною Монро, що дасть змогу США контролювати Атлантичний і Тихий океани;

2) встановлення світового панування проникненням в інші океани (передусім, Індійський) та стратегічного охоплення Євразії.

¹ Клаузевиц К. О войне. — М.; СПб., 2002. — С. 27.

² Мехен А. Т. Влияние морской силы на историю: 1660—1783. — М., 2002. — С. 160.

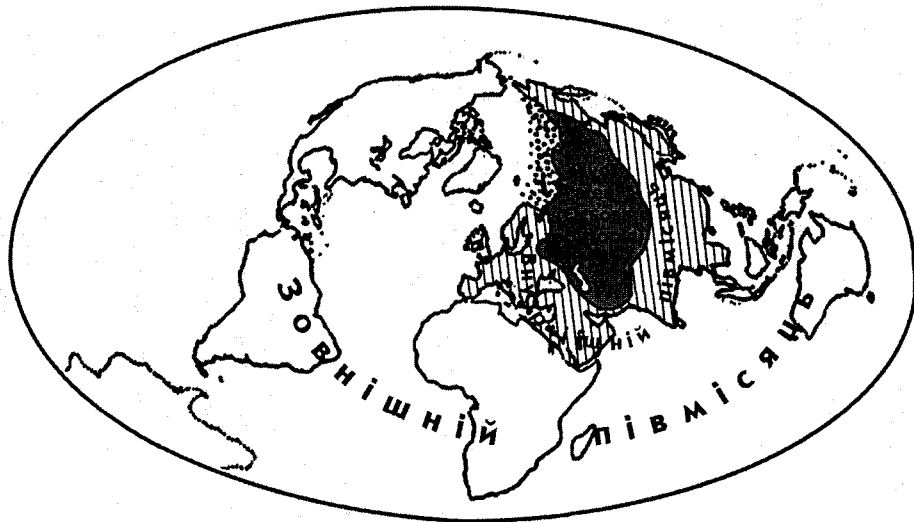
Така політика, на думку А. Мехена, має бути спрямована на встановлення планетарної торгової цивілізації на чолі зі США, головним завданням яких буде підтримання вільної торгівлі між країнами світу.

Видатний англійський геополітик Х. Маккіндер виходив у своїх міркуваннях із тези про те, що у будь-яких суспільних процесах “ініціативу проявляє людина, а не природа, але власне природа переважно здійснює регулювання”¹. На відміну від А. Мехена, Х. Маккіндер у стратегічному глобальному протистоянні надавав перевагу сухопутним державам, позаяк вважав їх географічне положення загрозливим для морських держав. Морські держави, на його думку, були приречені розриватись між власною морською експансією та необхідністю захищатись від континентальних загроз. Результатом такої децентралізації зусиль завжди була катастрофа. При цьому він посилався на історичні прецеденти: завоювання сухопутною Македонією морських Афін та падіння Риму під ударами племен варварів.

Своє бачення світу він виклав у схемі, вміщеній у доповіді “Географічна вісь історії”, опублікованій у 1904 р. у “Географічному журналі” (рис. 7.1). Х. Маккіндер двічі (1919 р. і 1943 р.) коригував геополітичну схему світу, переглядаючи та поглиблюючи її вихідні положення. Змістом схеми, що стала класичною, є певне абстрагування земної кулі до моделі, в якій він виділяє континенти, котрі називає островами. Він пояснює це ефектом “стягування” географічного простору під впливом розвитку транспорту, що скорочує відстані та зближує країни і народи. Європа, Азія й Африка утворюють єдиний масив суші — Світовий острів (World Island). Він займає $\frac{1}{6}$ поверхні Землі, тоді як усі інші (Північна й Південна Америка та Австралія) лише $\frac{1}{12}$. Тут проживає $\frac{7}{8}$ населення світу і сконцентрована більша частина природних ресурсів.

У межах цього острова, “на його величезних і заселених площах, багатих на ресурси, зручних для прокладання шляхів сполучення, міститься простір географічного розв’язання, як називає його Х. Маккіндер, це власне той світ, який у час прояву

¹ Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории / Классика геополитики. XX век. — М., 2003. — С. 10.

- Pivot area (осьова територія)
- Внутрішній півмісяць
- Зовнішній півмісяць

Рис. 7.1. Геополітична схема світу за Х. Маккіндером (1904)

острівного характеру Землі є найважливішим”¹. У центрі Світового острова розташований Осьовий ареал (Pivot Area), який є природною фортецею, оскільки з Півночі він захищений Північним Льодовитим океаном, із півдня — пустелями Середньої Азії, горами Паміру, Тянь-Шаню, Гіндукушу та Гімалаями, зі Сходу — горами Східного Сибіру та Тихим океаном. Лише досить вузький перешийок між Балтійським і Чорним морями (разом із стратегічними протоками Каттегат, Скагеррак, Босфор, Дарданелли) забезпечує безперешкодний зв’язок між ним та Центральною і Західною Європою, які в його схемі належать до поясу, названого внутрішнім півмісяцем (inner or marginal crescent).

Поза межами Світового острова опинився зовнішній півмісяць, складовими якого є Північна і Південна Америка та Австралія, де акумулюються типово морські, торгові цивілізації. Як внутрішній, так і зовнішній півмісяці вразливі для нападу держав, що розміщені у межах Осьового ареалу. З найдавніших часів із цієї території через Східну Європу проходили незліченні кочові народи, які прагнули завоювати країни внутрішнього півмісяця. На його думку, вся геополітична історія людства поділена на три епохи:

1. *Доколумбова епоха*, під час якої народи внутрішнього півмісяця змушені були постійно захищатися від кочових народів Азії, де завжди існувала можливість створити численну та мобільну військову силу. Германці, гуни, алани, угорці, монголи, араби, змінюючи один одного, здійснювали спустошливі нашествия на морські цивілізації Європи.

2. *Колумбова епоха* стала поворотним моментом розвитку людської цивілізації, оскільки народи внутрішнього півмісяця, продовжуючи боротьбу з народами Азії (у цей час Європі загрожували турки-османи), скерували експедиції на пошук нових земель і, не зустрічаючи серйозного опору, створювали могутні колоніальні імперії. Ця епоха стала тріумфом західноєвропейської цивілізації, яка змогла не лише витримати натиск народів Осьового ареалу, але й підпорядкувати їх, встановивши контроль над територіями обох півмісяців.

¹ Masłnica A. Świat kolisty i zwycięstwo w historii Sir Halforda Mackindera // Stańczyk. — 1995. — № 1 (24). — S. 27.

3. *Постколумбова епоха* розпочалась із завершенням епохи великих географічних відкриттів. Весь світ став відомим та освоєним, а розвиток системи сухопутних шляхів сполучення спричинив ефект “стягування земної кулі”. Динамічні пульсації морських цивілізацій ведуть їх до зіткнення, причому паралельно в серці Азії відроджується могутня континентальна сила — Росія. Х. Маккіндер писав: “Росія посідає у світі таку ж центральну стратегічну позицію, як Німеччина — в Європі. Вона може здійснювати напади в усіх напрямках і піддана можливим нападам з усіх напрямів, крім півночі”¹.

Найбільшу загрозу морським цивілізаціям, і особливо Британській імперії, Х. Маккіндер бачив у можливому стратегічному партнерстві між Німеччиною та Росією, оскільки це призвело б до домінування континентальних держав. Звідси він виводив особливе стратегічне значення Східної Європи, яку назвав “відчиненими воротами Європи”. Вона мала б відігравати роль бар’єра між двома могутніми континентальними державами, об’єднуючи низку сильних суверенних держав, підтримання статусу яких мало б бути найважливішим елементом британської політики.

У пізніших коректурах Х. Маккіндер змінив назву Pivot Area на Heartland (Серцевинна земля), яку запозичив у ще одного британського геополітика Дж. Фейґрива — автора праці “Географія і світове панування” (1915). Значущість осі світової політики, що простягається від Хартленду в Європу через дугу між балтійськими і чорноморськими протоками², Х. Маккіндер відобразив у своїй моделі 1919 р. (рис. 7.2).

На основі своєї схеми, Х. Маккіндер сформулював три правила світової політики, які, як і його схема, стали класичними:

- 1) *хто править Східною Європою — править Хартлендом;*
- 2) *хто править Хартлендом — править Світовим Островом;*
- 3) *хто править Світовим Островом — править Світом.*

¹ Тихонравов Ю. В. Геополитика. — М., 1998. — С. 118—119.

² Йдеться про протоки Каттегат і Скагеррак у Балтійському морі та Босфор і Дарданелли — у Чорному.

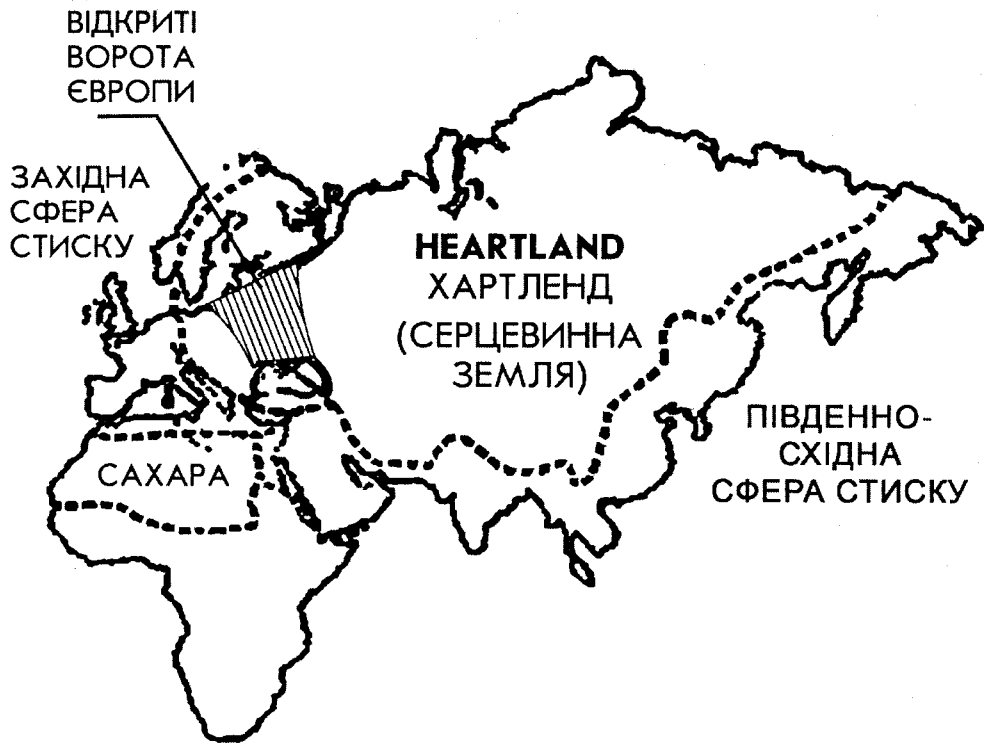

Рис. 7.2. Геополітична схема за Х. Маккіндером (1919)

У 1943 р. на прохання редактора журналу “Foreign Affairs” він представив значно скориговану схему (рис. 7.3), яка враховувала серйозні зміни у світі, що сталися через крах Версальської системи. Він підкреслив у ній зміну лідера в Атлантичному світі, яким стали США, та назріваючу конфронтацію США з СРСР, котрий, як він передбачив, опанує не лише Хартлендом, але й Східною Європою.

Ця схема відображає світ, у якому відбувається визначене самим географічним простором протистояння між континентальними державами на чолі з СРСР та морськими — на чолі зі США. Атлантичний океан відіграє роль “середземного” та є своєрідною морською віссю, яка сполучає два півмісяці. Здомінована СРСР Східна Європа стала його форпостом і втратила стратегічну цінність для Заходу.

Теорія і схема Х. Маккіндера визначили розвиток геополітики, оскільки практично всі пізніші геополітичні концепції були її інтерпретаціями чи впливали з її аналізу. Німецький геополітик К. Хаусгофер вважав його схему та висновки надзвичайним досягненням геополітики й висловлював задоволення з того факту, що “Географічна вісь історії” “англійським політичним елітам була не відома, а точніше, не була ними належно оцінена”¹.

К. Хаусгофер, засновник мюнхенської школи геополітики, був одним із тих, хто висунув власну геополітичну концепцію, інтерпретуючи схему Х. Маккіндера. На його думку, панування над світом забезпечує “євразійська дуга”, тобто простір, що простягнувся від центру Європи до берегів Тихого океану. Власне тому він був рішучим прихильником створення могутнього блоку “Берлін — Москва — Токіо”, який міг би бути адекватною відповіддю морським державам. К. Хаусгофер вважав, що такий блок міг би продовжувати стратегію меридіональної експансії, що розпочалась ще в часи епохи великих географічних відкриттів. Створення могутніх континентальних імперій мало на меті підпорядкування Німеччині Африки, СРСР — Південної Азії, Японії — Східної Азії та Океанії і створення порівняно

¹ *Mañnica A. Świat kolisty i zwycięstwo w historii Sir Halforda Mackindera // Stañczyk. — 1995. — № 1 (24). — S. 24.*

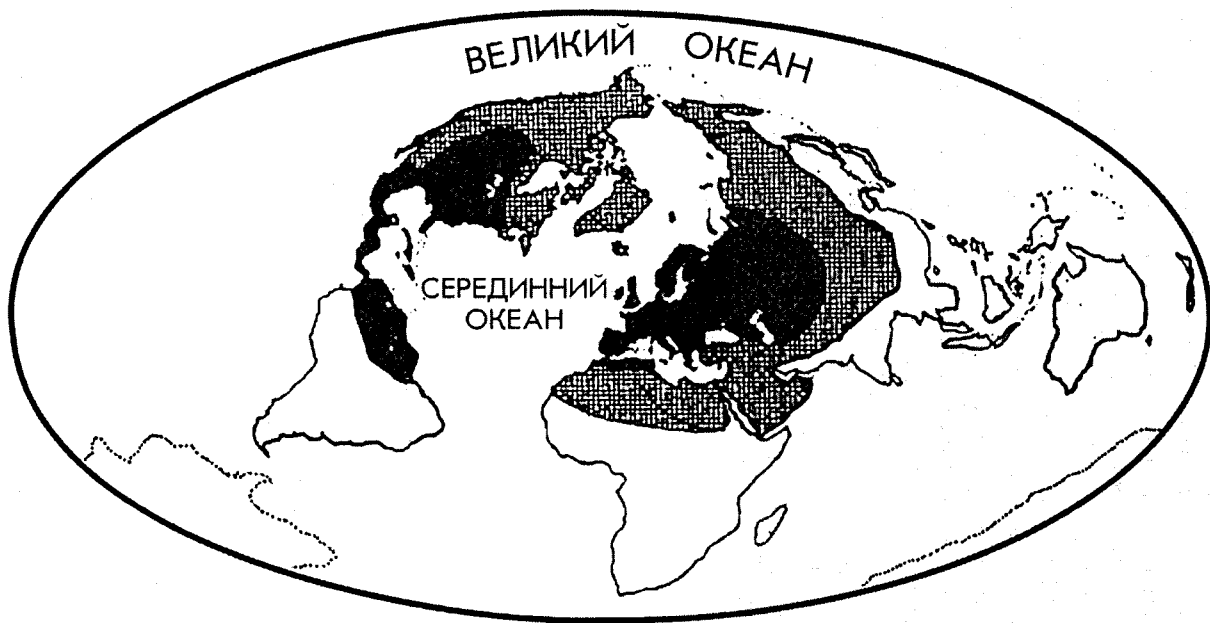

Рис. 7.3. Геополітична схема світу за Х. Маккіндером (1943)

замкнених панрегіонів¹. Розвиток великих держав у межах панрегіонів мав би запобігти серйозним зіткненням між ними та ліквідувати загрозу глобальної широтної експансії США.

У теорії міжнародних відносин виокремлюються праці Н. Спайкмена, який формулював свої концепції, поєднуючи теорії геополітики та балансу сил. У праці “Стратегія Америки у світовій політиці” (1942) та у виданій після його смерті праці “Географія світу” він докладно проаналізував теоретичні основи геополітики та сформулював утилітарний підхід до проблем світової політики, намагаючись створити основи ефективної стратегії США.

Н. Спайкмен припустив, що експансія здійснюється у напрямі найменшого спротиву, а лімітуючими її природними бар’єрами є океани, річки, гори, які є визначальними чинниками її спрямування. Мета експансії може пов’язуватись із боротьбою за вихід до моря, контроль над стратегічними вузлами шляхів сполучення, басейнів корисних копалин тощо. Услід за Ф. Ратцелем він стверджував, що територія держави є функцією її могутності сьогодні. Тобто держава контролює в певну історичну мить таку площу власної території, яку дозволяє акумульована нею сила.

Н. Спайкмен розглядав геополітику як один із найважливіших інструментів здійснення міжнародної політики, як спосіб вироблення ефективної стратегії. Він вважав: “У світі міжнародної анархії зовнішня політика має керуватись метою зміцнення або, принаймні, збереження порівняльної силової позиції держави. Сила, в кінцевому підсумку, дає змогу провадити успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової і політичної стратегії. Територія держави — це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає в час тимчасового перемир’я, яке називають миром. Географія є фундаментальним фактором у зовнішній політиці держави тому, що цей фактор — постійний. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатори, але ланцюги гір залишаються непорушними”².

¹ У 20—40-х роках ХХ ст. популярною була ідея про панрегіони, яка інтерпретувала поняття автаркічних економічних регіонів світу. К. Хаусгофер надавав їм значення геополітичних утворень.

² Тихонов Ю. В. Геополитика. — М., 1998. — С. 129—130.

Аналізуючи маккіндерівську геополітичну схему світу, Н. Спайкмен закидав її авторові переоцінку значення Хартленда у світовій політиці. Ключем до світового панування, на його думку, є не стільки Хартленд, скільки “маргінальний півмісяць” Євразії, який охоплює морські країни Європи, Близький і Середній Схід, Індію, Південно-Східні Азію та Китай. Територію, що лежить у цих межах, він назвав Rimland (*rim* — край, обід) та висунув ідею, що власне вона є стратегічно визначальною.

Н. Спайкмен скоригував правила Х. Маккіндера та сформулював їх у інший спосіб, замість трьох положень залишив лише два. На його думку, світове панування визначається такими географічними особливостями:

- 1) *той, хто домінує над Рімлендом, — домінує над Євразією;*
- 2) *той, хто домінує над Євразією, — тримає долю світу у своїх руках.*

На його думку, у світовій політиці визначальну роль відіграють три основні центри: Атлантичне узбережжя Північної Америки, Європа та Далекий Схід Євразії. Він припускав, що в перспективі до них може приєднатись четвертий центр — Індія.

Порівняно з Х. Маккіндером, Н. Спайкмен значно більшого значення надавав Атлантичному океану, називаючи його “серединним” (Midland), виразно підкреслюючи аналогію між ним та Середземним морем і їх значення для античної і сучасної цивілізацій.

Незважаючи на деяку безапеляційність та дещо завищені оцінки, геополітика як наука важлива тим, що зовнішню політику, як і міжнародні відносини загалом, розглядає в реальній площині геопростору, що, на нашу думку, є конструктивним і суттєво розширює можливості теорії міжнародних відносин.

Виходячи з аналізу основних геополітичних концепцій, Т. Габісь зводить сутність міжнародних відносин до трьох закономірностей:

1. Влада завжди означає ту чи іншу форму експансії.
2. Влада є розширенням (просторовим), примноженням, отриманням вигоди.
3. Зовнішня політика завжди спрямована на нові сфери впливу, територіальні надбання тощо.

Більшість геополітиків вважають логічною думку про те, що доти, доки держава зміцнюється та розвивається, вона є експансивною, а припинення експансії свідчить про початок її занепаду. Експансію та розширення сфери впливу держави геополітики часто сприймали спрощено, як агресію і територіальні загарбання, що не зовсім правильно і відповідає реаліям XIX ст. Історичний досвід другої половини XX — початку XXI ст. засвідчує, що форми експансії передбачають також встановлення політичного, економічного, фінансового, інформаційного, культурного та інших видів впливу і не завжди пов'язані з прямими анексіями території.

Після Другої світової війни геополітичні дослідження мали переважно прикладний характер, а окремі теоретичні ідеї пов'язують із працями американських учених У. Мак-Нейла та К. Боулдінга. У період 1960—1980 рр. праці в галузі геополітичних досліджень опублікували Дж. Моделскі, К. Томпсон, П. Кеннеді, З. Бжезінський, М. ван Клевельд.

Географічний чинник та дослідження особливостей його прояву у міжнародних відносинах ґносеологічно пов'язані, насамперед, із теорією політичного реалізму. Досить ґрунтовний аналіз впливу географічного простору на зовнішню політику держав простежується у працях реалістів, зокрема Г. Кісінджера та Р. Штрауса-Гуппе. Геополітиків можна образно назвати “практикуючими реалістами”, оскільки вони запозичили майже всі поняття і категорії в теорії політичного реалізму та розглядали їх прояв у конкретному географічному середовищі. Єдиною, але суттєвою відмінністю геополітики від реалізму є її об'єктивізм, який випливає з того, що вона ґрунтується на припущенні про визначальний вплив реального географічного середовища на зовнішню політику держави.

Геополітику як науку часто критикували за те, що її німецька школа, згуртована навколо К. Хаусгофера, своєю концепцією “життєвого простору” виправдовувала загарбницьку політику Німеччини за часів правління націонал-соціалістів, очолюваних А. Гітлером. У післявоєнний час геополітику звинувачували у тому, що вона стала офіційною доктриною німецького фашизму та виправдовувала його агресивну зовнішню політику і претензії на світове панування. У радянській науці закріпилось розуміння її як псевдонауки, реакційної ідеологічної тео-

рії — геополітики (“географічної політики”): “Геополітика виправдовує різні форми імперіалістичної експансії посиленнями на географічні фактори...”¹.

Узагалі, якщо відкинути ідеологізацію поняття “життєвий простір”, то варто зауважити, що воно є не пропагандистським гаслом чи тезою для виправдання агресивної зовнішньої політики, а, передусім, — умовою існування політичних утворень. Жодна держава у світі не існувала реально без визначеного кордонами власного географічного простору. Його площа та властивості можуть задовольняти чи не задовольняти життєві потреби населення. Дефіцит території чи природних ресурсів змушують держави до активності в тих частинах світу, де вони надлишкові. Історія європейської колонізації Америки та Австралії, що відбувалась паралельно з витісненням і навіть фізичним винищенням корінного населення, або активне втручання США та європейських держав у стан справ країн Перської затоки — очевидні підтвердження цієї думки. Геополітики мають рацію у тому, що сфери впливу, як і тенденція у політиці великих держав до їх розширення, — річ об’єктивна. Вона впливає з могутності держав та слабкості її сусідів, а виправдовується найрізноманітнішими аргументами, переважно морального чи ідеологічного змісту.

7.2. Расово-антропологічні теорії

Теорії расизму виникли у руслі натуралістичного напрямку в соціології, які ґрунтувались на твердженні про фізичну та психічну нерівноцінність людських рас і вирішальний вплив їх відмінностей на історію й культуру людства. Дослідження расових взаємодій, які відбуваються у глобальному масштабі, не могло не зачепити проблематику міжнародних відносин.

Трактування міжнародних відносин у таких теоріях зводилось до боротьби між расами, що розглядались як макро-політичні

---

¹ *Политическая и военная география* / Под ред. К. И. Спидченко. — М., 1980. — С. 18.

спільності. Держави, з цієї позиції, були штучними та нестійкими утвореннями, які відігравали другорядну роль. Це логічно впливало з ідеї превалювання інтересів раси над інтересами націй, що у цих концепціях мали частковий характер.

Поняття “*раса*” (від фр. *race*) дослівно означає породу певних біологічних організмів. На початку XIX ст. це поняття застосовував засновник сучасної антропології Ж. Кюв’є для означення морфологічно відмінних типів людей.

Поняття “*раса*” трактувалося представниками расово-антропологічної школи в соціології як в антропологічному розумінні, так і в етнічному. У першому випадку критеріями відмінності рас є вторинні морфологічні ознаки будови людського тіла: колір шкіри, тип волосся, розріз очей, будова обличчя тощо. У другому ознакою виступає приналежність певних народів до праятнічних спільнот — великих народностей, із яких виникли нації. Цей поділ можна назвати досить умовним, оскільки представники обох напрямів расово-антропологічної школи часто оперують поняттям “*раса*” як в антропологічному, так і в етнічному розумінні.

М. Захарченко та О. Погорілий, підсумовуючи спільні принципи прихильників расових теорій, окреслили їх так: “Визнання расового фактора як визначального в історичному процесі, проголошення біологічної і культурної відмінності рас, намагання довести існування ієрархії рас із визнанням “вищих” і “нижчих”, проведення ідеології та практики збереження “чистоти” “вищої” раси та заперечення змішування рас як головної причини фізичної та культурної деградації людства”¹.

Яскравим представником першого напрямку був французький учений Ж. де Гобіно — автор чотиритомної праці “Нариси про нерівність людських рас” (1855). У своїй концепції він виходить із твердження про те, що суспільний розвиток можливий лише за умови расової чистоти суспільства, оскільки він впливає з вроджених здібностей рас. Процес змішування рас руйнує життєвий уклад, призводить до погіршення їх природжених характеристик, деградації культури та загибелі.

Ж. де Гобіно стверджував, що раси за антропологічними та психологічними особливостями нерівноцінні. Біла (європеоїд-

¹ Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології. — К., 1993. — С. 168.

на) раса, створена арійськими народами, як найбільш інтелектуальна, динамічна і сильна, має панувати над чорною (негроїдною) та жовтою (монголоїдною). На цьому має триматися світовий порядок, інакше кажучи, стабільні міжнародні відносини. Суспільний розвиток є функцією чистоти білої раси, а її змішання з іншими расами призводить до її деградації та загибелі всієї людської цивілізації. Ж. де Гобіно песимістично оцінює перспективи європейської цивілізації, яка через втрату расової чистоти пройшла апогей розвитку. Звідси виникає нестабільність, бо втрата контролю білих над іншими расами призводить до виродження людської цивілізації взагалі, а, зокрема, до стагнації, криз, збройних конфліктів.

Інший антропологічний критерій визначення рас запропонували німецький учений О. Аммон та французький — Ж. Ляпуж т. зв. головний показник (йдеться про довжину голови людини) визначений як критерій інтелектуального розвитку О. Аммоном. У праці “Соціальний порядок і його природні закони” (1896) він стверджував, що людина є біологічною істотою, яка розвивається за законами боротьби за існування та природного відбору, що визначає її розумові здібності та місце у людському суспільстві. О. Аммон вважав, що люди поділяються на дві великі групи:

- 1) *довгоголові*, інтелектуальний рівень яких дуже високий, і вони створюють суспільну еліту;
- 2) *короткоголові* є людьми нижчого інтелектуального рівня, а їх роль у суспільстві має полягати у виконанні важкої фізичної праці.

На основі такої класифікації О. Аммона Ж. Ляпуж сформулював теорію расової боротьби, яка, на його думку, велась між двома расами: світловолосими доліцефалами (довгоголовими) та темноволосими брахіцефалами (короткоголовими). Перша є біологічно чистою та винятково цінною, а друга — продуктом змішування рас унаслідок метисизації. Ж. Ляпуж доходить висновку, що основний “закон епох” полягає у винищенні більш досконалої вищої раси через т. зв. соціальний (у нього це — різновид біологічного) відбір, який здійснюється у шести формах: військовій, економічній, політичній, правовій, моральній, релігійній. У міжнародному середовищі боротьба між расами

виявляється у конфліктах, які мають різноманітний характер, але загалом ведуть до расової катастрофи всього людства.

Англійський учений Х. Чемберлен у найвідомішій зі своїх праць “Основи ХІХ століття” (1899) розглядає поняття *раса* в етнокультурній площині. На його думку, основним надбанням людства є європейська цивілізація, створена під впливом трьох першооснов: грецької філософії, мистецтва та поезії, римського права, громадянства і державності, іудейської релігії. Творцем цієї цивілізації стала виокремлена ним тевтонська раса, що об’єднує жителів Північної Європи. До неї Х. Чемберлен зараховує германців, кельтів, західних слов’ян як нащадків великої арійської раси, що виконала свою історичну місію, очистивши джерела європейської цивілізації та створивши найдосконалішу культурну основу суспільного розвитку.

Германці, на його думку, здатні відродити арійський дух і запровадити в Європі та світі “новий порядок”, який буде спиратися на їхнє панування. Головним ворогом арійської раси він проголошує євреїв, які розкладають визначально чисту панівну расу, вносячи в неї прагматичність і меркантильність.

Запозичені у Х. Чемберлена ідеї ще жорсткіше інтерпретував А. Розенберг, який визначав расизм та антисемітизм основними принципами ідеології націонал-соціалізму. Ця ідеологія оголошувала інші раси (особливо слов’ян) меншовартісними, над якими панівній арійській расі (німцям) потрібно встановити панування, використовуючи їх територію для розширення власного життєвого простору. Наголошувалося на необхідності розв’язати “єврейське питання”, відселяючи євреїв та відмежовуючи від арійського суспільства, а в кінцевому підсумку йшлося про їх фізичну ліквідацію.

Зрештою, у менш brutальній формі були використані також погляди Ж. де Гобіно, ставши основою расистської політики сегрегації та апартеїду, які були принципами існування та обґрунтуванням колоніальних імперій ХІХ ст., що пояснювалось необхідністю виконання “цивілізаторської місії” серед відсталих народів Африки та Азії. Ще в кінці ХХ ст. расова сегрегація була основою суспільного устрою у Південно-Африканській Республіці.

Расово-антропологічні теорії характеризуються невисоким науковим рівнем, оперуванням ідеалістичними ціннісними

категоріями, бездоказовістю та надзвичайним цинізмом висновків. Спільне для всіх було оперування поняттям “раса”, яке вилучало будь-які внутрішні відмінності, приймаючи як постулат, що вона має спільні політичні, економічні, культурні та інші інтереси. У більшості теорій расизму нації чи субнаціональні суспільні групи взагалі ігнорували, а державу розглядали як політичну організацію раси нижчого рівня. Тобто відносинами, які реально впливають на розвиток людства, на думку їх прихильників, є лише міжрасові, а держави у зовнішній політиці мають керуватись, передусім, расовими інтересами. Теорії расизму стали “тупиковим” розгалуженням соціології і надзвичайно мало внесли в дослідження міжнародних відносин, позаяк їх реальність різко відрізнялася від теоретичних концепцій расово-антропологічної школи соціології.

7.3. Марксизм і неомарксизм

Класична (або, як її інакше називали, ортодоксальна) теорія марксизму формувалась у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Один із її найрадикальніших представників В. Ленін стверджував, що вона випливала з трьох основних джерел: утопічного соціалізму, економічної теорії А. Сміта і Д. Рікардо та діалектичної філософії Г. Гегеля. Очевидно, не менший вплив на його становлення здійснив соціал-дарвінізм, звідки запозичено ідею У. Беджгота про те, що соціальна еволюція відбувається завдяки боротьбі соціальних груп за панування в суспільстві. У теорії марксизму вона сформувалася в ідею суспільних антагонізмів та міжкласової боротьби як основи суспільного розвитку.

Марксизм увібрав ідею про безкласове суспільство, запозичену з соціальних утопій Т. Мора, Т. Кампанелли та Ш. Фур'є, які ґрунтувались на негативній оцінці приватної власності як першопричини соціальної нерівності та людських конфліктів. Поняття “додаткової вартості”, запозичене з економічної теорії А. Сміта і Д. Рікардо, було інтерпретоване у теорії марксизму як знаряддя класового панування та експлуатації людей, позбавлених

права власності на засоби виробництва. Із гегелівської діалектики взято ідею про змінність суспільства, єдність і боротьбу протилежностей, що відобразилося в намаганні обґрунтувати об'єктивний характер побудови безкласового суспільства та становлення нового суспільного ладу — комунізму.

Незважаючи на те, що марксизм увібрав цілу низку ідей, сформульованих задовго до його виникнення, це зовсім не означає, що він є еkleктичною теорією, що складається із запозичених поглядів. Один із найпослідовніших критиків марксизму російський філософ М. Бердяєв писав: “Марксизм — складніше явище, ніж звичайно думають... Марксизм дає, очевидно, досить значні підстави вважати марксистську доктрину послідовною системою соціологічного детермінізму”¹.

К. Маркс формулював свою теорію в умовах “промислової революції”, що відбувалась у Європі з початку ХІХ ст. та призвела до кардинальних змін у соціальній структурі суспільства. Як послідовний детермініст, він узалежнював усі суспільні відносини від економічних інтересів класів, які він розумів як великі групи людей, виокремлені за критерієм права їх власності на засоби виробництва. З огляду на це, він висував матеріалістичну концепцію суспільства, побудовану на переконанні, що категорії економічної науки є чимось на зразок універсального ключа до всіх філософських, політичних та культурологічних проблем. У розумінні К. Маркса кожне суспільство складається з визначального економічного “базису” (система матеріально-виробничих відносин) та похідної від нього “надбудови” (право, мораль, ідеологія). Марксизм зводить суспільні відносини до антагоністичних стосунків між експлуататорами (власниками засобів виробництва) та експлуатованими (робочою силою). Класи експлуататорів та експлуатованих перебувають між собою в антагоністичних відносинах, а їх класова боротьба є визначальним суспільним процесом — рушієм історії.

К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що антагонізм виникає між класами через основне суспільне протиріччя між рівнем розвитку продуктивних сил і виробничими відносинами. Коли рівень розвитку продуктивних сил суспільства “переростає” у виробничі відносини, відбувається кардинальна трансформація йо-

¹ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 80.

го соціальної структури. На цій основі вони розвинули т. зв. матеріалістичне розуміння історії. Історія людства полягає в тому, що постійний ріст продуктивних сил призводить до періодичних кардинальних змін суспільного ладу. Суспільний лад, що існував упродовж певного тривалого періоду, вони назвали формацією та вважали, що в історії людського суспільства можна виділити:

- *первісну формацію*, яка базується на общинній власності та рівності всіх членів спільноти;
- *рабовласницьку формацію*, в основі якої лежить підневільна праця рабів і суспільна нерівність;
- *феодальну формацію*, що ґрунтується на пануванні спадкових земельних власників (феодалів) та праці селян-кріпаків (тобто закріплених за земельним володінням);
- *капіталістичну формацію*, яка полягає у пануванні великої буржуазії (капіталістів), що є власниками засобів виробництва (заводів і фабрик), та праці вільних найманих робітників.

Історично суспільні відносини характеризувались жорсткою бінарністю та полягали у боротьбі між експлуаторськими та експлуатованими класами. У рабовласницькому суспільстві вона точилася між рабовласниками і рабами, у феодальному — між феодалами та кріпаками, в капіталістичному — передусім, між буржуазією та фабричним пролетаріатом, який узагалі позбавлений власності у цій формації. Головне протиріччя епохи капіталізму полягає у невідповідності високого рівня розвитку продуктивних сил приватновласницькому характерові економіки. Додаткова вартість відчужується від пролетарів, що створюють її своєю працею, та служить засобом їх експлуатації.

Держава, на думку марксистів, існувала не завжди, а виникла як репресивний апарат класового панування, створений експлуаторськими класами для забезпечення власного панування, тобто права безперешкодно експлуатувати пригноблених. Звідси визначальними є внутрішньосуспільні відносини, а міжнародні — їх логічним продовженням. Міжнародні відносини при капіталізмі характеризуються боротьбою між експлуаторами різних країн за право експлуатувати інші країни та народи, а тому марксистичні стверджують: “Ворожнеча різних груп

капіталу інспірує протиставлення народів один одному, намагання захопити та пригнобити інші країни”¹.

Капіталізм, на думку К. Маркса і Ф. Енгельса, не є вічним, оскільки класова боротьба між капіталістами та пролетаріатом неминуче призведе до пролетарської революції, а у всесвітньому масштабі — до повалення експлуататорських класів усіх країн. Пролетарська революція розпочнеться у промислово розвинених країнах Європи та Північної Америки і за відносно короткий час охопить весь світ.

У 1910 р. австрійський економіст Р. Гільфердінг висунув ідею про тісний взаємозв'язок капіталізму та мілітаризму. Спираючись на висловлені раніше погляди К. Маркса та Дж. Гобсона, він стверджував, що в економіці провідних країн світу інтенсивно зростає фінансовий і промисловий капітал, що призвело до виникнення потужних монополістичних фінансово-промислових об'єднань, зацікавлених у нових ринках дешевої сировини та збуту товарів. Держави, які забезпечують інтереси цих об'єднань, у зовнішній політиці стають щораз більш агресивними та частіше схиляються до застосування воєнної сили. Капіталізм вступає у нову фазу — фінансового капіталізму, який штовхає уряди держав до насильницького перерозподілу світу, що призведе у майбутньому до епохи затяжних війн.

Відомий російський марксист М. Бухарін у праці “Світове господарство та імперіалізм” (1915) розвинув ідею Р. Гільфердінга і на її основі сформулював теоретичні основи розуміння імперіалізму (від лат. *imperium* — влада, панування) як нової фази розвитку капіталізму. На його думку, у міжнародних відносинах на початку ХХ ст. вступають у протиборство вже не національні держави, а національні економіки, які є частиною світової економічної системи. Розвиток капіталізму вийшов за межі держав та набув інтернаціонального характеру, що спричинило зростання розриву в рівнях розвитку окремих держав, соціальної нерівності. У світовій капіталістичній системі виділяється ядро, створене найрозвиненішими у промисловому відношенні країнами, та периферія, представлена слабозвиненими і залежними країнами. У своїй концепції М. Бухарін вживає поняття “держави — класи”, намагаючись підкреслити зроста-

¹ Тьюшкевич С. А. Война и современность. — М., 1977. — С. 12.

ючу поляризацію світу і поділ держав на експлуататорські та експлуатовані. В умовах імперіалізму війни стають неминучими, мілітаризм і агресивність у зовнішній політиці держав світу стають нормою їх взаємовідносин. Він підкреслив, що війна більше не є намаганням політичного керівництва одних держав нав'язати політичну волю іншим, а є прагненням задовольнити економічні інтереси за рахунок інших. Перефразовуючи К. фон Клаузевіца, М. Бухарін стверджує, що війна на початку ХХ ст. перетворилась на продовження способу виробництва іншими засобами, оскільки найважливішим предметом суперечностей є питання — які виробничі відносини поширяться після війни.

Серед марксистів із цією теорією принципово не погоджувався К. Каутський, котрий висунув свою теорію “ультраімперіалізму”, одним із положень якої був висновок, що розвиток імперіалізму призведе у майбутньому до певного консенсусу між фінансово-промисловими об'єднаннями щодо спільної експлуатації відсталих народів. Для капіталістів порозуміння набагато вигідніше, ніж потреба фінансово підтримувати воєнні зусилля своїх урядів.

В. Ленін присвятив міжнародним відносинам значно більше уваги, ніж К. Маркс, що пояснюється його ідеями про назрілість пролетарської революції та можливість її перемоги в одній країні світу. Це неминуче означало б наявність певного історичного періоду паралельного існування соціалістичної держави (диктатури пролетаріату) та її капіталістичного оточення.

Свої погляди на сучасний йому капіталізм В. Ленін виклав у праці “Імперіалізм як вища стадія капіталізму” (1916), де, послуговуючись статистичними даними про розвиток світового господарства, обґрунтував думку М. Бухаріна про нерівномірний розвиток капіталістичних держав. В. Ленін вважав, що така нерівномірність свідчить про те, що капіталізм трансформувался на початку ХХ ст. у свою вищу стадію — імперіалізм. На його думку, імперіалізм є прямим наслідком капіталістичного розвитку, але водночас являє собою якісно іншу фазу і характеризується такими економічними ознаками:

1. Концентрація виробництва та капіталу відбувається в межах діяльності монополій.

2. Унаслідок злиття банківського капіталу з промисловим виникає впливова фінансово-промислова олігархія.

3. Особливого значення для світової економіки набуває вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів у домонополістичну епоху.

4. Створюються міжнародні союзи капіталістів, що намагаються поділити світ.

5. Завершується розподіл світу між наймогутнішими капіталістичними державами.

Імперіалізм, на думку В. Леніна, призводить до реакційних змін у надбудові капіталістичної формації. Для капіталістичних держав в епоху імперіалізму характерне прагнення до зміцнення панування над колоніями шляхом більш “справедливого” розподілу і подальшої більш “дружної” їх експлуатації, посилення гноблення чужих націй, укріплення і продовження найманого рабства пролетаріату як своїх, так і поневолених країн.

На думку В. Леніна, сучасний йому імперіалістичний світ відзначається тим, що “є лише дві основні групи країн: ті, що мають колонії.., але й різноманітні форми залежних країн, політично формально самостійних, та насправді облутаних тенетами фінансової й дипломатичної залежності”¹. Тобто провідні імперіалістичні держави світу як прямо, так і приховано підтримують своє панування, тоді як більшість країн і народів перебувають у фактичному рабстві.

Імперіалізм характеризується зростанням шовінізму та мілітаризму, накопиченням суперечностей між наймогутнішими державами світу і неминучістю великих воєн. Основна причина нестабільності та загарбницьких воєн полягає у міжімперіалістичних суперечностях, які ґрунтуються на економічних інтересах панівних експлуаторських класів. Загарбницькі війни логічно випливають із природи капіталізму, оскільки “війна не суперечить основам приватної власності, а є прямим і неминучим розвитком цих основ. При капіталізмі неможливе рівномірне економічне зростання окремих держав. При капіталізмі неможливі інші засоби відновлення час від часу порушеної

¹ Ленін В. І. Імперіалізм як найвища стадія капіталізму. — Х.; К., 1931. — С. 85.

рівноваги, як тільки кризи в промисловості, війни в політиці”¹. В умовах імперіалізму першопричиною всіх потрясінь у світовій політиці є нерівномірність розвитку капіталізму, що, з одного боку, призводить до великих воєн, а з іншого — послаблює всю капіталістичну систему і створює умови для пролетарської революції.

Виходячи з ідеї нерівномірного розвитку капіталізму і неминучості криз і воєн, В. Ленін стверджує, що “можлива перемога соціалізму початково в небагатьох чи навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні”².

Розвиваючи свою концепцію, він стверджував, що перемога соціалістичної революції та створення диктатури пролетаріату (держави) в одній країні докорінно змінює характер міжнародних відносин. Основне протиріччя у міжнародних відносинах уже не стосуватиметься протистояння між імперіалістичними державами (хоча воно й збережеться), а визначатиметься боротьбою між пролетарською державою та її капіталістичним оточенням.

Пролетарська держава вестиме війни проти свого капіталістичного оточення, які, на думку В. Леніна, безумовно справедливі, оскільки здійснюватимуться в ім’я світової революції, яка є остаточним визволенням пролетаріату від гніту імперіалістів усього світу. Він вважав, що пролетаріат країни, в якій відбулась революція, “експропріювавши капіталістів і організувавши соціалістичне виробництво, повстав би проти всього капіталістичного світу, залучаючи пригноблені класи інших країн, піднімаючи там повстання проти капіталістів, виступаючи при потребі навіть з воєнною силою проти експлуататорських класів і їх держав”³. Із цього логічно випливає, що інтернаціональний характер марксизму відійшов на задній план, поступаючись місцем ототожненню комуністичних ідей із тією чи іншою державою. Якщо у класичному марксизмі визначальна роль відводиться субнаціональним суб’єктам класам, то у ленінських теоріях — диктатурі пролетаріату, тобто суверенній державі, національні

¹ *Ленин В. И.* О лозунге Соединенных Штатов Европы: Военная программа пролетарской революции. — М., 1983. — С. 5.

² Там само. — С. 6.

³ Там само.

інтереси якої неминуче б вступали у протиріччя із інтернаціональними інтересами пролетаріату. Власне цю обставину підкреслив І. Валлерстайн стверджуючи, що ленінізм “втратив свій радикалізм за рахунок двох основних елементів: постановки цілі побудови соціалізму в одній окремо взятій країні, що можна назвати процесом доганяючої індустріалізації; і прагненням до національної могутності та отримання переваг в рамках міждержавної системи”¹.

Послідовники В. Леніна намагались вирішити цю проблему шляхом розвитку його ідеї про спрямованість пролетарської держави на здійснення світової революції. Постійну боротьбу пролетарської держави проти капіталістичного оточення “завдаванням ударів по його найслабших ланках” із застосуванням збройної сили, що “підштовхне” революції в інших країнах світу, Л. Троцький назвав “перманентною” революцією. Пролетарську державу доцільно розглядати як базис світової революції, а змістом її зовнішньої політики є “експорт” революції в інші країни світу. Населення, ресурси, господарство і збройні сили захоплених країн мають бути спрямовані на боротьбу з капіталістичним світом, на здійснення світової революції.

Радянський воєначальник і воєнний теоретик М. Тухачевський на початку 30-х років ХХ ст. обґрунтував необхідність ведення воєн проти окремих капіталістичних держав, їх окупацію та встановлення в них радянської влади потребою у розширенні базису світової революції.

У підсумку перемогла думка Й. Сталіна, який прямо ототожнив та підпорядкував світовий комуністичний рух цілям зовнішньої політики СРСР².

Марксистки вважають, що з перемогою світової революції та побудовою всесвітнього “безкласового” комуністичного суспільства експлуатація однієї нації іншою неминуче ліквідується, як і всіляка можливість воєн. Подолання класових протиріч та відмирання держави призведе до загальної стабільності та миру. Побудова світового “безкласового” суспільства та ліквідація дер-

¹ Валлерстайн І. После либерализма. — М., 2003. — С. 105.

² Ідеться про діяльність Комуністичного Інтернаціоналу (Комінтерну), практику прямого фінансування та прихованого керівництва комуністичними партіями зарубіжних країн.

жав є переходом до комуністичної формації. Комунізм базується на відсутності приватної власності, що взагалі ліквідує будь-які матеріальні стимули для діяльності людини. Тобто напрошується висновок про те, що прогрес чи розвиток суспільства унеможливлуються, позаяк вони завжди базувались на особистій матеріальній зацікавленості людини. Намагаючись розв'язати цю дилему, марксисты стверджували, що в комуністичній формації має діяти і творити цілком інша людина, вихована на засадах нової ідеології.

Власне стосовно такого, суто ідеалістичного, трактування людини марксизмом М. Бердяєв писав: “Має відбутися, за словами Маркса та Енгельса, стрибок із царства необхідності в царство свободи. Історія різко зміниться і поділиться на дві частини — на минуле, детерміноване економікою, коли людина була рабом, і на майбутнє, яке почнеться з перемоги пролетаріату і визначатиметься активністю людини...”

У системі марксизму поєднані елементи матеріалістичні, науково-детерміністичні, аморалістичні з ідеалістичними, моралістичними, релігійно-міфотворчими. К. Маркс створив справжній міф про пролетаріат. Місія пролетаріату є предметом віри. Марксизм не є лише наукою і політикою, він є також віра, релігія”¹.

Ця очевидна метафізичність марксизму, як це не парадоксально, ріднить його навіть із націонал-соціалізмом. Як відомо, А. Гітлер також стверджував, що після побудови Третього Рейху та його перемоги у світовому масштабі всесвітня історія має завершитись, розвитку більше не буде, всюди запанує порядок. Творцем нового порядку, при якому буде відсутній розвиток та пануватиме порядок, має бути “арійська раса” панів, яку ще потрібно виховати на певних принципах.

Інший надзвичайно цікавий аспект ортодоксального марксизму підкреслює Е. Валлерстайн, який порівнюючи його з лібералізмом, приходять до висновку, що “ленінізм у ідеологічному плані прийнято вважати прямою протилежністю вільсо-ніанства. Однак, насправді він... став впровадженням у життя концепції Вільсона, програма якого для країн “третього світу”

¹ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 83.

була просто перекладена Леніним на марксистський жаргон — її почали називати антиімперіалізмом і побудовою соціалізму”¹.

У кінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. “радянські” теоретики дещо модифікували класичний марксизм-ленінізм, стверджуючи, що сучасні міжнародні відносини зводяться до мирного співіснування між капіталізмом та соціалізмом. Міжнародні системи в їхньому розумінні поєднували однотипні за політичним і соціальним ладом держави, що пов’язані спільними цілями та інтересами на світовій арені.

Загалом для класичного марксизму характерне визначення міжнародних відносин та зовнішньої політики як жорстко детермінованої функції суспільних економічних стосунків, а також уявлення про державу як про адміністративно-правовий апарат класового панування. Звідси випливають уявлення про зовнішньополітичні мотивації та ймовірні дії держав у міжнародному середовищі. Такі принципові категорії теорії міжнародних відносин, як міжнародні системи, міжнародне середовище та міжнародні відносини, трактуються як прояв розстановки класових сил у світовому масштабі.

Для класичного марксизму характерне певне абстрагування від держави та її самостійності в міжнародному середовищі. Марксисти схильні вважати головними дійовими особами в міжнародних відносинах світову буржуазію та міжнародний пролетаріат. Ці класи антагоністичні та інтернаціональні за своєю сутністю, оскільки їх принципові інтереси жодним чином не стосуються національно-державних. Держава є лише механізмом, за допомогою якого суспільні класи реалізують власні економічні інтереси. Міжнародні відносини мають вторинний характер, оскільки повністю визначаються внутрішніми суспільними відносинами.

Із 50-х років ХХ ст. починає зароджуватись неомарксизм, витоки якого пов’язують із Р. Пребішем, що тоді очолював Економічну Комісію ООН по Латинській Америці. Він та його співпрацівники доводили, що сучасний капіталізм не призводить до конвергенції національних економік, а поглиблює економічний розкол світу на бідні та багаті країни. Інтерпретуючи в но-

¹ Валлерстайн И. После либерализма. — М., 2003. — С. 18.

вих умовах ідею М. Бухаріна, вони розглядали слаборозвинені країни світу як периферію світового господарства, повністю залежну від його центру. Ця теза опиралася на факт, що в структурі світової економіки країни периферії є експортерами сировини, тоді як високорозвинені країни центру — готової продукції. Згідно з поглядами неомарксистів, існуючі відмінності в економічному розвитку бідних і багатих країн можуть лише зростати, а домінування “Півночі” над “Півднем” — поглиблюватись.

Сучасний неомарксизм не є єдиним науковим напрямом. Він складається з низки концепцій, які об’єднує ідея поділу світу на високорозвинений “центр” та економічно слабку і слаборозвинену “периферію”. Звідси відсутність єдиної назви цієї теорії, яку ще іноді називають структуралізмом чи глобалізмом¹. До неомарксизму традиційно відносять теоретичні концепції Е. Валлерстайна, С. Аміна, Р. Кокса, А. Франка, але надзвичайно близькі до них також погляди С. Стренджа, Д. Елкінса, Ф. Кордозо та багатьох інших учених. Основна відмінність їх ідей, порівняно з класичним марксизмом, полягає у трактуванні суб’єктності та джерел економічного домінування в міжнародних відносинах. Неомарксистки вважають, що в умовах кінця ХХ — початку ХХІ сторіч:

- капіталізм став глобальним явищем, оскільки він переріс традиційні рамки національних держав та перетворився у світову систему економічного і політичного панування;
- національна держава перестала бути самостійною у власній внутрішній та зовнішній політиці, підпавши під вплив міжнародних капіталістичних об’єднань — транснаціональних корпорацій;
- економічна система світу базується на експлуатації країн “третього світу” ТНК високорозвинених країн, а політична — на підтриманні такого становища за допомогою дипломатії та воєнної сили;
- відбувається маргіналізація внутрішніх суспільних відносин та їх узалежнення від тенденцій, що складаються у міжнародному середовищі.

---

¹ Деякі автори відносять структуралізм до окремого наукового напрямку — міжнародної політекономії.

Один із головних представників неомарксизму Е. Валлерстайн у сучасній міжнародній системі виділив три основні сегменти: Центр, Семіпериферію, Периферію (рис. 7.4):

Рис. 7.4. Взаємодії між державами за Е. Валлерстайном

Центр — група найрозвиненіших (економічно) та наймогутніших капіталістичних країн, які домінують у світовій економіці та політиці.

Семіпериферія — група середньо або нерівномірно розвинених країн, які, незважаючи на відносно незалежне положення, перебувають під впливом Центру.

Периферія — економічно відсталі країни, які повністю залежать від Центру та перебувають під його опосередкованим контролем.

Усі сегменти утворюють єдину глобальну світову систему, в якій економіки країн Центру не можуть ефективно розвиватись у межах національних кордонів, а процвітання вони можуть досягнути лише у глобальній економічній системі. Політика держав Центру спрямована на відкритість національних економік та ліквідацію митних бар'єрів. Семіпериферійні та периферійні країни мають досить мало можливостей для самостійного розвитку, оскільки перебувають під тиском Центру. Система світового капіталізму полягає в експлуатації Периферії з боку Центру та у його активній економічній та політичній експансії щодо семіпериферійних країн (це йдеться, про колишні соціалістичні країни). У всіх сегментах системи роль держави знижується, що пояснюється впливом великих і могутніх субнаціональних груп на політику урядів.

У світовій історії капіталізм є унікальною суспільною системою, побудованою на відкритості та експансивності, що визначило її глобальний характер. На думку Е. Валлерстайна, капіталізм ще не вичерпав можливостей свого розвитку, і його майбутнє пов'язане з подальшою глобалізацією, але йому загрожують антисистемні рухи найрізноманітнішого спрямування (наприклад, расизм, фундаменталізм чи націоналізм). У сучасному світі вступили у протиборство між собою дві тенденції діаметрально протилежного спрямування: глобалістична (системна) та контрглобалістична (антисистемна). Як наслідок, у сучасних міжнародних відносинах спостерігається фаза дезінтеграції, ознаками якої є численні локальні конфлікти. Е. Валлерстайн вважає, що "Найближчі 25—50 років будуть вирізнятись не стільки функціонуванням світового ринку, скільки діяльністю світових політичних та культурних структур. Найважливіше, що держави будуть постійно втрачати свою легітимність, і тому для них виявиться важко забезпечувати як мінімальну внутрішню безпеку, так і безпеку у міждержавних відносинах"¹.

Ф. Кордозо сформулював свою "універсалістичну" модель світової системи, яка, незважаючи на її подібність до моделі Е. Валлерстайна, має дві суттєві відмінності. У цій моделі, крім економічних чинників, значну роль відіграють також політичні, суспільні та культурні. Ці чинники, на його думку, впливають

¹ Валлерстайн И. После либерализма. — М., 2003. — С. 249.

на формування світової системи не менш істотно, ніж економічні. Ф. Кордозо погоджується з твердженням про менш ефективний розвиток країн Периферії, але вважає, що вони також отримують вигоду зі структури світової системи, оскільки вона визначає не лише обмеження, але й певні можливості.

Ще чіткішу позицію займає Р. Кокс, який у своїх працях розглядає роль ТНК у сучасній світовій політиці. Він дійшов висновку, що це власне вони визначально впливають на політику держав світу та міжнародних організацій. Він називає їх “новими героями функціональної теорії”, вважаючи, що дослідження інтересів та цілей діяльності ТНК дає змогу зрозуміти сучасні процеси у світовій політиці. Р. Кокс вважає, що в сучасному світі відбувається процес поетапного переходу до нової системи міжнародних відносин. Тиск, який чинять ТНК на уряди розвинених країн світу, призводить до бурхливої глобалізації, яка натрапляє на опір антисистемних сил. Боротьбу, що відбувається між ними у глобальному масштабі, він називає терміном, свого часу запропонованим А. Грамші, — “позиційною війною”.

Найбільш радикальну та цілком очевидно пов’язану з теоріями класичного марксизму концепцію запропонував С. Амін. На його думку, у сучасному світі глобалізація визначається п’ятьма монополіями, якими володіють високорозвинені країни. Це монополії на нові технології, фінанси, доступ до природних ресурсів, засобів комунікації та володіння ядерною зброєю. Вони дають змогу розвиненим державам зайняти провідні позиції у світовій системі та підпорядковувати собі й експлуатувати в інтересах своїх монополій країни Периферії. На противагу периферійні країни мають створити широкий “антисистемний фронт народних сил”, який би діяв на основі ідеології прогресивного націоналізму. Його діяльність має призвести до утворення сильних регіональних утворень у Латинській Америці, Африці, Південно-Східній Азії тощо. Такі утворення призведуть до виникнення т. зв. антисистемного розриву й змусять центр світового капіталізму зважати на інтереси національних держав і широких народних мас. С. Амін вважає, що боротьба між системними та антисистемними силами є складним і багатуступневим процесом, який у підсумку призведе до переходу від системи світового капіталізму до системи світового соціалізму.

Теоретики неомарксизму широко застосовують поняття “світова економіка” та “світова система”, які хоч і не є аналогічними, але логічно випливають одне з одного. Услід за К. Марксом основною вони вважають світову економіку, структура якої визначає світову систему. Неомарксистичні надають принципового значення структурним обмеженням світової системи, вважаючи, що вони роблять слаборозвинені країни своєрідними заручниками світового порядку. В міжнародній системі діють механізми структурного домінування, які змушують держави чинити залежно від місця, яке вони посідають в ієрархії системи.

Неомарксизм не є точною копією марксизму, адаптованою до умов кінця ХХ — початку ХХІ ст. Основні розбіжності між теоретиками класичного марксизму та неомарксизму полягають у тому, що “представники неомарксизму не розглядають міжнародні відносини як “вторинні” чи “третинні”, не згадують про “надбудовний” характер культури або інститутів”¹. Це пояснюється тим, що прихильники неомарксистської теорії не розглядають суспільство крізь призму класової боротьби, експлуататорами вважають країни, добробут яких базується на капіталістичній глобальній економіці, що є способом новітнього пригноблення народів.

7.4. Цивілізаційні теорії

Починаючи з 60-х років ХХ ст., ще однією проблемою навколо якої точаться серйозні суперечки в суспільній науці, стала проблема цілісності світу. Як наслідок, виникла нова дискусія між прихильниками глобалізаційного та цивілізаційного підходів. У межах цієї дискусії відбувалось остаточне становлення цивілізаційної теорії, якій її опоненти — глобалісти — традиційно закидали локалізм і партикуляризм. Прихильники цивілізаційної теорії, навпаки, стверджували, що неврахування істотних відмінностей між людськими цивілізаціями призводить до

¹ Цыганков П. А. Теория международных отношений. — М., 2002. — С. 154.

примітивного та спотвореного розуміння світу. Водночас треба зауважити, що цивілізаційна теорія не є єдиною, а зміст її теоретичних концепцій залежить від розуміння їх авторами поняття цивілізація.

Це поняття увів у науковий обіг Мірабо, який ужив його в трактаті “Друг людини”. Тоді це поняття означало щабель розвитку культури, стадію розвитку людського суспільства, протилежну дикунству та варварству. В європоцентричному світі XVIII—XIX ст. цивілізованими вважались власне європейці, як суспільство, що динамічно розвивалось, а взаємини між людьми базувались на раціональному мисленні особи (яка визнавалась найвищою цінністю) та добродетності. Характеризуючи загальноприйняте у той час розуміння, А. Назаретян підкреслив, що “сто років тому майже всі, кому було знайоме поняття “людство”, розуміли під ним виключно носіїв європейської культури”¹. Суспільний прогрес відсталих народів узалежнювався від запозичення цінностей передової європейської культури, яка виконувала цивілізаторську функцію планетарного масштабу. Загалом превалююче у науці розуміння поняття “цивілізація” зводить його до низки соціокультурних особливостей, якими характеризуються людські спільноти.

А. Тойнбі у праці “Дослідження історії”, категорично заперечив ідею про єдність цивілізації. На його думку, найважливішим аргументом, що “сприяє цій хибній теорії, є та очевидна істина, що наша західна цивілізація накинула сіть своєї економічної системи мало не на цілий світ, і економічна уніфікація на західний взірець спричинила, на цій основі, і політичну уніфікацію, яка зайшла досить-таки далеко”².

Реально світ складається з відносно великої кількості самодостатніх цивілізацій, між якими досить мало спільного. Спочатку А. Тойнбі виділяв 21 цивілізацію, але пізніше зменшив їх кількість до 13. Поруч із ними існує величезна кількість примітивних суспільств, які “живуть порівняно недовго, вони роз-

¹ Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной теории. — М., 2001. — С. 21.

² Тойнбі А. Дослідження історії. — К., 1995. — Т. 1. — С. 47.

селяються на обмеженому географічному просторі й об'єднують не так багато людських створінь"¹.

Кожна цивілізація розвивається самостійно та проходить при цьому стадії: виникнення, зростання, надламу та розкладу. Процеси розвитку цивілізацій не відбуваються паралельно, що є основною причиною нерівномірності світового розвитку та взаємозалежності і підкорення одних народів іншими.

Великі держави, які підпорядкували власному політичному пануванню весь географічний ареал цивілізації (наприклад, Римська імперія), є ознакою занепаду та початку її розкладу. Вони, на його думку, "є останніми витворами панівних меншин у занепалих суспільствах умирущих цивілізацій. Свідома мета цих меншин — зберегти себе шляхом підтримання підупалої життєздатності суспільства"². Ця мета ніколи не досягається, але великі держави, точніше їх інституції (політичні, економічні, духовні та інші), стають надбанням нових цивілізацій, які запозичують їх для власного розвитку.

У 1993 р., на сторінках журналу "Foreign Affairs" С. Хантингтон опублікував статтю "Зіткнення цивілізацій", у якій виклав основні положення своєї теоретичної концепції, яка мала стати "більш застосовним і зручним знаряддям для інтерпретації подій на міжнародній арені, ніж інші парадигми"³. У 1994 р. він видав однойменну книжку, основною метою якої була досить докладна аргументація його наукової концепції. Стаття і книжка викликали численні дискусії та контрверсійні точки зору щодо його теорії.

На думку С. Хантингтона, класична теорія міжнародних відносин (він має на увазі — державоцентризм) досить правильно та логічно пояснювала міжнародні відносини до кінця ХХ ст. Однак після руйнування біполярної міжнародної системи вона "не надається для розуміння відмінностей між глобальною політикою після холодної війни і перед нею. Ці відмінності, однак, існують, а в кожній історичній епосі держави інакше реалізують власні інтереси. У сучасному світі вони щораз частіше дефініюють їх у цивілізаційних категоріях. Вони співпрацюють

¹ Тойнбі А. Дослідження історії. — К., 1995. — Т. 1. — С. 47.

² Там само. — Т. 2. — С. 19—20.

³ Huntington S. Zderzenie cywilizacji. — Warszawa, 2000. — S. 7.

і створюють союзи з державами з подібною культурою і частіше бувають у конфлікті з країнами з інших культурних кіл”¹. Основна гіпотеза Хантингтона полягає в тому, що в сучасних міжнародних відносинах стосунки конфлікту чи співпраці між державами визначаються культурною ідентичністю суспільства. Широкі маси населення, розчаровані в ідеології, повертаються до своїх фундаментальних основ, таких як релігія, мова, історія, суспільні цінності й традиції, інституції. Тобто вони намагаються відновити культурну окремішність, що вимагає виділення і навіть протиставлення іншим народам.

С. Хантингтон рішуче стверджує: “Модернізація не тотожна до вестернізації і не призводить ні до виникнення універсальної цивілізації, ні до вестернізації незахідних суспільств”². Єдиним наслідком намагання нав’язати універсалістські цінності іншим народам є зростання антизахідних настроїв та фундаменталізму, що виражається у міжнародних конфліктах і розгортанні “хвилі” тероризму в країнах Заходу. Як і постмодерністи, С. Хантингтон вважає, що не існує єдиного шляху розвитку, а західна суспільна модель прогресу — не є еталоном. В основі будь-якої цивілізації завжди лежать її духовні начала. Вони впливають із системи суспільних морально-етичних норм поведінки, що у релігії сформульовані у вигляді певних правил і табу. Такі норми відзначалися найбільш сталим впливом на розвиток культури (у тому числі і матеріальної) та поведінки людини, що відноситься до певної етнорелігійної спільноти.

Власне, використовуючи як критерії особливості розвитку духовної культури та релігії окремих людських спільнот, він виділив дев’ять великих цивілізацій, що складають собою людство: західну (атлантичну), православну (східнослов’янську), ісламську, китайську, індуїстську, латиноамериканську, африканську, японську, буддистську.

Найважливішими серед визначених цивілізацій у сучасному світі С. Хантингтон вважає такі:

1. *Західну (або атлантичну)*, що спирається на цінності європейської культури, представлені також у масовій американській

¹ *Huntington S. Zderzenie cywilizacji.* — Warszawa, 2000. — S. 7.

² Там само. — S. 14.

культури, а її морально-етичні принципи ґрунтуються на християнстві.

2. *Ісламську*, притаманну, передусім, арабським, але також й іншим мусульманським країнам, які спираються на культуру Сходу та ісламський фундаменталізм.

3. *Китайську*, що базується на традиційних цінностях конфуціанства, яке розуміють не лише як релігію, але й як філософське вчення.

4. *Східнослов'янську*, побудовану на православ'ї та російській культурі (рис. 7.5).

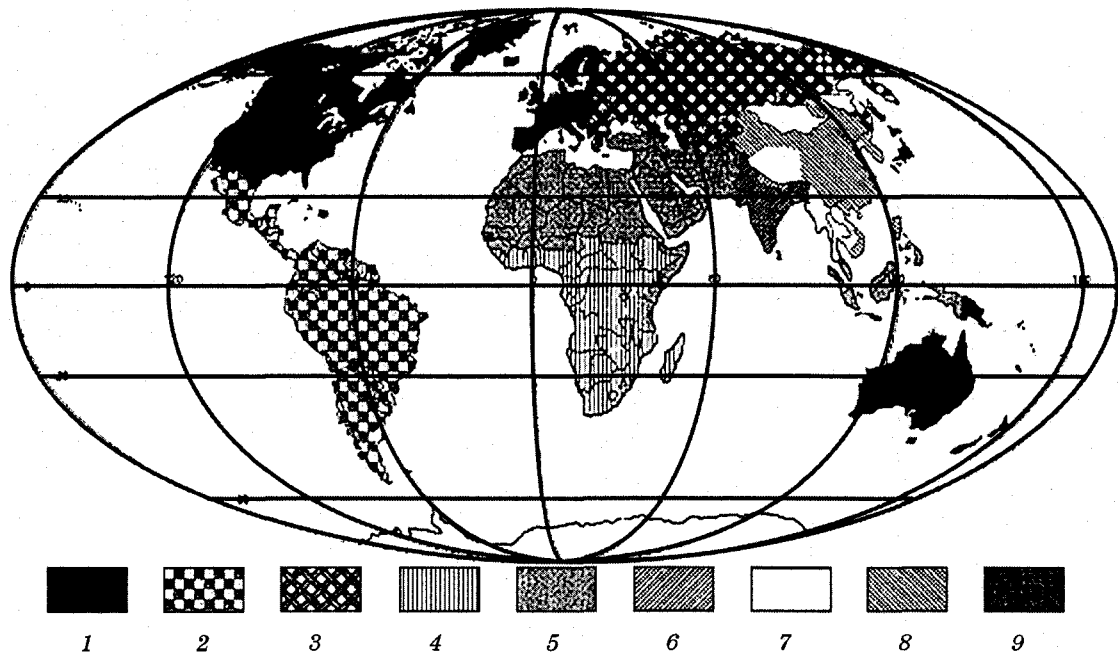
С. Хантингтон бачить зміст сучасних міжнародних відносин у боротьбі та суперництві між цими цивілізаціями, а майбутнє — у зіткненні між атлантичною цивілізацією, з одного боку, та ісламською й китайською — з іншого. Він досить песимістично оцінює перспективи західноєвропейської цивілізації, оскільки, незважаючи на те, що США та країни Західної Європи сьогодні продовжують домінувати, тим не менше “їх участь у світовій політичній, економічній та військовій могутності знижується порівняно з іншими цивілізаціями”¹.

У ХХІ ст., на його думку, міжнародна система складатиметься з найрозвиненіших держав, навколо яких групуватимуться інші держави, що належать до одного типу цивілізації. Він стверджує, що нові лінії розподілу географічного простору між світовими цивілізаціями у ХХІ ст. стануть зонами надзвичайно гострих і кривавих конфліктів, які відбуватимуться на периферії відносно замкнених і ворожих одна одній цивілізаційних підсистем.

Ідея, що пов'язує міжнародні відносини з культурними просторами, досить цікава, хоча її можна критикувати за надмірне узагальнення таких цивілізацій, ігнорування значної різниці у рівнях розвитку та інтересах країн і народів навіть у межах однієї морально-етичної системи цінностей тощо.

Теоретичні концепції А. Тойнбі та С. Хантингтона, зрештою, не є вичерпними стосовно цивілізаційного підходу в теорії

¹ Huntington S. Zderzenie cywilizacji. — Warszawa, 2000. — S. 107.

Рис. 7.5. Світові цивілізації в концепції С. Хантингтона: 1 — західна; 2 — латино-американська; 3 — православна (східно-слов'янська); 4 — африканська; 5 — ісламська; 6 — індійська; 7 — буддистська; 8 — китайська; 9 — японська

міжнародних відносин. Ціла низка теорій ґрунтується на відмінному від традиційного розумінні поняття “цивілізація”. Зокрема, Д. Уілкінсон вважає його тотожним соціальній основі суспільства. У його працях цивілізація трактується як соціальна система держави, а її центрами є великі міста. Вплив міського середовища певними концентричними колами розходиться по території країни і є сильнішим поруч із великими містами. Взаємодія між цивілізаціями, на його думку, забезпечується системою соціально-політичних зв'язків великих міст, які є найважливішими чинниками у міжнародних відносинах.

Інший американський політолог В. Каволіс вважав, що поняття цивілізації взагалі варто виносити за межі її соціокультурної основи. Цивілізація, у його розумінні, є певною спільнотою людей, яка може ідентифікуватись чи самореалізуватись лише в системі комунікаційних зв'язків. Необхідною умовою існування і розвитку людської цивілізації В. Каволіс назвав засвоєння нею “загальних” універсалій, тобто системи суспільних цінностей (наприклад, прав людини), завдяки яким спільнота може брати участь у світових взаємодіях.

Е. Тоффлер бачить основу цивілізацій не у сфері культури, а в економічному типі суспільства. У працях, найважливішими серед яких є “Шок майбутнього”, “Доповідь про екоспазм”, “Метаморфози влади” і “Третя хвиля”, він обґрунтовує концепцію переходу людства до нового економічного типу — “надіндустріальної”, чи “інформаційної”, цивілізації.

Е. Тоффлер вважає, що в історії людства послідовно відбулося три економічні революції: аграрна, промислова та інформаційна, кожна з яких передувала виникненню нового суспільства.

Промислова революція здійснила небачений переворот у суспільному житті та призвела до створення індустріальної цивілізації. Її економічною базою стала ринкова економіка, яка визначила політичну та культурну структуру суспільства. На його думку, “систематично поєднуючи між собою мільярди людей, ринок створив світ, у якому ніхто не міг незалежно контролювати свою долю — ні індивід, ні держава, ні культура. Він приніс із собою віру, що інтеграція в ринок — це “прогрес”, тоді як самотатність — це “відсталість”. Він розповсюдив вульгарний

матеріалізм та віру, що економіка та економічна мотивація є головними силами в людському житті. Він стимулював погляд на життя як на послідовність договірних операцій і на суспільство як на щось, пов'язане “шлюбним контрактом”, або “суспільним контрактом”¹.

Держави промислової цивілізації характеризувались постійною експансивністю, оскільки їх економіка не могла існувати без зовнішніх ринків сировини і збуту. Її логічним виразом стало створення системи імперіалізму, що базувалась на експлуатації колоній. Економічний зміст імперіалізму полягав у тому, що він “висмоктував сировину... переробляв її й дуже часто ввозив виготовлені з неї товари назад у колонії з величезним прибутком”². Крах колоніальних імперій у 50—60-х роках ХХ ст. зробив інформаційну революцію неминучою, оскільки економічна основа індустріального суспільства була безповоротно зруйнована.

Інформаційна революція, що розпочалась у 70-х роках ХХ ст. (її свого часу ще називали науково-технічною революцією (НТР)), триває і досі. Е. Тоффлер вважає, що їй притаманні демасифікація суспільного виробництва, різке зростання значення невиробничого сектору (насамперед, науки та сфери обслуговування). Але найважливішим наслідком цих процесів стане створення нового економічного базису суспільства, яким буде поява виробника-споживача. Йдеться про те, що все менше часу та суспільної енергії затрачається на виробництво товарів масового вжитку і щораз більше їх виробляється для власного споживання. Результатом цього є суперечливі світові економічні процеси, які, з одного боку, визначаються подальшою глобалізацією, але з іншого — формуванням економічно самодостатніх суспільств.

Унаслідок створення нового економічного базису з'являється принципово інше суспільство — нова інформаційна цивілізація. На відміну від попередньої, що створювалась потужними торговими та фінансовими потоками, нова цивілізація формується завдяки глобальним інформаційним мережам, у яких

¹ Тоффлер Е. Третя хвиля. — К., 2000. — С. 255.

² Там само. — С. 81—82.

кожен споживач може користуватись інформацією, потрібною лише йому. Сила нової цивілізації полягатиме у володінні знанням та вмінні його адекватно застосовувати. Ці зміни неминуче відобразяться в усіх сферах життя людини, за відносно короткий час трансформуючи усталені стереотипи і звичні суспільні інституції. Інформаційна цивілізація, “кидаючи виклик старій, знизить роль національних держав і дасть поштовх розвитку напівавтономних економік у постімперіалістичному світі”¹.

Е. Тоффлер стверджує, що через факт нерівномірного розвитку країн світу різні типи цивілізацій змушені співіснувати між собою. Більш прогресивні цивілізації потребують простору і витісняють відсталіші. Зокрема, сільськогосподарські цивілізації витіснили кочові, індустріальні — сільськогосподарські. Виникнення нової цивілізації, за твердженням Е. Тоффлера, супроводжуватиметься внутрішньою “суперборотьбою”, де прихильники нової цивілізації виступатимуть під гаслами: демасифікації, транснаціоналізму, екологізації та фундаментальних перетворень політичної влади. На його думку, в найближчі десятиріччя людство стане свідком і учасником “титанічної боротьби за владу між прихильниками глобальної та національної концепцій економіки, битви за інститути регулювання на світовому ринку капіталу. Ця боротьба відобразить протиріччя між помираючим індустріальним порядком і новою глобальною системою створення матеріальних цінностей”².

Цивілізаційні теорії досить різноманітні, але спільною рисою для них є те, що, на відміну від концепцій класичної школи, вони намагаються пояснювати міжнародні відносини через розуміння фундаментальних основ існування і розвитку людського суспільства. Ця ідея досить продуктивна, хоч її прихильникам можна закинути надмірне узагальнення людських спільнот та ігнорування значних відмінностей між країнами і народами, які спостерігаються навіть у межах однотипних суспільств.

¹ Тоффлер Е. Треть хвиля. — К., 2000. — С. 255.

² Тоффлер Э. Метаморфозы власти. — М., 2001. — С. 85.

Резюме

Починаючи з найдавніших часів існування людства, наука намагалась логічно пояснити та зрозуміти міжнародні відносини. Ці дослідження впливали з реальної потреби зрозуміти причини війни і миру, пояснити стан взаємовідносин між державами та народами.

До початку ХХ ст. дослідження міжнародних відносин зосереджувались у межах таких суспільних наук як філософія, історія, географія, соціологія, правова та економічна науки. Представники зробили неоціненний внесок у розуміння міжнародних відносин, а науковий доробок став фундаментом нової науки, що безпосередньо спеціалізувалась на їх вивченні.

Теорія міжнародних відносин виникла після Першої світової війни, коли з усією очевидністю постало питання про необхідність розуміння явищ і процесів, характерних для міжнародного життя. У 20—60-х роках ХХ ст. формувались основи теорій ідеалізму та політичного реалізму. В їх межах були акумульовані та поєднані найкращі теоретичні концепції, розроблені в суспільній науці впродовж століть людської історії. Теорії класичної школи базувались на врахуванні історичного досвіду, визначенні певного ідеалу та логічності аргументації.

У кінці 60-х років ХХ ст. класична школа теорії міжнародних відносин зазнала гострої критики з боку молодих учених, які вважали її теорії бездоказовими та неаргументованими. Вони започаткували т. зв. біхевіористичну революцію, спрямовану на корінний перегляд фундаментальних основ науки. На їхню думку, сучасна суспільна наука має спиратись на точні, емпіричні дослідження, які давали б змогу формулювати однозначні висновки. Модернізм об'єднав групу теорій, які намагались на основі нової (частково математичної) методології створити абстрактно-логічні моделі, завдяки яким пояснення окремих явищ та процесів міжнародних відносин могло б бути зрозуміле та доказове.

Однак двадцять років наукових пошуків, незважаючи на формулювання цілої низки досить оригінальних теоретичних концепцій, не дали бажаного результату. Теорії модерністів,

переважно, виявились близькими за змістом і формою до теорій класичної школи, позаяк включали значну кількість суто якісних положень. Глибоке розчарування багатьох учених спричинилось до виникнення постмодерністських теорій, представники яких намагаються знайти альтернативні способи пояснення міжнародних відносин.

Водночас теорії класичної школи в останні десятиріччя виявляють тенденцію до злиття на основі спільності основних принципів: суб'єктивізму та нормативності. Щораз частіше йдеться про формування нової теорії — раціоналізму, яка ґрунтується на концепціях класичної школи та намагається використати найкращі досягнення інших теорій.

Теорія міжнародних відносин перебуває на досить складному етапі свого розвитку, для якого характерні значні сумніви та гострі наукові дискусії щодо майбутнього. Вони повинні стати рушійною силою подальшого розвитку науки та виникнення якісно нових теорій міжнародних відносин, потреба в яких є очевидною.

Контрольні завдання

1. Поясніть зміст розбіжностей у поглядах щодо міжнародних відносин.

2. Охарактеризуйте основні принципи класичної школи теорії міжнародних відносин.

3. Порівняйте теоретичні концепції Е. Канта та Н. Макіавеллі. Поясніть їх вплив на формування теорій ідеалізму та реалізму.

4. Сформулюйте основні положення ідеалістичної парадигми.

5. Сформулюйте основні положення парадигми політичного реалізму.

6. Поясніть схожість принципів класичної школи теорії міжнародних відносин.

7. Порівняйте ідеалістичні та неоліберальні теорії міжнародних відносин.

8. Порівняйте теорії політичного реалізму та неореалізму.
9. Назвіть основні причини модерністської критики теорій класичної школи. Поясніть вимогу формулювання емпіричної теорії міжнародних відносин.
10. Охарактеризуйте основні принципи теорій біхевіоризму (модернізму).
11. Поясніть специфіку детермінізму та його теоретичних концепцій.
12. Назвіть основні відмінності цивілізаційних теорій від концепцій класичної школи теорії міжнародних відносин.

ЧАСТИНА 4

ЯВИЩА ТА ПРОЦЕСИ В МІЖНАРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Міжнародні системи. Поняття і структурні особливості. Ієрархія держав у міжнародній системі. Типи міжнародних систем. Стабільність у міжнародних системах. Еволюція міжнародних систем. Поняття міжнародного конфлікту. Типи конфліктів та їх найважливіші особливості. Фази та цикли міжнародних конфліктів. Проблеми мирного врегулювання збройних конфліктів. Мирне співіснування: принципи та особливості. Міжнародна співпраця. Види та форми співробітництва між суб'єктами міжнародних відносин.

Розділ 8

МІЖНАРОДНІ СИСТЕМИ

8.1. Поняття і структура міжнародних систем

Системність як одну з найістотніших особливостей міжнародних відносин більшість сучасних дослідників приймають *a priori*. “Концепція міжнародних систем виросла на хвилі сцієнтизму та біхевіоризму. Фундаментальна теза цих напрямів полягала у переконанні, що характер міжнародної системи детермінує спосіб поведінки його учасників”¹. Системний підхід, основи якого розроблені у працях Л. фон Берталанфі, А. Раппорта, Д. Істона, виявився надзвичайно доречним як у питаннях розуміння сутності об’єкта дослідження, так і в методології його дослідження. Справді, важко уявити міжнародні відносини як сукупність хаотичних зв’язків, а їх учасників чимось аморфним, де вони функціонують відірвано один від одного. Системний підхід ґрунтується на припущенні про міжнародні відносини як про єдиний організм, що розвивається та вдосконалюється за певними законами. Переваги такого підходу очевидні, оскільки він дає змогу застосовувати у дослідженнях науковий аналіз і синтез, моделювати й прогнозувати майбутні явища та процеси. Інакше дослідникам залишається лише функція констатації реальності, а експланаційні та прогностичні можливості науки стають у край обмеженими.

---

¹ Zenderowski R. Stosunki międzynarodowe. Vademecum. — Wrocław, 2006. — S. 433.

Міжнародні відносини є складною цілісністю елементів, що взаємопов'язані між собою та обумовлюють функціонування один одного. Т. Лось-Новак підкреслює, що “міжнародні системи існують об'єктивно, маючи в собі потенційну динаміку перетворень, що впливає з поведінки акторів, їх можливостей та ролі, яку вони відіграють”¹. Отже, система — це макроявище міжнародних відносин, складовими якого є елементарні явища нижчого ієрархічного порядку: учасники та відносини між ними.

Характеризуючи міжнародні системи, можна визначити три основні особливості для всіх їхніх типів:

1. Параметри міжнародних систем не є сумою параметрів їх елементів, позаяк їх взаємозв'язок породжує якісно новий рівень цілісності.

2. Елементи міжнародних систем є системами нижчого ієрархічного рівня і можуть розглядатись як такі лише в межах макросистеми, до якої вони належать.

3. Міжнародні відносини як макросистема мають три рівні організації: цілісний (макро), частинний (мезо) та елементарний (мікро), що відповідає системам, підсистемам та елементам (складовим).

Теоретична модель міжнародних відносин може бути подана як схема “елемент — взаємозв'язок — структура”, кожна зі складових якої є предметом окремого наукового дослідження. У будь-якому разі не варто забувати, що міжнародна система є науковою абстракцією, певною понятійно-категорійною моделлю реально існуючих міжнародних відносин, що створюється для їх розуміння та пояснення.

Окреслюючи поняття системи, А. Рапопорт стверджував, що вона є цілісністю, яка може функціонувати завдяки взаємообумовленості та взаємозалежності її елементів, є функціональною реальністю, що має об'єктивний характер.

Міжнародні відносини, як і їх учасники, не можуть існувати поза системою, яку вони самі ж і створюють: фактом свого існування, діями, зв'язками та впливами. Водночас міжнародна

¹ *Łoś-Nowak T. Stosunki międzynarodowe. Teorie — systemy — uczestnicy.* — Wrocław, 2000. — S. 91.

система впливає на них зворотно, визначаючи межі їх функціональної активності, місце в ієрархії тощо. З огляду на це, основним питанням теорії міжнародних відносин є дослідження міжнародних систем, їх структурних особливостей та закономірностей, процесів еволюції, циклів, фаз, станів, у яких вони перебувають.

Проблематика дослідження міжнародних систем частково розглянута у частині 3 цієї праці, де вона пов'язувалась, насамперед, із теоріями неореалізму та біхевіоризму. Водночас низка питань, що стосуються міжнародних систем, вимагає ґрунтовнішого аналізу та докладнішого пояснення, через відсутність чіткого дефініювання основних понять значні розбіжності в їх інтерпретації.

Категорія “*міжнародна система*” є загальноприйнятною, досить широкою та гнучкою у використанні. Лише деякі дослідники, зокрема Б. Рассет і Х. Старр, уживають категорію “світова система”, в окремих працях також застосовується категорія “глобальна система”. Таке окреслення системи є неприйнятним для багатьох учених, хоча б тому, що вони, перебуваючи на позиціях регіоналізму, принципово не погоджуються з твердженням про глобальний характер міжнародної системи.

Усі дослідники, які в той чи інший спосіб дефініювали міжнародну систему, визначали як її найістотнішу рису взаємодію та взаємозалежність між елементами системи (які вони, зрештою, по-різному тлумачили).

К. Холсті визначив її як сукупність незалежних політичних спільностей — племен, полісів, націй чи імперій, які взаємодіють між собою зі значною частотою і згідно з певним упорядкованим процесом.

Дж. Розенау трактує це поняття як макроскопічне явище дії та протидії національних суспільних структур, в основі яких конфлікти і рішення малих груп, великих організацій, можливості та обмеженість суспільних інститутів.

Обидва визначення досить складні, позаяк, крім відповіді на питання, чим є міжнародна система, намагаються одночасно окреслити її складові та з'ясувати природу системотворних зв'язків між ними. Визначення К. Холсті пов'язує існування системи з частотою зв'язків та з упорядкованим процесом, тобто режимом відносин.

Дещо простіше міжнародну систему визначають Р. Арон та К. Волтц. Зокрема, Р. Арон вважає, що вона є сукупністю, узаконеною політичними одиницями, які підтримують регулярні зв'язки одна з одною. К. Волтц окреслює міжнародну систему як структуру, що формує політичні взаємовідносини між її учасниками. Крім цього, він зауважує, що одиниці формують структуру системи, так само, як структурні особливості міжнародного середовища впливають на одиниці системи, тобто держави.

Принциповим положенням цих дефініцій є констатація активної ролі "одиниць" у складі системи, які організують її своїми діями, визначаючи характер, структуру та особливості, але результатом їхніх інтеракцій стає виникнення системи, яка впливає на них, визначаючи їх місце, роль, значення і потенційні можливості.

Загалом більшість дослідників погоджуються, що міжнародна система характеризується такими особливостями:

- вона є сукупністю взаємопов'язаних елементів, що перебувають між собою у певних причинно-наслідкових зв'язках;
- вона є функціональною цілісністю;
- вона є сукупністю відносин, дій та учасників;
- вона є сукупністю, що становить органічну єдність із міжнародним середовищем.

До цього важливо додати ще дві істотні особливості міжнародної системи:

- вона є ієрархічно-структурованою цілісністю, а не спонтанною чи анархічною множиною складових;
- вона не є статичною, а у процесі свого розвитку постійно видозмінюється.

З огляду на сказане вище, міжнародну систему можна окреслити як ієрархічно-структуровану, цілісну сукупність учасників міжнародних відносин, що пов'язані між собою сталими взаємовідносинами. У найпростішому варіанті міжнародну систему можна зобразити у вигляді елементарної моделі (рис. 8.1).

Така модель охоплює два рівні ієрархії (I, II) та трьох (у найпростішому варіанті) учасників (A, B, C), які є її елементами.

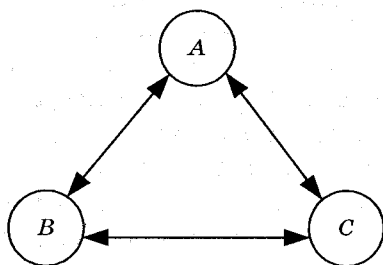

Рис. 8.1. Елементарна модель міжнародної системи

Складовими системи є також взаємозв'язки ($A - B$; $A - C$; $B - C$), що, власне, й утворюють цілісність. Інакше кажучи, міжнародна система є реальністю не тому, що до неї як складові входить певна кількість учасників, а через наявність між ними цілої низки взаємозв'язків і взаємозалежностей. Важливо зауважити, що учасники міжнародних відносин, незалежно від їх типу, беруть участь у формуванні та функціонуванні міжнародної системи та є її складовими елементами.

Структура міжнародної системи охоплює три рівні організації: на першому міжнародна система розглядається як цілісність, на другому — як поєднання підсистем учасників і відносин між ними, на третьому вона є поєднанням елементарних складових елементів — учасників міжнародних відносин. Підсистеми складаються з елементів системи й самі є елементами системи (надсистеми). Рівень підсистем об'єднує складові, які є також системами на нижчому ієрархічному рівні. Дж. Бартон визначив, що підсистема — це система в собі, що може бути ізольована (хоча в ізоляції її функціональна доречність не завжди очевидна).

Простіше та чіткіше, на нашу думку, підсистеми окреслює Я. П'єтрась: «Міжнародні підсистеми складаються з елементів і самі є елементами системи (надсистеми)»¹.

Із такою структурою міжнародних систем згодні більшість дослідників, хоча окрему позицію займають польські вчені

¹ Pietrasz J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 122.

Ю. Кукулка та В. Щепанський. Вони вважають, що доречніше називати такі структурні цілісності “групами міжнародних систем”, а замість категорії “міжнародна система” варто вживати поняття “система держав” або “система міжнародних відносин”. Така модель структури міжнародної системи не може бути визнана особливо продуктивною, бо зведення її до стосунків між державами, або лише до відносин, занадто вузьке. У спеціальній літературі визначається велика кількість підсистем, окреслених за критеріями: учасники, міжнародні відносини, організаційний, процеси тощо. Здебільшого виділені таким чином підсистеми стосуються типів чи станів міжнародної системи, але не її структурних частин. З точки зору внутрішньої структури системи міжнародних відносин можна чітко виокремити дві підсистеми, стосовно яких немає серйозних суперечок: учасники та відносини між ними.

Підсистема учасників. Учасники міжнародних відносин розглядаються як елементи міжнародної системи. Елементами системи є всі учасники міжнародних відносин, до якого б типу вони не належали, але основним елементом завжди є держава. Дослідження загальних особливостей і закономірностей функціонування та розвитку міжнародних систем не потребує заглиблення на ієрархічні рівні нижче державного, що аж ніяк не означає вилучення суспільних груп і фізичних осіб із учасників міжнародних відносин. Міжнародні організації є функцією інтересів та дій їх членів, і через це практично повторюють у міжнародній системі поведінку держав, що в них домінують.

Підсистема відносин — це система нижчого ієрархічного рівня, складовими якої є стосунки всіх видів і типів та ієрархічні взаємозв'язки, що виникають між учасниками міжнародних відносин.

Функціональні особливості першого типу елементів розглянуті у частині 2 цієї праці. Ієрархічні взаємозв'язки між ними визначаються впливом, який один учасник міжнародних відносин чинить на іншого. Природа таких взаємозв'язків майже не досліджена, що суттєво впливає на дієздатність теорії міжнародних відносин. На наш погляд, особливість ієрархічних взаємодій визначається двома змінними: могутністю (силою) учасників міжнародних відносин і активністю їхніх дій у міжнародному середовищі.

Рівень елементарних складових об'єднує учасників та відносини між ними без поєднання їх у розглянуті вище структури. На цьому рівні кожен учасник міжнародних відносин чи кожний їх вид розглядається як окрема "мікросистема", що володіє власними інтересами, мотивацією, специфікою тощо. Усі рівні структурної організації міжнародної системи пронизані як вертикальною, так і горизонтальною взаємозалежністю і взаємозв'язком, що, своєю чергою, посилює цілісність системи. Більшість дослідників визначають атрибутами міжнародної системи границю, входи та виходи. Закладено також те, що потрібно розрізняти оточення системи та її середовище.

Границю системи розуміють як аналітичну межу поширення системи.

Вхід у міжнародну систему розуміють як канал, через який середовище впливає на систему у вигляді натиску, що, на думку Я. П'єтрася, є "функціональним, коли посилює його стабільність, або дисфункціональним, якщо стабільність порушується"¹.

Вихід системи розуміють як канал, через який вона діє на середовище, що її оточує, з певною силою натиску пристосовуючи його до своїх потреб. М. Каплан розглядає взаємозв'язки системи з міжнародним середовищем як систему дій, що полягає у ставленні комплексу індивідуальних змінних (власне системи) до комбінацій зовнішніх змінних середовища.

Середовище системи є частиною оточення, яке підтримує з нею істотні зв'язки.

Визначені таким чином атрибути, на наш погляд, справді характеризують деякі міжнародні системи, починаючи з регіональних і завершуючи міжрегіональними, але зовсім не стосуються рівня глобальної міжнародної системи, яка ототожнюється зі світовим міжнародним середовищем і є проявом його структурної організації. Можна вважати, що світова система завжди є середовищем, яке істотно впливає на будь-які міжнародні системи нижчого ієрархічного рівня.

У теорії міжнародних відносин поняття "*середовище*" також вживається для означення сукупності природних та соціальних явищ і процесів, на тлі яких відбуваються міжнародні відносини.

¹ Pietrasz J. J. Podstawy teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin, 1986. — S. 119.

8.2. Ієрархія міжнародних систем та її найважливіші закономірності

Ієрархія властива будь-якій системі, позаяк без неї множина елементів перетворюється на аморфне утворення, тобто множину випадкових одиниць. Ієрархію розуміють як розташування частин або елементів цілого в певному порядку — від вищого до нижчого. Її важливою особливістю є субординація — певне підпорядкування нижчих елементів системи вищим.

У міжнародній системі ієрархія виявляється в тому, що кожен учасник міжнародних відносин посідає певне місце залежно від системних параметрів, які його характеризують. Учасники не є однорідними щодо свого місця в системі навіть тоді, коли належать до одного типу. Якщо припустити зворотне, то доводиться констатувати, що будь-які стосунки втратили б сенс, тому що однакові можливості, ресурси та потреби унеможливили б взаємозв'язки взагалі.

Отже, всі учасники міжнародних відносин перебувають на певних щаблях в ієрархії системи, що є однією з умов її існування. Такі щаблі можна назвати рівнями, які принципово відділяють групи учасників одна від одної.

Критерій, за яким треба відділяти групи учасників одну від одної, розставляючи їх за різними рівнями ієрархії, в теорії міжнародних відносин не підлягає дискусії. Ним є сила, найважливіша серед змінних, що визначають ієрархічні взаємозв'язки, оскільки власне її параметри визначально впливають на формування міжнародної системи. Поняття “сила” походить з англійської наукової літератури (*power*), де воно трактується як “міцність” і як “примус до чогось”. До міжнародної системи, очевидно, правильніше застосовувати поняття “могутність”, яке (що в цьому випадку й потрібно) має статичний характер, що аналогізується з поняттям “маса” у фізиці.

Могутність як критерій цілком застосовна до будь-яких типів учасників міжнародної системи, однак для кожного з них її варто модифікувати за змістом. У випадку фізичних осіб на першому плані опиняється особиста значущість, що визначається фаховими, інтелектуальними, діловими якостями особи, її авторитетом, фінансовими можливостями, власністю тощо. Для

політичних партій, рухів та організацій визначальним є рівень популярності, обсяг фінансових засобів, що можуть бути залучені до їхньої діяльності, впливовість соціальних груп, що за ними стоять. Могутність ТНК залежить, передусім, від обсягу нагромадженого ними капіталу (основних фондів, оборотних засобів тощо).

На думку Р. Сетова, “могутність держави треба розуміти як загальну суму можливостей, що можуть бути використані для оптимального виконання основних функцій, для реалізації... державних інтересів у сфері міжнародних відносин”¹. Вимір могутності держав значно інтегральніший та складніший, про що наочно свідчать методологічні проблеми теорії міжнародних відносин, пов’язані з труднощами у визначенні єдиного, універсального показника, за допомогою якого можна було б її відобразити. Р. Челлен вважав, що держава є організмом, концентрацією специфічної сили, що діє в міжнародному просторі (серед інших сил). Власне з’ясування суті такої “специфічної” сили і породжує чи не найбільше дискусій у теорії міжнародних відносин.

Прихильники простого розв’язання пропонують розглядати силу держави через прояв одного чи декількох параметрів, що її характеризують. Зокрема, К. Кнорр (середина 50-х років ХХ ст.) запропонував оцінювати силу держави через її військовий потенціал, що може бути використаний у великій війні. В основу цієї ідеї лягло припущення про те, що військові параметри держави є результируючими, позаяк вони опосередковано відображають стан усіх інших суспільних структур (політичних, економічних, соціальних тощо). Р. Гілпін визначав силу як поєднання воєнних, економічних і технологічних можливостей держави, які вона може використати за певних умов.

А. Камінський серед “елементів сили” виділяє такі: “географічне положення; кількість, структура і характер населення; національна мораль; ступінь розвитку економіки”².

Таке означення “елементів сили” важко вважати вичерпним. Зокрема, географічне положення, що, зрештою, підкреслює й сам автор, не є фактором, а лише його передумовою.

¹ *Введение* в теорию международных отношений. — М., 2001. — С. 47.

² Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. — Л., 1995. — С. 1420.

Могутність, на думку більшості дослідників, охоплює матеріальні та нематеріальні параметри. До факторів, які найчастіше вважають складовими поняття “могутність держави”, належать:

1. *Географічні* — положення, розмір території, її орографічна та гідрографічна характеристика, природні умови.

2. *Демографічні* — чисельність населення, рівень урбанізації країни, структурні особливості населення (вікові, етнічні, релігійні тощо).

3. *Економічні* — забезпеченість природними ресурсами, рівень розвитку технологій, потенціал промисловості й сільськогосподарства, фінансова системи країни, валовий національний продукт (ВНП).

4. *Інфраструктурні* — шляхи сполучення, рівень розвитку транспорту, система зв'язку, рівень інформаційних технологій.

5. *Військові* — чисельність та оснащеність збройних сил країни, рівень їхньої боєздатності, військові традиції.

6. *Політичні* — стабільність політичної системи держави, позиції національної політичної еліти, рівень розвитку державного апарату, політичний престиж держави у міжнародних відносинах.

7. *Історичні*, які пов'язані з т. зв. історичною репутацією держави як суб'єкта міжнародних відносин.

8. *Психологічні*, що являють собою історично зумовлений менталітет населення.

Інакше кажучи, йдеться про параметри, які можна виміряти кількісно, а також ті, щодо яких це, принаймні поки що, неможливо. Тут варто розрізняти всі складові за приналежністю до надзвичайно близьких, але не тотожних понять “могутність” і “сила”.

Могутність, як було показано вище, є поняттям статичним, оскільки охоплює елементи, які визначають потенціал держави й які переважно (за винятком якості географічного положення) можна виразити кількісно. Силу ж розуміють більш операційно та динамічно, тобто як могутність, що застосовується або може бути застосована в конкретній ситуації. Параметри сили можуть бути представлені як якісні показники, градацію яких

не можна виразити числовим способом. Як зауважують Дж. Догерті та Р. Пфальцграф, проблема визначення кількісної оцінки сил призвела до провалу теорій, які на ній базувались. З огляду на специфіку ієрархії міжнародних систем, як їх головний критерій ми розглядаємо елементи могутності, а не сили, оскільки могутність має значно більше значення для зовнішньої політики держав.

Ще однією проблемою, яка стоїть на заваді визначення сумарного показника могутності, є відсутність чіткого розуміння співвідношення кількісних факторів, що звело до мінімуму ефект від математичного моделювання міжнародних систем та їх окремих процесів. На нашу думку, зовсім не обов'язково шукати якийсь гіпотетичний спільний показник, який би дав змогу зіставляти всі держави світу, достатньою мірою розрізняти фактори могутності, їх складові та навчитись порівнювати їх за критерієм значущості, принаймні якісно. Варто зауважити, що дослідження могутності держав має, насамперед, наукове значення, яке полягає у тому, що співвіднесення держав світу за цим критерієм дає змогу реконструювати міжнародну систему та судити про структурні можливості й обмеження в їх зовнішній політиці. Поняття могутності має обмежене прикладне значення, оскільки в реальній політиці ієрархія могутності держав є важливою, але не єдиною основою для прийняття рішень. Оперуючи цим поняттям, варто пам'ятати дотепне зауваження Х. Маккіндера: «Справжній баланс політичної могутності в кожному конкретний момент є, безумовно, з одного боку, результатом географічних, а також економічних і стратегічних умов, а з іншого — відносної чисельності, мужності, оснащеності й організації конкуруючих народів. Якщо точно все це підрахувати, можна визначити відмінності, не застосовуючи зброї»¹. Якби в політиці все було настільки очевидним, то будь-яка політична боротьба втратила би сенс, однак вона є реальністю, без якої міждержавні відносини неможливо уявити.

Могутність будь-якої держави світу можна частково оцінити кількісними параметрами, що стосуються площі території, чисельності та структури населення, частки придатних для

---

¹ Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории / Классика геополитики. XX век. — М., 2003. — С. 29.

використання, на родних ресурсів, валового національного продукту, рівня матерія, чисельності та оснащеності збройних сил, рівня розвитку складоміки (промисловості, сільського господарства, інфраструктури тощо). Кожен із цих параметрів можна розглядати як фізичну — енційну можливість, причому його використання доцільніше у порівнянні з такими ж параметрами інших держав фізично. Сумарний показник може бути виведений завдяки шірафічній практикованому в наукових дослідженнях методів багатурнілірного аналізу, що дасть змогу абстрактно розташувати) ави на різних щаблях ієрархії міжнародної системи, томічні — ти про характер їх розташування в порядку “сильнішийу технбший”. Але навіть така розвинена методика порівняння тва, фітрів держав може змоделювати лише досить приблизну г (ВВП)рацію сили держав у міжнародній системі. Під час конструктання такої моделі дуже важко оцінити можливість виксистемння могутності держави у певній ситуації. У ній немигрібно враховувати цілу низку нематеріальних чинників — чи відзначаються великою ймовірністю випадковості.

Інакше кичні — емпіричний підхід до визначення могутності держав свіональнзмогу з’ясувати конфігурацію могутності міжнародної, політми, але не може бути засобом динамічного моделювання реакцій між державами. Будь-які динамічні моделі матичні, якпотетичний характер, а це робить прогнозування міжнесуб’єктх явищ і процесів досить приблизним. Безумовно, що злогічні, е впливає висновок про відсутність потреби в емпіричночаселенідженні параметрів могутності держав світу, оскільки воє яє встановленню ієрархічних рангів у міжнародній систажучи,

Під час о, а такристичної революції” в теорії міжнародних відносин зр Тут ва не одну спробу знайти можливість емпіричного визначичайнсоефіцієнтів могутності держав, що тоді вважалось надіа”. но перспективним напрямом досліджень.

Німецьксплює є дий В. Фукс одним із перших запропонував визначити і, важно сть держави за формулою:

$$M = \frac{1}{3} PZ,$$

де M — могоастосовдержави; P — чисельність населення; Z — обсяг виробництва предсренергії та металу.

На думку В. Фукса, могутність держави засвідчують не її збройні сили, а показники чисельності населення та виробництва електроенергії і металу. Розрахунковий індекс могутності за точку відліку мав показник 100 одиниць, що надавались наймогутнішій державі у світі — США.

К. Джерман вважав, що могутність держави має оцінюватись залежно від показників її території, населення, промисловості та збройних сил, але у будь-якому випадку в їх співвідношенні треба враховувати наявність ядерної зброї. Цей фактор має давати, за інших рівних умов, перевагу державам, які володіють потужними ядерними боезарядами і засобами їх доставки до цілей.

Зрештою, з огляду на технологічні особливості виробництва і зберігання ядерної зброї, нею можуть володіти лише досить великі та могутні держави.

За К. Джерманом, індекс могутності держави можна знайти за формулою:

$$G = N \cdot (L + P + I + M),$$

де G — індекс могутності держави; N — коефіцієнт наявності в країні ядерної зброї; L — територія; P — населення; I — промисловість; M — чисельність військовослужбовців.

Дещо простіше пропонує визначати могутність держав Дж. Лі Рей, взявши за основу методологію, розроблену Дж. Зінгером, С. Бремером та Дж. Стакеєм:

$$M = \frac{P + U + St + Fc + Mp + Mex}{6},$$

де M — могутність держави; P — частка населення країни порівняно з групою провідних країн; U — показник урбанізованості держави; St — частка виробництва сталі відносно виробництва провідних держав; Fc — частка споживання енергоносіїв відносно сумарного споживання провідних країн світу; Mp — частка військовослужбовців; Mex — частка виробництва продукції військового призначення у сумарному виробництві провідних країн світу.

Таким чином, могутність визначається як середнє за шістьма відносними показниками. Розрахований індекс могутності — досить абстрактна величина, а, крім цього, через суб'єктивний добір показників та "провідних" держав світу навряд чи надаєть-

ся до абсолютно об'єктивного ранжування в ієрархії міжнародних систем. Водночас визначений за наведеною вище формулою індекс надзвичайно показовий для відображення динаміки могутності держав світу, яка наочно показує основну закономірність виникнення загальносистемного конфлікту (світової війни). Конфлікт виникав тоді, коли одразу декілька держав досягали рівня могутності, що відповідав найвищому в ієрархії міжнародних систем, і навпаки, в періоди відносної стабільності індекс могутності провідних держав світу суттєво різнився за значенням.

Р. Клайн запропонував емпіричне визначення могутності держави:

$$P = (C + E + M) \cdot (S + W),$$

де P — сила держави на конкретний момент часу; C — критична маса населення і території; E — економічні можливості; M — воєнні можливості; S — стратегічні цілі; W — воля до реалізації національної стратегії.

У теоретичній концепції Р. Клайн досить вільно трактував поняття стратегічних цілей держави та виявленої політичною елітою волі до їх реалізації, звівши їх до сумарного коефіцієнта. У цій формулі стратегію він розумів як послідовно сплановану і здійснену зовнішню політику держави, а волю до її реалізації — як схвалення її громадянами дій уряду, ступінь мобілізації суспільства для підтримки цих дій.

Серед наведених показників могутності переважають якісні, без яких формула втрачає сенс для визначення могутності держави на певний, довільний момент часу.

Крім цього, неможливо оцінити кількісно ефективність державного управління, характер і спрямування національних інтересів, менталітет та ідеологію суспільства, пріоритети зовнішньої політики, рівень технології, особливості географічного положення. Переважна більшість показників може бути оцінена якісно стосовно їх впливу на внутрішню і зовнішню політику держави, наприклад, у шкалі “негативний — нейтральний — позитивний”. Тобто такі розрахунки завжди будуть мати оцінний характер і можуть бути виражені абстрактними коефіцієнтами або балами. На початку 80-х років ХХ ст. Ч. Тейбер здійснив спробу математично визначити могутність держав світу. Він

намагався знайти середнє місце (*average rank*) держави у міжнародній системі, послуговуючись відомими методиками. Його розрахунки призвели до досить спірних результатів і наочно показали, що внаслідок такого підходу державам присвоюють ранги механістично.

Могутність держави впливає з кількісних і якісних параметрів її розвитку, які теоретично мають розвиватися інтегрально щодо всіх складових. Реально ж могутність держав зумовлюється гіпертрофованим розвитком лише декількох із них, зокрема, досить часто військової галузі, яка здатна забезпечити швидке та відносно малозатратне зростання могутності й підвищення статусу. Могутність, на наш погляд, впливає, передусім, із трьох елементів: економіки, збройних сил та національної моралі. Інші її елементи є потенційними можливостями країни, їх використання можливе за умови виявленої волі політичного керівництва.

Вплив досить часто асоціюється з силою як динамічно застосованою могутністю, завдяки якій можна істотно впливати на поведінку інших учасників міжнародних відносин. Власне так його інтерпретують у своїх працях Г. Морґентау, Н. Спайкмен, А. Волферс. Найбільш класично визначає вплив Ч. Кіндлебергер, — як умову, за якої держава *A* впливає на сукупність дій (рішень) держави *B* без істотного впливу *B* на *A*.

У. Ферніс розуміє вплив як імовірне використання могутності, що є основою понять “авторитет”, “влада”, “престиж”. Виходячи з цієї ідеї, Р. Мерріт та Д. Зіннес пропонують розглядати вплив як виявлену за певних обставин могутність. Це ймовірність (*P*) того, що держава *X* застосує певну частину своєї могутності (*D*) для контролю за поведінкою держави *Y* у розгляді певної проблеми (*G*). Такий підхід дає змогу не лише охарактеризувати явище, але й досліджувати його суто формально.

Вплив є одним із проявів існування міжнародної системи. Як зауважує К. Гаджиєв, “...одним із найважливіших принципів функціонування міжнародної системи є прагнення держав отримати контроль над поведінкою інших акторів”¹.

Вплив, як зазначалося вище, є більш динамічним поняттям і значно тісніше пов’язаний зі зовнішньою політикою. Він про-

¹ Гаджиєв К. С. Геополитика. — М., 1997. — С. 172.

низує всі рівні ієрархії міжнародної системи і є функцією могутності держав.

Могутність, як би її не трактували, є єдиним адекватним критерієм розташування держав в ієрархії міжнародних систем. У ній можна виділити три найпростіші, але надзвичайно важливі для розуміння ієрархії систем закономірності:

1) чим вищий рівень могутності учасника міжнародних відносин, тим вищий щабель в ієрархії він займає;

2) чим вищий щабель в ієрархії він займає, тим сильніший та різноманітніший вплив він чинить на слабших за себе;

3) чим вище місце в ієрархії він посідає, тим ширший просторовий масштаб його впливу.

У цьому випадку цілком слушно запозичити розроблене та апробоване в теоретичних концепціях геополітики поняття *“сфера впливу”*, яку розуміють як частину географічного простору, де розміщені держави чи інші учасники міжнародних відносин, що перебувають під впливом наймогутнішого учасника міжнародних відносин. Поняття *“сфера впливу”* можна застосовувати для окреслення сталих орієнтацій не тільки в зовнішній політиці, але також і в економіці, військовій справі, культурі, інформації. Сфери впливу в них також є реальністю і пов’язані з тими ж закономірностями, що й у політиці.

Уся множина учасників міжнародних відносин, за місцем кожного в ієрархії системи, може бути поділена на ранги, — групи, що об’єднують учасників за критерієм більш-менш однакового рівня могутності. У більшості наукових концепцій ранги дефінуються на основі якісної (гіпотетичної) оцінки, хоча в разі потреби можуть бути визначені, наприклад, за методом багатовимірної аналізу або емпіричними методами розрахунку індексу могутності держав. Здійснивши статистичне групування індексів могутності, можна розмістити держави у визначених за їх параметрами групах.

На основі наведеного вище поділу держав на ранги можна розробити таку ж градацію недержавних учасників міжнародних відносин. Наприклад, можна поділити ТНК на глобальні, міжрегіональні та регіональні, додавши також міжнародні спільні підприємства. Специфіка кожного типу учасників міжнародних відносин так чи інакше модифікує ранги, не змінивши суті ієрархії міжнародної системи.

Міжнародна система залежить, передусім, від конфігурації могутності держав, оскільки вони є наймогутнішими та найвпливовішими учасниками міжнародних відносин. Саме тому у теорії міжнародних відносин намагання встановити ієрархію держав завжди було пріоритетним, порівняно з проблемами визначення співвідношення між їх учасниками.

Одна з найвідоміших спроб моделювання ієрархії міжнародної системи належить А. Органські. Він зобразив її у вигляді піраміди, вершину якої займає домінуюча у глобальній міжнародній системі наддержава, а в основі розташувалися несуверенні та залежні території.

А. Органські виокремлює у структурі ієрархії міжнародних систем п'ять рангів, на яких перебувають окремі держави, що принципово різняться параметрами могутності та впливу в міжнародних відносинах. На окремих щаблях ієрархії, в порядку від могутніших до слабших, розташувалися: домінуючі наддержави, великі держави, середні держави, малі держави, несамостійні та залежні території (рис. 8.2).

Рис. 8.2. Ієрархія міжнародної системи в концепції А. Органські

Із таким підходом можна погодитися, зважаючи, однак, на те, що великі та малі держави в міжнародній системі займають

приблизно один щабель відповідно до своїх можливостей. Адже незалежно від величини та чисельності населення середніх і малих держав рівень їхнього суспільного розвитку, потенційні можливості та обмеження відрізняються не принципово. Загалом в ієрархії будь-якої міжнародної системи можна виокремити чотири ранги держав:

I — високорозвинені наддержави, що домінують у міжнародній системі;

II — високорозвинені регіональні наддержави;

III — середні за розвитком суверенні та незалежні держави;

IV — відсталі та несамотійні держави, залежні території.

Однією з надзвичайно важливих особливостей ієрархії міжнародних систем є постійна змінність параметрів могутності держав, що спричиняє зміни в їх розміщенні. Розвиток системи є процесом, що зумовлює глибокі якісні трансформації на всіх рівнях ієрархії і виражається у зміні її типу, що призводить до задіяння якісно інших механізмів підтримання стабільності в ній.

8.3. Типи міжнародних систем

Типології міжнародних систем, запропоновані у різні роки у працях Г. Кісінджера, Р. Арона, М. Каплана, Дж. Моделскі, Ф. Рігса та багатьох інших дослідників розглянуті у частині 3. Більшість типологій, незважаючи на їх оригінальність, не відображає адекватно відмінності, що принципово характеризують міжнародні системи, позаяк ґрунтується радше на суб'єктивному сприйнятті, ніж на чітких критеріях відмінності.

На наш погляд, найбільш ґрунтовну типологію (хоч і не позбавлену певних недоліків) запропонував М. Каплан. Обраний ним критерій є найбільш показовим і значущим, оскільки завжди держава I рангу (або декілька таких) визначають ієрархію системи, її найважливіші риси, режим відносин між державами тощо. Наддержави, змінюючи одна одну, завжди визначали своїми діями стан політичних та будь-яких інших відносин. Із

найдавніших часів наддержави: Перське царство, грецькі держави (Афіни, Македонія), Рим, Франкська імперія, Іспанія, Велика Британія, США, — були вирішальним чинником створення міжнародних систем, визначаючи їх особливості, структуру, зв'язки між ієрархічними рівнями тощо. Підкреслюючи історичне значення наддержав, К. Гаджиев стверджує, що “...досягнення цілей держави залежить від характеру міжнародної системи. Останній визначається типом і могутністю панівних акторів”¹. Водночас міжнародні системи постійно видозмінювались й ускладнювались, що було об'єктивним чинником формування щораз складніших механізмів взаємодій між державами. Постійне розширення їх кількості та географічного ареалу взаємодій призвело до початку політичної глобалізації у кінці XV — на початку XVI ст. Характеризуючи глобальний характер сучасного політичного лідерства США, З. Бжезінський пише: “Гегемонія така сама стара, як світ. Однак американська світова домінація характеризується швидкістю становлення, глобальними масштабами та способами здійснення”².

Взявши за основу ідею глобальності міжнародної системи та спираючись на особливості ієрархічної структури, німецький дослідник Е. Чемпель запропонував оригінальну типологію ймовірних систем. Він вважав, що у реальних міжнародних відносинах існує чотири ймовірні типи систем, які різняться особливістю вертикальних зв'язків глобальної наддержави з державами, що займають нижчі ієрархічні рівні (рис. 8.3).

Типологія Е. Чемпеля, без сумніву, досить цікава, особливо щодо виділення типів систем на основі вертикальної залежності держав від “полюсів”. Однак будь-яка міжнародна система є ієрархічною, без чого вона взагалі не може існувати, тому нецільно виділяти ієрархічну систему як тип. Крім цього, ситуація, коли всі держави в міжнародній системі перебувають на одному рівні ієрархії, є радше ознакою хаосу, ніж існування системи. Важливо також зауважити, що до цього часу в історії практично невідомі прецеденти такого типу. Іншу точку зору з приводу егалітарності (принаймні формальної) в міжнародних системах висунув З. Бжезінський, який припускає, що в майбутньому “поетапний і контрольований розподіл влади міг би

¹ Гаджиев К. С. Геополитика. — М., 1997. — С. 172.

² Бжезінський З. Великая шахматная доска. — М., 1999. — С. 13.

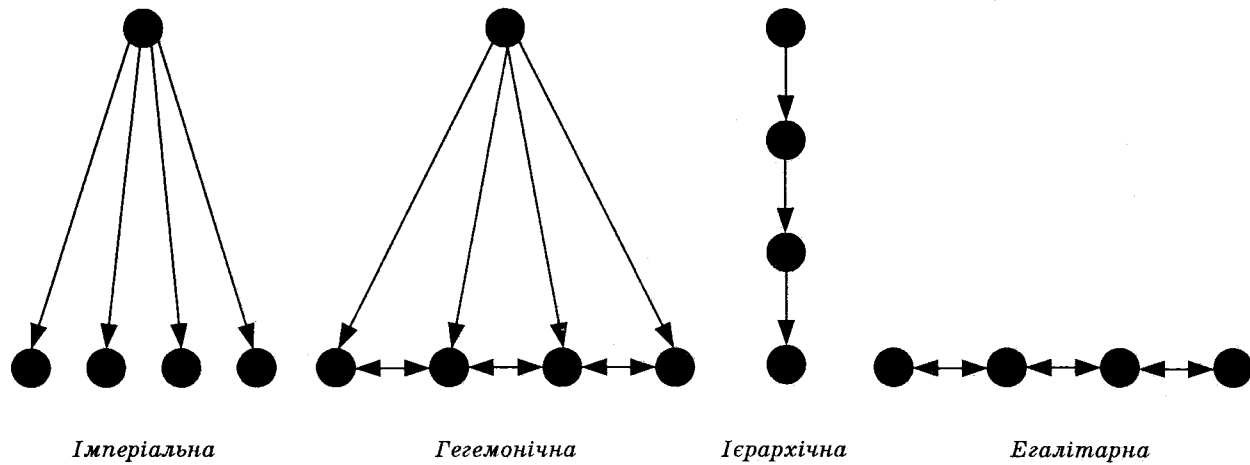

Рис. 8.3. Типи міжнародних систем (за Е. Чемпелем)

привести до створення структури глобального співтовариства, заснованого на спільних інтересах, що володіє своїми наднаціональними структурами, на які покладались би щораз ширші спеціальні функції у сфері безпеки, які традиційно належать національним державам”¹.

З огляду на ці два суттєві застереження, виділені Е. Чемпелем, ієрархічна та егалітарна системи можуть сприйматися як гіпотетичні, такі, що реально не існують. Натомість гегемонічна та імперіальна системи значно ближчі до існуючих у міжнародних відносинах, позаяк II і III ранги ієрархії міжнародної системи можуть бути не заповнені через значну різницю у могутності держав. Традиційно гегемонічність у міжнародній системі розумілась як істотна перевага однієї з держав над іншими “насамперед, у трьох основних сферах: економічній, військовій та політичній”². Натомість імперіальність міжнародної системи полягає у жорсткому контролі, підпорядкуванні та навіть адмініструванні, з боку керівництва наймогутнішої держави, усіма країнами, що є елементами певної системи її полюса.

Як було зазначено вище, типи міжнародних систем доцільніше виділяти, беручи за основу їх “полюсність”, тобто наявність однієї чи кількох держав I рангу, який відповідає глобальним наддержавам. Їхня кількість породжує значні якісні зміни в міжнародній системі, оскільки вплив могутності “полюсів” пронизує всі ієрархічні рівні й так чи інакше зачіпає всі країни світу. Очевидно, що будь-які серйозні зміни на I рівні ієрархії призводять до трансформації всієї міжнародної системи, зокрема й до зміни її типу. Водночас не варто повністю абстрагуватись від II—IV ієрархічного рівнів, де відбувається певне розташування сил і певні горизонтальні взаємодії.

Із цих міркувань можна виділити три типи глобальних міжнародних систем: *монополярну*, *біполярну* та *мультиполярну*.

Монополярна система характеризується наявністю однієї наддержави, могутність і вплив якої на систему є визначальним, формуючи взаємозв’язки та окреслюючи характер дій держав

¹ Бжезинський З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. — М., 2005. — С. 15.

² Zenderowski R. Stosunki międzynarodowe. Vademecum. — Wrocław, 2006. — S. 442.

нижчих ієрархічних рівнів. Така система, зазвичай, жорстко субординована згори донизу. Досить чітко можна виділити підтипи монополярних систем: просту, структуризовану та змішану.

Проста монополярна система характеризується відносинами “наддержава — залежні (слабкі) держави”, тобто I—IV рівні ієрархії. За наявності одного “полюса” різниця в могутності держав значна, що робить систему надзвичайно стабільною; у ній можуть виникати окремі конфлікти, зазвичай, на найнижчих щаблях ієрархії, але загальносистемний конфлікт не можливий, що пояснюється відсутністю хоча б порівняно більш-менш сильних суперників, що могли б створити загрозу для єдиної наддержави.

Структуризована монополярна система, на відміну від попередньої, характеризується наявністю сильних регіональних центрів II рангу (не обов’язково в усіх регіонах світу), які безпосередньо впливають на держави III та IV рангів у регіоні, але й самі перебувають під доволі значним впливом світових наддержав, що окреслюють межі їх функціональної активності. Ієрархічні відносини в таких системах визначаються зв’язком “наддержава — регіональний центр — держави — залежні держави”. Структуризована монополярна система досить стабільна, хоча у ній уже починають створюватися умови для загальносистемної конфронтації.

Змішана монополярна система є своєрідним поєднанням попередніх підтипів. Тут існує два типи ієрархічних зв’язків: “наддержава — залежні держави” та “наддержава — регіональний центр — держави — залежні держави”. Такий тип найбільш поширений у реальних міжнародних відносинах, порівняно з іншими типами монополярних систем, що пояснюється неоднорідністю розвитку окремих регіонів світу. В розвинених регіонах світу існує значно більша ймовірність виникнення сильних регіональних центрів, ніж у відсталих.

Біполярна система визначається наявністю двох наддержав, могутність і вплив яких ділить міжнародну систему на дві відносно відмежовані підсистеми. Вони формуються у той самий спосіб, що й монополярна. Тобто у складі глобальної міжнародної системи співіснують дві монополярні системи. Така ситуація виникає в тому випадку, якщо дві держави одночасно досягають

найвищого рівня могутності, або тоді, коли одна з держав II чи III рангу, швидко зростаючи, переходить у статус наддержави, стикаючись з іншою, яка домінувала до цього часу.

Кожна з підсистем біполярної системи характеризується тими ж особливостями, що й монополярна, тому вона також може бути проста (тобто поєднуються дві монополярні прості), структуризована чи змішана. Інакше кажучи, біполярна система складніша, позаяк складається з двох паралельних систем.

Біполярній системі притаманна конфронтативність, яка зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними передумовами. Об'єктивною передумовою конфронтації є наявність двох приблизно однаково могутніх наддержав, а суб'єктивною — їх політика, яка переважно протилежно спрямована. Одна з наддержав спрямовує свої зусилля на трансформацію системи у власних інтересах, а інша — на збереження *status-quo*, що, зрозуміло, також відповідає її інтересам. Через це біполярна система характеризується як відвертими, так і прихованими формами конфронтації, що виявляється у майже постійній напруженості та численних локальних конфліктах. У всесвітній історії періоди біполярного протистояння виникали досить часто, починаючи зі стародавнього світу. Але класична ситуація склалася в 50—90-х роках XX ст., коли сторонами, що конфронтували між собою, були США та СРСР.

Тривала боротьба за лідерство призводила до послаблення одного з центрів міжнародних відносин та до утвердження нової наддержави. У деяких випадках конфронтуючі сторони послаблювались настільки, що роль “полюса” переходила до третьої держави, а якщо такої не існувало, система набувала ознак мультиполярності або опинялася в стані хаосу з притаманними йому випадковими орієнтаціями та практично повною руйнацією ієрархії.

Мультиполярна система характеризується наявністю декількох (інколи досить значної кількості) наддержав, могутність яких порівняно однакова. У складі глобальної міжнародної системи формується декілька монополярних, причому зрозуміло, що мультиполярна система виникає за наявності хоча б трьох наддержав. Кількість “полюсів” може бути довільна, але перехід критичної межі 8—9 наддержав настільки послаблює ієрархічні взаємозв'язки, що це призводить до ліквідації глобальної

системи та перетворення міжнародного середовища на множинну слабо пов'язаних між собою регіональних та субрегіональних систем.

У складі мультиполярної системи, як і в біполярній, підсистеми зберігають свою внутрішню організацію, залишаючись простими, структуризованими та змішаними. Мультиполярні системи відзначаються перманентною конфронтаційністю, нетривким балансом сил, позаяк наявність великої кількості “полюсів” призводить до боротьби між ними за розподіл та перерозподіл сфер впливу. Кожен із “полюсів” намагається розширити і зміцнити власну сферу впливу та максимально послабити конкуруючі. Унаслідок цього постійно виникають і розпадаються союзи та коаліції, що ведуть позиційну боротьбу між собою. Їх протистояння не тільки визначає зміст світової політики, але й служить фундаментальним механізмом розвитку мультиполярної міжнародної системи.

Зрозуміти механізм взаємодій держав у мультиполярній системі допоможе її спрощення до гіпотетичної трилатеральної системи. Модель такої системи представив Я. П'єтрась, послуговуючись генетичною теорією О. Моргенштерна та Й. фон Ноймана¹. Ця теорія ґрунтується на припущенні про те, що у тристоронніх взаємодіях формується переможна коаліція, яка прямує до тріумфу через позбавлення вигоди однієї з трьох сторін. У множині держав (чи їх блоків) визначаються три сторони: *A*, *B* і *C*, причому закладається, що вони можуть утворити три потенційні коаліції: *A + B*; *A + C*; *B + C*, а сума виграшу сторін (тобто отримана вигода) дорівнює одиниці.

У цій грі кожна зі сторін намагається виграти якнайбільше, але виграш її можливий лише в коаліції з іншою, за рахунок третьої сторони, яка не зуміла створити вигідну для себе коаліцію. У тристоронній грі можливі коаліційні розв'язки впливатимуть із намагання двох сторін виграти за рахунок третьої (табл. 8.1).

Гра визначається нестабільністю, тому що кожна зі сторін намагається максимізувати свій кінцевий результат (0,75), але в жодному разі не програти взагалі (0,00). Створення коаліції проти однієї зі сторін змушує останню діяти таким чином,

¹ Вони традиційно вважаються засновниками теорії ігор.

Таблиця 8.1. Розв'язки в тресторонній коаліційній грі

Можливі коаліції	A	B	C
A + B	0,50	0,50	0,00
B + C (проміжна)	0,00	0,75	0,25
A + C	0,50	0,00	0,50
A + B (проміжна)	0,75	0,25	0,00
B + C	0,00	0,50	0,50

щоб роз'єднати коаліцію, запропонувавши одній із ворожих сторін змінити “табір”, отримавши за це максимальний результат. Сторона, яка ініціює таку дію, з часом (тобто здійснюючи наступні ходи) намагається збільшити власний виграш та створює ще одну коаліцію, спрямовану проти свого вчорашнього союзника.

Таке постійне балансування робить міжнародну систему нестабільною, а міжнародний порядок — надзвичайно динамічним та змінним. Усі держави світу балансують на межі загальносистемного конфлікту, що може вибухнути настільки швидко, наскільки одному зі світових центрів сили вдасться створити більш-менш стійку коаліцію, яка може розраховувати на перемогу в ньому.

Зіставляючи бі- та мультиполярну системи, Р. Розекранц стверджував, що перша з них характеризується невеликою частотою конфліктів, але значними їх масштабами, а друга, навпаки, відзначається великою частотою конфліктів і значно вищим ступенем їх імовірності, тоді як масштаби боротьби є незначними.

Р. Розекранц представив свою гіпотезу у вигляді графіка залежності ймовірності та масштабів конфлікту від ступеня полярності міжнародної системи (рис. 8.4). Найбільш стабільною він вважає змішану систему, в якій співіснує багато сильних держав, але дві з них значно могутніші за інші (у нашій класифікації це структуризована біполярна система).

Такий підхід, незважаючи на його оригінальність, все ж є спрощеним, оскільки в реальній біполярній структуризованій системі через наведені вище передумови рівень конфліктності не менший, ніж у простій чи змішаній системах. Якщо ж порівнювати біполярну та мультиполярну системи, то масштабність конфліктів Р. Розекранц окреслив з точністю до навпаки, поза-

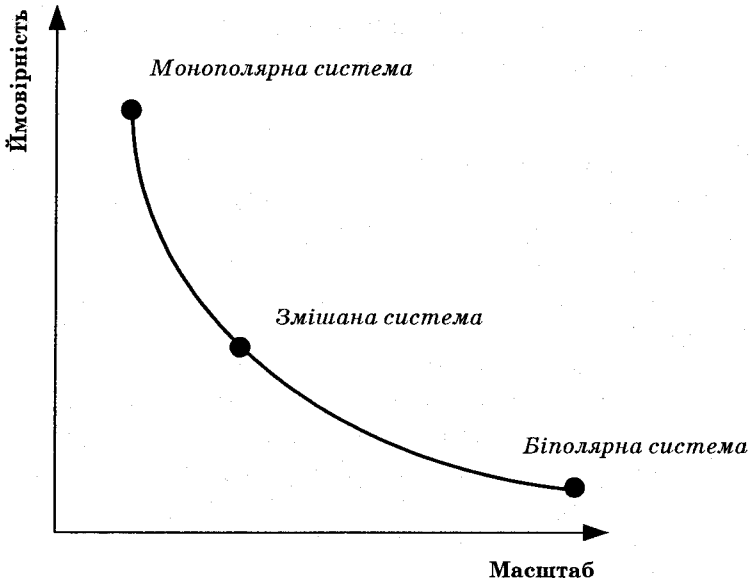

Рис. 8.4. Ймовірність і масштаби конфліктів у бі- та мультиполярній системах

як у біполярній системі одна з наддержав, припускаючи можливість застосування сили до іншої, змушена зважати на ймовірність адекватної відповіді з її боку. Внаслідок такого зіткнення шанси однієї зі сторін на перемогу дорівнюють шансам на поразку. Це примушує політичні еліти наддержав утримуватись від прямої конфронтації між собою, віддаючи перевагу методам латентної підтримки ворогів свого суперника, наприклад, у локальних воєнних конфліктах. У мультиполярній системі, навпаки, існує значна ймовірність створення коаліцій, сумарна могутність яких переважає могутність коаліції супротивної сторони, що значно підвищує шанси на перемогу в прямому конфлікті. Отже, конфлікт у мультиполярній системі, навіть якщо він розпочинається як локальний, швидко охоплює всі рівні системи та набуває рис глобального. Р. Розекранц має рацію і в тому, що загроза воєн у мультиполярній системі на порядок вища, ніж у біполярній.

8.4. Особливості та закономірності еволюції міжнародних систем

Процес еволюції міжнародних систем є послідовною зміною кількісних параметрів учасників міжнародних відносин (наприклад, силового, ресурсного, демографічного потенціалу), яка на певному етапі призводить до значних якісних трансформацій, що стосуються, насамперед, структури систем і можуть мати стрибкоподібний характер. Змінюючись, міжнародна система постійно переходить зі стану в стан, від одного типу до іншого. Руйнування однієї міжнародної системи неминуче призводить до виникнення іншої, яка, своєю чергою, з часом руйнується і дає початок формуванню нової. Ситуацію, при якій міжнародна система не існувала б, можна уявити лише в тому випадку, якщо всі держави світу існують в умовах автаркії, що не можливо навіть теоретично.

Еволюція міжнародних систем є конкретним різновидом еволюції людства, його економічної, політичної та культурної організації. Міжнародні системи формуються в процесі тривалого історичного розвитку, вони ніколи не виникають і не зникають одномоментно.

З цієї позиції еволюцію міжнародних систем можна описати за допомогою історичної логіки Д. Віко. Він порівняв розвиток суспільства з віковими стадіями розвитку людини (як біологічної істоти): молодістю, зрілістю, старістю. Його триступенева модель суспільного розвитку має три стадії: виникнення, розвиток, занепад.

Згідно з концепцією Д. Віко, стадії, послідовно змінюючи одна одну, прямують від виникнення до занепаду і знову до виникнення, здійснюючи повний цикл суспільного розвитку. Тобто, як і в природі, у суспільстві відбувається постійний кругообіг подій. Зауважимо, однак, що кругообіг подій має спіралеподібний характер: жодна з відомих історії міжнародних систем не була точною копією попередньої, а відзначалась, зазвичай, більшою складністю, іншою специфікою відносин між державами та іншими учасниками міжнародних відносин, розстановкою їх сил.

Ми модифікували підхід Д. Віко у чотириступеневий, тобто звели процес розвитку міжнародної системи до таких фаз: виникнення, зміцнення, розквіт і занепад.

Виникнення міжнародної системи пов'язане з посиленням могутності однієї з держав до рівня, що перевищує могутність інших. Причому таке перевищення має бути досить значним, хоча б дорівнювати сумарній могутності інших держав. Тобто умовою існування елементарної системи є:

$$F_a = F_b + F_c + F_i.$$

Завдяки цьому, формується ієрархія системи, створюються сталі орієнтації та взаємозв'язки між учасниками міжнародних відносин.

Зміцнення є наслідком розвитку міжнародної системи, при якому могутність "полюса" має тенденцію до зростання, причому:

$$F \rightarrow \max; F_a > F_b + F_c + F_i.$$

У такій ситуації вплив "полюса" на нижчі за ієрархією держави зростає, що робить їх орієнтованими на державу А (йдеться про держави В і С, а також будь-які інші, позначені в нерівностях як i). У цій фазі впорядковуються ієрархічні рівні, тобто держави диференціюються на них відповідно до своєї могутності, створюються зв'язки взаємозалежності, субординації тощо.

Розквіт міжнародної системи, тобто досягнення нею найвищих із можливих параметрів могутності полюсів, тісноти зв'язку тощо, настає як результат її зміцнення тоді, коли вона набуває логічної довершеності. Могутність "полюса" стає максимально можливою за певних історичних умов:

$$F_a > F_b + F_c + F_i,$$

тобто могутність центра системи є безапеляційною, а його вплив поширюється з однаковою силою на всі ієрархічні рівні системи. У цій фазі орієнтації перетворюються на сталі, а міцність взаємозв'язків стає ще більшою, що робить систему остаточно довершеною.

Руйнація і занепад міжнародних систем — процес досить тривалий і складний. Він пов'язаний з диференціацією сил, яка поступово “сповзає” від вищих ієрархічних рівнів системи до нижчих. Генерально його можна поділити на три етапи:

На першому етапі поряд зі зниженням або сповільненням темпів зростання рівня могутності “полюса” відбувається зростання сили однієї з держав до рівня, порівняльного зі старим центром системи. Тобто сумарна могутність держав досягає вищого рівня, ніж його має найсильніша держава:

$$F < Fb + Fc + Fi.$$

У межах міжнародної системи виникає сильний підцентр, який поступово розширює вплив на слабші держави, тим самим створюючи автономну підсистему, яка характеризується тим, що вплив підцентра на держави, що входять до неї, більший за вплив на них старого центра.

На другому етапі зростання могутності нового центра відбувається швидше, тоді як могутність старого “полюса” має тенденцію до зменшення або залишається сталою. Формується класична білополярна система:

$$Fa = Fb; Fa < Fb + Fc + Fi.$$

Третій етап характеризується послабленням старого центра, який опускається в ієрархії до рівня другорядності або інколи навіть третьорядності. Занепад старого центра та його міжнародної системи супроводжується становленням нової системи, тобто її еволюція замикається у тій самій точці, з якої вона почалась. Нова міжнародна система, однак, не є копією старої. Вона характеризується іншою розстановкою сил, системою зв'язків та орієнтацій і, зрештою, зовсім іншими параметрами могутності центрів та їх впливу на слабші держави.

Еволюція міжнародної системи у фазі занепаду може відбуватися іншим шляхом, за умови, що поряд із центром *B* однакових або наближених силових параметрів набуває центр *C* (або й ще два-три центри). Тоді на другому етапі занепаду:

$$Fa = Fb; Fa = Fc.$$

Це свідчить про перехід до мультиполярної системи, в якій розпочинається боротьба між *A*, *B* і *C* за домінування. При різко-

му послабленні *A* міжнародна система знову стає біполярною і характеризується жорсткою конфронтацією між *B* і *C*, яка все ж не набуває крайніх форм. Якщо ж цього не станеться, то з'являються всі підстави для загальносистемного конфлікту. Власне через ці міркування не цілком можна погодитись із думкою, що "зміна лідера" супроводжується глобальною війною.

Глобальна (світова) війна виникає радше за наявності декількох центрів, аніж двох. У Першій світовій війні у боротьбу за світове панування вступили: Німеччина, Велика Британія, Франція, Росія, США. У Другій світовій війні основна боротьба велась між: Німеччиною, Великою Британією, США та СРСР. На той час більшість відомих періодів біполярної конфронтації розряджались низкою локальних та регіональних конфліктів, але не світовою війною.

Розвиток системи від її виникнення до занепаду та виникнення нової системи можна вважати циклом еволюції міжнародної системи. Дослідження циклів розвитку міжнародних систем завжди пов'язувалось із процесами становлення та руйнації наддержав, що визначало кардинальні зміни у міжнародних відносинах.

Аналізуючи зміни домінування наддержав у міжнародній системі, П. Кеннеді, Дж. Гаддіс, Дж. Кулґер, Дж. Васкез, Р. Осгуд, Р. Гілпін, Р. Мансбах Дж. Моделскі та К. Томпсон намагались встановити певну регулярність (циклічність) та закономірність в еволюції міжнародних систем. Наслідком цих досліджень стало формування т. зв. теорії довгих циклів, кожен із яких становить значний відрізок історичного часу, впродовж якого відбувалась зміна домінування глобальної наддержави.

За цією теорією, у кожному циклі еволюції міжнародної системи можна виділити такі фази:

- виокремлення претендента на статус гегемона системи, що, як правило, стає наслідком великої війни;
- становлення гегемона як глобальної¹ наддержави та структури політичних орієнтацій і сфер впливу в системі;
- делегітимізація статусу гегемона, що полягає у порушенні субординації в системі;
- декомпозиція міжнародної системи.

¹ Або регіональної, що залежить від типу системи.

Дж. Моделскі та П. Морган виділяють п'ять циклів міжнародної системи з кінця XV ст., визначаючи довжину кожного з них, — 107 років. Упродовж кожного із цих циклів послідовно змінювали один одного такі глобальні наддержави: Португалія, Нідерланди, Велика Британія (два цикли) та США (починаючи з 1914 р). Цикли і фази еволюції глобальної міжнародної системи в XV—XX ст. показані в табл. 8.2.

Теорія довгих циклів міжнародних систем має багато спільних рис з теорією, сформульованою на початку XX ст. російським ученим Н. Кондратьєвим. Ця теорія характеризувалась значною контроверсійністю і від самого виникнення отримала як гарячих прихильників, так і запеклих критиків. Суть теоретичної концепції Н. Кондратьєва полягає у припущенні про циклічний розвиток світу і взаємозв'язок між хвилями економічного розвитку та періодами великих воєн. На його думку, в світовій історії події відбуваються по колу, середня довжина якого становить 50—60 років, що й утворює цикл. Кожний цикл складається із “хвиль” економічного підйому і спаду, причому великі війни розпочинаються і здійснюються в періоди завершення хвилі підйому. За 200 років, за підрахунками Н. Кондратьєва, відбулося три великі цикли:

Перший охоплював хвилі підйому (з 80—70-х років XVIII ст. по 1810—1817 рр.) та спаду (з 1810—1817 рр. по 1844—1851 рр.) і відзначився епохою наполеонівських воєн.

Другий складався із хвиль підйому (з 1844—1851 по 1870—1875 рр.) та спаду (з 1870—1875 рр. по 1890—1896 рр.). До піка цього циклу приурочена ціла низка збройних конфліктів, найважливішим серед яких стала франко-пруська війна.

Третій поєднував хвилі підйому (з 1890—1896 рр. по 1914—1920 рр.) та спаду, передбаченого на наступне тридцятиріччя, і відзначився Першою світовою війною.

Інтерпретуючи цю теорію, її сучасні прихильники вважають, що *четвертий цикл* розпочався економічним підйомом 1941—1945 рр., який тривав до 1966—1974 рр.

Вибух Другої світової війни у цій схемі виглядає певним дисонансом, оскільки припадає на кінець хвилі спаду, що прихильники теорії Н. Кондратьєва намагаються пояснити державним

Таблиця 8.2. Цикли світової політики в концепції Дж. Моделскі та П. Моргана¹

Фази			
період глобальної війни	період панування гегемона (домінація)	делегітимізація	втрата глобального панування
глобальний конфлікт	держава		головний суперник
<i>ПОРТУГАЛЬСЬКИЙ ЦИКЛ</i>			
1494—1516	1516—1539	1540—1560	1560—1580
Італійські війни, експансія в Атлантичному та Індійському океанах	Португалія		Іспанія
<i>НІДЕРЛАНДСЬКИЙ ЦИКЛ</i>			
1580—1609	1609—1639	1640—1660	1660—1688
Іспансько-голландська війна	Голландія		Франція
<i>БРИТАНСЬКИЙ ЦИКЛ (I)</i>			
1688—1713	1714—1739	1740—1763	1764—1792
Війни Людовіка XIV	Велика Британія		Франція
<i>БРИТАНСЬКИЙ ЦИКЛ (II)</i>			
1792—1815	1815—1849	1850—1873	1874—1914
Револьюційні та наполеонівські війни	Велика Британія		Німеччина
<i>АМЕРИКАНСЬКИЙ ЦИКЛ</i>			
1914—1945	1945—1973	1973—2000	2000—2030
Перша і Друга світові війни	США		СРСР (Росія)

¹ Zenderowski R. Stosunki międzynarodowe. Vadamecum. — Wrocław, 2006. — S. 445.

регулюванням економіки та невирішеністю після Першої світової війни основного протиріччя епохи.

На думку А. Тойнбі, історія людства поділяється на цикли, пов'язані з періодами тривалих воєн. Фазами циклів є “прелюдія”, “велика війна”, “пауза”, “епілог”, “всезагальний тривалий мир”. Цикл завдовжки 115—120 років охоплює життя чотирьох поколінь, а цього цілком достатньо, щоб у свідомості людей стерся досвід “великої війни”. Тобто визначальним чинником тривалості циклів та змін у міжнародних відносинах є людська свідомість, пов'язана з поведінкою держав.

Дж. Голдстейн, досліджуючи період XVII—XX ст., виділяє в ньому “ери”, які визначає від завершення однієї “великої війни” до кінця наступної. Він вважає, що саме “великі війни” породжують підйом в економіці та призводять до зміни гегемонії у міжнародній системі.

На наш погляд, навряд чи доречно визначати якусь певну довжину циклу, хоча б з огляду на відомі історичні факти. Древній Єгипет досягнув могутності близько 1500 років до Р. Х., а через тисячу років перестав існувати як самостійна держава. Рим досягнув піка могутності після другої Пунічної війни (тобто утвердився як наймогутніша держава), а через 677 років упав під ударами варварів. Понад два з половиною століття тривав “британський цикл”. Якщо ж спробувати проаналізувати всі відомі в історії цикли, то навряд чи повторюється хоча б якась їх довжина. Існування міжнародної системи ґрунтується, як було показано вище, на динамічній рівновазі та дисбалансі могутності її центрів, яка навряд чи піддається чіткій часовій розмірності.

Темпи зміни співвідношення могутності “полюсів” системи не прив'язані тісно до тих чи інших рівномірних часових періодів. Будь-яка держава світу перманентно акумулює силу, але через різну швидкість цього процесу рівень могутності найсильніших із них неоднаковий. Держави, які швидше від інших зосереджують значно вищий рівень могутності, висуваються на вищі рівні ієрархії та прагнуть домінувати над іншими. Причиною великих воєн є поляризація міжнародної системи, при якій протиставляються держава-гегемон та держава-претендент на гегемонію в системі. Якщо перша (чи перші) намагається проводити політику *status-quo*, то друга (чи другі) прагне зміни-

ти не вигідні для неї структуру міжнародної системи та правила поведінки будь-якими засобами. Зіткнення між поляризованими державами чи групами держав стає неминучим тоді, коли порушується баланс сил потенційних противників чи принаймні спостерігається виразна тенденція до цього. Це призводить до делегітимізації міжнародного порядку (тобто підкресленого небажання держав-претендентів йому підпорядковуватись) та війни, яку Р. Гіллпін влучно назвав “*power transition war*”, тобто війною за перерозподіл могутності. Отже, для виникнення ситуації, що загрожує вибухом великої війни (загальносистемного конфлікту), потрібні дві важливі передумови, комбінація яких робить її фактично неминучою:

- 1) порушення рівноваги сил потенційних противників, яке дає змогу одному з них сподіватись на воєнний триумф;
- 2) делегітимізація міжнародного порядку, що є початком його руйнування.

Власне тому не кожне суперництво за гегемонію у міжнародній системі призводить до “великої війни” та насильницької зміни міжнародного порядку. Спосіб його трансформації залежить від конфігурації сил у системі та швидкості акумуляції могутності (чи її втрати) державами-гегемонами або потенційними претендентами на домінування.

У процесі еволюції міжнародна система послідовно переходить зі стану в стан, тобто на кожному відтинку часу вона характеризується тим чи іншим порядком взаємовідносин між державами, визначеними чи невизначеними орієнтаціями та сферами впливу тощо.

Міжнародні системи можуть існувати у таких станах: *статичному, трансформаційному, турбулентному*.

Статичний стан, безумовно, розуміють таким відносно. Параметри системи змінюються постійно, але зміни відбуваються повільно, впродовж тривалих історичних періодів. Система не виявляє помітних змін, зберігається її внутрішня ієрархія та субординація держав. Зв’язки та орієнтації мають сталий системотворний характер.

Трансформаційний стан характерний для періоду перетворення системи з одного типу на інший. У системі відбуваються

якісні зміни, що супроводжуються порушенням усталених взаємозв'язків та орієнтацій, порядку субординації держав. Система розпадається на дві або більше підсистем, між якими розпочинається боротьба у найрізноманітніших формах. Усе це, як було показано вище, призводить до виникнення нової ієрархії та створення якісно іншої міжнародної системи.

Турбулентний стан настає лише у випадку одночасного за-непаду всіх (або одного наявного) центрів. Зокрема, падіння Римської імперії призвело до періоду тривалого “броунівського руху” у світовій політиці. Стан турбуленції характеризується повною ліквідацією ієрархії та субординації, втратою налагоджених орієнтацій, хаосом у стосунках між державами, які намагаються на зміну втраченим відшукати нові орієнтації та сфери впливу.

Процес еволюції міжнародних систем є неперервною зміною їх кількісних та якісних характеристик. Жодна з міжнародних систем не є незмінною, сталою, вічною, а постійно перебуває у процесі еволюції.

Міжнародні системи, розвиваючись, ніколи не були копіями своїх попередниць, оскільки поступово розширювали просторову сферу свого впливу, втягуючи у міжнародні відносини щораз більше країн і народів. Системи стародавнього світу мали субрегіональний характер, середніх віків — переважно регіональний, нових часів — міжрегіональний. Лише у ХХ ст. міжнародна система набуває ознак глобальної, що, виявляється також через глобалізацію політичних проблем (зокрема, безпеки та екології), зростаючу взаємозалежність сучасних держав світу у сферах економіки, культури, інформації тощо. На кожному новому циклі еволюції міжнародних систем зростала взаємозалежність держав та міцніли зв'язки між ними, зростала сила впливу світових центрів, значущість структурних можливостей та обмежень, визначались якісно інші параметри функціонування системи.

Розділ 9

МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ

9.1. Проблеми дефініювання міжнародних конфліктів

Від витоків теорії міжнародних відносин проблема конфлікту і міжнародної безпеки, або, як це формулювалось вужче, війни та миру, була наріжним каменем будь-яких досліджень. Характерною особливістю дослідження міжнародних конфліктів завжди було акцентування уваги вчених на спробах з'ясувати основні причини конфліктів та знайти способи їх уникнення, щоб досягти мирного, безкризового співіснування учасників міжнародних відносин. Р. Гілпін, досить скептично оцінюючи такі намагання, стверджував, що фундаментальна природа міжнародних відносин не змінилася впродовж тисячоліть. Вони залишаються неперервною боротьбою за багатство і владу між незалежними акторами у стані анархії. Е. Карр у праці “Двадцятирічна криза: 1919—1939 роки” висловився ще радикальніше, оцінивши, на підставі історичного досвіду, ідею миру без війни, як нездійсненну утопію. У першій половині ХХ ст. відбулося дві колосальних за своїми масштабами світові війни, які, однак, зовсім не вичерпали собою протиріч між державами та народами світу. У період між 1945—1990 рр. людство зазнало понад 200 міждержавних збройних конфліктів та приблизно таку ж кількість громадянських воєн, у яких зафіксована воєнна інтервенція з боку третіх держав¹. З 1990 р. спостерігається певне

---

¹ Zenderowski R. Stosunki międzynarodowe. Vademecum. — Wrocław, 2006. — S. 442.

зниження кількості міждержавних конфліктів, що відбувається на фоні підвищення частоти збройних конфліктів, у яких принаймні одна із сторін не є державою. Загалом, за підрахунками А. Назаретяна у ХХ ст. “у всіх міжнародних і громадянських війнах... загинуло від 110 до 140 млн осіб. Ці жахливі цифри, що включають в себе також і опосередковані жертви війни, складають, разом із тим, менше 1,5 % усього населення планети (10,5 млрд у трьох поколіннях)”¹.

Конфлікт є такою ситуацією в міжнародних відносинах, яка має властивість періодично повторюватись, чергуючись із більш чи менш тривалими періодами стабільності. Закономірне чергування періодів стабільності та конфронтації (а також конфліктів, що з неї випливають) є чи не найважливішим питанням дослідження в теорії міжнародних конфліктів, тобто власне теоретичний зміст проблеми полягає у визначенні місця конфлікту серед причинно-наслідкових зв'язків, що становлять зміст міжнародних відносин. Практичний зміст питання пов'язаний зі сприйняттям конфлікту як деструктивного явища (в матеріальному і моральному розумінні) та вивченням можливості його прогнозування, уникнення або формулювання концепцій, що передбачають адекватні дії як з боку держав, так і з боку колективних учасників міжнародних відносин.

Попри істотну суспільну значущість наукового дослідження міжнародних конфліктів найважливіша проблема сучасної міжнародної конфліктології — дефініювання поняття “*міжнародний конфлікт*” — не є розв'язаною і до цього часу. Незважаючи на те, що кількість опублікованих наукових праць з цієї проблематики невпинно зростає, єдиного і цілісного уявлення щодо конфліктів та їх найважливіших особливостей досі не сформовано. Значна частина вчених розуміє міжнародні конфлікти як етнічні зіткнення, репрезентовані національними державами, тоді як їхні опоненти наполягають на соціальній природі цього явища.

Однак найважливішою концептуальною проблемою дефініювання міжнародних конфліктів потрібно визнати питання їх меж. При поширеному розумінні того, що міжнародним конф-

---

¹ Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. — М., 2001. — С. 6.

літком завжди є зіткнення протилежних сторін — учасників міжнародних відносин, зміст розбіжностей переважно зводиться до проблеми розмежування понять явищ конфлікту і конфронтації. Йдеться про те, що вважати конфліктом — чи протиставлення сторін із наслідками, які з цього випливають, чи, власне, безпосереднє зіткнення. Тобто у підсумку однією з найважливіших проблем сучасної конфліктології є труднощі розмежування та розуміння понять “криза” і “конфлікт”.

На думку К. Боулдінга, це “ситуація суперництва, в якій сторони визнають несумісність можливих позицій, і кожна сторона намагається посісти положення, несумісне з тим, яке намагається зайняти інша”¹. Звідси, очевидно, конфлікт варто визначати як явище, що відбувається між появою суперечності у стосунках сторін та її остаточним розв’язанням. Тоді конфлікт має активні та пасивні періоди, а не є лише низкою ворожих дій і протидій конфліктуючих сторін. Таке визначення широко застосовується у сучасній теорії конфліктів. Німецький соціолог Р. Дарендорф надає поняттю *конфлікт* значення суперечок, конкуренції, тертя і зіткнення. Приблизно так само визначають міжнародний конфлікт Дж. Догерті і Р. Пфальцграф, які стверджують, що “термін “конфлікт”, зазвичай, стосується ситуації, коли якась визначена група людей (плем’я, етнічна чи будь-яка лінгвістична група) перебувають у свідомій опозиції до однієї чи більше груп людей, оскільки ці групи переслідують несумісні цілі (справжні чи уявні)”².

Водночас, К. Райт вважав, що конфлікт у міжнародних відносинах є проявом прихованої раніше ворожості сторін. На його думку, варто принципово розрізняти ситуації конфлікту і конкуренції (у політичній сфері конкуренцію потрібно окреслювати як суперництво. — *Прим. авт.*), оскільки конфлікт — це “протистояння соціальних одиниць, спрямованих одна проти одної, на відміну від конкуренції як протистояння соціальних одиниць, що незалежно одна від одної докладають зусиль до того, досягнення чого неоднаковою мірою задовольнить усіх. Конфлікт, таким чином, характеризується взаємним втручанням

¹ Boulding K. Conflict and Defens. A General Theory. — New York, 1962. — P. 61.

² Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. — New York, 1981. — P. 182.

сторін, а їхня конкуренція — паралельною спрямованістю”¹. На думку К. Райта, конфлікт розпочинається з моменту якісного переходу від протиставлення та ескалації напруженості у стосунках між потенційними противниками до прямого зіткнення та активного протиборства між ними.

К. Дойч стверджував, що будь-який конфлікт може виникнути лише тоді, коли очевидні несумісні дії двох чи більше сторін. За твердженням американського соціолога Л. Козера, конфлікт — це “зіткнення між колективними акторами з приводу цінностей, статусу, влади, у деяких випадках ресурсів, у якому цілі кожної сторони полягають у тому, щоб послабити або знищити суперників”².

Розглядаючи конфлікт у найбільш спрощеному варіанті, наприклад, між гіпотетичними сторонами *A* і *B*, можна стверджувати, що у будь-якому випадку їх боротьба впливає з усвідомлення неможливості одночасної реалізації власних життєво важливих, або принаймні принципових, інтересів. Тобто якщо сторона *A* досягає мети, то сторона *B* не може її досягти. Така ситуація спричинює активність обох сторін, спрямовану на реалізацію власних інтересів та блокування можливості впливати на цей процес з боку протилежної сторони. Оскільки інша сторона, активніше чи пасивніше, опирається, то між ними розпочинається боротьба.

Н. Дороніна окреслює такі характерні для американської соціології визначення критеріїв конфлікту:

“1. Наявність принаймні двох сторін, які контактують одна з одною.

2. Взаємозаперечні чи несумісні інтереси через нестачу ресурсів.

3. Поведінка, спрямована на знищення планів, намірів... сторони чи сторін, а також такі взаємовідносини, за яких одна сторона може щось отримати за рахунок іншої.

4. Ворожі дії, спрямовані проти іншої сторони, у відповідь.

¹ *Wright Q.* The Study of International Relations. — New York, 1955. — P. 251.

² *Dougherty J., Pfaltzgraff R.* Contending Theories of International Relations. — New York, 1990. — P. 187.

5. Спроби силою добитися контролю над ресурсами, яких бракує тощо.”¹

Наведені вище критерії стосуються, передусім, ситуації зіткнення сторін щодо контролю за ресурсами, що, на наш погляд, суттєво звужує реальний зміст міжнародних конфліктів, хоча зміст запропонованих ознак цього явища має істотне значення для його дефініювання та наукового дослідження.

Водночас конфлікт не треба трактувати вузько, оскільки поза увагою дослідника опиняються його витoki та генезис, що робить вивчення такого істотного явища занадто спрощеним, а можливості його прогнозування — гіпотетичними.

Однією з найближчих до істини є дефініція міжнародного конфлікту як “...стану дуже серйозного погіршення (загострення) стосунків між учасниками міжнародного життя, які з метою розв’язання між ними суперечки загрожують один одному застосуванням збройних сил або безпосередньо їх застосовують”². Основним недоліком наведеного визначення, на нашу думку, є звуження поняття конфлікту до погроз або застосування ворогуючими сторонами збройної сили. Очевидно, що збройні конфлікти є найбільш небезпечною формою розв’язання міжнародних суперечностей, але конфліктуючі сторони завжди мають у своєму арсеналі також дипломатичні демарші, економічний тиск, активну пропагандистську кампанію, найрізноманітніші форми підривної діяльності. Конфліктуючі сторони (у тому випадку, якщо йдеться про держави) переважно враховують можливість застосування збройної сили як остаточного засобу розв’язання суперечки між ними. Як зауважив свого часу Р. Арон, міжнародні відносини завжди відбуваються в тіні війни, яка є найдієвішим аргументом у політиці.

З огляду на сказане вище, конфліктом можна вважати ситуацію активної чи пасивної боротьби двох учасників (або груп) міжнародних відносин за можливість реалізації своїх життєво важливих (або принципових) інтересів.

Підсумовуючи погляди вчених, Л. Герасіна визначила два найважливіші усталені розуміння конфлікту:

¹ *Доронина Н. И.* Международный конфликт. — М., 1981. — С. 35.

² *Mały słownik stosunków międzynarodowych.* — Warszawa, 1999. — S. 37.

1) "...зіткнення протилежних чи несумісних інтересів, дій, поглядів і цілей окремих осіб, соціальних груп або спільнот, політичних партій чи організацій, держав або їх спілок, різних соціальних (політичних чи економічних) систем (соціолітична інтерпретація)";

2) "...найбільш гострий спосіб розв'язання значних суперечностей, що виникають у процесі взаємодії, який полягає у протидії між суб'єктами конфлікту..."¹.

9.2. Типи міжнародних конфліктів

Жоден із міжнародних конфліктів у світовій історії не був точною копією іншого, що відбувався раніше. Кожний конфлікт мав певні особливості як щодо причини виникнення, засобів, складу конфліктуючих сторін, так і за специфікою перебігу подій. Власне тому будь-які типологізаційні схеми, очевидно, є доволі штучними та узагальненими моделями реальних ситуацій. М. Вебер ще в ХІХ ст. стверджував, що будь-яка типологізація призводить до створення т. зв. ідеальних типів явищ, які лише у загальних рисах відображають реальність.

Справедливість цього твердження, однак, не заперечує необхідність у типологізації яка має важливе значення для глибокого наукового дослідження. Порівняльна характеристика міжнародних конфліктів, причин, особливостей і рушійних сил дає змогу вивчати їх більш точно та науково аргументовано, фіксуючи спільні й відмінні риси. Не менш важливим є дидактичний аспект, пов'язаний з формуванням чітких знань і уявлень про природу та особливості конфліктів, з їхньою аналогізацією, що дає змогу екстраполювати розвиток сучасних конфліктів на основі їх зіставлення з тими, що відбувалися у минулому. Крім цього, характеристика конфлікту за низкою цілеспрямовано обраних критеріїв дає змогу означувати їх найбільш коротко та

---

¹ *Конфліктологія* / За ред. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. — К., 2002. — С. 11.

лаконічно, уникаючи кожного разу пояснення їх сутності та найважливіших рис.

Серед запропонованих до цього часу класифікацій міжнародних конфліктів найбільш вдалими визнають схеми К. Боулдінга, Й. Гальтунга та А. Рапопорта.

К. Боулдінг побудував класифікацію на критерії типу соціальної одиниці, яка вступає у конфлікт. Цей критерій ще у 20-х роках ХХ ст. запропонували П. Сорокін та Е. Рос, які вважали, що визначальними параметрами будь-яких взаємодій є параметри соціальних одиниць, які їх спричиняють. На думку К. Боулдінга, у конфліктних взаємодіях можна виділити три групи таких одиниць: особистість, група, організація (групи та організації розрізняють за ступенями організованості та складності). Соціальні конфлікти можуть відбуватися між окремими особистостями; територіально ізольованими групами; змішаними групами; однорідними організаціями; різнорідними групами; особистостями і групами; особистостями й організаціями; групами й організаціями. У міжнародному середовищі соціальні типи конфліктів зазнають певної модифікації, оскільки відбуваються на рівні спільнот, а їхніми сторонами можуть бути племена, феодальні суспільства, універсальні аграрні спільноти, індустріальні держави, наддержави і світові держави.

Й. Гальтунг спробував розробити простішу та більш зручну в прикладних дослідженнях класифікацію, яка ґрунтувалась на системному підході. У соціальному конфлікті, який може відбуватись на внутрішньо- та зовнішньосистемних рівнях, він виділяє лише два типи одиниць: індивідуальну та колективну (табл. 9.1):

Таблиця 9.1. Типи соціальних конфліктів (за Й. Гальтунгом)

Соціальні конфлікти	Внутрішньосистемний рівень	Міжсистемний рівень
Індивідуальний рівень	Внутрішньоособистісний	Міжособистісний
Колективний рівень	Внутрішньодержавний	Міжнародний

На основі цієї типології соціальних конфліктів Й. Гальтунг запропонував класифікацію міжнародних конфліктів, послуговуючись

також додатковим критерієм симетричності, яку в міжнародних відносинах він розуміє як конфліктні відносини між окремими рівнозначними елементами автономних систем, асиметричність — як відносини між нерівнозначними елементами міжнародних систем. Виходячи із таких міркувань, Й. Гальтунг вважає, що симетричний конфлікт в ієрархії міжнародної системи завжди має ознаки горизонтального, а несиметричний — вертикального (табл. 9.2).

Таблиця 9.2. Міжнародні конфлікти (за Й. Гальтунгом)

Горизонтальні (симетричні)	1-й тип	Верх — верх	Між блоками
	2-й тип	Низ — низ	Усередині блоку
	3-й тип	Низ — низ	Між блоками
Вертикальні (несиметричні)	4-й тип	Верх — низ	Усередині блоку
	5-й тип	Верх — низ	Між блоками

А. Рапопорт запропонував класифікацію конфліктів, пов'язану з психологічними конфліктними прагненнями сторін, пропонуючи розрізняти: боротьбу, ігри, дебати (табл. 9.3).

Наведені класифікації характеризуються ідеєю тісного взаємозв'язку міжнародного конфлікту із соціальним, що, з одного боку, досить слушно, але з іншого — призводить до їх неминучого розпорошення серед великої кількості конфліктів, узагалі характерних для людської спільноти. Незважаючи на оригінальність та безсумнівну наукову значущість, привертають увагу труднощі їх використання для прикладних і теоретичних потреб.

Запропонована авторами класифікація ґрунтується на таких поширених та апробованих у політичній практиці критеріях, як сфера суперечностей, засоби, склад учасників конфлікту, географічні масштаби, тривалість. Вона не є альтернативою до наведених вище класифікацій К. Боулдінга, Й. Гальтунга та А. Рапопорта, а може бути доповненням до них.

За сферою суперечностей міжнародні конфлікти можна визначати як політичні, економічні та ідеологічні, що загалом відповідає основним сферам взаємодії учасників міжнародних відносин.

Таблиця 9.3. Типи конфліктів (за А.Рапопортом)

Параметри конфлікту	Боротьба	Ігри	Дебати
Зміст конфлікту	Взаємний страх чи ворожнеча	Консенсус щодо правил досягнення несумісних цілей чи ухиляння від боротьби, якщо результат відомий наперед	Розходження щодо фактів чи цінностей; різні погляди на світ
Сприйняття опонента	Вороже	Раціонально мислячий партнер	Опонент помиляється
Прагнення сторін	Знищення чи підпорядкування опонента	Перемога у грі	Переконання опонента
Спосіб взаємодій	Серія нераціональних ворожих дій і протидій	Стратегічно продумані дії на досягнення результату	Полеміка

Політичні конфлікти впливають із традиційного для сфери зовнішньої політики протиставлення держав щодо розподілу влади (домінації) і престижу у міжнародних відносинах. У міжнародній політиці влада будь-якої держави намагається розв'язувати двоєдине завдання, з одного боку, реалізувати власний суверенітет, а з іншого — встановити і підтримувати стійкий вплив на владу інших держав. Таке розуміння змісту політичного конфлікту між державами впливає із теорії реалізму, але з тими чи іншими нюансами воно характерне для більшості сучасних учених. Навіть далекий від цього постулату політичного реалізму Дж. Бартон уважав, що “не існує жодного спільного знаменника для уявлень про міжнародні відносини, окрім припущення, що у своєму існуванні держави залежать від влади і досягають мети за допомогою влади”¹. Політичний конфлікт між державами є конфліктом з приводу влади чи впливу, який владні еліти держав прагнуть здійснювати як на території власної держави, так і за її межами. Політичні конфлікти відбуваються переважно з таких причин:

1. Юрисдикція над певною територією, тобто конфлікт щодо включення певної ділянки суші, яка є предметом спору, у межі державних кордонів держав — учасників конфлікту.

2. Суверенітет, тобто намагання однієї із сторін реалізувати чи захистити власну політичну незалежність на противагу намагання іншої сторони зберегти контроль та не допустити зміни *status-quo*.

3. Домінування в міжнародній системі, як виявляється у прагненні владних еліт декількох могутніх держав встановити чи зберегти свій визначальний вплив на зовнішню і внутрішню політику інших держав світу. Конфлікти з приводу домінування переважно стосуються проблеми лідерства у міжнародній системі або її окремих частинах. Могутні держави світу змагаються за розподіл і перерозподіл сфер впливу, а в кінцевому підсумку — за глобальне лідерство. Провідні позиції у міжнародній системі дають змогу державі не лише володіти значним політичним престижем, але й конструювати вигідний для неї міжнародний порядок.

---

¹ *Burton J. International Relations: A General Theory.* — New York, 1967. — P. 46.

Економічні конфлікти порівняно із політичними характеризуються значно ширшим колом учасників. Поряд із державами, їх сторонами можуть виступати також і будь-які суб'єкти підприємництва, особливо ТНК, які мають розгалужені інтереси за кордоном. Економічні конфлікти традиційно виникають через такі причини:

1. Контроль за сировинно-енергетичними та рибпромисловими районами світу, превалююча можливість експлуатації яких становить значну економічну вигоду.

2. Конкуренція на ринках збуту готової продукції промислового виробництва. У таких конфліктах провідну роль відіграють суб'єкти підприємництва, але в них досить часто втягуються держави, коли їх торгова політика має характер повного чи часткового протекціонізму.

3. Міжнародний економічний порядок, який, на думку політичних лідерів цілої низки держав світу, дискримінує їхніх національних виробників та ставить останніх у наперед незручне становище.

Ідеологічні конфлікти виявляються у ворожнечі між народами і державами, причиною якої є несумісність домінуючих систем цінностей, поглядів на суспільство та світ. Несумісність панівних ідеологій позначається на настроях широких кіл громадян, позиціях політичних партій і рухів, владних елітах конкуруючих між собою держав світу. Вона стає причиною ворожості у стосунках між державами, а у випадку прямого зіткнення між ними надає боротьбі антагоністичного характеру. На цій обставині наголошував Р. Арон, стверджуючи, що війни в умовах ідеологічного гетерогенізму завжди провадяться з метою повного знищення противника. Владні еліти воюючих держав не зупиняються ні перед будь-якими (навіть морально сумнівними) засобами для досягнення тріумфу. Вважаючи свою боротьбу справедливою, вони можуть задовольнитись лише повною катастрофою ворога та його моральним приниженням.

Г. Морґентау надавав ідеології характеру аргументації дій держав у сфері зовнішньої політики. З огляду на це, ідеологія завжди є засобом маскуванню реальних політичних (та будь-яких інших) інтересів держави. Коли у міжнародному середовищі стикаються стратегічні політичні та економічні інтереси

держав, влада кожної з них, розпочинаючи боротьбу за їх реалізацію, посилається на свою моральну вищість, історичну місію, об'єктивну потребу чи закономірність, що завжди має на меті ствердити справедливий характер власної позиції та несправедливість противника.

Міжетнічні конфлікти традиційно пов'язують із зіткненнями між представниками різних етнічних спільнот, організованими рухами, групами та навіть окремими особами. Конфліктність фактично закладена у взаємини між етносами в умовах їхнього сусідства в межах вузького географічного ареалу їх проживання. Зростання національної свідомості окремих осіб завжди пов'язане із самоідентифікацією, що є не лише ототожненням себе з певною етнічною групою, але й моральним виправданням зробленого вибору, який полягає у підкресленні моральної вищості обраної особою етнічної групи, порівняно з іншими, котрі в її очах представляються примітивнішими чи отримують певний відтінок негативності. Тобто взаємини між представниками різних етносів завжди містять значний елемент т. зв. побутового націоналізму, який переважно є пасивним несприйняттям особою представників інших етнічних груп.

Переростання міжетнічних конфліктів у гострі зіткнення між окремими особами, громадськими рухами і навіть державами свідчить про процес політизації взаємин між етносами. Формування і ріст впливу національно-визвольних рухів та втручання іноземних держав сприяє радикалізації позицій представників етнічних груп та наростанню антагоністичності їх поведінки. Усе це породжує гострі конфлікти, як правило, пов'язані зі збройними конфліктами та супутніми їм етнічними чистками.

За засобами конфлікти традиційно прийнято ділити на збройні та незбройні, оскільки власне використання чи невикористання збройних сил у розв'язанні міжнародних суперечностей визначає собою його найголовніші специфічні риси.

Збройні конфлікти, тобто війни, є цілеспрямовано організованими зіткненнями збройних сил конфліктуючих сторін з метою завдання максимально можливої шкоди та знищення військового та господарського потенціалу противника. Завдаючи великої руйнівної шкоди, воєнні засоби в міжнародних відносинах

є найбільш дієвим способом реалізації зовнішньополітичних інтересів держави, що неодноразово призводило до вибуху воєн. Практично впродовж усієї історії людства тільки близько 300 років минуло взагалі без воєн, що свідчить про періодичність такого суспільно-політичного явища.

Проблема класифікації воєн не має значної наукової гостроти в теорії міжнародних відносин, оскільки вона досить глибоко розроблена у воєнній науці. Варто лише підкреслити необхідність ухилення від широко практикованого поділу воєн на справедливі та несправедливі, як надуманого та штучного. Це правильно хоча б тому, що оскільки війни завжди пов'язані зі збройним насильством, тому справедливими бути не можуть за будь-яких обставин. Крім цього, така класифікація недоречна також через два інших міркування:

- 1) критерій агресивності вкрай спекулятивний та аморфний;
- 2) конфліктуючі сторони, переслідуючи власні національні інтереси, не можуть вважатись правими чи винними, оскільки кожна сторона на виправдання своєї позиції наводить безліч цілком доречних та вичерпних аргументів.

Так, наприклад, сторона, яка першою починає воєнні дії, доволі часто виправдовується тим, що вона діє превентивно, випереджуючи агресію з боку противника чи відповідаючи на його провокативні акції.

Застосування воєнної сили пояснюється також ідеологічними причинами, як, наприклад, доволі цинічно це робив В. Ленін, стверджуючи, що будь-яка війна є справедливою, якщо вона ведеться в інтересах пролетаріату. Ініціювання війни виправдовується також захистом своїх громадян, необхідністю припинення геноциду, боротьбою проти тоталітаризму тощо.

У військовій науці війни класифікуються за критеріями:

- *театрів воєнних дій (ТВД)* на: сухопутні та морські;
- *способу ведення воєнних дій* на: позиційні та маневренні;
- *залучених ресурсів* на: обмежені та масові.

Досить оригінальну класифікацію у праці “Війна та антивійна”, пропонують американські дослідники Е. та Х. Тоффлери. Вони визначають типи воєн за їх відношенням до типів цивілізацій:

1. *Війни першої хвилі* відповідають сільськогосподарським суспільствам та характеризуються тим, що вони проводяться на примітивному технологічному рівні, в них беруть участь іррегулярні підрозділи, масштаби та ресурси залучені з обох сторін, є незначними.

2. *Війни другої хвилі* здійснюються промисловими суспільствами, для них характерні досить високий технологічний рівень, участь у бойових операціях масових регулярних армій, значні ресурси та масштаби, використані у воєнному конфлікті.

3. *Війни третьої хвилі* ведуться постіндустріальними (інформаційними) суспільствами, або принаймні перехідними до них, які характеризуються надвисоким технологічним рівнем (широке використання у бойових діях інформаційних систем, супутників, високоточної зброї), веденням операцій нечисельними, але високопрофесійними збройними силами, невеликими ресурсами, але доволі значними масштабами операцій.

Варто зауважити, що у сучасному світі ведуться війни всіх вищенаведених типів одночасно, що пояснюється неоднаковим рівнем розвитку різних регіонів та суспільств. Навіть у рамках однієї війни у Перській затоці коаліцією на чолі з США використовувались методи, характерні як для третьої, так і для другої хвиль. Е. і Х. Тоффлери зазначають, що провадилось дві повітряні кампанії: одна за допомогою зброї, властивої другій хвилі, призначеної до масового знищення, а інша — з великою точністю, при мінімалізації побічної шкоди.

Збройні конфлікти, що відбувались після 1990 р., характеризуються принципово новими тенденціями, які, насамперед, полягають у:

1. *Деєтатизації* воєн, яка проявляє себе у поступовій втраті монополії держави на збройне насильство та розширенні участі окремих суспільних груп (субнаціонального чи міжнародного характеру) у бойових діях. Сучасними військовими теоретиками різних країн світу активно вивчається новітній феномен, який отримав назву *асиметричні війни*. Для них властиво точково-мережева структура бойових дій, оскільки воюючі сторони діють методами локальних воєнних чи диверсійних операцій.

Найважливішими особливостями таких воєн є:

- відсутність класичної лінії фронту та ТВД, як і чітко розрізняваних комбатантів (йдеться про воєнну форму, військові відзнаки та документи);
- якісна відмінність засобів і методів боротьби у сторін, які протистоять, за умови точкового характеру бойових дій (як з боку терористів, так і збройних сил держав, що здійснюють антитерористичні операції);
- якісна відмінність сил у сторін, які протистоять, оскільки військовий потенціал терористичних чи повстанських організацій на декілька порядків нижчий за потенціал США, НАТО, Ізраїлю або Російської Федерації, що зумовлює використання різних тактичних операцій (терористичних актів, диверсій, точних авіаційних ударів, спеціальних операцій, масових облав та обшуків);
- спрямованість дій обох сторін на досягнення максимального інформаційного ефекту від здійснення диверсійних чи контртерористичних операцій.

Поряд із асиметричними виникають також, т. зв. *війни малої інтенсивності*, в яких сторони бойових дій мають суто недержавний характер. Аналізуючи тенденції останніх двадцяти років, один із відомих дослідників збройних конфліктів М. Ван Кревельд стверджує, що людство перебуває “швидше на порозі епохи війн між етнічними і релігійними рухами... Поряд із тим, як традиційні форми конфліктів відходять у минуле, з’являються нові, які приходять їм на зміну”¹.

2. *Інтернаціоналізації* збройних конфліктів, що пов’язана, з одного боку, зі збройним втручанням держав світу та міжнародних організацій у внутрішні громадянські війни, а з іншого — появою міжнародних терористичних та злочинних організацій, що виступають воюючою стороною. У 90-х роках ХХ ст. понад 80 % збройних конфліктів у світі мали характер інтернаціоналізованих громадянських воєн, що досить швидко охоплювали не лише територію країни, в якій вони виникали, але й території

¹ Кревельд ван. М. Трансформація війны. — М., 2005. — С. 15.

прилеглих держав. Значення цієї тенденції особливо проявилось у 1998 р., коли серед 25 міжнародних збройних конфліктів лише один мав класичний міждержавний характер.

3. *Дегенерації* війни, яка полягає у сталій тенденції до зростання жертв серед цивільного населення. Якщо “під час Першої світової війни частка цивільних жертв війни складала 5 %, то вже у Другій світовій війні — 50 %, близько 60 % під час корейської війни і аж 80—85 % — у збройних конфліктах у колишній Югославії”¹. У багатьох збройних конфліктах сучасності власне фізичне знищення цивільного населення є основною ціллю дій воюючих сторін (зокрема, під час здійснення терористичних актів чи етнічних чисток).

Війна як суспільне явище завжди розвивалась і видозмінювалась, що, однак, не дає підстави ігнорувати воєнні загрози, які в сучасних умовах видаються малоімовірними. Керуючись цим міркуванням, З. Бжезінський визначив сім імовірних загроз, пов’язаних із застосуванням збройної сили:

1. Повномасштабна ядерна війна, що може відбутись між США і Росією, а в перспективі 20 років — між США та Китаєм, або Китаєм і Росією.

2. Великі регіональні війни, наприклад, між Індією і Пакистаном або Ізраїлем та Іраном.

3. Етнополітичні збройні конфлікти, наприклад, в Індонезії чи Індії.

4. Різні форми національно-визвольних воєн, які можуть виникнути в Латинській Америці, Росії чи на Близькому Сході.

5. Несподівані акти агресії проти сусідніх держав, подібні до нападу Іраку на Кувейт у 1991 р.

6. Масштабні терористичні напади на окремі держави, такі як терористична атака на США 11 вересня 2001 р.

7. Кібератаки та терористичні акти, спрямовані проти інформаційної та операційної систем високорозвинених країн².

¹ Zenderowski R. Stosunki międzynarodowe. Vademecum. — Wrocław, 2006. — S. 473.

² Бжезінський З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. — М., 2005. — С. 26—27.

Незбройні конфлікти характеризуються конфронтативними діями ворогуючих сторін, не пов'язаними з застосуванням воєнної сили. Зрозуміло, що вони можуть бути попередніми стадіями воєн і розглядатися як форми загострення стосунків, але в сучасних міжнародних відносинах доволі часто вони виступають самостійно, наприклад, у взаємовідносинах двох полюсів біполярної міжнародної системи. Серед незбройних конфліктів найчастіше визначають:

1. *Дипломатичні*, що виражаються у ворожих демаршах, як, наприклад, обмін нотами протесту, оголошення персонами *non grata* окремих дипломатичних працівників, розірвання дипломатичних стосунків між конфліктуючими сторонами.

2. *Економічні*, що проявляють себе, передусім, у т. зв. торгових війнах, які здійснюються за допомогою конфронтативно спрямованої митної політики щодо імпорту товарів, капіталів, послуг та інформації з країн, які протистоять у ситуації конфлікт. Засобами таких конфліктів є також повна або часткова заборона (ембарго) на торгівлю з ворогуючою стороною, яка шляхом політичного тиску може бути поширена також і на треті країни, як це на початку XIX ст. практикувала наполеонівська Франція щодо Великої Британії, а у 60—70-х роках XX ст. — США щодо Куби. В економічних конфліктах також широко використовують фінансові засоби тиску, такі як замороження авуарів сторони, яка протистоїть, у закордонних банках, підрив її національної валюти, порушення системи постачання енергоносіїв тощо.

3. *Інформаційно-пропагандистські*, пов'язані з активним втручанням в інформаційне поле конфліктуючої сторони з метою порушення внутрішньої стабільності, розпалювання національної, соціальної чи релігійної ворожнечі, закликів до різних форм непокорі владі. Приблизно таким чином у часи “холодної війни” працювали радіостанції “Голос Америки”, “Вільна Європа” чи закордонна редакція Московського радіо, найрізноманітніші періодичні друковані видання та телевізійні компанії США та СРСР. Сучасний постбіполярний світ, що характеризується вільною циркуляцією інформації як у рамках інформаційних мереж CNN, BBC, NBC, CBC та ABC, так і глобальної комп'ютерної мережі Internet, є тим більше вразливим на використання інформації

у т. зв. інформаційних та ідеологічних війнах, проти яких сучасні держави практично беззахисні. Кожна із сторін у такому конфлікті намагається захистити свій внутрішній інформаційний простір від проникнення у нього небажаної інформації, разом з тим усіма засобами намагаючись втручатись за допомогою інформаційних мереж у внутрішні справи протилежної сторони.

4. *Конфлікти у сфері культури* визначаються конфронтативними заходами держав світу, пов'язаними з повною або частковою заборонаю поширення у тій чи іншій країні літератури, музики, кіно чи відеопродукції, що походить зі сторони ворогуючої країни. Прикладом можуть бути заходи Франції, спрямовані на обмеження поширення в країні т. зв. американської масової культури, або повна її заборона в цілому ряді арабських країн.

За географічними масштабами міжнародні конфлікти можна поділити в порядку їх розширення на три типи: локальні, регіональні та глобальні.

Локальні конфлікти — це ті для яких характерне поширення:

1) у прикордонних районах суміжних держав (як, наприклад, Індо-Пакистанський конфлікт чи Іраксько-Іранська війна);

2) в окремих невеликих географічних пунктах відносно їх приналежності (конфлікт між Великою Британією та Аргентиною за Фолклендські (Мальвінські) острови);

3) на невеликих територіях конфліктуючих сторін (арабо-ізраїльські війни 50—70-х років ХХ ст.).

Локальні конфлікти найбільш поширені в біполярних міжнародних системах, що впливає з охарактеризованого вище опосередкованого протиборства, ініційованого глобальними наддержавами. Типовим прикладом такої прихованої боротьби за перерозподіл сфер впливу між США та СРСР була ціла низка локальних конфліктів у часи “холодної” війни. Таким конфліктам переважно властиві незначний обсяг ресурсів, що залучаються до боротьби, та спорадичність. Якщо вони відбуваються в прикордонних районах держав, то, як показує досвід, мають затяжний характер, але в усіх інших випадках минають блискавично. Локальні конфлікти за певних умов мають тенденцію

до розширення масштабів та перетворення в більш небезпечні регіональні та глобальні.

Регіональні конфлікти отримують поширення в більшій частині країн регіону або охоплюють його повністю. Такого типу конфлікти характеризуються, на відміну від попередніх, великими обсягами залучених до боротьби ресурсів, та, як правило, середньою тривалістю. Існує два найбільш поширених варіанти їх виникнення:

1) вибух локального конфлікту призводить до поступового втягнення третіх держав до нього, тим самим розширюючи не тільки склад учасників, але й його географічні межі та ресурсні масштаби. Прикладом такого конфлікту є Центральньоамериканський 70—80-х років ХХ ст., у який у той чи інший спосіб втягнулись усі держави регіону, а також опосередковано США, СРСР та Куба;

2) держави регіону задовго до виникнення конфлікту групуються у складі ворогуючих коаліцій, які в момент вибуху конфлікту одразу вступають у боротьбу згідно з наперед розробленими планами, як, власне, вибухнули обидві світові війни.

Глобальні конфлікти, або світові війни, охоплюють практично весь світ, оскільки, якщо непрямо, то, принаймні, опосередковано зачіпають усі регіони, всі країни світу, навіть в тому випадку, коли вони не беруть безпосередньої участі у воєнних діях. Такі конфлікти характеризуються величезними територіальними та ресурсними масштабами боротьби між коаліціями, що протистоять одна одній. Вони, як правило, також є середньотривалими, про що свідчить те, що Перша світова війна тривала 4 роки, а Друга — 6, що пояснюється міжрегіональним характером ТВД, які включали в себе сухопутні, морські та океанічні ділянки сумарною площею декілька мільйонів квадратних кілометрів. Світові війни, як правило, виникають у мультиполярній міжнародній системі та пов'язані, як було показано вище з дисбалансом могутності провідних держав світу та коаліцій, котрі вони очолюють.

Міжнародні конфлікти такого типу практично завжди виникають шляхом ескалації від локального до глобального рівнів. Так, Перша світова війна розвивалась від локального конфлікту

між Австро-Угорщиною та Сербією, а Друга — від такого ж конфлікту між Німеччиною та Польщею.

За складом конфліктуючих сторін міжнародні конфлікти досить чітко діляться на: двосторонні, багатосторонні та коаліційні.

Двосторонні конфлікти, як правило, впливають з територіальних, етнічних та релігійних протиріч, що виникають між суміжними державами, тому вони переважно мають локальний і затяжний характер. В окремих випадках двосторонні конфлікти також можуть відбуватися на міжрегіональному рівні, як, наприклад, японсько-американська торгова війна 70—80-х років ХХ ст., або війна між Іспанією та США на початку ХХ ст.

Багатосторонні конфлікти характеризуються хаотичним або поступовим втягненням держав у боротьбу між тими чи іншими їх угрупованнями, спричиненими переважно протиріччями політичного, економічного та військового характеру. Такого типу конфлікти мають здебільшого регіональний масштаб та є середньотривалими, а в окремих випадках вони також можуть бути затяжними, як, наприклад, Центральньоамериканський, що пояснюється різним співвідношенням залучених ресурсів та масштабів території, на якій відбувається конфлікт. Тут існує закономірність щодо того, що при великих географічних масштабах використання ресурсів у конфлікті не може бути швидким.

Коаліційні конфлікти, на відміну від попереднього типу, є наперед організованим, одномоментним втягненням держав у протиборство. Тобто створена заздалегідь коаліція держав розпочинає дії згідно з т. зв. *casus foederis*, на основі попередньо укладених союзницьких угод про воєнні та політичні гарантії взаємної безпеки. Такі угоди мають конфронтативний характер, оскільки завжди спрямовані проти тієї чи іншої держави, або коаліції, яка протистоїть. Задовго до Першої світової війни були створені ворогуючі коаліції: Троїстий союз та на основі франко-російського договору — Антанта. Втягненню держав Європи у Другу світову війну передувало укладення Німеччиною та Італією т. зв. Сталевого пакту та надання англо-французьких гарантій Польщі та Румунії. Коаліційні конфлікти в ХХ ст., як правило, мали глобальний характер, відзначалися середньою

(4—6 років) тривалістю та величезними ресурсами, що залучалися до протиборства.

За тривалістю міжнародні конфлікти, як видно з попередніх класифікацій, діляться на: короткотривалі (блискавичні), середньотривалі та довготривалі (затяжні).

Короткотривалі, або блискавичні, конфлікти загалом є локальними та характеризуються незначними обсягами ресурсів, що залучаються до конфронтації. Їх тривалість може коливатися у проміжку від кількох днів до кількох місяців. Вони відбуваються переважно на двосторонній основі, а значно рідше — багатосторонній, як, наприклад, Суецький, де конфліктуючими сторонами були Велика Британія, Франція та Ізраїль, з одного боку, й Арабська Республіка Єгипет — з іншого.

Середньотривалі конфлікти відбуваються впродовж 4—6 років і характеризуються переважно регіональним та глобальним геопросторовим масштабом. Вони, як правило, відбуваються на коаліційній основі та відзначаються величезними ресурсами, що застосовуються в протиборстві. У ХХ ст. такими міжнародними конфліктами стали обидві світові війни, які суттєво змінили міжнародні відносини, ставши “каталізаторами” процесу трансформації міжнародної системи.

Довготривалі, або затяжні, конфлікти тривають від 6—7 до 10 і більше років. Для них характерні як регіональні, так і локальні географічні рамки та невеликі масштаби ресурсів, що при цьому використовуються. Такого типу конфліктом є, наприклад, ірано-іракський, який тривав загалом близько 10 років. Однак, як виняток, можна назвати японсько-американську торгову війну, яка, маючи міжрегіональний характер, тривала майже двадцять років.

9.3. Фази міжнародних конфліктів

Проблема дослідження особливостей перебігу та якісно відмінних фаз міжнародних конфліктів загалом впирається у відсутність єдиного розуміння меж конфлікту, тобто чіткого

визначення моменту його початку та завершення. Питання, що саме вважати конфліктом — власне момент початку активних конфронтативних дій чи процес загострення відносин між ними — не є риторичним та вимагає додаткової уваги. Проблема розуміння внутрішньої структури конфлікту як суспільного явища становить значний науковий інтерес та досить часто аналізується у сучасній конфліктології.

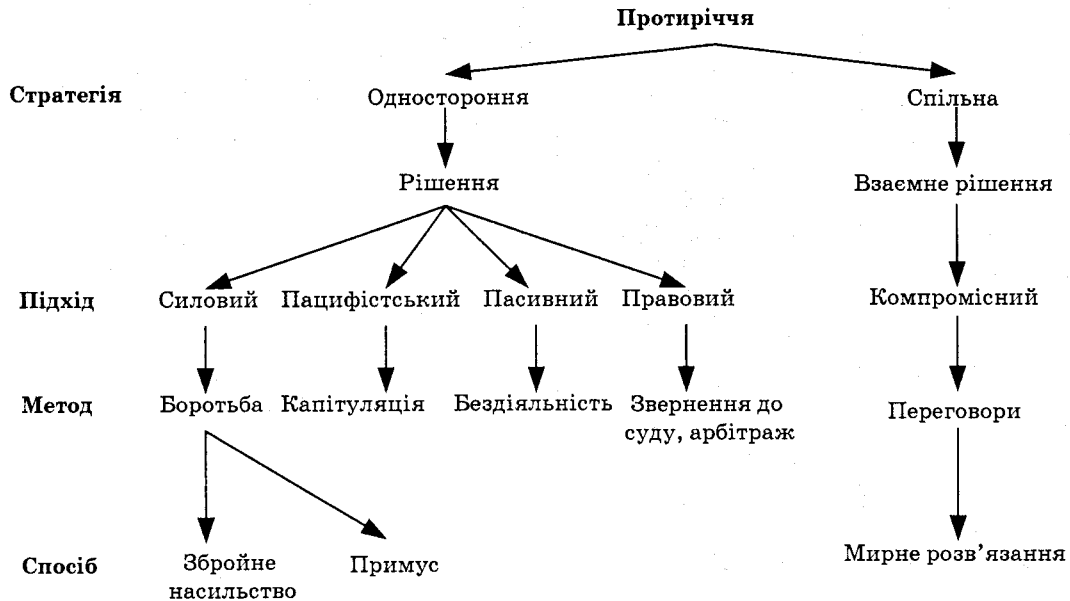
Російський конфліктолог М. Лебедева пропонує варіантну модель розвитку конфлікту, що ґрунтується на ідеї послідовного вибору сторонами стратегії, підходу до розв'язання суперечності, методу і способу дій. На її думку, конфлікт є ступінчастим явищем, почергові стадії якого стають можливими через прийняття відповідних рішень конфліктуючими сторонами. Характер конфлікту впливає зі стратегії, обраної сторонами, оскільки всі їх дії логічно продовжують і деталізують спосіб поведінки в критичній ситуації. Коли у поведінці сторін превалує стратегія пошуку компромісу і взаємні рішення, вони мають значні шанси на порозуміння, але здійснення ними односторонніх кроків об'єктивно загострює ситуацію та радикалізує їх позиції. Кожна наступна жорстка дія сторін призводить до поглиблення кризи у відносинах між ними й підвищує ризик збройного зіткнення (рис. 9.1).

Виходячи з подібних міркувань, російський дослідник Р. Сетов вважає, що “для розуміння конфлікту доцільно вибудувати... шкалу, що комбінує час та інтенсивність”¹. Він запропонував досить оригінальну модель, що відображає три фази міжнародного конфлікту: латентну, кризову та воєнну (рис. 9.2).

За Р. Сетовим, є три найважливіші фази міжнародного конфлікту: латентна, криза і війна. Комбінація часових проміжків між окремими фазами виглядає довільною для кожного конкретного конфлікту, а повний його час, визначений автором, становить 10 одиниць (100 %).

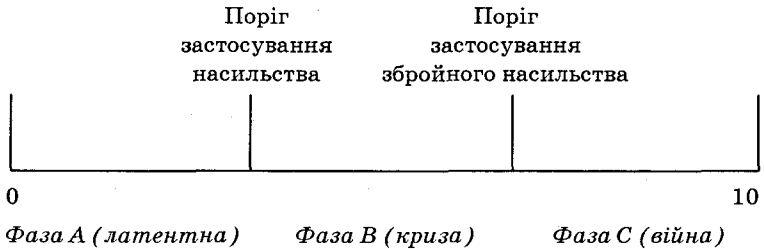
Виходячи з діалектичного розуміння конфлікту як якісно нової ситуації в міжнародних відносинах, що виникла через кількісне нагромадження взаємно спрямованих ворожих дій, треба визначати його межі в проміжку від виникнення протиріччя

¹ *Введение* в теорию международных отношений / Под ред. С. П. Карпова. — М., 2001. — С. 183.

Рис. 9.1. Ймовірні стратегії сторін у конфліктній ситуації

Рис. 9.2. Фази міжнародного конфлікту (за Р. Сетовим)

між двома учасниками міжнародних відносин та пов'язаного з ним протистояння до його остаточного розв'язання тим чи іншим способом. Якщо ж розглядати міжнародний конфлікт окремо, абстрагуючись від усіх процесів міжнародних відносин, поза його межами, то цілком очевидно, що він складається з періодів кількісних змін, які в разі досягнення ними певного критичного рівня призводять до якісно нової ситуації, що складається між ворогуючими сторонами. Власне періоди між якісно різними ситуаціями конфлікту треба називати його фазами.

Динаміку будь-якого конфлікту можна показати за допомогою критеріїв часу та напруженості дій і протидій ворогуючих сторін (чи масштабів протиборства, які прямо пов'язані з напруженістю). Отже, з метою визначення конфлікту як динамічного явища та характеристики його найважливіших фаз доцільно розглянути його як абстрактно-логічну модель у вигляді графіка їх динаміки. Вертикальну та горизонтальну вісь графіка означено абстрактними показниками відповідно — масштабів (напруженості) та тривалості (часу).

Конфлікт може розвиватися у двох основних варіантах, які умовно можна назвати класичним (конфронтаційним) та компромісним, які на схемі позначені відповідно I і II (рис. 9.3).

На рис. 9.3 чорними пунсонами показані такі моменти конфлікту:

1. Виникнення усвідомленої та представленої суперечності у стосунках між сторонами, тобто спору.

2. Перехід від нагромадження ворожих дій до активної боротьби.

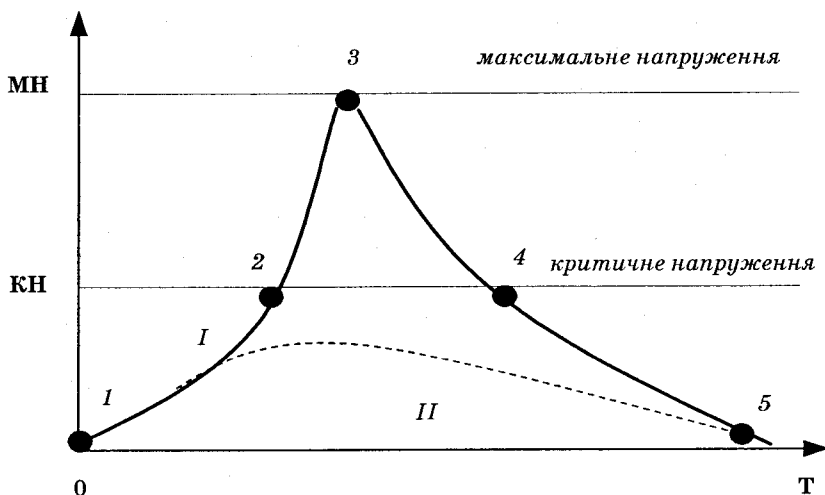

Рис. 9.3. Динаміка фаз міжнародного конфлікту: MH — максимальне напруження; KH — критична напруженість стосунків між сторонами

3. Досягнення “кульмінації” щодо використання ресурсів конфронтуючих сторін і масштабів боротьби між ними.

4. Остаточне розв’язання суперечності між ворогуючими сторонами.

5. Припинення конфлікту.

Класичний варіант розвитку передбачає силове розв’язання, що лежить в основі стосунків між ворогуючими сторонами та характеризується загостренням відносин між ними, близьким до максимального. Такий розвиток подій має чотири фази: загострення (на схемі відрізок 1—2), ескалація (2—3), деескалація (3—4) та фаза згасання конфлікту (4—5). Тобто у конфлікті відбувається повний хід подій, від появи суперечності до її розв’язання, включаючи боротьбу між учасниками міжнародних відносин, яка у міру залучення в неї ресурсів до максимально можливого обсягу загострюється, а після його досягнення поступово загасає.

Компромісний варіант, на відміну від попереднього, не має силового характеру, оскільки в такій ситуації фаза загострення,

досягаючи значення, близького до максимального, не розвивається в напрямку подальшої конфронтації, а в точці, в якій ще можливий компроміс між сторонами, продовжується шляхом т. зв. розрядки (наприклад, у 70-х роках ХХ ст. у стосунках між США та СРСР). Обидві сторони, доходючи у своїх стосунках до точки 2, за якою може бути застосована сила й повернення до попередньої ситуації неможливе, відмовляються від перспективи силового з'ясування стосунків між собою та розв'язують протиріччя компромісним шляхом.

Такий варіант розв'язання суперечності між учасниками міжнародних відносин передбачає досягнення згоди між ними, зокрема й шляхом взаємних поступок, що частково задовольняє інтереси обох сторін та в ідеальному випадку визначає несилове розв'язання конфлікту. В протилежному випадку існує ймовірність нетривалого зниження напруженості в міжнародних відносинах, а це, якщо суперечності не вичерпалися, інколи призводить до рецидиву конфлікту, як зрештою і сталося з процесом розрядки у 70-х роках ХХ ст. У такому варіанті розвитку конфлікту присутні дві фази: загострення та розрядка (яку можна розглядати як аналог деескалації), що не змінює суті конфлікту, а лише позбавляє його силового змісту.

Загалом, розглядаючи повний хід конфлікту, тобто його класичний варіант, потрібно докладно охарактеризувати його три основні фази: загострення, ескалацію та деескалацію.

Фаза загострення (криза) для кожного конфлікту є початковою, розвиваючись від часу появи усвідомленого протиріччя між учасниками міжнародних відносин до початку активних силових дій. Поява протиріччя пов'язана з тим, що два учасники (чи дві коаліції) усвідомлюють неможливість одночасного задоволення своїх інтересів повністю. Власне таку ситуацію можна розглядати як початок конфлікту, де гострота у стосунках між гіпотетичними сторонами конфлікту *A* і *B* мінімальна, але спостерігається тенденція до зростання через намагання сторін реалізувати власні інтереси та одночасно елімінувати в цьому процесі участь одна одної. У цій фазі створюється ситуація, коли кожна дія *A* звужує можливості *B*, і навпаки, що є прямою причиною зростання напруженості у стосунках між ними. У міру того, як розвивається цей процес, який можна охарактеризувати як ланцюг дій і протидій між *A* і *B*, паралельно знижується

ймовірність досягнення компромісу, а натомість зростає ймовірність використання сили з метою примусу одного з учасників до відмови від реалізації власних інтересів. Досягнення рівня загострення, близького до максимуму (тобто критичного), примушує обидві конфліктуючі сторони, усвідомлюючи ймовірність близького зіткнення, прийняти одне з трьох принципових рішень: поступитися, піти на загострення, спробувати шукати компромісне розв'язання протиріччя (тобто діяти за II варіантом розвитку конфлікту). Прийняття одного з перелічених вище рішень пов'язане, як доводив Р. Гілпін, із калькуляцією кожною з конфліктуючих сторін власних можливостей із можливостями протилежної сторони, ймовірності успіху чи невдачі, затрат і надбань у результаті застосування сили або відмови від цього.

На думку Р. Лебова, міжнародними кризами можна вважати ситуації, коли влада низки держав вважає, що існує істотна загроза їх стратегічним інтересам, а прийняття будь-яких рішень може призвести до збройного конфлікту. Кризи мають неоднаковий характер і завжди відрізняються між собою тими політичними цілями, які ставлять перед собою ворогуючі сторони. Згідно з цим критерієм, кризи можуть відбуватися:

- а) як логічний початок збройного зіткнення, що впливає із несумісності стратегічних інтересів сторін;
- б) як претекст до збройного нападу на територію іншої держави згідно з попередньо прийнятим рішенням;
- в) як симуляція однієї зі сторін з метою силового тиску на протилежну сторону;
- г) як симуляція однієї зі сторін, щоб створити враження про свою готовність до війни та змусити протилежну сторону до позиційних поступок.

Рішення поступитися в ситуації конфлікту або розв'язати протиріччя компромісним шляхом є передумовою розрядки напруженості у стосунках сторін. Однак ситуація односторонньої відмови від конфронтації може призвести також і до вкрай негативних наслідків для учасника міжнародних відносин. У 1938 р. Чехословаччина відмовилась від власного суверенітету над Судетською областю, що послабило напруженість у її стосунках із Німеччиною, хоча й не врятувало від повної втрати власного суверенітету. Тобто застосування у конфлікті відомого принципу

“земля за мир” не завжди сприяє національній безпеці та стабільності у міжнародних відносинах. І навпаки, рішення відстоювати власні інтереси, за аналогічної позиції сторони, які протистоїть, доводить напруженість до максимально можливого значення, при якому розпочинаються силові дії. Безкомпромісна позиція у відстоюванні власного суверенітету Сербії у 1914 р., Польщі у 1939 р. призвела до вибуху конфлікту, в якому вони не змогли захистити свої країни від окупації сильнішими противниками.

Фаза ескалації є якісним, стрибкоподібним продовженням попереднього загострення відносин між сторонами, несилове розв’язання спору між якими стає неможливим. Характеризуючи цю фазу, Дж. Рубін, Д. Пруйт та С. Кім підкреслюють, що поняття “ескалація має два близьких значення. З одного боку, вона може означати застосування щораз жорсткішої тактики, коли один з учасників конфлікту постійно збільшує тиск на іншого учасника. З іншого боку, цей термін може означати посилення напруженості конфлікту в цілому”¹.

Уряд кожної із потенційно конфліктуючих сторін, вирішуючи питання про застосування сили, як визначав Р. Гілпін, вдається до калькуляції своїх можливостей з можливостями протилежної сторони. У випадку усвідомлення ним своєї переваги у критичній ситуації, застосування сили стає майже неминучим. Тобто наприкінці кризи силове розв’язання спору для сильнішої сторони виглядає більш привабливо, ніж пошук компромісу та політичне маневрування. Виникає ситуація, про яку К. фон Клаузевіц писав “між двома народами, двома державами може виявитись така натягнутість у відносинах, у них може накопичитись така сума ворожих елементів, що зовсім незначний, сам собою, привід викличе напруження, яке значно перевищить значущість цього приводу, і викличе справжній вибух”².

Зрозуміло, що застосування сили впливає з глибоких протиріч між учасниками міжнародних відносин, але воно здійснюється після знаходження однією зі сторін т. зв. *casus belli* (лат. — “добра нагода”), тобто приводу до силового розв’язання

¹ Рубін Дж., Пруйт Д., Кім С. Соціальний конфлікт: ескалація, тупик, разрешення. — СПб.; М., 2001. — С. 126.

² Клаузевиц К. О Войне. — М.; СПб., 2002. — С. 35.

суперечності. Події розгортаються за наперед прийнятими рішеннями, а привід у такій ситуації є похідним від загальної лінії поведінки учасника міжнародних відносин. Реакція на одні й ті ж дії сторін до початку конфлікту і на момент крайнього загострення відносин, за невеликим винятком, принципово різна. На момент переходу до активних силових дій будь-яка обставина двосторонніх відносин може бути використана як *casus belli*. На практиці це поняття переважно вживається в розумінні приводу до застосування збройної сили, хоча воно цілком придатне до означення ситуації застосування сили будь-яким учасником міжнародних відносин.

Як *casus belli* конфронтуючими сторонами можуть бути використані:

а) *політичні рішення конфронтаційного характеру*, наприклад, одностороннє розширення Канадою власної економічної зони в Атлантиці, введення США режиму ембарго на торгівлю з Кубою, вислання ряду радянських дипломатичних працівників з Великої Британії у кінці 80-х років ХХ ст. Такі дії спонукають до контрдій уряди країн, яких вони стосуються, що, своєю чергою, призводить до ескалації конфлікту;

б) *випадковий інцидент*, через який одна зі сторін за участі іншої зазнала людських жертв, матеріальних чи моральних збитків. Інцидентом можуть стати несанкціоновані збройні сутички, терористичні акти, випадкові чи навмисні обстріли території суміжних держав тощо;

в) *провокація*, тобто подія, зумовлена навмисними діями однієї зі сторін, через які інша змушена вдаватись до силових дій у відповідь, що дає змогу виставити її ініціатором конфлікту, як, наприклад, під час Г'ляйвіцького інциденту на кордоні між Польщею та Німеччиною або Тонкінського, що започаткував збройне втручання США у В'єтнамі;

г) *інсинуація*, тобто штучне створення однією зі сторін ситуації інциденту щодо самої себе, яка не пов'язана з будь-якою шкодою для неї (тобто вигадки), причому в гіпотетичних наслідках такої ситуації звинувачується протилежна сторона. Такий *casus belli* найбільш небезпечний, позаяк навіть у тому випадку, коли пасивно конфліктуюча сторона намагається уникнути конфлікту, використання такого засобу все одно робить його

неминучим. Така ситуація сталася у 1914 р., коли Франція, щоб не дати втягнути себе у війну, відвела свої війська від кордону. Однак німецька сторона звинуватила її в тому, що нібито французький літак скинув бомбу над німецьким містечком неподалік кордону, що спровокувало початок воєнних дій.

Фаза ескалації розпочинається моментом застосування сили (на рис. 9.3 позиція 2) та завершується її максимально можливим використанням, тобто кульмінацією конфлікту (позиція 3). Ескалація є сталою трансформацією зовнішньополітичної ситуації за шістьма основними параметрами:

1. *За засобами боротьби* між сторонами конфлікту у фазі ескалації ситуація змінюється у напрямку застосування жорсткіших способів протиборства.

2. *За масштабами протиборства*, оскільки сторони збільшують обсяг ресурсів, залучених у конфліктні дії, як і географічні межі зіткнення між ними.

3. *За об'єктами спору* у фазі ескалації спостерігається розширення кола питань, у яких сторони займають непримиренні позиції, а окрім того ці протиріччя мають тенденцію до узагальнення і поступової трансформації суперництва між ними у повне взаємне несприйняття.

4. *За прагненнями сторін* їх позиція трансформується від визнання необхідності досягнути певного результату до спрямованості на нанесення максимально можливої шкоди противнику та його виснаження.

5. *За свідомістю осіб, що керують діями сторін*. У цій фазі послідовно трансформується свідомість політичних лідерів держав. Ідеться про сприйняття цими особами мети конфліктних дій, яке на початку фази вирізняється егоїстичністю чи суперництвом, а наприкінці ескалації — антагоністичністю.

6. *За кількістю учасників* ескалація відзначається постійним зростанням кількості осіб і держав, задіяних у конфлікті. Кожна із конфліктуючих сторін намагається залучити на свій бік союзників, а треті держави можуть приймати сторону однієї з них.

Фаза ескалації, починаючи зі взаємних активних силових дій сторін і до її завершення, характеризується постійним зростанням масштабів боротьби (зокрема, географічних), інтенсивним

залученням найрізноманітніших засобів та ресурсів, спрямованих на посилення ворожих дій. Цей процес має двосторонньо спрямований характер, тобто розмах боротьби прямує до максимального можливого значення. Її критичне загострення є вирішальним для всього конфлікту та служить основою його переходу в іншу якість.

Фаза деескалації є неминучою для будь-якого конфлікту, тобто після досягнення сторонами максимально можливих масштабів боротьби настає логічний спад напруженості. Фаза ескалації розпочинається в момент *кульмінації* (точка 3, рис. 9.3), коли сторони конфлікту вичерпують необхідні для боротьби ресурси, боротьба не призводить до очікуваних результатів, втрачається соціальна підтримка дій уряду, витрати на продовження боротьби неприпустимо зростають.

У цій фазі можливі два варіанти розвитку конфлікту.

У першому випадку результатом боротьби стає знесилення однієї зі сторін, яка при цьому змушена поступатися на користь сильнішої. Тобто протиріччя розв'язується на користь сторони, яка зуміла дієво вплинути на протилежну, змусивши її до певних дій чи бездіяльності, або завдати поразки. У другому випадку знесилення конфліктуючих сторін призводить до зниження рівня протиборотства, а, отже, й до загасання конфлікту. Така ситуація змушує обидві сторони шукати компромісне рішення або просто зафіксувати *status-quo* на певному рівні напруженості відносин.

Фаза згасання конфлікту починається в момент, коли ворогуючі сторони припиняють застосування сили. З метою остаточного розв'язання конфлікту вони вдаються до переговорів, які завершуються укладенням і підписанням між ними мирного договору. Неостаточне розв'язання суперечності, що призвело до конфлікту, або фіксування певного рівня напруженості у стосунках між конфліктуючими сторонами (у вигляді прийняття ними певного *modus vivendi*) є основою для ймовірної повторної ескалації конфлікту. Власне такі конфлікти мають тяжкий характер, періодично загасаючи, вони знову вибухають із новою силою.

Повне припинення конфліктів можливе лише тоді, коли суперечність, що зумовила його виникнення, у той чи інший спосіб розв'язана.

9.4. Проблеми розв'язання воєнних конфліктів

Серед усіх типів міжнародних конфліктів найбільш небезпечні воєнні (або збройні), оскільки в їх результаті світове суспільство зазнало величезних людських втрат, руйнувань та матеріальних збитків. Особлива небезпека таких конфліктів пов'язана також із тим, що у фазах ескалації та початкової деескалації їх надзвичайно важко зупинити. Людські та матеріальні втрати, завдані збройними силами противника, визначають жорсткість, безкомпромісність та нееластичність позицій конфліктуючих сторін. Характер воєнних конфліктів, а, отже, і можливості їх мирного розв'язання прямо пов'язані зі специфікою міжнародної системи, в якій вони відбуваються.

У мультиполярній системі воєнні конфлікти, спалахуючи на локальному рівні, здатні переростати у регіональні та глобальні. В умовах політичного маневрування наддержав, пов'язаного з віднайденням найвигідніших умов та позицій для боротьби між собою (як і коаліціями, ними очолюваними), можливість будь-якого мирного врегулювання є мінімальною.

У біполярній системі збройні конфлікти переважно відбуваються на локальному рівні, хоча також можуть мати затяжний характер. Тлом воєнних конфліктів виступає загальносистемна конфронтація між двома наддержавами, кожна з яких прямо чи опосередковано підтримує одного супротивника. Тобто політика і дії наддержав стають "каталізатором" конфлікту, служать його ескалації та затягуванню. Приблизно за таким сценарієм відбувалися конфлікти у Кореї, В'єтнамі, Афганістані та у багатьох інших країнах. Імовірність невоєнного розв'язання конфлікту в такому випадку вкрай утруднена, позаяк вона можлива лише в разі досягнення компромісу між двома наддержавами та їх спільного впливу на конфліктуючі сторони.

У монополярній системі ймовірність воєнних конфліктів значно менша, ніж у інших типах систем. Однак підвищується ризик переростання внутрішніх конфліктів, пов'язаних із дезінтеграцією і розпадом держав (наприклад, конфлікт у колишній Югославії), у міжнародні. Істотні збройні конфлікти (як показує досвід війни в Іраку) можливі також під час становлення системи, коли глобальна наддержава прагне запровадити вигід-

ний їй міжнародний порядок, а ті чи інші держави опираються такій політиці.

Водночас з'являється шанс на мирне розв'язання міжнародних суперечностей, чому значною мірою сприяє політика глобальних та регіональних наддержав, міжнародних організацій тощо.

Наддержави, як і будь-які інші сторони (міжнародні організації чи суспільні групи), зацікавлені у мирному розв'язанні воєнних конфліктів у тому випадку, якщо:

- конфлікт загрожує їхніх власній безпеці, тобто може перекинутись на їх територію або спричинити потоки біженців із районів, охоплених конфліктом, до них (як, наприклад, діяли США у випадку Центрально-американського конфлікту);
- участь у мирному розв'язанні конфлікту дає змогу зберегти або встановити вплив у певному регіоні (участь Росії у конфліктах у Закавказзі та Середній Азії, активні дії США у врегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту згідно з планом “Дорожня карта”);
- розв'язання конфлікту дає значні економічні та політичні вигоди (участь США, Російської Федерації, Франції та Федеративної Республіки Німеччини в югославському конфлікті);
- припинення конфлікту так чи інакше забезпечує стратегічно важливі інтереси наддержав (конфлікт у Перській затоці).

Важливим фактором мирного розв'язання воєнних конфліктів є активні дії міжнародних організацій, які у мульти- чи біполярних системах, з огляду на їх конфронтативність, не могли бути ефективними механізмами врегулювання міжнародних конфліктів. Власне після краху біполярної системи (на початку 90-х років ХХ ст.) ООН, НАТО, ОБСЄ та інші міжнародні організації розпочали активні дії щодо “погашення” конфліктів. Якщо у Перській затоці чи на Балканах вони загалом досягли поставленої мети, то, наприклад, миротворча операція у Сомалі завершилася повним крахом. Такі результати були певною мірою пов'язані з особливостями тих фаз, у яких перебували перелічені воєнні конфлікти.

Важливо зрозуміти, що найбільш сприятливими для врегулювання є фази: загострення (кризи) та деескалації, а найменш сприятливою — фаза ескалації.

У фазі загострення стосунків між потенційними конфліктуєчими сторонами можливість врегулювання визначається тим, що вони не встигли задіяти збройні сили та завдати один одному жодної шкоди. Незважаючи на те, що зацікавленість сторін у мирному розв'язанні зменшується у міру того, як розвиваються події, все ж існують ефективні засоби, що дають змогу не допустити до спалаху воєнного конфлікту. Серед них, передусім, варто виділити міжнародне посередництво та превентивну дипломатію.

Міжнародне посередництво у конфлікті полягає в тому, що третя сторона (держава чи міжнародна організація) вступає у взаємовідносини між потенційними противниками, ворогуючими сторонами, втягуючи їх у переговорний процес. Тобто такий посередник передає інформацію про позицію та пропозиції сторін. Окремо треба виділити активне посередництво, при якому третя сторона переговорного процесу є джерелом ініціатив та пропозицій, спрямованих на відновлення компромісу між ворогуючими сторонами.

Превентивна дипломатія є конкретизацією міжнародного посередництва, оскільки передбачає конкретні дії відповідальних за здійснення зовнішньої політики органів та інституцій, пов'язані з запобіганням міжнародним спорам, врегулювання відносин між імовірними противниками та недопущенням до воєнного конфлікту. Зрозуміло, що превентивна дипломатія має випереджувальний характер і тим ефективніша, чим слабша гострота відносин між потенційними конфліктуєчими сторонами.

Превентивна дипломатія спрямована або на безпосередній розвиток ситуації, або ж на розв'язання проблем, що лежать в основі конфлікту. Ефективність таких дій значно відрізняється, залежно від фази, в якій перебуває конфлікт.

1. У фазі ескалації мирне врегулювання міжнародного конфлікту виглядає досить гіпотетично, оскільки за умови, що обидві сторони зазнають людських і матеріальних втрат, їх схильність до примирення між собою незначна.

2. У фазі деескалації сприятливість мирного врегулювання конфлікту визначається тим, що:

— обидві сторони конфлікту через значні втрати людських і матеріальних ресурсів відчують потребу у припиненні бойових дій;

— принаймні одна зі сторін, переважно та, яка зазнає воєнної поразки, зацікавлена у припиненні конфлікту.

У будь-якій ситуації активне міжнародне посередництво може бути ефективним, особливо за допомогою спеціальних місій, які мають на меті попереднє зближення позицій (хоча б досягнення принципової згоди на участь у переговорах) та підготовки до припинення воєнних дій та укладення мирного договору як на двосторонній основі, так і шляхом проведення міжнародних мирних конференцій.

В описаних вище ситуаціях як спонукальний засіб широко використовують силовий тиск, тобто економічну і політичну ізоляцію, погрозу застосувати збройну силу проти тієї сторони конфлікту, яка принципово відмовляється від припинення бойових дій, тощо.

3. У фазі загострення (кризи) мирне розв'язання конфлікту малоімовірне, через те, що обидві сторони, сподіваючись на перемогу, мало зацікавлені у будь-якому іншому розв'язанні.

Урегулювання конфлікту у такій ситуації можливе при послідовному задіянні як силових, так і несилових засобів. На першому етапі застосовується силовий тиск на обох учасників конфлікту, що змушує їх переглянути позиції та погодитись на мирне розв'язання. На другому етапі сторона-ініціатор розв'язання конфлікту розпочинає дії, пов'язані з посередництвом, яке має на меті спонукати до припинення бойових дій та остаточного примирення. За такого врегулювання конфлікту, однак, існує реальна можливість втягнення у бойові дії збройних сил тієї сторони, що намагається примусити конфліктуючі сторони до припинення цих заходів.

Досвід цілої низки воєнних конфліктів 80—90-х років ХХ ст. показав величезну складність процесу мирного врегулювання. Доволі часто конфлікти спалахували повторно, зачіпали сусідні

країни (конфлікт у колишній Югославії), ставали хронічними. Незважаючи на численні спроби (наприклад, створення та діяльність ОБСЄ), досі не відпрацьовані надійні механізми запобігання та врегулювання воєнних конфліктів.

9.5. Національна та міжнародна безпека

Дослідження міжнародних конфліктів є важливою теоретичною основою розробки концепцій національної та міжнародної безпеки, поняття яких потрібно чітко розрізнити та розуміти.

Поняття “безпека” традиційно виводиться від латинського *securitas* (без турботи, страху) і фактично завжди стосується “певного стану суб’єкта, особи, суспільної групи чи держави, в якому вона не відчуває для себе загрози або може ефективно їй протидіяти”¹.

Національною безпекою у міжнародному середовищі можна вважати стан відсутності прямої чи прихованої загрози для існування та розвитку держав чи їх громадян або здатність останніх ефективно їй протистояти. Уряди суверенних національних держав постійно намагаються реалізувати на практиці комплекс заходів, метою яких є прагнення елімінувати можливі загрози, а якщо це неможливо, то, використовуючи всі доступні заходи, адекватно реагувати на них.

На думку польського вченого П. Міхальського, стратегія держави у сфері безпеки полягає у “поєднанні дії політичних, організаційних і функціональних чинників, що забезпечують умови для виконання державою її принципових зовнішніх та внутрішніх функцій”².

Найважливішою загрозою для існування держави традиційно вважали воєнну, тобто її безпека полягала у запобіганні збройного конфлікту чи збройній протидії агресору. Джерелом воєн-

¹ Cziomer E., Zyblikiewicz L. W. Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych. — Warszawa; Kraków, 2000. — S. 135.

² Michalski P. Strategia kierowania państwem // Zarządzanie i edukacja. — 1998. — № 3. — S. 29.

ної загрози існуванню та діям держави завжди вважали можливість застосування проти неї збройної сили з боку інших держав. Однак розмах діяльності міжнародних терористичних угруповань і найрізноманітніших повстанських і антидержавних рухів у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. досить виразно продемонстрував їх здатність серйозно дестабілізувати ситуацію в будь-якій країні світу і призвести до громадянської війни чи навіть міжнародного збройного конфлікту. Все це змушує військових теоретиків суттєво переглядати джерела воєнної загрози, адаптуючи концепції національної безпеки держав світу до нових реалій. Зокрема, визначаючи поняття джерел воєнної загрози, Г. Костенко стверджує, що це “конституційні та нелегальні структури, зорієнтовані тільки на власні інтереси, які мають намір зміцнюватись шляхом збройної боротьби”¹.

Водночас сучасні держави світу щораз частіше стикаються з загрозами, пов’язаними зі сферою т. зв. *м’якої безпеки*. Йдеться про комплекс загроз, пов’язаних з функціонуванням економіки, культурного та інформаційного простору держави, станом природного середовища. У сучасному світі ситуація у цих середовищах є особливим предметом захисту та новим полем суперечностей між владними елітами держав.

На думку Ю. Кукулки, у сфері національної безпеки держава намагається реалізувати такі найважливіші цілі:

1. Самозбереження, тобто самостійне існування держави і народу.
2. Територіальна інтегральність.
3. Політична незалежність і свобода дій у міжнародному середовищі.
4. Якість життя, тобто самостійний вибір політичного, економічного, соціального устрою, як і забезпечення майбутнього на традиціях, культурі та інших національних цінностях.

З іншого боку, сучасні держави світу не здатні самотужки протистояти новітнім викликам і загрозам національній і міжнародній безпеці. На думку З. Бжезінського, “дилеми глобальної безпеки перших десятиліть ХХІ століття якісно відрізняються

---

¹ Костенко Г. Предмет і зміст теорії воєнної безпеки // Військо України. — 1995. — № 1—2. — С. 7.

від дилем століття ХХ. Традиційний зв'язок між національним суверенітетом і національною безпекою розірваний”¹.

Власне тому в сучасних умовах поняття національної безпеки трактується дещо ширше, ніж ситуація відсутності безпосередньої чи, принаймні, гіпотетичної загрози суспільству або його фундаментальним цінностям.

Поняття міжнародної безпеки не тотожне поняттю національної безпеки як простої суми національних безпеки держав світу. Тобто міжнародну безпеку не можна уявити як ситуацію, при якій досягнення стану гарантованої безпеки окремими державами світу автоматично призводить до стану всезагального миру і стабільності.

Міжнародною безпекою можна вважати стан відсутності прямої чи прихованої загрози виникнення конфліктів або здатність провідних держав світу чи колективних міжнародних інституцій (міжнародних організацій) ефективно їм протистояти. Вона є результатом складної взаємодії багатьох держав, влада кожної з яких прагне, насамперед, реалізувати власну безпеку. У кінцевому підсумку в міжнародних відносинах встановлюється певна система безпеки, до якої кожна держава змушена адаптуватись.

Р. Земба виокремив п'ять типів систем міжнародної безпеки:

1. *Унілатеральна*, що реалізується через індивідуальні зусилля однієї держави. Тобто держава реалізує власну безпеку самостійно, застосовуючи певний тип зовнішньої політики, яка може бути спрямована на гегемонію, ізоляцію, нейтралітет, позаблоковість чи навіть автаркію.

2. *Рівноваги сил*, що ґрунтується на відсутності однозначного полюса в міжнародній системі та принципі взаємності загрози. Кожна держава у такій системі вже фактом свого існування і могутністю є загрозою для інших держав, а стабільність у стосунках між ними впливає із балансу загроз. Класичний “концерт” держав чи біполярна система 50—90-х років ХХ ст. є варіантами такої системи, тим, що Р. Арон називав “рівновагою страху”.

¹ *Бжезинский З.* Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. — М., 2005. — С. 27.

3. *Блокова система* безпеки є масштабнішим варіантом системи рівноваги сил, оскільки рівновага і стабільність у ній залежать від могутності блоків. Кожна з держав намагається гарантувати свою безпеку через участь у діяльності одного з військово-політичних блоків. Так вони отримують гарантії допомоги на випадок війни, але й змушені рахуватися з ризиком втягнення у збройний конфлікт згідно з *casus foederis*. Порушення усталеного балансу сил між блоками — потенційними противниками — здебільшого призводить до великої війни (класичний приклад — Перша світова війна). У такій системі уряди окремих держав змушені розв'язувати дилему, альтернативами якої є:

- самостійні дії держави у сфері безпеки, з усіма ризиками, що звідси випливають;
- вступ до одного з військово-політичних блоків та ризик можливої участі держави у збройному конфлікті, згідно зі взятими зобов'язаннями.

4. *Система колективної безпеки* пов'язана з багатосторонніми взаємними гарантіями безпеки держав, укладенням відповідних міжнародних договорів і конвенцій, режимом обов'язкового дотримання урядами держав зобов'язань. Намагання створити всезагальну колективну систему безпеки було започатковане у Пакті Ліги Націй, підписаному 28 червня 1919 р. У його статтях передбачено три найважливіші елементи колективної безпеки:

1) акцептація всіма державами існуючого на момент підписання *status-quo* і їх відмова від будь-яких змін у майбутньому;

2) колективні зусилля держав щодо збереження *status-quo* як запоруки миру і стабільності у світі;

3) поняття “агресор” і “агресія” визнано ключовими, оскільки їх однозначне розуміння мало визначати репресивні заходи міжнародного співтовариства щодо такого типу держав і їхніх дій, які підпадають під це окреслення. Цілком очевидний крах таких намагань у 20—30-х роках ХХ ст. спричинило явне небажання держав світу дотримуватись *status-quo*. Після Другої світової війни, в межах діяльності ООН, окремі елементи колективної безпеки були кодифіковані в її Статуті. Однак Косовська криза та війна в Іраку (2003) однозначно поставили під сумнів

не лише систему міжнародного права, але й усталені норми міждержавних відносин.

Загалом колективна система міжнародної безпеки ніколи не мала прецедентів у історії, незважаючи на досить амбітні спроби її створити.

5. *Коопераційна система безпеки* полягає у прагненні більшості держав світу до співпраці, яку їх владні політичні еліти сприймають більш бажаною, ніж конфронтацію. Йдеться про такий спосіб взаємодій між державами, при якому їх уряди дотримуються *modus vivendi*, який ґрунтується на окремих угодах, які хоч і не визначають принципи взаємовідносин, але встановлюють клімат довіри та роблять можливою співпрацю у тих чи інших питаннях, що становлять спільний інтерес.

Розділ 10

МИРНЕ СПІВІСНУВАННЯ ТА МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ

10.1. Зміст понять “мирне співіснування” та “міжнародна співпраця”

Незважаючи на значну частоту міжнародних конфліктів, можна, однак, стверджувати, що вони є епізодичними явищами для окремо взятої держави та її відносин у міжнародному середовищі. Перманентним станом міжнародних відносин є мирне співіснування та співпраця між державами світу.

Мирне співіснування та міжнародна співпраця тісно взаємопов'язані між собою, позаяк перше є мінімально необхідною умовою другого. Справді, про жодну міжнародну співпрацю не може бути мови, якщо сторони застосовують силу або погрожують нею одна одній.

Традиційно мирне співіснування визначається як стан відносин між державами, при якому вони не вдаються до застосування воєнної сили. Зазначимо, що мирне співіснування можливе у двох випадках:

1. Сторони не мають між собою принципових суперечностей, оскільки їх інтереси не є взаємовиключними. Тоді незастосування сили впливає зі загального стану відносин і є їх логічним наслідком.

2. Між сторонами існують серйозні суперечності, але з тих чи інших причин вони відмовляються від застосування воєнної

сили, що не впливає зі стану відносин між ними, а є результатом прагнення урядів держав ухилитись від загострення стосунків та потенційного зіткнення.

Тобто у першому випадку сторони не мають потреби вдаватись до сили, і такий стан стосунків між ними є тривалим і стабільним. У другому випадку мирне співіснування є певною мірою вимушеним, таким, що може бути порушене настільки швидко, наскільки швидко загострюватимуться їх відносини.

Цілком очевидно, що мирне співіснування ґрунтується на дотриманні сторонами основних принципів міжнародного права, які також можна називати принципами мирного співіснування. Їхній зміст викладений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співпраці згідно зі Статутом ООН, прийнятій Генеральною Асамблеєю у 1970 р., та у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі у 1975 р., а також в їх тлумаченнях, запропонованих в окремих рішеннях Міжнародного Суду ООН.

Загальновизнаними у стосунках між державами вважають такі зафіксовані у наведених вище міжнародно-правових документах принципи:

1. *Принцип суверенної рівності держав* полягає у визнанні факту політичної незалежності урядів, їх виняткової юрисдикції на своїй території, рівних прав усіх держав світу. Тобто йдеться про застосування в міжнародних відносинах римського принципу *par in parem non habet potestatem* (рівний над рівним не має влади). Згідно із цим принципом, суверенна влада будь-якої держави світу зобов'язана поважати суверенітет національної влади будь-якої іншої держави світу, вважати її рівною собі та не намагатись нав'язувати їй тих чи інших рішень, дій чи бездіяльності.

2. *Принцип незастосування сили* є свідомою відмовою влади суверенної держави від використання проти іншої держави будь-яких силових дій, що можуть становити загрозу її суверенітетові, територіальній цілісності, життю її громадян. У міжнародному праві поняття "сила" переважно трактується як збройне насильство, яке вважається репресалією та категорично заборонене, за винятком законної самооборони у випадку агресії

та на підставі відповідної резолюції Ради Безпеки ООН. Вдання до економічних, політичних та будь-яких інших засобів тиску вважається реторсіями, які не мають чіткого визначення та механізму застосування. З цього приводу І. Лукашук зауважує, що “аналіз міжнародних норм і практики дає підстави стверджувати, що під поняттям “*сила*” розуміється, насамперед, збройна сила. Використання інших засобів — економічних, політичних — може бути кваліфіковане як застосування сили за цим принципом, якщо за своїм впливом і результатами вони подібні до військових засобів”¹.

Репресаліями, згідно з міжнародним правом, вважаються також погрози застосувати збройну силу. Потрібно, однак, зазначити що погрози у таких випадках мають завуальований у дипломатичних документах характер та переважно їх неможливо трактувати безпосередньо.

Згідно з принципом незастосування сили держави не мають права на превентивну самооборону, тобто випередження потенційного агресора у бойовому розвертанні збройних сил та їх застосуванні проти нього. У разі реальної небезпеки збройного нападу держава — потенційна жертва агресії має звернутись до Ради Безпеки ООН і вжити превентивних заходів лише за її згодою.

Дотримання державами принципу незастосування сили є визначальною умовою налагодження і підтримання ними добросусідських чи принаймні нейтральних відносин, а, отже, і мирного співіснування. Водночас, історія міжнародних відносин начоно демонструє прецедент систематичного порушення цього принципу, що загалом дає підстави вважати його дотримання похідною від стану політичних стосунків між державами світу.

3. *Принцип мирного розв’язання спорів* пов’язаний зі свідомим вибором владної політичної еліти держави коопераційної стратегії зовнішньої політики. Йдеться про те, що розв’язання спорів між будь-якими державами світу здійснюється без застосування збройного насильства.

Цей принцип уперше зафіксовано у Статуті Ліги Націй, а децю пізніше — у Паризькому Пакті 1928 р.² Він був також остаточно

¹ Лукашук І. І. *Международное право*. — М., 1997. — С. 250.

² Більш відомому в історії як пакт Бріанна—Келлогга.

закріплений у Статуті ООН, де у розділі VI, статті 33, § 1 зазначено: “Сторони, які беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру і безпеки, мають, насамперед, намагатися розв’язати спір шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод чи іншими мирними засобами за своїм вибором”¹.

4. *Принцип невтручання у внутрішні справи держав* є одним із фундаментальних принципів мирного співіснування, оскільки його дотримання є запорукою самостійного вибору суспільством будь-якої країни власної суспільно-політичної системи, що істотно зменшує ризик конфлікту. Цей принцип традиційно полягає у винятковому праві урядів національних держав підтримувати власну юрисдикцію на своїй території, при тому, що внутрішні компетенції їх влади не підлягають будь-якому втручанням з боку урядів інших держав чи міжнародних організацій.

Згідно з міжнародним правом, право на інтервенцію надає тільки Рада Безпеки ООН у випадку загрози миру, порушення миру чи окремих актів агресії (розділ VII, стаття 42). Водночас, втручання можливе тоді, коли воно здійснюється на прохання легітимного уряду держави у випадку спроби повалити його силою. Практика реальних міждержавних відносин виразно демонструє систематичні зловживання могутніх держав цією можливістю. Втручання СРСР у Чехословаччині й Афганістані, США — у В’єтнамі відбувались на прохання маріонеткових чи повністю політично залежних урядів.

Ще однією небезпечною для дотримання цього принципу концепцією стала ідея можливості втручання для відвернення гуманітарних катастроф. Йдеться про можливість інтервенції у внутрішні справи держави у критичній для неї ситуації внутрішніх етнічних, політичних, релігійних чи расових конфліктів. Гуманітарна інтервенція має на меті не допустити масових порушень прав людини, етнічних чисток, геноциду та сприяти поверненню суспільства до стану внутрішньої стабільності. Водночас ця концепція характеризується серйозною моральною

¹ *Міжнародні відносини (Історія. Теорія. Економіка): Навч. посіб. / За ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза. — Л., 2002. — С. 315.*

двозначністю і прямо суперечить цілій низці принципів міжнародного права, як і усталеним звичаям та правилам міждержавних взаємин.

Проблема полягає також у тому, що, ігноруючи порядок і процедуру прийняття рішень в ООН, деякі держави та міжнародні організації самостійно визначають критерії гуманітарної катастрофи та залишають за собою право на втручання.

5. *Принцип територіальної цілісності держав* полягає у свідомій відмові держав від спроб включити у межі своїх кордонів частини території чи навіть усю територію іншої держави за допомогою сили.

Цей принцип сформульовано у пакті Ліги Націй (стаття 10) та закріплено у Статуті ООН (розділ I, стаття 2, § 4), а важливість його дотримання традиційно пояснювалась тим, що намагання порушити територіальну цілісність держав завжди призводило до війни між ними. З огляду на це, у рамках діяльності Ліги Націй та ООН було здійснено низку спроб розробити міжнародно-правовий механізм передачі територій одних держав іншим.

Територію держави можна передавати під юрисдикцію іншої держави лише шляхом цесії. Цесія може відбутися на підставі міжнародної угоди, згідно з рішенням міжнародних організацій (на підставі арбітражу чи плебісциту), акта купівлі-продажу чи у формі обміну територіями, але у будь-якому випадку — за добровільної згоди обох держав. Задля її реалізації здійснюють два важливі акти:

- 1) зречення суверенітету над територією її попереднього власника;
- 2) набуття суверенітету новим власником.

Водночас численні цесії 20—30-х років ХХ ст. свідчили не про досягнення державами Європи консенсусу у питанні перерозподілу державної території, а радше про нездатність держав захистити власну територіальну цілісність збройною силою. Усе це призвело до зростання напруженості у міжнародних відносинах і нової війни.

6. *Принцип непорушності кордонів* є логічним продовженням принципу територіальної цілісності держав, оскільки він полягає у повазі урядів держав до існуючих між ними кордонів.

Традиційне розуміння цього принципу, викладене у Декларації про принципи міжнародного права у 1970 р., було аналогічне принципів територіальної цілісності держав. Йдеться про усталену в Статуті ООН заборону на зміни державних кордонів за допомогою зброї. Однак його інтерпретація Народою з безпеки і співробітництва в Європі була більш жорсткою. Держави — учасниці НБСЄ погодились у тому, що в Європі кордони, встановлені після Другої світової війни, взагалі не можна переглядати. Прецедент перегляду кордонів може призвести до “ефекту доміно”, коли слідом за цим розпочнеться лавина територіальних претензій та міжнародних конфліктів. Проте таке трактування принципу непорушності кордонів застосовується лише в Європі, де воно ґрунтується на усвідомленні владними елітами більшості держав небажаності територіальних конфліктів.

7. *Принцип поваги до прав людини* серед усіх інших відносно новий, визначений остаточно в Заключному акті НБСЄ (1975). Водночас, уже на час завершення Другої світової війни проблема прав людини була предметом тривалих переговорів, що відображено у численних міжнародно-правових документах. Зокрема, у 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, в якій основними правами людини визнано: право на свободу та особисту недоторканність (статті 3, 4), правосуб’єктність (стаття 6), рівність перед законом та презумпцію невинності (статті 7, 8, 9, 10), вільне пересування (стаття 13), притулок у разі переслідування на батьківщині (стаття 14), свободу переконань, голосу, думки і совісті (стаття 19) та інших. Були також прийняті два пакти: про громадянські та політичні права й про економічні, соціальні та культурні права людини (1966).

Для правового регулювання окремих аспектів, пов’язаних із правами людини, під егідою ООН укладено низку конвенцій: про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього (1948), про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1966), про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), про права дитини (1989).

Дотримання принципу поваги до прав людини полягає в тому, що держави світу зобов’язані забезпечувати всім особам, що перебувають під їх юрисдикцією, гарантування основних

прав, визначених Загальною декларацією, незважаючи на національність, громадянство, расу, релігійні та політичні переконання. Йдеться не лише про правовий статус іноземців, але й про дотримання державами основних прав людини щодо своїх громадян. Дія цього принципу має не лише міжнародний характер, але й внутрішньодержавний, що теоретично закладає можливість обмеження державного суверенітету у цій сфері.

У реальній міжнародній політиці широко використовується гасло дотримання прав людини, яке доволі часто розглядається претекстом до втручання у внутрішні справи інших держав світу, що зводить нанівець цілу низку фундаментальних принципів мирного співіснування. Тобто визнання цього принципу переважним і визначальним у взаємовідносинах держав світу суперечить принципам суверенної рівності та невтручання у внутрішні справи національної держави.

Концепція “гуманітарного втручання” та детермінування політики щодо тієї чи іншої держави станом дотримання прав людини у ній фактично призводить до різкого погіршення стосунків та істотно підвищує ризик міжнародного конфлікту.

8. *Принцип рівноправності й самовизначення народів* полягає у запобіганні будь-якій дискримінації за національною ознакою та визнанні однакового права народів на вільний розвиток і вибір майбутнього. Йдеться про те, що кожний народ має невід’ємне право самостійно вершити свою долю, зокрема, створювати власну незалежну державу.

Цей принцип висвітлений у Статуті ООН (стаття 1, § 2), де розглядається як необхідна передумова розвитку добросусідських відносин між народами та зміцнення миру. Чіткіше принцип рівноправності й самовизначення народів окреслено у Заключному акті НБСЄ. Згідно з положеннями акта, будь-який народ має право в умовах повної свободи визначати власний внутрішній і зовнішній статус, здійснювати на свій розсуд політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток.

Реалізація цього принципу на практиці призвела до істотних колізій, пов’язаних із діяльністю національно-визвольних рухів у багатонаціональних країнах світу. Намагання цих рухів реалізувати право на самовизначення зіткнулось з жорсткою протидією влади цих держав, а рухи вважаються сепаратистськими.

Проблема полягає у тому, що дія принципу рівноправності та самовизначення народів традиційно пов'язувалась із боротьбою за визволення народів колоніальних імперій, але ніколи не стосувалась народів, що не володіли державністю, що аж ніяк не можна назвати його справедливим застосуванням.

Поряд із тим цей принцип (особливо у частині, де йдеться про самовизначення) виразно суперечить принципам територіальної цілісності держав та непорушності кордонів. Не можна відмовляти націям у праві на створення власних держав, але це питання доцільно розв'язувати на внутрішньодержавному рівні, оскільки міжнародне втручання може лише ускладнити справу та спровокувати гострі етнополітичні конфлікти.

9. *Принцип співробітництва* зобов'язує держави світу підтримувати між собою стабільну співпрацю незалежно від відмінності їх політичних, економічних і соціальних систем. Закріплений у Статуті ООН (стаття 1, § 3) та в Декларації про принципи міжнародного права у 1970 р., він виглядав своєрідним підсумком усіх зазначених вище принципів, оскільки без його реалізації не можливе їх дотримання взагалі. Попри це, його реалізація стикається з неможливістю досягти всезагального консенсусу у стосунках між державами світу. Щодо юридичної сили принципу співробітництва І. Лукашук зазначає: "Юридично зобов'язати державу до конкретного співробітництва так само важко, як зобов'язати її до дружби з тією чи іншою державою"¹.

10. *Принцип добросовісного виконання зобов'язань згідно з міжнародним правом* впливає зі звичаєвої норми *pacta sunt servanda* (договорів треба дотримуватись), яка з найдавніших часів була загальноприйнятою у стосунках між державами.

Укладення договору між державами завжди передбачало, що норми, закладені в ньому, набувають обов'язковості для обох сторін цього договору. Тобто одна сторона має підстави очікувати, що інша дотримуватиметься добровільно взятих на себе і зафіксованих у договорі зобов'язань. Ця норма є загальноприйнятим правилом нормальних взаємовідносин між державами світу, оскільки без її дотримання договірний режим відно-

¹ Лукашук И. И. Международное право. — М., 1997. — С. 286.

син узагалі не міг би існувати. Історія міжнародних відносин, однак, свідчить про те, що її чинність повністю залежить від мотивів, якими керуються держави, розпочинаючи переговорний процес. Якщо ці мотиви випливають із прагнення компромісу, то держави переважно дотримуються зобов'язань за укладеними ними договорами, статутами міжнародних організацій, членами яких вони є, конвенціями, в яких вони беруть участь. Якщо договір укладається як вимушений акт, що фіксує існуючий на певний час *status quo*, або договір нав'язується однією стороною іншій, є всі підстави для ухиляння урядами держав від виконання його положень. Зазвичай, з цією метою уряди застосовують механізм денонсації¹, причому легітимізуються двома обставинами:

- 1) зміною ситуації у стосунках між державами та невідповідністю положень договору новим реаліям;
- 2) грубими порушеннями положень договору, допущеними протилежною стороною.

Практика міждержавних відносин свідчить також про досить вільне трактування окремих положень договорів, як і явний саботаж сторонами їх виконання.

Добросовісність виконання взятих державами зобов'язань впливає зі загальної політичної ситуації і зі стану стосунків між конкретними державами.

Очевидно, що дотримання державами принципів мирного співіснування є основою розвитку рівноправного та взаємовигідного співробітництва між ними. Міжнародна співпраця може розвиватись лише на ґрунті тривалого й стабільного безкризового співіснування держав, позаяк лише в такому разі можуть виникати близькі й навіть спільні інтереси, потреба у реалізації яких визначає такий стан міжнародних відносин.

Однак дієвість принципів мирного співіснування прямо залежить від стану стосунків між державами, що не дає підстав сприймати їх апріорно, як основу їхніх взаємин. Важко у реальній політиці знайти приклади сприйняття будь-яких принципів владою суверенної держави як фундаментальних основ її зовнішньої політики. Усі принципи мирного співіснування завжди

---

¹ Припинення дії договору та відповідна заява уряду — ініціатора цієї дії.

розглядалися крізь призму *raison d'etat* (державного інтересу) і могли вважатися визначальними лише тоді, коли відповідали йому.

Визначення поняття “міжнародне співпраця” трапляється досить рідко через те, що як зазначає П. Циганков, воно ілюзорно “прозоре”. Лише на перший погляд це поняття зрозуміле й не вимагає якогось чіткого наукового доведення. П. Циганков визначає його як “...процес взаємодії двох або кількох акторів, у якому немає місця застосуванню збройної сили і домінують пошуки спільних інтересів”¹. У першій частині визначення йдеться про необхідну умову міжнародної співпраці, тобто незастосування сили, а у другій стверджується, що співпраця між учасниками міжнародних відносин полягає в тому, що вони своїми діями спричиняють пошук певних інтересів, які спільно реалізуються. Інакше кажучи, співпраця у тій чи іншій галузі виникає тому, що обидві сторони прагнуть співпрацювати.

На наш погляд, основною причиною співпраці є об’єктивні проблеми, які сторони самотужки не можуть розв’язати, або самостійне розв’язання призведе лише до часткового результату.

Ж. Деррієнік визначає міжнародну співпрацю, як певну дію учасників та її результат, як поштовх до продовження такої дії. У його інтерпретації співпраця трактується як стан, при якому одна сторона може задовольнити свої інтереси лише за умови, що їх реалізує інша. Результатом акту співпраці є ситуація, в якій учасники успішно реалізують свої інтереси одночасно або зазнають при цьому невдачі.

Традиційно відносини співробітництва передбачають співучасть та координацію зусиль сторін у розв’язанні проблем безпеки, торгівлі, функціонування й розвитку транспортних систем, екології, видобутку корисних копалин, боротьби зі злочинністю, освоєння космосу тощо.

Будь-який учасник міжнародних відносин співпрацює з іншим, з огляду на прямі чи непрямі вигоди. Тобто користь від співпраці є, з одного боку, мірилом правильності дій, а з іншого — спонукальною причиною її продовження та розвитку.

¹ Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 252.

10.2. Найважливіші форми міжнародної співпраці

Форми міжнародної співпраці, як і взагалі міжнародних відносин, безпосередньо залежать від кількості учасників. Що більша кількість сторін бере участь у співпраці, то складніші механізми, тобто способи, інституції її забезпечення.

Двостороння співпраця здійснюється за допомогою міністерств закордонних справ, спільних торгових палат, особливо поширених, починаючи з післявоєнних часів, товариств дружби, які своєю чергою розвивають співпрацю на рівні громадськості. На нижчих рівнях співпраця здійснюється підприємствами, державними та приватними організаціями, інституціями тощо.

Багатостороння співпраця більш складна, позаяк, забезпечення співдії трьох і більше сторін вимагає координації та узгодження дій. З цією метою створені спеціальні інституції та секретаріати, координаційні групи, комісії тощо. Коло їхніх функцій охоплює питання технічного забезпечення діяльності міжнародних об'єднань, що працюють на багатосторонній основі. До них належать і деякі міжнародні організації: Співдружність Незалежних Держав (СНД), Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Ліга Арабських Держав, Організація Американських Держав (ОАД) тощо. Спільною рисою всіх перелічених вище міжнародних організацій є те, що кожна держава, узгоджуючи свою зовнішньополітичну чи економічну (зрештою, як і будь-яку іншу), діяльність з іншими членами організації, водночас діє на міжнародній арені цілком самостійно. Будь-яка держава, що співпрацює з іншими на багатосторонній основі, залишає за собою певну суверенність як у зовнішній, так і у внутрішній політиці. Вона залишає за собою повне право достосуватись чи ні до рішень, що приймаються більшістю членів організацій. При багатосторонній співпраці учасники володіють значною автономністю, рівень інтеграції — середній.

У процесі багатосторонньої співпраці держави лише координують діяльність у сфері політики, економіки, культури, інформації тощо. Вони також вступають у специфічні відносини, які

формується на спільній зацікавленості держав незалежно від стану політичних стосунків між ними.

Ми виділяємо такі типи відносин:

- *харитативні*, що є особливим типом відносин, у які вступають учасники міжнародних відносин з метою надання допомоги відсталим країнам, а також у випадках стихійного лиха, катастроф, епідемій тощо;
- *міжнародна співпраця у боротьбі зі злочинністю*, яка виявляється в обміні інформацією щодо злочинних угруповань, їхньої діяльності та в деяких випадках спільних акцій правоохоронних органів зацікавлених країн. Крім цього, одним із проявів такого співробітництва є екстрадиція осіб, відносно яких провадиться слідство в інших країнах.

Міжнародна співпраця охоплює також освоєння космосу, дослідження Антарктиди¹, рятувальні операції тощо.

Значно вищим ступенем інтеграції характеризується колективна співпраця. Для її забезпечення створюються спеціальні наддержавні інституції, на користь яких країни-члени передають (делегують) повноваження щодо прийняття рішень, обов'язкових для всіх членів інтеграційного угруповання у тих сферах компетенцій, які ним визначені. Інтеграція учасників міжнародних відносин на колективній основі передбачає на першому етапі тісну координацію їх дій у тих сферах, співпраця яких визначена як принципова, на другому — злиття в єдиний національний, політичний, економічний, військовий, правовий простір. Сфера управління ними передається наднаціональним інституціям, тоді як внутрішні (національні) органи влади залишають за собою лише оперативне управління.

1 жовтня 1993 р., коли вступили у силу Маастрихтські угоди, Європейський Союз розпочав другий етап інтеграції, який передбачав створення єдиного економічного та політичного простору, до якого ввійдуть: Бельгія, Велика Британія, Голландія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія, Франція, ФРН. Якщо ж урахувати, що ФРН, Фран-

¹ Мова йде про режим, закріплений міжнародними договорами від 1 жовтня 1958 р.

ція, Бельгія, Голландія, Люксембург, Греція, Іспанія, Італія та Португалія уклали угоду про спільний громадянський простір (Шенгенська угода), до якої, ймовірно, приєднаються всі інші учасники Європейського Союзу, і роботу над створенням конституції Європи, то можна погодитися з думкою, що “процес інтеграції (Європейського Союзу. — *Прим. авт.*) пішов шляхом розвитку функціональної моделі, яка дає змогу вийти за рамки простого співробітництва й підготувати умови для можливої федерації”¹.

Така тісна інтеграція на основі функціонування загальноєвропейських інституцій (Європейський парламент, європейські комісії, співтовариства) шляхом формування єдиного функціонального простору справді може призвести до виникнення федеративного утворення, що може поступово перетворитися на єдину державу. Ця думка доволі слушна, про що свідчить прецедент у світовій історії. Воєнна, а пізніше економічна інтеграція альпійських кантонів, що розпочалась у XV ст., призвела до виникнення в XIX ст. єдиної держави — Швейцарії.

У випадку Європейського Союзу, однак, варто підкреслити значно ширші масштаби інтеграції та набагато глибші протиріччя між країнами-членами. Усе це дає підстави для певного песимізму стосовно можливості швидкого об'єднання країн Європи у федерацію, хоч і не змінює принципової оцінки інтеграційних процесів у ЄС та їх імовірних наслідків.

Прикладом військового колективного співробітництва, що втілюється у формуванні єдиного воєнно-стратегічного простору Північної Атлантики, починаючи з кінця 40-х років XX ст., стало НАТО. Колективна співпраця у межах цієї організації забезпечується діяльністю таких інституцій, як Північноатлантична Рада, Комітет планування оборони, Група ядерного планування, Командування НАТО у Північній Атлантиці та Європі, Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем, у віданні яких перебувають питання стратегічного планування, інформаційного та інфраструктурного забезпечення, матеріально-технічного постачання (зокрема, стандартизація озброєнь), безпеки (контррозвідка), цивільної оборони тощо. Воєнна та політична інтеграція

¹ Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 263.

у межах НАТО, однак, не характеризується такою глибиною та тісністю, як у ЄС.

Спільними рисами будь-яких міжнародних організацій, що діють на колективній основі, є:

- формування єдиних функціональних просторів у межах територій країн-учасниць, у яких визначальну управлінську роль відіграють наднаціональні колективні інституції;
- втрата частини власної суверенності країн-членів та підпорядкування їх зовнішньої і внутрішньої політики наднаціональним структурам.

Із початку 60-х років ХХ ст. у Європі формується специфічна форма міжнародної співпраці — Єврорегіони. Єврорегіоном є географічно окреслений простір, що охоплює прикордонні території двох або більше держав, локальні органи влади яких прагнуть співпрацювати між собою і координувати діяльність у різних сферах, що становлять інтерес для них.

У 1963 р. утворено перший франко-німецько-швейцарський регіон “Basiliensis”, що охоплював прикордонні місцевості у долині Рейну. Згодом десятки Єврорегіонів виникли на кордонах Німеччини та Франції, Голландії та Бельгії, Швеції і Данії, Франції та Іспанії і практично на всіх кордонах західноєвропейських держав. На початку 90-х років ХХ ст. роки Єврорегіони створюють Східноєвропейські країни, особливо Польща та Чехія. Україна активно співпрацює з західними сусідами у межах Єврорегіонів “Буг” та “Карпати”.

Єврорегіони, як форма міжнародної співпраці, визначаються, насамперед, тим, що основними суб'єктами відносин у них є не національні уряди держав, а владні органи тих адміністративних одиниць, які безпосередньо межують між собою вздовж кордону. Наприклад, у межах Єврорегіону “Буг” співпрацюють між собою Люблінське воєводство з польського боку та Волинська область і частина Львівської — з українського. У рамках Єврорегіонів здійснюється локальна співпраця переважно у господарчій, екологічній, культурній та інших галузях. Загалом центральні уряди сприяють діяльності Єврорегіонів, оскільки їх функціонування поліпшує стосунки між сусідніми державами та визначає децентралізацію двосторонніх відносин.

У 90-х роках ХХ ст. міжнародна співпраця та інтеграційні процеси стали домінувати в Європі та Північній Америці, що визначило можливість принципових змін у сучасній міжнародній системі. На наш погляд, такі процеси можуть у перспективі призвести до того, що у ній домінуватимуть могутні інтеграційні утворення, очолені найсильнішими державами світу, такими як США, ФРН, Російська Федерація.

Щодо останньої, то, очевидно, можна ствердити, що інтеграційні процеси в рамках СНД розвиватимуться настільки успішно, наскільки самій Російській Федерації вдасться опанувати кризові тенденції в економіці та відцентрові — у внутріполітичній сфері.

Така ситуація навряд чи змінить зміст міжнародної системи, але масштаб і силові характеристики її основних учасників значно зростуть.

Водночас доволі скептично можна ставитись до ідеї політичної інтеграції всього людства чи під егідою ООН, чи найрозвиненіших держав світу та інтеграційних об'єднань, що ними утворені. На думку А. Бовіна, причина полягає у відсутності стійкого балансу інтересів держав світу. На наш погляд, не тільки не існує якийсь універсальний баланс інтересів, а вони у більшості учасників міжнародних відносин значно різняться.

По-перше, між наймогутнішими країнами світу, що, наприклад, пов'язано з практикою інтеграції в торгово-економічній сфері як у ЄС, так і в Північно-Американській асоціації вільної торгівлі (НАФТА). Обидві міжнародні організації, поряд зі створенням єдиного економічного простору, здійснюють кроки щодо його захисту з боку азійських (Японія, Корея, Сінгапур, Китай) та східноєвропейських виробників (Росія, Україна, Польща Чехія тощо). Останні особливо розраховують на активний експорт власної продукції на ринки країн Західної Європи та Північної Америки.

Так само, принаймні на середньострокову перспективу, збережуться принципові розбіжності між НАТО та Росією щодо розмежування сфер впливів у Східній Європі.

Досить показовою була криза навколо Іраку, де відсутність спільних інтересів і оцінок ситуації призвела до розколу серед провідних держав світу, наслідком якого стало істотне погіршення відносин між ними.

Більше того, на думку Е. Тоффлера, загострення відносин між провідними державами і міжнародними організаціями світу, насамперед — США, Європейським Союзом і Японією, триває, оскільки “зростаюча ворожість між цими двома тихоокеанськими державами могла би тільки ще більше посилитись, якби Європа, зрадивши своєму протекціонізму, змусила їх вступити у ще більш жорстоку конкурентну боротьбу з усім світом. Ось чому ідея “Європи як фортеці”, недоступної для зовнішньої конкуренції, рівнозначна загрозі миру у всьому світі”¹.

Навіть тоді, коли політичне керівництво наймогутніших держав світу погоджується на певні широкі порозуміння, то їх виконання залишається досить гіпотетичним. Як підкреслює М. Лебедева, “навіть якщо координацію дій різних акторів вдається якось налагодити, то виконавчі функції поки що погано реалізуються навіть у тих випадках, коли шляхом спільних зусиль згода все ж досягається”².

Очевидно, що на десятки років збережуться різноспрямовані інтереси країн, що розвиваються, та групи розвинених країн світу. Навряд чи драматизм взаємовідносин між розвинутою “Північчю” і відсталим “Півднем” був пом’якшений через діяльність міжнародних організацій чи скоординованість економічної політики “Великої сімки”³. З огляду на це, малоімовірною виглядає ситуація, при якій вдасться гармонізувати інтереси хоча б більшості держав світу, що могло б стати початком глобальної інтеграції чи реалізації широко дискутованих ідей глобального управління.

Резюме

Теорія міжнародних відносин є наукою, що намагається доступними їй методами логічно та аргументовано тлумачити найбільш істотні явища та процеси і взаємозв’язки між ними.

¹ Тоффлер Е. *Метаморфози влади*. — М., 2001. — С. 554.

² Лебедева М. М. *Мировая политика*. — М., 2003. — С. 323.

³ Останнім часом, у зв’язку із активною участю Російської Федерації у роботі цієї організації, її щораз частіше називають “Великою вісімкою”.

Пояснення їх змісту та механізмів дає змогу формулювати прогностичні гіпотези, тобто передбачати майбутні стани та ситуації в міжнародному середовищі.

Починаючи з другої половини ХХ ст., у теорії міжнародних відносин утвердився системний підхід, який полягає у розумінні їх явищ та процесів як взаємопов'язаної сукупності складових елементів (учасників міжнародних відносин). Учасники міжнародних відносин, інтеракції між ними та структура, в межах якої вони існують, становить предмет дослідження сучасної теорії.

Міжнародну систему переважно розуміють як ієрархічно структуризовану, цілісну сукупність учасників міжнародних відносин, поєднаних сталими взаємовідносинами.

Ієрархія наявна в будь-якій системі, оскільки без неї множина елементів стає аморфною сукупністю. Її розуміють як розташування частин або елементів цілого в певному порядку, від вищого до нижчого. Невід'ємною особливістю ієрархії є субординація — тобто підпорядкування нижчих елементів системи вищим.

У міжнародній системі ієрархія виявляється в тому, що кожний учасник міжнародних відносин, залежно від тих системних параметрів, які його характеризують, посідає певне місце.

Отже, всі учасники міжнародних відносин перебувають на певному щаблі в ієрархії системи, що є однією з умов її існування. Критерій, за яким треба виокремлювати групи учасників, розставляючи їх за рівнями ієрархії, в теорії міжнародних відносин не є дискусійним. За такий приймається сила, яка серед змінних, що визначають ієрархічні взаємозв'язки, є найважливішою, оскільки власне її параметри визначально впливають на формування міжнародної системи. Могутність як критерій цілком застосовна до будь-яких типів учасників міжнародної системи, однак для кожного з них її доцільно модифікувати за змістом. Для фізичних осіб на перший план виходить особиста значущість, що окреслюється фаховими, інтелектуальними, діловими рисами особи, її авторитетом, фінансовими можливостями, власністю тощо. Для політичних партій, рухів та організацій визначальним є рівень популярності, обсяг фінансових засобів, що можуть бути залучені в їхню діяльність, впливовість соціальних груп що за ними стоять. Могутність ТНК, передусім, залежить від обсягу нагромадженого ними капіталу (основних фондів, оборотних засобів тощо).

Міжнародна система не є застиглою структурою, вона постійно змінюється, що виражається у змінності конфігурації сил, сфер впливу тощо. Еволюціонуючи, міжнародна система послідовно переходить зі стану в стан, тобто у кожному з конкретних відрізків часу вона характеризується тим чи іншим порядком взаємовідносин між державами, визначеними чи невизначеними орієнтаціями та сферами впливу тощо. Серед станів, притаманних міжнародній системі, виділяють: статичний, трансформаційний, турбулентний.

Міжнародні конфлікти та співпраця і мирне співіснування держав світу впливають із актуального стану міжнародної системи, оскільки структурні обмеження на дії держав ієрархією системи є більш сталими, ніж рівень їх могутності. Невідповідність статусу держави у системі її потенційним можливостям є найбільш вірогідним поясненням її конфліктної поведінки.

Практично від витоків теорії міжнародних відносин проблема конфлікту та міжнародної безпеки, або, як це формулювалось вужче, — війни і миру, була наріжним каменем будь-яких досліджень. При загальному поширеному розумінні того, що міжнародним конфліктом завжди є зіткнення сторін, які є учасниками міжнародних відносин, зміст розбіжностей переважно зводиться до проблеми розмежування понять конфлікту та конфронтації. Йдеться про те, що саме вважати конфліктом — чи протиставлення сторін із наслідками, які звідти впливають, чи власне їх безпосереднє зіткнення.

Мирне співіснування та міжнародна співпраця тісно пов'язане між собою, позаяк перше є мінімально необхідною умовою другого. Міжнародне співробітництво не може бути реалізоване в умовах взаємного застосування сили або погрози нею.

Конфлікт та співпраця є найважливішими проявами стану міжнародних відносин та логічно впливають зі структурних особливостей актуальної міжнародної системи.

Контрольні завдання

1. Поясніть причини та передумови формування системного підходу в теорії міжнародних відносин.
2. Сформулюйте твердження про найважливіші особливості міжнародної системи.
3. Охарактеризуйте основні типи міжнародних систем.
4. Поясніть зміст теоретико-методологічних проблем емпіричного визначення могутності держав.
5. Порівняйте категорії: “могутність”, “сила”, “вплив”.
6. Поясніть поняття “ієрархія” та “субординація” і пов’яжіть їх з поняттям “структурні обмеження системи”.
7. Поясніть зміст розбіжностей у поглядах щодо визначення міжнародного конфлікту.
8. Охарактеризуйте фази та цикли міжнародних конфліктів.
9. Визначіть типи міжнародних конфліктів та поясніть особливості кожного з них.
10. Зіставте категорії: “міжнародна співпраця” та “мирне співіснування”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Авдокушин Е. Ф.* Международные экономические отношения. — М.: ИВЦ “Маркетинг”, 1997.
2. *Альтермат У.* Этнонационализм в Европе. — М.: Рос. гос. ун-т, 2000.
3. *Аристотель.* Політика. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003.
4. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. — М.: Текст, 1993.
5. *Арон Р.* Мир і Війна між націями. — К.: Юніверс, 2000.
6. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Наука, 1990.
7. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. — М.: Международные отношения, 1999.
8. *Бовин А.* Перестройка международных отношений: пути и подходы // Мировая экономика и междунар. отношения. — 1989. — № 1.
9. *Богуславский М. М.* Международное частное право. — М.: Международные отношения, 1994.
10. *Бузуев А. В.* Международный военно-промышленный бизнес: Зарубежная деятельность военно-промышленных монополий Запада. — М.: Международные отношения, 1985.
11. *Бураковський І.* Теорія міжнародної торгівлі. — К.: Основи, 1996.
12. *Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В.* Міжнародне право: основи теорії. — К.: Либідь, 2002.
13. *Валлерстайн И.* После либерализма: Пер. с англ. / Под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. — М.: Едиториал УРСС, 2003.
14. Введение в теорию международных отношений и анализ внешней политики: Учеб. пособ. / Н. А. Ломагин, В. Е. Кузнецов, А. В. Лисовский и др. — СПб.: Изд. дом “Сентябрь”, 2001.

15. Введение в теорию международных отношений: Учеб. пособ. / Отв. ред. А. С. Манькин. — М.: Изд-во МГУ, 2001.
16. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К.: Основи, 1998.
17. Весь мир в цифрах и фактах: Универ. справочник / Сост. А. И. Будыко. — Минск: ООО “Мэджик Бук”; М.: Рипал Классик, 2001.
18. Гаджиев К. С. Геополитика. — М.: Международные отношения, 1998.
19. Гайдуків Л. Ф., Кремень В. Г., Губерський Л. В. та ін. Міжнародні відносини і зовнішня політика. — К.: Либідь, 2001.
20. Гоббс Т. Философское наследие. Избр. произв. В 2 т. — М.: Мысль, 1964.
21. Говард М. Війна в європейській історії. — К.: Мегатайт, 2000.
22. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія: Довідник. — К.: Юрінком Інтер, 1998.
23. Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А. Западная социология. — СПб.: ООО Издательство ДНК, 2003.
24. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. Аналіз. — К.: Знання України, 2002.
25. Гудби Д., Бувальда П., Тренін Д. Стратегия стабильного мира. Навстречу Евроатлантическому сообществу безопасности. — М.: Международные отношения, 2003.
26. Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби. — К.: Либідь, 1998.
27. Гуменюк Б. І., Щерба О. В. Сучасна дипломатична служба: Навч. посіб. — К.: Либідь, 2001.
28. Давыдов Ю. П. Норма против силы: Проблема мирорегулирования. — М.: Наука, 2002.
29. Действующее международное право: В 3 т. — М.: Изд-во независимого ин-та междунар. права, 1999.
30. Демин Ю. Г. Статус дипломатических представительств и их персонала. — М.: Международные отношения, 1995.
31. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. — Л.: ПАІС, 1997.

32. Дипломатическая служба. Учеб. пособ. / Под ред. А. В. Торкунова. — М.: Рос. политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002.
33. Дипломатический словарь: В 3 т. — М.: Наука, 1984.
34. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право. — К.: Юрінком Інтер, 2001.
35. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці. — Л.: Кальварія, 2004.
36. Доронина Н. И. Международный конфликт. — М.: Междунар. отношения, 1981.
37. Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. Вип. 13 / За ред. Л. О. Лещенка. — К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2000.
38. Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. Вип. 15 / За ред. Л. О. Лещенка, Є. Є. Камінського. — К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2001.
39. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К.: Основи, 1995.
40. Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2000.
41. Захарова Л. М., Коновалова А. А. Основы дипломатической и консульской службы: Учеб. пособ. — Минск: БГЭУ, 2001.
42. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). — К.: Либідь, 1993.
43. Камінський А. Вступ до міжнародних відносин: Курс лекцій. — Л.: Світ, 1995.
44. Камінський А. Основи міжнародних відносин. — Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.
45. Киссинджер Г. Дипломатия. — М.: Ладомир, 1997.
46. Класики політичної думки: від Платона до Макса Вебера: Пер. з нім. — К.: Тандем, 2002.
47. Клаузевиц К. О войне: В 2 т. — М.; СПб.: АКТ, 2002.
48. Ковалёв А. Н. Азбука дипломатии. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Международные отношения, 1977.
49. Козик В. В. Панкова Л. А. Даниленко Н. Б. Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. — К.: Знання-Прес, 2000.
50. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2002.

51. Конфліктологія / За ред. Л. М. Герасіна, М. І. Панюш. Х.: Право, 2002.
52. *Костенко Г.* Предмет і зміст воєнної теорії безпеки // Військо України. — 1995. — № 1—2.
53. *Кулагин В.* Современные теории международных отношений // Международная жизнь. — 1998. — № 1.
54. *Кулик О., Сардарчук П.* Елементи дипломатичного протоколу і дипломатичної практики в історії України. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2000.
55. *Кухта Б., Романюк А., Поліщук М.* Хто є хто в європейській та американській політичній науці. — Л.: Кальварія, 1995.
56. *Лебедева М. М.* Мировая политика: учебник для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2003.
57. *Лебедева М. М.* Политическое урегулирование конфликтов: Учеб. пособ. — М.: Аспект Пресс, 1999.
58. *Ленин В. И.* О лозунге Соединенных Штатов Европы; Военная программа пролетарской революции. — М.: Политиздат, 1983.
59. *Ленін В. І.* Імперіялізм як найвища стадія капіталізму. — Х.; К.: Пролетар, 1931.
60. Лібералізм. Антологія. — К.: Смолоскип., 2002.
61. *Лукашук И. И.* Международное право. — М.: БЭК, 1997.
62. *Лундестад Г.* Восток, Запад, Север, Юг: основные направления международной политики. 1945—1996: Пер. с англ. — М.: Весь мир, 2002.
63. *Мадисон В. В., Шахов В. А.* Політологія міжнародних відносин. — К.: Либідь, 1997.
64. *Макиавелли Н.* Государь; Рассуждение о первой декаде Тита Ливия; О военном искусстве: Пер. с итал. — Минск: Поппури, 1998.
65. *Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.* О социализме и коммунизме. — М.: Политиздат, 1986.
66. Международные отношения: теории, конфликты, организации: Учеб. пособ. / Под ред. проф. П. А. Цыганкова. — М.: Альфа-М, 2004.
67. Міжнародні відносини: історія, теорія, економіка / За ред. М. З. Мальського і Ю. М. Мороза. — Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002.

68. *Мережко О. О.* Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії і практики. — К.: Тайсон, 2002.
69. *Мэхен А. Т.* Влияние морской силы на историю: 1660 — 1783. — М.; СПб.: АСТ Terra Fantastica, 2002.
70. Моделирование глобальных экономических процессов / Под ред. В. С. Бабаяна. — М.: Экономика, 1984.
71. *Нарский И. С.* Кант. — М.: Мысль, 1976.
72. *Насиновский В. Е., Скакунов Э. И.* Политические конфликты в современных условиях // США: экономика, политика, идеология. — 1995. — № 4.
73. Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскип, 2000.
74. Основы політичної науки: Курс лекцій / За ред. Б. Кухти. — Л.: Кальварія, 1997.
75. Отчёт о мировом развитии 1997. Государство в меняющемся мире. — М.: Прайм-ТАСС, 1997.
76. *Платон.* Держава. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2000.
77. *Плотникова О. В.* Консульские отношения и консульское право: Учеб. для вузов. — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1998.
78. *Позняков Э.* Внутренняя и внешняя политика. Парадоксы взаимосвязи // Междунар. жизнь. — 1989. — № 10.
79. Политическая и военная география: Учеб. пособ. — 2-е изд. / Под ред. К. И. Спидченко. — М.: Воениздат, 1980.
80. Політологічний енциклопедичний словник. — К.: Генеза, 1997.
81. Політологія / За ред. О. І. Семківа. — Л.: Світ, 1993.
82. *Пономарёва И.* “Геополитические факторы внешней политики: современное видение” // МЭМО. — 1990. — № 1.
83. *Попов В. И.* Современная дипломатия. Теория и практика. Дипломатия — наука и искусство. — 2-е изд., доп. — М.: Междунар. отношения, 2000.
84. *Почепцов Г. Г.* Элементы теории коммуникации. — Ровно: ППФ Волинські обереги, 1999.
85. *Почепцов Г. Г.* Теория и практика информационных войн. — Ровно: ППФ Волинські обереги, 1999.
86. *Ревякин А. В.* История международных отношений в новое время. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССЭН), 2004.

87. *Репецький В. М.* Дипломатичне і консульське право: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2006. — 372 с.

88. *Рубин Дж., Пруйт Д., Ким С.* Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение. — СПб.; М.: Прайм — ЕВРОЗНАК, 2001.

89. *Рябов С.* Теорія міжнародної політики // Політологічні читання. — 1995. — № 1.

90. *Саати Т. Л.* Математические модели конфликтных ситуаций. — М.: Сов. радио, 1997.

91. *Себайн Дж., Торсон Т.* Історія політичної думки. — К.: Основи, 1997.

92. Словник іншомовних слів. — К.: Довіра, 2000.

93. Современные войны. Гуманитарные проблемы. Доклад для независимой комиссии по международным гуманитарным вопросам / Предст. М. Беджауи. — М.: Международные отношения, 1988.

94. Современные международные отношения / Под ред. А. В. Торкунова. — М.: РОССПЭН, 2001.

95. Социология гендерных отношений / Под ред. З. Х. Саралиевой. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2004.

96. *Стіглиц Дж.* Глобалізація та її тягар. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2003.

97. Теория международных отношений на рубеже столетий / Под ред. Кена Буса и Стива Смита. — М.: Гардарики, 2002.

98. *Тимченко Л. Д.* Международное право. — Х.: Консум; Ун-т внутр. дел, 1999.

99. *Тихонравов Ю. В.* Геополитика. — М.: ЗАО “Бизнес-школа “Интел-Синтез”, 1998.

100. *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії: В 2 т. — К.: Основи, 1995.

101. *Тоффлер Е.* Третья хвиля. — К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2000.

102. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти. — М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2001.

103. *Тоффлер Э.* Шок будущего. — М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2001.

104. *Троян С. С.* Вступ до теорії міжнародних відносин: Навч. посіб. — К.: НМЦВО, 2000.

105. Україна в міжнародно-правових відносинах: Кн 2. Правова охорона культурних цінностей. — К.: Юрінком Інтер, 1997.

106. *Фединяк Г. С., Фединяк Л. С.* Міжнародне приватне право: Навч. посіб. — 2-е вид., доп. — К.: Юрінком Інтер, 2001.
107. *Философский энциклопедический словарь.* — М.: Сов. энциклопедия, 1989.
108. *Філософський енциклопедичний словник.* — К.: Абрис, 2002.
109. *Фукуяма Ф.* Конец Истории и последний человек. — М.: Ермак, 2005.
110. *Халипов В. Ф.* Энциклопедия власти. — М.: Академический проект; Культура, 2005.
111. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX века: Пер. с англ. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003.
112. *Хонин В.* Теория международных отношений. Часть общая. — К.: Академ Пресс, 2005.
113. *Хрестоматия. Теория международных отношений /* Под ред. П. А. Цыганкова. — М.: Гардарики, 2002.
114. *Цыганков А. П., Цыганков П. А.* Социология международных отношений. — М.: Аспект Пресс, 2006.
115. *Цыганков П. А.* Международные отношения. — М.: Новая школа, 1996.
116. *Цыганков П. А.* Теория международных отношений. — М.: Гардарики, 2002.
117. *Чанышев А. А.* История политических учений. Классическая западная традиция: Учеб. пособ. — М.: МГИМО, 1998.
118. *Черкес М. Ю.* Міжнародне право. — 2-е вид. — К.: Т-во Знання, 2001.
119. *Шепелев М. А.* Теорія міжнародних відносин. — К.: Вища школа, 2005.
120. *Almond G. A., Bingham Powell G. J.* Comparative Politics Today. Sixth ed. — New York.: Harper Collins College Publishers, 1996.
121. *Amin Samir.* Capitalism in the Age of Globalization: The Management of Contemporary Society. — London: Zed Books, 1997.
122. *Amin Samir.* The Challenge of Globalization // Review of International Political Economy. — Nr. 2(3). — 1996.
123. *Angell Norman.* The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power in Nations to Their Economic and Social Advantage. — New York: Garland, 1972.

124. *Barchil S., Devetak R., Linklater A., Paterson M., Reus-Smit C., True J.* Theories of International Relations. — London: PALGRAVE, 1996.

125. *Baylis J., Smith S.* The Globalisation of World Politics. An Introduction to International Relations. Second edition. — Oxford: Oxford University Press, 2001.

126. *Bierzanek R.* Studia nad społecznością międzynarodową; Źródła prawa międzynarodowego. — Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. — Lublin, 1991.

127. *Bertalanffy Ludwig von.* An Outline of General Systems Theory // British Journal of the Philosophy of Science. — Nr. 1. — 1950.

128. *Brown C.* Understanding International Relations. Second Edition. — New York: PALGRAVE, 2001.

129. *Brzezinski Z.* A Ceostrategee for Euroasia // Foreign Affairs. — 1997. — september / october.

130. *Brzeziński Z.* Plan gry: USA — ZSRR. — Warszawa: Nowe Wydawnictwo Polskie, 1990.

131. *Buzan B.* People, States and Fear. — Second Edition. — New York: Harvester Wheatsheaf, 1991.

132. *Carr E. H.* The 20 Years' Crisis 1919—1939. — London: Macmillan co LTD, 1962.

133. *Chmaj M., Żmigrodski M.* Wprowadzenie do teorii polityki. — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001.

134. *Clarke M., White B.* Understanding Foreign Policy: The Foreign Policy Systems Approach. — Great Yarmouth: Galliard Ltd, 1995.

135. *Cox Robert W.* Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History. — New York: Columbia University Press, 1987.

136. *Coulombis T. A., Wolfe J. H.* Introduction to International Relations: Power and Justise. — Second ed. — Englewood: Prentice-Hall, 1992.

137. *Craig G. A., George A. L.* Force and Statescraft. Diplomatic Problems of Our Time. Second ed. — New York; Oxford: Oxford University, 1990.

138. *Cziomer E., Zyplikiewicz L. W.* Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych. — Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.

139. *Dickinson Goldsworthy L.* Causes of International War. — Wesport, Conn.: Greenwood, 1984.
140. *Dougherty J. E., Pfaltzgraff R. L.* Contending theories of International relations. — Harper Colins Publishers, 1990.
141. *Dyplomacja. Opracowanie redakcyjne.* V. Wilk-Reguła. — Łódź.: Wyższa Szkoła Studiów Międzynarodowych, 2002.
142. *Easton David.* A Framework for political Analysis. — Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1965.
143. *Encyklopedia politologii. T 5. Stosunki międzynarodowe /* Pod red. T. Łoś-Nowak. — Zakamycze: Kantor Wydawniczy, 2002.
144. *Galtung Johan (ed.).* Co-operation in Europe. — Oslo: Universitetsforlaget, 1970.
145. *Galtung Johan.* A Structural Theory of Aggression // *Journal of Peace Research.* — Nr. 1(2). — 1964. — P. 95—199.
146. *Galtung Johan.* A Structural Theory of Imperialism: Ten Years Later // *Millennium.* — Nr. 3(9). — 1980. — P. 183—196.
147. *Gabiś T.* Powrót do geopolityki // *Stanczyk.* — Warszawa, 1995. — № 1(24).
148. *Gilpin R.* The Political Economy of International Relations. — Princeton: Princeton University Press, 1987.
149. *Goldstein J. S.* International Relations. Third Edition. — New York: Longman, 1999.
150. *Heater D., Berridge G. R.* Introduction to International Politics: HARVESTERN WHEATSHEAF, 1992.
151. *Hanrieder Wolfram F.* Actor Objectives and International Systems // *Journal of Politics.* — Nr. 1(27). — 1965.
152. *Holsti Kalevi J.* The Dividing Discipline: Hegemony and Diversity in International Theory. — Boston: Unwin Hyman, 1985.
153. *Holsti Kalevi J.* The State, War and the State of War. — Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
154. *Huntington S. P.* Zderzenie cywilizacji. — Warszawa: MUZA SA, 2000.
155. *Ikenberry G. J.* American Foreign Policy: Theoretical Essays. — Harper Collins Publishers, 1989.
156. *International Negotiation: Analysis, Approaches, Issues.* — Jossef-Bass Publishers. — San Fransisco; Oxford, 1991.
157. *Jackson R., Surensen G.* Inroduction to International Relations. — Oxford: University Press, 1999.

158. *Kaplan Morton A. (ed.) New Approaches to International Relations.* — New York: St. Martin's Press, 1968

159. *Kennedi P. Mocarstwa świata: narodziny, rozkwit, upadek.* — Warszawa: Książka i Wiedza, 1995.

160. *Keohane R. O. After hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy.* — Princeton: Princeton University Press, 1984.

161. *Kissinger Henry A. A World Restored: Metternich, Castlereagh and Problems of Peace, 1812—1822.* — Boston: Houghton Mifflin, 1957.

162. *Kissinger Henry A. American Foreign Policy.* — New York: Norton, 1966.

163. *Klare M. T., Thomas D. C. World Security: Trends and Challenges at Century End.* — New York: St. Martin's Press, 1991.

164. *Knutsen T. L. A history of International Relations theory.* — Manchester-New York: Manchester University Press, 1992.

165. *Kondrakiewicz D. Systemy równowagi sił w stosunkach międzynarodowych.* — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999.

166. *Krejčí O. Mezinárodní politika.* — Praha: Victoria Publishing, 1997.

167. *Kukułka J. Teoria stosunków międzynarodowych.* — Warszawa: SCHOLAR, 2000.

168. *Lebow R. N. Between Peace and War: The Nature of International Crisis.* — Baltimore — London: The Johns Hopkins University Press, 1981.

169. *Lerche O. C., Said A. A. Concept of International Politics.* — Prentice — Hall: Englewood Cliffs, 1965.

170. *Linklater Andrew. Beyond Realism and Marxism: Critical Theory and International Relations.* — New York: St. Martin's Press, 1989.

171. *Linklater Andrew. Men and Citizens in the Theory of International Relations.* — New York: St. Martin's Press, 1982.

172. *Łoś-Nowak T. Stosunki międzynarodowe. Teorie—systemy—uczestnicy.* — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000.

173. *Maj Cz. Wartości polityczne w stosunkach międzynarodowych.* — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1992.

174. *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age.* Edited by P. Paret — Princeton: Princeton University Press, 1986.

175. *Mansbach R. W.* The Global Puzzle. Second edition. — Boston — New York: Houghton Mifflin Company, 1997.
176. *Matthews R., Rubinoff A., Stein J.* International conflict and conflict management. — Prentice-Hall, 1989.
177. Mały słownik stosunków międzynarodowych / Pod red. G. Michałowskiej. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996.
178. *Masñica A.* Świat kolisty i zwycięstwo w historii Sir Halforda Mackindera // Stańczyk. — 1995. — № 1(24).
179. *Michalski P.* Strategia kierowania państwem // Zarządzanie i edukacja. — 1998. — № 3.
180. Międzynarodowe stosunki polityczne / Pod red. W. Malendowskiego i C. Mojsiewicza. — Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1997.
181. *Mikołajczyk B.* Mniejszości w prawie międzynarodowym. — Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1996.
182. *Modelski George.* A Theory of Foreign Policy. — New York: Praeger, 1962.
183. *Mondry J.* Powrót geopolityki. Europa, Ameryka i Azja u progu XXI wieku. — Elbląg: SPRAWY POLITYCZNY, 2004.
184. *Mojsiewicz Cz.* Leksykon problemów międzynarodowych i konfliktów zbrojnych. — Wrocław: Alta 2, 2001.
185. *Morgenthau H. J.* Politics among Nations. — New York: Alfred A Knopf, 1967.
186. *Niebuhr Reinhold.* Man's Nature and His Communities: Essays on the Dynamic and Enigmas of Man's Personal and Social Existence. — New York: Scribners, 1965.
187. *Nicholson M.* Rationality and the analysis of international conflict. — Cambridge: University press, 1992.
188. *Nicolson H. S.* Diplomacy. — Georgetown.: Georgetown University Press, 1988.
189. Nuclear Strategy and National Security: Points of View / Ed. by R. J. Prangler and R. P. Labrie. — Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1977.
190. Nowe role mocarstw / Red. B. Mrozek, St. Beleń. — Wydawnictwo "Linia". — Warszawa, 1996.
191. *Olson W. C.* The Theory and Prestige of International Relations: Ninth Edition. — Prentice-Hall, 1994.
192. Peace research: Achievements and Challenges. Ed. by P. Wallensteen. — London: Westview Press, 1988.

193. *Piasecki St.* Teoria kooperacji gospodarczej i międzynarodowej wymiany handlowej. — Warszawa: WSZP im. Bogdana Jańskiego, 1999.

194. *Pietraś Z. J.* Decydowanie polityczne. — Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.

195. *Pietraś Z. J.* Teoria gier jako sposyб аналізу процесу прийняття рішення політичних. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997.

196. *Pietraś Z. J.* Zasady teorii stosunków międzynarodowych. — Lublin: UMCS, 1986.

197. *Ponton G., Gill P.* Introduction to Politics. Third Edition. — Oxford: Blackwell Publishers, 1993.

198. Polska w organizacjach międzynarodowych. Red. naukowa. Parzymies St., Popuk-Rysińska. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe "Scolar", 1998.

199. *Rapoport Anatol.* General System Theory: Essential Concepts and Application. — Cambridge, Mass.: Abacus Press, 1986.

200. *Ray J. L.* Global Politics. — Third Edition. — Boston: Houghton Mifflin Company, 1987.

201. *Riggs R. E., Plan C.* International Organization and World Politics. — Second ed. — Belmont: Wadsworth Publisher Company, 1994.

202. *Rosecranc R., Stein A. A.* The Domestic Bases of Grand Strategy. — Cornell: Cornell University Press, 1993.

203. *Rosenau James N.* Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. — Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1990.

204. *Roskin G., Berry N. O.* The New World of International Relations. — Second edition. — New Jersey: Prentice-Hall, 1993.

205. *Russet B. Starr* World Politics. The Menu for Choice.: Fourth Edition. — New York: W. H. Freeman and Company, 1992.

206. *Russet B., Starr H., Stoll R. J.* Choices in World Politics. Sovereignty and Interdependence. — New York: W. H. Freeman and company, 1989.

207. *Singer J. David.* Models, Methods and Progress in World Politics: A Peace Research Odyssey. — Boulder, Col.: Westview, 1990.

208. *Singer J. David.* The Scientific Study of Politics: An Approach to Foreign Policy Analysis. — Morristown, N. J.: General Learning Press, 1972.

209. *Shelling T. C.* The Strategy of Conflict. — Harvard-Cambridge, 1980.
210. Stosunki międzynarodowe: geneza, struktura, funkcjonowanie / Pod red. E. Haliżaka, R. Kuźniara. — Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1994.
211. *Stryjski K. J.* Zarys teorii stosunków międzynarodowych. — Łódź: WSSM, 2000.
212. *Sylwestrzak A.* Historia doktryn politycznych i prawnych. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.
213. Terroryzm we współczesnym świecie / Pod red. J. Pawłowski. — Warszawa: WZG, 2001.
214. The geopolitics reader / Edited by G. Tuathail, S. Dalby, P. Routledge. — New York: Routledge, 1998.
215. *Thompson K. W.* Towards a Theory of International Politics // American political science review. — 1955. — Vol. 49. — № 3.
216. *Vasquez John A.* The Post-positivist Debate: Reconstructing Scientific Enquiry and IR Theory after Enlightenment's Fall / Booth Ken, Smith Steve (ed.) International Relations Theory Today. — University Park, Penns.: The Pennsylvania State University Press, 1995
217. *Viotti P. R., Kauppi M. R.* International Relations Theories: realism, pluralism, globalism. — New York; London: Macmillan Publishing, 1987.
218. *Wallerstein Immanuel M. (ed.)* World Inequality: Origins and Perspectives on the World System. — Monreal: Black Rose Books, 1975.
219. *Wallerstein Immanuel M.* The Capitalist World-economy: Essays. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
220. *Wallerstein Immanuel M.* The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-economy // International Journal of Comparative Sociology. — Nr. 1—2 (24). — 1983.
221. *Waltz Kenneth N.* Evaluating Theories // American Political Science Review. — Nr. 4(91). — 1997.
222. *Waltz Kenneth N.* International Politics Is Not Foreign Policy // Security Studies. — Nr. 1(6). — 1996.
223. *Waltz Kenneth N.* International Structure, National Force and the Balance of World Power // Journal of International Affairs. — Nr. 2(21). — 1967.

224. *Waltz Kenneth N.* Nuclear Myths and Political Realities // *American Political Science Review*. — Nr. 3(84). — 1990.
225. *Waltz Kenneth N.* Realist Thought and Neorealist Theory // *Journal of International Affairs*. — Nr. 1(44). — 1990.
226. *Watson A.* The evolutions of International Society: A comparative historical analysis. — London; New York: Routledge, 1992.

Навчальне видання

*МАЛЬСЬКИЙ Маркіян Зеновійович,
МАЦЯХ Михайло Миколайович*

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Підручник

НБ ПНУС

811805

Підп. до друку 08.02.2007. Формат 60 × 90¹/₁₆.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 29,0. Обл.-вид. арк. 26,60.
Зам. № 7-187.

Видавництво “Знання”

01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1591 від 03.12.2003.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36.

E-mail: sales@znannia.com.ua

<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.

